

ПЕРЕДМОВА

Трагедія голоду 1932—1933 рр. в УСРР — найстрахітливіша сторінка в історії українського народу, жахливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу. Історики та політологи, особливо зарубіжні, кваліфікують голод 1932—1933 рр. в Україні як штучний, тобто рукотворний. Така оцінка є публіцистичною, але слушною, позаяк вказує на відсутність істотних природних причин голоду, наголошує на тому, що це була свідомо терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні.

Голодомор призвів до фізичного винищення кількох поколінь українських хліборобів, до руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності. Упродовж 22 місяців українське село було віддане на поталу безжалісної карально-репресивної системи, яка знищила мільйони і довела багатьох людей до труподства, канібалізму та соціального покріпачення.

Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українізації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні “цінності”: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно-політичний фанатизм, надмірний соціальний аскетизм. Вишнє й безплатна праця видавалась за трудовий героїзм, а жертвовність і політична лояльність до режиму — за справжній патріотизм.

Пам'ять про трагедію тих років має сьогодні об'єднати український народ навколо творення власної держави, розбудови громадянського суспільства, розвитку демократії та базованої на різних формах власності конкурентоспроможної національної економіки. Це унеможливить реставрацію в Україні тоталітарного режиму. Знаменними й важливими для історичного пізнання та політико-правової оцінки голоду 1932—1933 рр. в УСРР стали рішення законодавчих та виконавчих органів влади: постанови Верховної Ради України “Про 70-ті роковини голодомору в Україні” від 28 листопада 2002 р., “Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років” від 6 грудня 2002 р. та розпорядження Президента України “Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні” від 6 грудня 2002 р.

12 лютого 2003 р. відбулися Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр. На них вищий законодавчий орган України дав політико-правову оцінку голодомору 1932—1933 рр. в Україні, визнав його актом геноциду українського народу.

Істина про трагедію тих років має слугувати відновленню історичної справедливості, сприяти прозорінню всього українського суспільства, примиренню людей та їхньому моральному зціленню. Саме тому Інститут історії України НАН України взявся за цю важку дослідницьку працю. Автори прагнули охопити всі аспекти тогочасної соціально-гуманітарної катастрофи, намагалися якнайповніше проаналізувати відповідну зарубіжну й вітчизняну літературу, документальні видання, виявити та залучити до опрацювання невідомі архівні джерела. У книзі вперше постають документи і матеріали колишніх так званих силових структур (ДПУ, НКВС, Нарком'юсту, Верховного Суду), які розкривають факти масового канібалізму, терору голодом, репресій проти селян і “саботажників”, причетності посадових осіб партійно-державного керівництва до політики нищення українського народу. Автори уникали надто емоційного та політизованого висвітлення теми, зосереджуючись на дослідженні основних причин та соціально-демографічних наслідків голоду, маловідомих обставин життя і смерті українських хліборобів у період голодного лихоліття. Відстежено рукотворність голодомору, виявлено роль і місце конкретних державних посадових осіб і карально-репресивних структур у тих сумних подіях, показано ставлення партноменклатури — від голів сільських рад і до лідерів центральних органів влади — до трагедії народу.

Всі аспекти голодомору розглядалися адекватно джерелам і фактам, жодному з них не надавалося пріоритетності. Для з'ясування істини однаково важливими є і встановлення кількості жертв голодомору, і виявлення явищ та обставин канібалізму, і факт відсутності 2/3 загальної кількості учнів, які мали сісти за парти, в сільських школах восени 1933 р., а також відсутність у цих школах такої самої кількості вчителів. Непересічне значення мають також факти руйнування церков, функціонування системи “Торгзіну” (“торгівля з іноземцями”), причетності армії до подолання селянського руху

Передмова

опору, переселення великих груп людей з Білорусії та Росії в українські села, реагування міжнародних організацій, протести громадсько-політичних об'єднань української діаспори тощо.

Ця книга — перша в історіографії комплексна наукова робота академічного ґатунку про голод 1932—1933 рр. в УСРР, однак вона не охоплює всієї проблематики, яка, як і сама трагедія, є невичерпною. Логічним продовженням цього видання буде збірник архівних документів і матеріалів про голод в УСРР, підготовкою якого займаються нині співробітники Інституту історії України НАН України та архівні установи України. Авторський колектив сподівається, що його праця матиме не лише конструктивний суспільно-політичний резонанс в Україні та поза нею, а й стане поштовхом для нових системних досліджень голоду 1932—1933 рр., особливо молодого покоління істориків.

В.М. ЛИТВИН

РОЗДІЛ I

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЗБІРКИ ДОКУМЕНТІВ ПРО ГОЛОД 1932— 1933 рр. В УКРАЇНІ

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

Голод 1932—1933 рр. — велетенська катастрофа українського народу, інспірована вищим керівництвом СРСР, упродовж понад півстоліття залишався абсолютно забороненою сторінкою радянської історії. Замовчування факту голоду та утаювання будь-якої інформації про нього були складовою офіційної політики правлячої комуністичної партії, що негативно позначилося на його документальній фіксації. Однак відповідні документи все ж таки існують.

Усвідомлення партійно-державним керівництвом можливого соціального вибуху, потреба здійснювати управління упокоренням українського села, функціонування каналів таємного діловодства і документообігу породжували на всіх ієрархічних рівнях влади інформацію про передумови, розміри та наслідки голоду. До партійних комітетів, державних установ, редакцій газет у ті роки йшов масовий потік листів, скарг, звернень, заяв з викладом справжнього становища агонізуючого від голоду селянства. Частина цих матеріалів збереглася в архівних фондах. Табу на оприлюднення інформації про голод було знято після краху радянського тоталітаризму.

1. **Значна кількість документів зосереджена у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України** (ЦДАГО). Колишнє головне архівосховище Компартії України містить унікальний за складом і тематичним змістом комплекс історичних джерел, які відображають причи-

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

ни, перебіг та наслідки голоду 1932—1933 рр. в УСРР. ЦК КП(б)У як вищий регіональний політичний орган був творцем документів, що визначальним чином впливали на всі сфери життєдіяльності республіки. Водночас тут, немов у своєрідному депо, концентрувалися основні потоки матеріалів вищих державних органів, керівних галузевих структур, місцевих партійних комітетів і виконкомів рад, громадських організацій, громадян.

Рівень репрезентативності політичних і управлінських рішень, інформаційна насиченість, конфіденційність цих документів детерміновані насамперед місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру, провідника ідеологічних догматів більшовицької партії. Добре налагоджене діловодство, забезпечення збереженості фондів, тривала засекреченість багатьох сторінок минулого зробили документи ЦК КП(б)У найінформативнішим джерелом вивчення багатьох складних процесів радянської доби. Їх відкриття обумовило високу актуалізацію цього сегмента Національного архівного фонду¹. Невипадково, що перший в Україні збірник документів з історії голоду 1932—1933 рр. склали матеріали саме архіву ЦК Компартії України². Всі фундаментальні наукові дослідження українських голодоморів XX ст. створені на базі широкого залучення цих історичних джерел.

Документи ЦДАГО з історії голоду зосереджені у **фонді № 1 — “Центральний комітет Компартії України”**, описи 1, 6, 20. Враховуючи, що ці матеріали мають досить чітко визначені типологічні ознаки (за способом відтворення інформації, змістовно-тематична, хронологічно-географічна), основним критерієм їхньої класифікації, який найповніше відповідає дослідницьким завданням вивчення проблем голоду, очевидно, слід обрати їхнє походження. За цим критерієм документи усього фонду можна поділити на чотири основні групи. **П е р ш а:** матеріали з’їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У, постанови політбюро і секретаріату, документи відділів ЦК. **Д р у г а:** постанови місцевих комітетів, інші матеріали обкомів, міськкомів, райкомів партії. **Т р е т ь я:** інформаційні матеріали державних органів. **Ч е т в е р т а:** звернення громадян.

Характеризуючи джерела першої групи, вкажемо на специфічну особливість документів вищих керівних органів КП(б)У: незважаючи на закритість партійної документації, матеріали вищих колегіальних органів, як правило, публікувалися в пресі, виходили окремими виданнями. На період 1932—1933 рр. припадає проведення XII з’їзду (січень 1934 р.) та III Всеукраїнської конференції КП(б)У (липень 1932 р.). Матеріали обох цих зібрань видані у формі стенографічних звітів, окремо опублікованих доповідей, резолюцій тощо³. В архіві зберігаються протокол, стенограма, резолюції з’їзду, підготовчі матеріали, зокрема засідання комісії політбюро з розгляду доповіді В.Чубаря “Про завдання колгоспного та радгоспного будівництва”, інші матеріали. Вони служать яскравим взірцем замовчування трагедії голоду, викривлення правди, творення історичних міфів. Рішення з’їзду сповнені самобичування за “крупні політичні і господарські помилки, допущені КП(б)У в її роботі на селі” і словами глибокої вдячності ЦК ВКП(б) за ліквідацію прориву в сільському господарстві республіки. Про щойно пережиту катастрофу українського селянства зовсім не йшлося. Навпаки, підкрес-

лювалося, що “зрушення, які сталися за ці роки в сільському господарстві, обумовили велике зростання матеріального благополуччя і культурного рівня колгоспних мас”⁴. Матеріали III Всеукраїнської конференції КП(б)У (протокол, стенограма, доповідь С.Косіора, проекти резолюцій тощо) надзвичайно важливі для розуміння хлібозаготівельної політики ЦК ВКП(б), позиції вищого партійно-державного керівництва республіки, настроїв секретарів райкомів партії, ролі двох сталінських емісарів — Молотова й Кагановича в апріорному визначенні для України непосильного обсягу хлібопоставок у 356 млн пудів. Конференція мала абсолютно цільове призначення. Про це говорить і єдине питання порядку денного “Про підсумки посівної кампанії, про заготівельну та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”, і присутність високих московських посланців, і час проведення — напередодні жнив. Партконференція мала прискорити чергову хлібозаготівельну кампанію, яка вилилася восени 1932 р. в тотальне вилучення продовольчих ресурсів в українського селянства. Делегати конференції, особливо секретарі сільських райкомів партії говорили про складне становище, низьку продуктивність колгоспів, перегини в заготівельній політиці, знущення уповноважених, сільського активу над колгоспниками, негативні настрої селян. Проте нічого цього дослідник не знайде у виданому стенографічному звіті конференції. Текстуальне зіставлення з архівними матеріалами показує, що при їх виданні багато гострих проблем було “пригладжено”, а деякі місця випущені. Тому при аналізі цих матеріалів науковці повинні віддавати перевагу вивченню первісних стенографічних записів, порівнюючи їх з подальшими, значною мірою сфальсифікованими редакціями⁵.

Пленуми ЦК збиралися для обговорення ключових питань політичної, господарської діяльності й прийняття відповідних рішень. У 1932—1933 рр. пріоритетне місце в порядку денному віддавалося питанням посівних, хлібозбиральних, заготівельних кампаній. Переважно засідання пленумів скликалися у зв’язку з відповідними постановами ЦК ВКП(б), провальним станом хлібозаготівель чи напередодні збиральних кампаній. Наприклад, рішення жовтневого (1932 р.) пленуму ЦК КП(б)У були спрямовані на посилення “бойової змобілізованості усіх парторганізацій в боротьбі за хліб”, на рішуче й швидке подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель⁶. Характерно, що пленум був скликаний невдовзі після ухвали РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про відмову колгоспам і радгоспам у виділенні насіннєвої позики⁷.

Лютневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У було скликано відразу після прийняття розгромного рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня, в якому констатувалося, що “парторганізації України не справилися з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі”⁸. Керівництво республіки було зміцнено П.Постишевим (він став другим секретарем ЦК КП(б)У), М.Поповим (став третім секретарем ЦК КП(б)У), В.Балицьким (став головою ДПУ). У доповіді С.Косіора про підсумки хлібозаготівель 1932 р. головна увага зосереджена не на об’єктивному аналізі становища колгоспів чи стану сільгоспвиробництва, а на розкритті п’яти причин невиконання хлібозаготівель, вказаних Й.Сталіним, які здебільшого зводилися до того, що в республіці “недоглядали за зміною форм і тактики боротьби класового ворога”,

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

“недооцінили роль і відповідальність комуністів у справі колгоспного будівництва, у справі хлібозаготівель”, “не зрозуміли нової обстановки” тощо⁹.

У 1933 р. питання організації хлібоздачі розглядалося на червневому пленумі ЦК КП(б)У¹⁰. А підсумки 1933 сільськогосподарського року були підведені на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У¹¹.

В архіві зберігаються протоколи, стенограми пленумів, доповіді, резолюції та постанови, матеріали комісій з розгляду проектів рішень. Треба відзначити, що культивована тоді заборона на тему голоду зробила цю тему закритою і для обговорень на пленумах. До того ж їхні матеріали, як і документи партз'їздів та конференцій, призначалися для публікації і тому старанно редагувалися. Насамперед це торкнулося інформаційних звітів про пленуми, їхніх резолюцій, доповідей С.Косіора та В.Чубаря.

Наймасовішою категорією документів ЦК КП(б)У є постанови політбюро, листи, телеграми, записки, довідки, які відображають повсякденну роботу вищого партійного постійно діючого керівного органу республіки. Оскільки призначалися вони для циркулювання каналами таємного діловодства, то мають набагато вищий ступінь інформативності, об'єктивніше відбивають тогочасні події, в тому числі й відомості про голод, смертність, канібалізм.

Постанови політбюро, секретаріату ЦК (нерідко спільно з РНК УСРР) про хлібозаготівлі дають змогу з хронологічною точністю простежити реалізацію в республіці курсу союзного центру на силову експропріацію хлібних запасів, репресивні методи хлібозаготівель, які й стали головною причиною масового голоду і смертності в українському селі.

Тільки в 1932 р. були ухвалені десятки постанов ЦК: про хлібозаготівлі в УСРР чи окремих районах (січень), про збирання колгоспних насіннєвих фондів, про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. (березень), про заборону використання для місцевих потреб мірчука (квітень), про продовольчу й насіннєву допомогу окремим районам (травень), про план хлібозаготівель 1932 р., про повернення колгоспам натуральної продуктової та насіннєвої позики, про збиральну кампанію і хлібозаготівлі (липень), про заходи боротьби із спекуляцією хлібом (серпень), про посилення хлібозаготівель, про подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель (жовтень), про посилення допомоги у проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції, про ліквідацію контрреволюційних гнізд та куркульських груп, про вживання репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібоздачу (листопад), про боротьбу з класово чужими та контрреволюційними елементами, про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі, про посилення репресій щодо одноосібників — злісних нездавців хліба (грудень).

Цей конвеєр постанов політбюро ЦК КП(б)У дещо загальмувало лише на початку 1933 р., коли в Москві зрозуміли, що Україна залишиться без посівного матеріалу. Була дана команда призупинити хлібозаготівлі, а “всі області України переключити на збір насіння для ярової сівби”¹².

8 лютого 1933 р. політбюро визнало наявність випадків голодування в деяких дрібних містах і окремих сім'ях колгоспників. Воно зобов'язало обкоми та облвиконкоми не залишати без відповідної уваги жодного такого випадку. При цьому наголошувалося на необхідності перевірки відповідних повідомлень на наявність на місцях симуляції або провокації. А допомога мала

надаватися за рахунок місцевих внутрішніх ресурсів¹³. Характерно, що наступного дня інформаційний сектор ЦК підготував довідку про випадки удаваного голодування з метою нездачі хліба у Харківській області¹⁴.

Листи і телеграми ЦК КП(б)У згруповані у два блоки. Перший, адресований місцевим партійним організаціям, центральним органам влади, обл- і райвиконкомам, з огляду на становище правлячої партії, мав директивний, розпорядчий характер. Другий — листи, телеграми, звернення до ЦК ВКП(б) і союзних органів — виконував інформаційну, звітну функцію чи містив прохання про допомогу, корекцію планів тощо.

Нерідко листи й телеграми надсилалися з приводу відповідних ухвал політбюро. Наприклад, про збирання насінневих фондів, про незадовільний хід хлібозаготівель, посилення їхніх темпів, про встановлення планових завдань хлібопоставок, про вживання заходів щодо куркульських і антирадянських елементів — саботажників хлібозаготівель, про вивезення насінневих фондів у рахунок хлібоздачі, про неприпустимість масового виїзду селян за межі УСРР тощо.

Аналіз інформаційних листів ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) дає можливість зробити висновок про те, що вище керівництво республіки прикрашувало ситуацію на місцях. Зокрема, у відповідь на телеграму С.Косіора від 15 березня 1932 р. до Москви про стан забезпечення насінневим матеріалом ЦК ВКП(б) ухвалив: "Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні на багато разів гірше, ніж це впливає з телеграми т. Косіора". Далі пропонувалося вжити усіх заходів для недопущення зриву сівби в Україні¹⁵.

Наприкінці квітня 1932 р., коли голод уже досяг великих масштабів і до ЦК КП(б)У йшли сотні повідомлень про голодні смерті, *С.Косіор писав у листі до Й.Сталіна*: "Будь-які розмови про "голод" на Україні треба категорично відкинути"¹⁶. У листі від 15 березня 1933 р. він скаржиться "вождеві народів" на різноманітні дані про голодування та смертність у відомостях обкомів партії та органів ДПУ, кількість районів, охоплених в УСРР голодом, зменшує до 103¹⁷. У той час як, за даними ДПУ, їх налічувалося 139¹⁸.

У грудні 1932 р., намагаючись пояснити причини невиконання планів хлібозаготівель, С.Косіор пише до ЦК ВКП(б) розширеного листа, в якому наводить масштаби репресій в листопаді щодо голів колгоспів, членів правління, інших посадовців — 1830 осіб. До суду притягнуто 327 комуністів, серед яких є засуджені до страти. Тут же він доповідає про гучні справи районних працівників — "Балаклійська", "Кобеляцька" (Харківська обл.), "Оріхівська" (Дніпропетровська обл.), "Носівська" (Чернігівська обл.) та інші. За його даними, на "чорну дошку" в республіці було занесено понад 400 колгоспів¹⁹. Цілком зрозуміло, що достовірність цих даних не може братися на віру, а потребує критичного ставлення і перевірки.

Становище в Україні змушувало ЦК КП(б)У звертатися до ЦК ВКП(б) з проханням про допомогу та скасування заборонних заходів щодо селянства. Так, у 1932—1933 рр. С.Косіор просив Й.Сталіна анулювати постанову Народного комісаріату шляхів сполучення (НКШС) про обмеження перевезень залізницею продуктів селянами, надати Одеській області насіннєву позику, зменшити річний план заготівлі льону, виділити додаткову продовольчу позику окремим областям УСРР тощо²⁰. На жаль, за документами ЦК КП(б)У

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

не вдається простежити реакцію на кожне звернення, але в архівних матеріалах збереглися як позитивні, так і негативні відповіді Москви. Так, 16 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: "...негайно вжити заходів, які забезпечать відвантаження Україні 6,5 млн пудів хліба на постачання", а 23 червня цього ж року на телеграму С.Косіора постанова була такою: "Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба на Україну не проводити"²¹.

У цьому масиві документів варто окремо виділити листи вищих посадових осіб республіки, які виконували функції уповноважених і доповідали про стан справ на місцях. (На наш погляд, викладений в них фактичний матеріал має високу ступінь достовірності.) Оцінюючи реально ситуацію, вони давали пропозиції щодо виправлення становища. Листи призначалися для використання в ЦК КП(б)У і, як правило, адресувалися особисто С.Косіору.

У лютому 1932 р. голова ВУЦВК Г.Петровський в листі до політбюро ЦК КП(б)У наголошував на важкому продовольчому становищі у деяких районах Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Київської, Харківської областей і пропонував звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням припинити хлібозаготівлі на Україні і дозволити вільну торгівлю хлібом²².

Голова ЦКК ЦК КП(б)У, нарком РСІ УСРР В.Затонський доповідав С.Косіору про враження від об'їзду Маріупольщини: "В Будьоннівському і Сартанському (районах. — Р.П.) становище паскудне", "у маріупольців настрій важкий". Він робить висновок про шкоду адміністративної опіки і наголошує на важливості використання всіляких господарських стимулів у колгоспах²³.

Інший уповноважений, заступник голови РНК УСРР К.Сухомлин діяв в умовах розгорнутого викачування зерна в районах Харківської обл. наприкінці грудня 1932 р. Він виявив у колгоспах, МТС, районах чимало "саботажників, опортуністів, шкідників". Хоч і він змушений був визнати, що "в низці місць деякі уповноважені йдуть на провокацію — на повальні обшуки". Автор листа розповідає й про вжиті заходи: проведені широкі інструктивні наради, винні віддані до суду, послано міцну буксирну бригаду, викликано виїзну сесію облсуду, голову колгоспу запропонував арештувати і т.д.²⁴

На довіру заслуговує й звіт завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А.Хвилі, який на початку 1933 р. був уповноваженим із хлібозаготівель в Одеській обл. Він повідомляв, що насіннєвий матеріал, усілякі фонди вивезено. З тих колгоспів, що виконали хлібозаготівельні плани, теж вивезена половина насіння. А поповнювати мають з переобмолоту соломи. А.Хвиля малює картини репресій на селі, масової втечі колгоспників, кваліфікуючи це як куркульський саботаж²⁵. А звідси й вживані заходи: припинити видачу сільрадами посвідчень, довідок, встановити нічні пікети. Йдеться про масові виключення з колгоспів, з партії, арешти і суди над головами колгоспів, секретарями партосередків²⁶.

Важливим джерелом відомостей про тогочасне становище в сільському господарстві, колгоспах, настрої селян є довідки, зведення відділів ЦК КП(б)У. Показовим є матеріал інформаційного сектору організаційно-інструкторського відділу про стан справ в Уманському р-ні Вінницької обл. в травні 1932 р. Харак-

терні підзаголовки документа: “Катастрофічний стан тяглової сили”, “Голод і політичні настрої у зв’язку з цим”. Наводяться дані про те, що з майже 10 тис. коней у районі половина непридатна до будь-якої роботи. Тому на 5 травня засіяно 18,8% ранніх ярових. Наводяться конкретні дані про смертність, яка набрала в багатьох селах масового характеру і навіть про людоїдство в одному з колгоспів.

Довідка відділу агітаційно-масових кампаній ЦК КП(б)У від 8 січня 1933 р. стосувалася аналізу настрою населення Великотокмацького і Божедарівського районів Дніпропетровської області у зв’язку з вилученням насінневих фондів у рахунок плану хлібозаготівель. Відзначається, що ця операція не викликала у колгоспників ніякого активного спротиву, однак подіяла на них приголомшливо і гнітюче. “Після вивозу посівфондів у багатьох партійців опустилися руки, не знають що робити, розгубились, шепочуться по закутках”. Розуміючи всю небезпеку залишитися без посівного матеріалу, вони сподівалися на допомогу держави. Наводяться факти затягування вивозу насінневих та інших фондів, що були кваліфіковані як саботаж, а винні віддані до суду. Присутні тут і традиційні сентенції про куркульський спротив, підривномуу роботу тощо²⁷.

ЦК КП(б)У утворював тимчасові робочі групи для проведення масових кампаній. Наприклад, узимку — весною 1933 р. діяла інформаційно-посівна група ЦК. У підготовленій нею доповіді наводяться факти про опухання, голодну смерть і людоїдство в деяких районах Київської, Дніпропетровської та Харківської областей. Однак причини цих явищ пояснюються так: “переважна кількість голодуючих відносяться до ледарів, зривників колгоспного будівництва. З боку цих елементів і тепер мають місце своєрідні прояви класово-ворожих настроїв і дій”²⁸. У квітні 1933 р. групою було узагальнено дані обкомів партії про голод та смертність. У зведеннях, зокрема, вказувалося, що в Дніпропетровській обл. в 32 районах голодує понад 5 тис. осіб. Наводяться конкретні факти голодувань, людоїдства, вживання в їжу м’яса тварин, різних сурогатів²⁹. Незважаючи на ідеологічне забарвлення висновків, загалом документи відділів ЦК КП(б)У містять багатий фактичний матеріал.

Друга група документальних матеріалів архіву представлена постановами бюро обкомів партії, доповідними записками, інформаціями, листами обкомів, міськкомів і райкомів партії. Нерідко ухвали бюро обкомів партії приймалися на виконання постанов ЦК КП(б)У. Вони стосувалися проведення хлібозаготівель, збирання насінневих фондів, організації допомоги голодуючим, ужиття репресивних заходів до селян тощо. Цей вид джерел має досить обмежений інформаційний ресурс, але важливий для вивчення методів роботи партійних комітетів. У той же час доповідні записки, інформації, листи обкомів і особливо райкомів КП(б)У подають вражаючі факти продовольчих труднощів, голоду, смертності, канибалізму. Варто відзначити, що кількість звернень райкомів партії була незначна, оскільки їх прякий вихід на ЦК був порушенням партійної субординації. Найчастіше з листами до ЦК КП(б)У зверталися секретарі обкомів партії. Вони інформували про становище в області і, як правило, просили надати продовольчу допомогу. Так, секретар Одеського обкому партії М.Майоров 3 квітня 1932 р. писав про становище селян Новомиргородсь-

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

кого р-ну: “Приблизно в половині сіл району (всього сільрад в районі 26) їдять дохлих коней, є опухлі від недоїдання. В такому стані знаходяться від 30 до 50 сімей в кожній сільраді”. Він визнає об’єктивні причини такого явища — низький врожай, непомірний план хлібозаготівель, але особливо наголошує на “контрреволюційній роботі куркульства”, доповідає про зняття з роботи секретаря райкому партії, голів сільрад і партосередків³⁰.

У травні 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М.Демченко інформував ЦК, що продовольчої допомоги потребують 30 районів області³¹. Секретар Харківського обкому партії Р.Терехов у червні цього ж року подав до ЦК ґрунтовну доповідну записку про поширення в районах голоду, наростання смертності. Наводяться конкретні цифри: в с. Федорівка Глобинського р-ну від початку посівної кампанії померло близько 80 осіб, у травні — 36. Повідомлялося про масовий вихід з колгоспів, виїзди селян за хлібом у Центральночорноземну область, Крим, на Північний Кавказ, напади на колгоспні комори, розбирання худоби тощо. Завершується документ проханням “негайно поставити питання перед ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу”³².

У березні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М.Хатаєвич писав до ЦК КП(б)У: “Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання і захворюваність від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про трупоїдство і людодїство”. Він наводить дані обласного ДПУ про те, що на 1 березня від голоду померло близько 1600 осіб, а опухлих і хворих по 23 районах 16 тис. осіб. Він змушений визнати, що серед пухлих від голоду “дуже великий процент колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів”³³.

Секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський у квітні 1933 р. у листі до ЦК КП(б)У *констатує*, що у важкому продовольчому становищі перебувають 37 районів області. Голодом охоплено 300 сіл з населенням 50 тис.: “Останнім часом почастишали випадки голоду, збільшилися випадки смерті і не припиняються факти людодїства і трупоїдства”. Він просить у С.Косіора дозволу безпосередньо звернутися за допомогою в Москву³⁴.

Інформаційні документи райкомів, міськкомів партії наповнені фактичним матеріалом, прикладами з життя окремих районів, сіл, конкретних людей. Так, секретар Христинівського райкому партії повідомляв ЦК КП(б)У, що 40 колгоспів району, 1237 дворів, 5405 осіб потребують продовольчої допомоги³⁵. У листі Шполянського райкому партії деталізуються випадки людодїства³⁶, а в інформації Краснопільського райкому партії на Харківщині подаються настрої селянства, цитуються їхні висловлювання. До речі, ця інформація була кваліфікована другим секретарем ЦК КП(б)У Хатаєвичем як прояв політичних настроїв керівництва району³⁷.

Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії розкриває методи репресій, застосованих до села Городище на Донеччині, причому вже після занесення його до “чорної дошки”: була заборонена будь-яка торгівля, члени сімей, які працювали на виробництві, були зняті з постачання, з них достроково утримали кредити, проведена чистка колгоспу і 58 осіб виключені з нього, віддано під суд правління сільгоспартілі, в рахунок хлібозаготівель зібрано весь насіннєвий фонд. Але цього виявилось замало, тому для нанесення “вирішального удару по хронічному куркульському саботажу” в цьому

селі міськом просив санкціонувати додаткові репресивні заходи: штрафувати м'ясом у розмірі 15 місячних норм, відібрати кращі земельні угіддя і передати вугільникам, звільнити з підприємств не менше 150 жителів села, прискорити приїзд виїзної сесії облсуду тощо ³⁸.

Третю групу становлять документи вищих і місцевих органів виконавчої влади. За своїм функціональним призначенням вони належать до інформаційних. За характером їх можна класифікувати як аналітичні (доповідні записки, листи), інформативні (зведення, довідки), оперативні (спецдонесення, записки по прямому дроту). Треба відзначити, що до цієї категорії належать і постанови республіканських органів, оскільки вони надсилалися до ЦК КП(б)У для інформування. Так, у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр ухвалює рішення про заборону видачі хліба в громадському харчуванні. Фактично це була деталізація вимог ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видавати колгоспникам натурованс лише на трудовні. А Укрколгоспцентр, дбаючи про виконання планів хлібозаготівель, постановив: "Колгоспники, які знаходяться на роботі, отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб" ³⁹.

Інформаційні матеріали Нарком'юсту УСРР є надзвичайно яскравою ілюстрацією репресивних методів проведення хлібозаготівельної кампанії, інспірованих приїздом на Україну надзвичайної комісії на чолі з В.Молотовим. Наприклад, у зведенні за четверту п'ятиденку січня за нездачу хліба по 182 районах (без Вінницької обл.) засуджено 1306 осіб. А всього за січень — понад 35 тис. осіб. Характерно, що документ має розділ "Твердість судової репресії". На практиці це означало — 97,7 % засуджено до позбавлення волі і лише 2,3 % — до примусових робіт. У розділі "Класовий напрям репресії" зазначається, що 99,5 % куркулів та заможних селян отримали термін ув'язнення понад 5 років. Виділені окремо репресії за "розкрадання хліба", "спекуляцію хлібом", "контрреволюційний саботаж". Щодо останньої категорії, то 5 % засуджених було розстріляно ⁴⁰.

Вражений масштабами голоду і смертності на Київщині, нарком землеводства УСРР О.Одинцов надсилає у березні 1933 р. до ЦК КП(б)У дані про кількість померлих, опухлих, масовий канібалізм. Він вказує, що тільки в 16 районах зареєстровано 123 випадки людодства і трупоїдства. У Білоцерківському районі опухлих 9603, у Букському — 3878, Переяславському — 1113 осіб. Далі у записці йдеться про масове жебрування і безпритульність у містах. У середині березня в Києві щоденно батьки підкидають по 100 дітей. Характерним є визнання наркома: "Ці дані є лише ілюстрацією, зібраною з різних матеріалів. Обліку не ведеться". Він робить висновок про необхідність значної й невідкладної допомоги області ⁴¹.

Доповідні записки, довідки наркомату охорони здоров'я УСРР містять дані про стан здоров'я населення у зв'язку з продовольчими труднощами, надання медичної, профілактичної, продовольчої допомоги. Вони важливі наведеною в них статистичною інформацією. Зокрема, по Київській області станом на 15 квітня 1933 р. по 66 районах було 1577 сіл, охоплених голодом, у них — 493 644 особи. Зазначається кількість померлих: від початку січня до 25 березня — 14 548, до 5 квітня — 26 479, на 15 квітня — 27 809 осіб.

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

Треба віддати належне укладачам цієї записки: після переліку цих даних вони роблять таке застереження: “Поза сумнівом, слід вважати значно зменшеними цифри померлих, оскільки перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри. Так, по Сквирському району з 1 січня по 1 березня за звітними даними померло 802 особи, а при перевірці виявлено на 15 березня 1773 випадки смерті, у Володарському районі на 1 березня у звітах наводиться 742 смерті, насправді на той час померло понад 3 тис. осіб”⁴².

В інших довідках цього наркомату наводяться розгорнуті дані про “обслуговування важких районів УСРР”: відкриття сезонних дитячих ясел-майданчиків, дитбудинків, організацію харчування, медичної допомоги. Джерела фінансування: Український Червоний Хрест, Ленінський фонд, страхові організації, товариство “Допомога” тощо⁴³. Треба зазначити, що ці документи є найменш політизованими за своїм змістом. Вони містять інформацію загальнореспубліканського рівня, дані по окремих областях і районах. Водночас для них характерний низький рівень персоніфікації подій.

Особливого джерелознавчого аналізу потребують інформаційні матеріали органів ДПУ УСРР. По-перше, вони створювалися в надрах силової, каральної структури, головним призначенням якої на “внутрішньому фронті” було виявлення контрреволюційних проявів і запобігання їм. По-друге, в умовах велетенських масштабів голоду тільки апарат органів ДПУ з його розгалуженою агентурною мережею і необмеженими повноваженнями міг забезпечити повний збір інформації про голодомор або ж фальсифікувати її. По-третє, сьогодні в розпорядженні дослідників є фактично одна категорія документів, продуктованих в ДПУ. Вони призначалися для інформування ЦК КП(б)У і містилися в компартійному діловодстві. Типологія цього масиву документів близька до загальної, за винятком таких видів, як записки по прямому дроту і спецдонесення. Можна виділити три ієрархічних рівні створення цих документів — районний, обласний і республіканський. Вони визначалися структурою органів ДПУ. Рідко зустрічаються документи галузевого рівня, наприклад, транспортних органів. За характером матеріали можна класифікувати як оперативні, інформативні, аналітичні.

Безпосередні документи про голодомор статистичного спрямування систематизуються за ознакою періодичності інформування: п’ять днів, декада, місяць. Слід також відзначити уніфікацію статистичного матеріалу про прояви голодомору: кількість районів, у них населених пунктів, вражених голодом, число дворів, жителів, дорослих і дітей, колгоспників, одноосібників, опухлих, хворих, померлих, випадків людоїдства, трупоїдства. Документи ДПУ мають надзвичайно високий ступінь персоніфікації тогочасних подій, особливо щодо політичних настроїв селян, робітників, інтелігенції, а також такого страхітливого явища, як канібалізм.

Інформаційні матеріали ДПУ є також важливим джерелом визначення адміністративно-територіальних, географічних меж голодування населення, поширення смертності. Вони фіксують уражені села, сільради, райони, дають зведені дані по областях. Ці документи складалися під грифом “Цілком таємно”, циркулювали каналами спецпошти і відкладалися в секретному діловодстві. Цього вимагали як закритий статус інституції, так і тематика до-

кументів про голод, на яку було накладено суворе табу. Сукупний аналіз документів переконливо доводить, що з наростанням продовольчих труднощів, голоду, масового людомору органи ДПУ зайняли чільне місце в збиранні й узагальненні статистичної інформації. А в час апогею трагедії (весна — початок літа 1933 р.), можливо, стали й єдиним її джерелом.

На дані ДПУ посиляються секретарі райкомів і обкомів партії, керівники радянських органів, прокуратури, наркоматів та ін. У березні 1933 р. Косіор у листі до Сталіна наголошував, що дані про голодування і смертність підсумовуються “через апарат ДПУ”⁴⁴.

Які ж змістовно-тематичні блоки про голодомор можна виокремити з інформації документів ДПУ? Це — документи про масовий вихід селян з колгоспів, про факти заворушень, розбирання реманенту, худоби, зерна, продовольства, про опір місцевих адміністрацій представникам влади, про широку палітру антирадянських настроїв⁴⁵. З документів постає процес наростання продовольчої кризи, поширення голоду, велетенські масштаби людської смертності. Чекісти день за днем відтворюють морально-психологічну картину зuboжіння, вимирання українського села, деградацію особи, доведеної голодом до божевілля, судовні намагання вижити. За цими даними можна скласти повний раціон голодуючих: качани, жолуді, кора, коріння, очерет, бруньки дерев, жом, маляс, тирса, м’ясо дохлих тварин і, нарешті, м’ясо людей, найчастіше власних дітей.

Особливе місце в документах ДПУ займає статистика проявів і жертв голодомору⁴⁶. Історик, демограф, краєзнавець, генеалогіст може знайти тут важливий, широкоаспектний матеріал — від фіксації смерті конкретної особи до зведених даних про смертність населення. Ця статистика має особливе значення за умов відсутнього й досі документального підтвердження загальних людських втрат України від голодомору 1930-х рр.

Специфічні функції органів ДПУ так чи інакше наклали свій відбиток на їхню документоутворюваність. Це вимагає від сучасного дослідника наукової критики документів ДПУ як історичного джерела. Методом логічної критики було встановлено, що поданий в документах ДПУ фактологічний матеріал має досить високу ступінь достовірності, ретроспективно вписується в історичний контекст і відтворює перебіг тогочасних подій (антиколгоспні настрої і дії селян, акції протесту робітників, продовольчі труднощі, масовий голод, виїзд на заробітки, дитяча безпритульність, епідемії, смертність, канібалізм тощо).

Аналітичні матеріали ДПУ досить точно вказують на причинно-наслідкові зв’язки голоду, інспірованого політикою вищого партійно-державного апарату та перегинами місцевих компартійних органів. Серед таких причин називаються адміністративні заходи щодо хлібозаготівель, обшуки, експропріація продуктів, коли відбирався весь хліб до фунта навіть у тих бідняків і колгоспників, які виконали свої зобов’язання. Звертається увага на протиправні дії сільських керівників та активістів, на їхнє знущання над селянами. Серед причин акцій протесту робітників називаються зменшення хлібних норм, перебої у хлібопостачанні, неякісна їжа в їдальнях, величезні черги і давка.

Проте проведення аналітичної і синтетичної критики цих джерел доводить наявність у них і недостовірних, упереджених, викривлених відомостей.

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

Їхня етіологія має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Події і факти нерідко інтерпретуються і подаються через призму фахових функціональних обов'язків, шляхом партійно-політичної і класової оцінки. Тому цілком обґрунтовані настрої невдоволення селян кваліфікуються як “волинські”, “антирадянські”, “повстанські”, “петлюрівські” та ін. Особливо критичного підходу вимагає використання статистичного матеріалу щодо смертності населення від голоду. Дії працівників ДПУ із збирання й узагальнення цих відомостей були обумовлені низкою чинників. У республіці діяла ідеологічна установка на замовчування голоду. Вона не могла не бути імперативом і для керівництва ДПУ.

Не варто ігнорувати і тієї обставини, що начальники відділів ДПУ входили до відповідних ланок керівництва — від районного до республіканського і відповідали за стан справ на своїй території, а відтак могли бути не зацікавлені у повноті інформації, особливо щодо кількості смертей. Важливо з'ясувати й фізичні можливості добування органами ДПУ повних даних про смертність від голодомору: це й матеріали реєстрацій смертності в сільрадах і колгоспах, медичних установах, агентурні дані. Документи лише частково розкривають технологію цієї роботи, залишивши псевдоінформаторів — “Выстрел”, “Неудаль”, “Сестра” та ін.⁴⁷ Недосконалість обліку змушені були визнавати й керівники ДПУ та партійних органів. Особливо це стосувалося весни 1933 р. Зокрема, начальник Київського обласного відділу ДПУ Розанов повідомляв голову ДПУ Балицького: “Наведені цифри значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку голодуючих і опухлих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду інколи невідомо й сільраді”⁴⁸.

Прискіпливий аналіз статистики ДПУ виявив й фальсифікацію даних, за якими проглядається стійка тенденція до зменшення фатальних наслідків голодомору. ДПУ УСРР подало до ЦК КП(б)У довідку, яка містила зведені дані за лютий—березень 1933 р. У ній відзначалося, що продовольчі труднощі зафіксовані в 139 районах, 738 населених пунктах, де голодує 11 тис. сімей, а від голоду померло лише 2,5 тис. осіб⁴⁹. Насправді ж, за даними Київського обласного відділу ДПУ, тільки в цій області померло 12,8 тис. осіб⁵⁰.

Отже, матеріали ДПУ, зосереджені в ЦДАГО України, є важливим джерелом ретроспективної інформації з історії голодомору 1930-х рр. Проте відомче походження, функціональне призначення, тривале замовчування надали їм певної специфіки, яка не дає змоги вважати їх самодостатнім джерелом висвітлення цієї складної проблеми. Обов'язковою умовою використання даної категорії документів є всебічна наукова критика, базована на сучасному методологічному інструментарії джерелознавства.

І, нарешті, четверта група — звернення, листи, скарги — представлена зовсім незначною кількістю документів. Це пояснюється не тим, що до ЦК КП(б)У люди не зверталися. Поза сумнівом, листів було багато і від комуністів, і комсомольців, і безпартійних. Однак влітку 1941 р. під час евакуації через брак транспортних засобів більшість документів архіву ЦК КП(б)У, у тому числі й матеріали відділів, була знищена. Залишилися лише ті, що містилися в документах політбюро ЦК. Як типовий можна навести лист комсомольця-студента Г.Ткаченка до С.Косіора, в якому описана жахлива картина голодомору на початку літа 1932 р. на Київщині: “Десятки й со-

тні випадків, коли колгоспники виходять у поле і зникають, а через декілька днів знаходять його аж провонявшим й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в яму й квіт, а на другий день цього ж, що заривав попереднього, знаходять труп — мруть з голоду”. Він ставить генсеку ЦК КП(б)У питання і сам на нього відповідає: “Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть — хіба це шляхи до соціалізму — це шлях до гнойні й згубств, хіба так можна будувати соціалізм?”⁵¹ Навряд чи С.Косіор удостоїв його відповіддю.

Група комуністів, яких Київський обком партії направив у Богуславський район, наважилася звернутися до ЦК КП(б)У з викладом становища колгоспників с. Медвин, яке склалося “в результаті викривлень нашої партії при проведенні хлібозаготівель”. Незважаючи на те, що колгосп виконав план хлібоздачі, вилучення зерна продовжувалося, в тому числі й насіннєвого. Поширення облігацій проводилось під адміністративним тиском. У селі опухлих 160 сімей колгоспників і 238 сімей одноосібників. Щоденно вмирає від голоду 3—4 особи⁵².

Надзвичайно цікавим є лист робітників з Білорусі до ЦК КП(б)У, датований 15 липнем 1932 р. Вони писали: “Коли це було, щоб Білорусія годувала Україну. Були гірші роки, але Україна годувала Білорусію, а тепер навпаки. Білорусія не проти допомогти українським колгоспам і працюючим селянам організованим порядком, а не таким як тепер робиться, що в Білорусії через українців не можна ні пройти, ні проїхати як на залізниці, так й на дорогах. Всюди безліч голодних обірваних українців, які валяються по вулицях містечок Білорусії”⁵³.

Збереглися огляди листів до голови ВУЦВК Г.Петровського, зроблені його приймальною і надіслані до ЦК КП(б)У. Одна з таких добірок серпня 1932 р. стосується настроїв колгоспників Харківської області, які масово виходили з сільгоспартілей. Це волення людей, яким колгоспним господарюванням порушили одвічний уклад життя, призвели до зубожіння і голодної смерті. Вони залишали колгоспи і просили “всеукраїнського старосту” допомогти повернути землю і усупільнене майно⁵⁴.

Подібна практика існувала й у ЦК КП(б)У, де відділи узагальнювали безпосередні звернення громадян, а також ті, що надсилалися з секретаріату Сталіна. Так, довідка відділу агітації та масових кампаній свідчить, що з 1 січня по 22 квітня 1932 р. таких листів надійшло 115. До неї у вигляді додатка вміщені передруки листів селян до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), особисто до Сталіна. Це вражаючі людські документи, сповнені благань і гніву, відчаю і наївних сподівань. Наведемо цитати з деяких звернень, адресованих “вождеві народів”: “... питаємо, за що ми бились на фронтах, щоб бачити як вмирають діти в корчах з голоду” (с. Горби на Полтавщині); “У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу б повернули гвинтівки проти” (І.Тарасюк, ст. Долинська); “Сказати б недород, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодають” (Давиденко, Знам’янський район); “Тов. Сталін, раджу Вам: виїдіть самі в село, не в Росії, а ось тут, на Україні, хоча б в Київській області... Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, які пропадають з голоду... Ті, хто інфор-

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

мують, одержують хліб і булку, і це все ясно, вони мають закриті їдальні РПК, РВК, а нещасні люди помирають з голоду” (П.Смирнов, м. Київ); “Дорогий т. Сталін, зверни на це особливу увагу і покращ становище трудящих мас, бо буде в середині країни війна” (студенти, м. Дніпропетровськ)⁵⁵.

2. Важливий комплекс джерел про голод зберігся у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). Уже в самій назві відбито функціональне призначення архіву — тут зберігаються документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради народних комісарів УСРР (РНК), республіканських наркоматів, відомств та організацій. Діяльність майже всіх їх була пов’язана з реалізацією директив союзних органів з питань колективізації села, проведенням хлібозаготівельних кампаній (ВУЦВК, РНК, Наркомзем, Укрколгоспцентр), здійсненню репресивних заходів щодо селянства (Нарком’юст, ДПУ, Генпрокуратура, Верховний Суд), обслуговуванням сільського населення (Наркомохоронздоров’я, Наркомос та ін.).

У ЦДАВО джерела з історії голоду містяться в багатьох фондах. Документи вищих органів влади зосереджені у **фонді № 1 — “Всеукраїнський центральний виконавчий комітет”**. На виконання постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У ВУЦВК розглядав питання про стан хлібозаготівель. Так, у грудні 1932 р. він визнав їх незадовільними. Рішення секретаріату ВУЦВК було цілком в дусі тогочасних політичних, класових оцінок: “...незабезпечено рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури — залишків петлюрівщини та махновщини”⁵⁶. Цього ж місяця президія ВУЦВК вивела із складу ВУЦВК голову Балакліївського райвиконкому Харківської області Хорешка та голову Оріхівського райвиконкому Дніпропетровської області Паламарчука за зрив хлібозаготівель⁵⁷. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вони були засуджені як “зрадники партії на Україні, організатори саботажу хлібозаготівель”⁵⁸.

Спільна постанова президії ВУЦВК та РНК УСРР також була ухвалена на відповідне рішення ЦВК СРСР щодо дотримання законності в ході колгоспного будівництва. Вона містила вимогу до Нарком’юсту та Генпрокуратури УСРР “перевірити усі заяви про факти порушення революційної законності і винних урядових осіб притягти до права”⁵⁹.

Але вже через кілька місяців РНК УСРР видає постанову про посилення репресій до одноосібників за нездачу хліба, яка передбачала застосувати найжорстокіші заходи, “в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області”⁶⁰. Слід зазначити, що й цей документ був ухвалений урядом до виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. “Про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції”⁶¹.

Практикувалися спільні документи ЦК КП(б)У і РНК УСРР. Такою постановою від 18 березня 1932 р. про хлібозаготівлі та посівну кампанію місцевим органам пропонувалося дефіцит посівного матеріалу в колгоспах компенсувати з особистих ресурсів колгоспників у вигляді позики. 6 грудня спільною ухвалою було занесено на “чорну дошку” низку сіл Дніпропетровської, Одеської і Харківської областей. Цей документ є яскравим свідченням партійно-державного терору щодо українського селянства, він розкриває

технологію репресивних заходів “по подоланню куркульського саботажу хлібозаготівель”, а насправді тотального вилучення хліба⁶².

Навесні та влітку РНК УСРР ухвалила низку важливих постанов: про заборону заслонних загонів з відбирання хліба у селян, про продовольчу допомогу окремим районам республіки, звільнення ув’язнених у справі хлібозаготівель тощо. Всі рішення прийняті на виконання постанов ЦК КП(б)У⁶³. На своїх засіданнях РНК УСРР періодично розглядала хід хлібозаготівельної кампанії. У постанові, ухваленій на доповідь уповноваженого Комітету заготівель Ради праці і оборони СРСР 1 листопада 1932 р., уряд визнав перебіг заготівель за жовтень “виключно незадовільним”. Тоді ж Москва дозволила дещо знизити план хлібозаготівель⁶⁴.

Отже, документи вищих державних органів УСРР містять важливу інформацію, яка дає змогу зрозуміти справжні причини голоду, розкриває механізм репресій проти селян, показує роль республіканського керівництва в реалізації політичної лінії московського центру щодо українського села.

Однак у складі цього фонду переважають не офіційні документи, а численні звернення до ВУЦВК колгоспників, одноосібників, робітників, червоноармійців, сільської інтелігенції. Це скарги, заяви, листи, прохання, що віддзеркалюють всю глибину трагедії голодомору, її багатолікі прояви, наївні сподівання на допомогу держави. Листи передають насильницькі методи проведення хлібозаготівель, сваволю сільрадівського і колгоспного керівництва, комсомольського активу, уповноважених, “буксирних бригад”. Сількор К.Кореневий з хутора Лідіно на Сумщині повідомляв, як його “вивели із зборів за руки комсомольці і почали бити, розбили обличчя і багато разів били по спині”. Він також наводить факти побиття селян хутірським головою⁶⁵. А комсомолец Пастушенко з Вінниччини писав у листі до Сталіна в лютому 1932 р. про методи хлібозаготівель: “Зараз буксир над буксиром, бригада 86 осіб ходить три місяці...”. В результаті масового вилучення хліба “починають вмирати з голоду люди, пухнуть діти, які кажуть “хліба, хліба”⁶⁶. Середняк А.Синявський з Уманщини стверджував, що він виконав усі зобов’язання перед державою, проте його “зачинили в сільраді, а самі, працюючи до 12-ї години, забрали решту продуктів та весь одяг і взуття”. Крім того, його засудили до позбавлення волі, а сім’ю виселили⁶⁷. Інколи дописувачі, боячись звинувачень у перебільшенні масштабів голоду, вдавались до певного вуалювання ситуації. Так, селянин П.Чорнуватий з Дніпропетровщини знайшов такі слова: “Єсть цілий ряд сільрад, де складається сильно плохе положення нащот харчів”⁶⁸. Один із колгоспників так передає становище в селах Лебединського р-ну на Харківщині: “...в колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре”⁶⁹.

Ці звернення приймальня голови ВУЦВК направляла для розгляду та реагування до виконкомів місцевих рад, органів робітничо-селянської інспекції, прокуратур тощо. У матеріалах фонду збереглися їх офіційні відповіді. Зокрема, скаргу групи колгоспників с. Остапківці Брацлавського району на Вінниччині розглядала комісія районної контрольної комісії — робітничо-селянської інспекції. Вона дійшла до висновку, що уповноважений у справах цього села “допустив грубе перекручування партлінії в хлібозаготівлях”, за

1. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України

що й отримав сувору догану по партійній лінії⁷⁰. В аналогічній відповіді Недригайлівської районної КК РКІ констатується, що стан колгоспу “Більшовик” справді найгірший в районі, а артіль, виконавши план хлібозаготівлі, залишилась без посівматеріалу. Проте причини такого стану інспекція вбачає в тому, що в колгоспі “дійсно були антирадянські люди, які під час проведення політико-господарчих кампаній з колгоспу вичищені”⁷¹.

Нерідко розгляд таких листів прокурорськими органами закінчувався притягненням до кримінальної відповідальності голів колгоспів, членів правління, як “куркульсько-ворожого елементу, що проводив розкладницьку роботу”. Відповіді прокуратур свідчать, що інколи за їхніми рішеннями розкуркуленням поверталось майно. Так трапилося з селянкою М.Криволаповою з Харківщини. Прокуратура опротестувала рішення сільради, працівників якої було віддано до суду⁷². Скасовувалися рішення про виселення, конфіскацію худоби, будівель тощо. Ці документи підтверджували обґрунтованість масових скарг на незаконні заходи місцевої влади, яка діяла в руслі директив партії та уряду.

Документи даного фонду мають високу ступінь автентичності, легко піддаються атрибуції, оскільки представлені оригіналами чи засвідченими копіями, звернення громадян — авторськими рукописами.

У фонді 27 — “Наркомзем УСРР” зосереджено документи профільного органу виконавчої влади, який опікувався справами колгоспного будівництва. Найпоширенішими серед них є інформаційні зведення, довідки, статистичні дані, постанови. Вони подають загальну картину колективізації, деградації сільськогосподарського виробництва, заснованого на руйнуванні одвічного укладу українського селянства, його ставлення до колективних форм господарювання. Як приклад можна навести довідку Наркомзему про втрати врожаю та невихід колгоспників на жнива від 2 серпня 1932 р. В ній наводяться численні факти безгосподарності, втрат зерна, неналежного обліку, перекурчень з видачею натуральних фондів тощо. Прикметно, що головні причини такого стану Наркомзем вбачає в “куркульській практиці”, “куркульському впливі”⁷³.

Інформаційні зведення Наркомзему за лютий 1933 р. стосуються проблем весняної посівної кампанії. Вони констатують повільні темпи створення у більшості областей посівного фонду. Так, на початок лютого Київська і Вінницька області засипали відповідно 78,9 та 77,8 % запланованого насіння. Пояснення причин зриву планів поставок знову подається з політико-класових позицій: куркульський саботаж, дії підкуркульників тощо. Документи свідомо замовчують справжні причини цього явища — вилучення насінневих фондів для виконання планів хлібозаготівель 1932 р.

Інформаційні зведення Наркомзему мають характерні заголовки розділів: “Класова боротьба навколо сівби”, “Нищення та послаблення коня”, “Розповсюдження провокаційних чуток та дезорганізація колгоспної маси” тощо⁷⁴. В інших довідкових матеріалах Наркомзему наводяться дані про організацію громадського харчування колгоспників під час польових робіт, про надання допомоги голодуючим, про загальну динаміку колективізації. Ці матеріали потребують досить критичного ставлення, перевірки за іншими джерелами.

Зустрічаються й документи про втручання Наркомзему при масовому порушенні прав колгоспників. Так, своєю постановою від 23 грудня 1933 р. НКЗС визнав свавілля місцевих керівників при оплаті праці в колгоспах Ічнянського району Чернігівської області. Хоча такі приклади не є типовими⁷⁵.

Документи **фонду 559 — “Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів”** (Укрколгоспцентр) за змістовно-тематичним складом і видовими ознаками близькі до матеріалів Наркомзему. Це звіти, доповідні записки, інформаційні зведення, повідомлення тощо. У багатосторінковій доповіді про підсумки хлібозаготівельної кампанії 1931 р. наводиться чималий фактичний матеріал про хід заготівлі хліба, розкриваються її методи, вказується на перегини з боку окремих уповноважених. Проте головні причини недовиконання планів вбачаються в слабкому розгортанні соціалістичного змагання, відсутності масово-політичної роботи, примирливому ставленні до куркуля⁷⁶.

Одне з інформзведень фонду присвячене питанням приховування зерна під час хлібозаготівель. Подані конкретні факти утаювання хліба, його кількість, форми виявлення. Найбільшу небезпеку автори матеріалу вбачають в тому, “що цей хліб опинився б на приватному ринку”⁷⁷.

Документи цього відомства розкривають картину масового виходу селян з колгоспів. У доповідній записці за 22 вересня 1932 р. наводяться кількісні параметри цього явища: Київська область — 6874, Вінницька область — 1033, Харківська область — 9973, Молдавська АСРР — 5629 господарств. Частково визнаючи невиконання постанов партії та уряду про виправлення допущених помилок, про голе адміністрування, придушення здорової критики, знущання з колгоспів та колгоспників, працівники Укрколгоспцентру вважають, що саме “чим скористалися наші класові вороги — куркульство, попи, ксьондзи, равіни, колишні білогвардійці й петлюрівці, бродяги, монахи й колишні жандарми...”⁷⁸

Зустрічаються й документи, в яких відносно об’єктивно аналізуються недоліки в колгоспному будівництві, вказується на прояви адміністративного втручання в їхню діяльність з боку районних органів влади: укрупнення, розпуск колгоспів, списання їхніх коштів, трудоднів у рахунок погашення заборгованості, непомірні штрафи, примусове усупільнення худоби тощо⁷⁹.

Документи **фонду 24 — “Народний комісаріат юстиції УСРР”** розкривають участь судової влади у проведенні примусових хлібозаготівель, показують механізм застосування репресій до українського селянства. Це постанови, розпорядження, обіжники Наркомату, постанови Верховного Суду, інформації тощо. Наприклад, ухвала НКЮ від 15 серпня 1932 р. забороняла продаж хліба до 15 січня 1933 р. і деталізувала дії судових установ щодо порушників цієї вимоги. Органи юстиції націлювалися на “удар по куркулях та спекулянтах”. Давалася установка: “Справи перекупників та спекулянтів розв’язувати найбільше за декаду та вживати до них тверду репресію”⁸⁰. Варто зазначити, що ця постанова була ухвалена на виконання відповідних рішень союзного та республіканського партійного і державного керівництва.

Розпорядження НКЮ від 14 вересня 1932 р. про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постановою від 7 серпня 1932 р. (йдеться про сумнозвісний “закон про п’ять колосків” — постанову ЦВК та РНК СРСР про

розстріли за розкрадання колгоспного майна. — Р.П.) підсумовує практику масового застосування репресій щодо селянства. Вказується, що одних лише розстрільних вироків у республіці винесено 250. Наводиться приклад, що лише Київський обласний суд запланував протягом двох-трьох декад розглянути на виїзних сесіях до 500 справ. А аналіз 120 розстрільних справ показав, що до страти засуджено 20 бідняків і середняків. Досить сміливим на той час слід вважати й загальний висновок документа: “Ці тенденції надто шкідливі і з ними треба кінчати”⁸¹.

Проте вже на початку листопада 1932 р. НКЮ розсилає обіжник “Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб”. Ухвалений на виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У про участь органів юстиції в проведенні хлібозаготівель, цей документ уже націлював суди, прокуратури на застосування швидких і жорстоких заходів до селян-нездавців хліба. Облсуди мали організовувати по 5—10 виїзних сесій, залучати до цього колишніх працівників юстиції. Встановлювався максимальний термін розгляду хлібозаготівельних справ — 3 дні. Містилася вимога покращити судову статистику та вчасно надавати її до наркомату⁸².

Подальшого посилення участі органів прокуратури в проведенні хлібозаготівель стосувалося й інше листопадове розпорядження НКЮ. Воно теж вимагало використовувати закон від 7 серпня 1932 р. при притягненні винних до кримінальної відповідальності. Слід наголосити, що саме в ці дні ЦК КП(б)У і РНК УСРР під тиском М.Молотова, який перебував в Україні, ухвалили низку постанов про посилення хлібозаготівель⁸³.

У матеріалах фонду зберігалися постанови касаційної колегії Верховного Суду УСРР. Вони приймалися на апеляції засуджених. Так, були скасовані рішення судів нижчої інстанції стосовно одного з нездавців хліба, засудженого до чотирьох років ув’язнення. Учителя, який не дав вивезти посівний матеріал і за це був засуджений, виправдано. Зустрічаються рішення, якими зменшені терміни ув’язнення, пом’якшені судові вирoki. Проте вирок обласного суду щодо 55-річної колгоспниці, ув’язненої на 10 років позбавлення волі за зрізання колосків, був залишений в силі⁸⁴.

Документи **фонду 166 — “Наркомат освіти УСРР”** — містять свідоцтва голодування дітей, зростання у зв’язку з цим безпритульності малолітніх, поширення серед них епідемій тощо. Тут представлені доповідні записки, листи завідуючих дитячими будинками, колонією, директорів шкіл, учителів, протокол засідання районного товариства “Друзі дітей”, висновок НКО про вплив голоду на зростання чисельності безпритульних дітей. Зокрема, в останньому документі наведена цифра підібраних дітей станом на 1 грудня 1932 р. — 6334 особи⁸⁵.

У **фонді 539 — “Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР”** — переважно збиралися скарги, листи, заяви про масове зубожіння села, голодування, реквізицію майна тощо. Вони адресувалися до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, ВУЦВК, інших вищих партійних і державних органів, а потім пересилалися для розгляду в бюро скарг Наркомату РСІ⁸⁶. За умов масового голоду ці звернення часто не мали позитивних наслідків. Зокрема, комсомолец А.Бурдюк сповіщав НК РСІ про голод на Київщині: “...подивіться на той голодний люд, що сотнями лежить на станціях, а також як-от на базарах —

жінки з немовлятами, дітьми, плачуть, прохають милостині”. За дорученням НК РСІ місцева влада довго розбиралася по суті справи і через три з половиною місяці дала відповідь, у якій і словом не йшлося про голод. Листа закрили таким резюме: “Дано пояснення. Справу вважати за вичерпану”⁸⁷. Деякі матеріали з історії голоду 1930-х рр. зберігаються й у фондах інших центральних республіканських наркоматів і відомств.

Щодо решти центральних державних архівів України, то їх профілізація, місцезнаходження, часові рамки документів обумовили наявність незначної кількості матеріалів з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні.

3. У **Центральному державному кінофотофоноархіві України** (ЦДКФФА) переважають кіно- та фотодокументи про утвердження колгоспного ладу, добровільну хлібоздачу, відзначення урочистостей на селі, проведення мітингів тощо. Невеликий масив документів відбиває події розкуркулення селян, допит колгоспника, засудження за “контрреволюційну” діяльність, вмираючі люди, діти біля померлих батьків тощо⁸⁸.

4. У **Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України** (ЦДАМЛМ) зберігаються сторінки з романів, книг, статті відомих українських письменників, публіцистів М.Стельмаха, О.Волі (Міщенка), М.Мариновича, Л.Плюща, О.Петрової на тему голоду. Це рукописи, машинописи, верстки з авторськими чи редакційними правками⁸⁹.

5. **Фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові** (ЦДІАЛ) також містять епізодичні документи з історії голоду в Україні. Насамперед це стосується листування західноукраїнських діячів. Як приклад можна навести лист Д.Дорошенка до К.Студинського. Він ставить на карб львівському академіку стосунки з радянською владою, “яка видушила голодом 8 млн українських селян”⁹⁰.

Отже, в архівосховищах України зосереджено великий масив інформаційно насичених важливих документів з історії голоду 1932—1933 рр., які переважно містять автентичні, достовірні відомості про причини, перебіг та наслідки трагедії українського народу, головних організаторів та виконавців злочинної політики людомору. Певна частина архівних даних оприлюднена у збірниках документів, наукових публікаціях, публіцистичних працях. Проте евристичний потенціал вітчизняних архівів має ще чимало нового фактичного матеріалу для висвітлення цієї святої і невичерпної для українства теми.

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України) за кількістю фондів, які містять документальні джерела стосовно голодомору 1932—1933 рр., порівняно з іншими державними архівами України, має на перший погляд досить скромний вигляд. Лише в чотирьох його фондах зберігаються справи, що проливають світло на цю страшну трагедію українського народу. Проте змістовність і наукова цінність цих небагатьох фондів настільки велика, що без них неможливо всебічно й глибоко проаналізувати політику радянської держави, становлення та дію тогочасного репресивно-карального механізму на селі, й, нарешті, досить об’єктивно відтвори-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ти реальний морально-психологічний стан українського селянства в цей трагічний період.

Специфіка відомства, до якого належить архів, зумовила нагромадження у ньому нормативних актів ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління) при РНК СРСР, ДПУ УСРР та кримінальних справ^{90а}, зокрема по канібалізму, який став страхітливим наслідком сталінської політики терору голодом.

Державний архів МВС України є правонаступником архіву Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) УСРР. Одразу після створення в 1920 р. архіву в його складі був організований відділ обліку й інспекції, на який покладалися функції зберігання документів. Спочатку після трьох років зберігання, а пізніше через п'ять документи міліції передавалися до державних архівів. Після розформування у 1930 р. НКВС УСРР у складі ОДПУ була організована Головна інспекція міліції і кримінального розшуку, реорганізована в 1932 р. у ГУРСМ ОДПУ. Відтоді нормативні акти ОДПУ при РНК СРСР, ДПУ УСРР стають обов'язковими і визначальними для підпорядкованого їм відомства — Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ).

У 1935 р. в складі НКВС був створений Перший спецвідділ, якому підпорядковувався оперативний архів. Незважаючи на те, що цей архів не здійснював приймання та зберігання документів діловодства, процес передачі документів на державне зберігання був припинений. У системі НКВС почалася активна робота із збирання інформації про осіб певних категорій. Впродовж багатьох років документи, які утворювалися в процесі діяльності служб центрального апарату НКВС та підрозділів в областях, осідали в канцеляріях і до архіву не передавалися, що спричинило їхню втрату.

Розпорошеність місць зберігання архівних документів не дала змоги забезпечити організовану евакуацію їх в роки Другої світової війни. У вересні 1941 р. більшість архівних документів НКВС довоєнних років були знищені. Вдалося евакуювати незначну частину наказів та матеріали діловодства.

У 1952 р. розпочалася централізація архівних документів. При перших спецвідділах МВС, УМВС областей були створені загальні архіви. Діючі оперативні архіви залишилися окремими підрозділами. Загальний архів мав статус відомчого з правом тримання документів упродовж 25 років. Але на практиці ця вимога не виконувалася і в післявоєнні роки документи також не передавалися на державне зберігання.

В результаті реорганізації НКВС та розмежування функцій між УРСМ й Управлінням державної безпеки відбувся розподіл архівних документів між створеними установами. В системі МВС залишилися документи, що утворилися в процесі діяльності підрозділів міліції. Архів МВС як структурний підрозділ припинив своє існування. Лише в 1971 р. була оголошена типова структура інформаційних центрів при МВС, до складу яких входили архіви. У МВС УСРР також був створений архів.

У 1984 р. Постановою Ради Міністрів СРСР за № 1271 архівам системи МВС СРСР було надано право постійного зберігання документів Державного архівного фонду СРСР. Архіви були перейменовані у спецфонди.

Після прийняття у 1994 р. Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” МВС України позбавлялося права постійного зберігання документів Національного архівного фонду України, але вже 20 березня 1995 р. Постановою КМ України за № 192 ці права були відновлені.

Характеризуючи документальні джерела ДА МВС України, варто зауважити, що до недавнього часу в ньому зберігалися лише нормативні акти союзного відомства починаючи з 1934 р., а республіканського — з 1936. Від 1995 р., після надання архіву МВС України статусу державного, розпочався процес додаткового фондоутворення шляхом залучення до нього документів з архівних підрозділів управлінь МВС України у Вінницькій, Сумській, Чернігівській та Харківській областях. Таким чином, до ДА МВС України потрапили нормативні акти ОДПУ при РНК СРСР та ДПУ УСРР за 1932—1933 рр., а серед них і ті, що стосуються голодомору.

Документи ОДПУ зберігаються у фонді 45 ДА МВС України, а документи ДПУ УСРР — у фонді 46. Слідчі матеріали щодо громадян, які були засуджені, містяться у фондах 32, 42. Нормативні акти ОДПУ за 1932 р. є у двох справах (2а, 2б), за 1933 р. також у двох (1а, 2в). В архівному підрозділі ГУМВС України в Криму зберігається 14 справ з наказами ОДПУ, в УМВС України в Херсонській — 6, Одеській — 2, Дніпропетровській, Кіровоградській, Чернігівській областях — по одній справі. Нормативні акти ДПУ УСРР за 1932 р. зібрані у дві справи (1а, 4а), за 1933 р. — у чотири (4б, 4в, 4г, 4д). Окрім того, республіканські нормативні акти осіли також в архівних підрозділах УМВС України: в Херсонській — 2 справи, в Одеській, Кіровоградській, Чернігівській областях — по одній справі. Майже всі вони копії документів, аналогічні тим, що є в ДА МВС України.

Аналіз документів ДА МВС України з голодомору 1932—1933 рр. показує, що доречним є наступний умовний поділ їх за тематикою: забезпечення ОДПУ—ДПУ УСРР реалізації політики радянської влади щодо “соціалістичних перетворень” на селі й організаційно-структурна перебудова, кадрова політика міліції у зв’язку з цим і, власне, кримінальні справи та протоколи засідань Особливої наради та трійки. Огляд фондів ДА МВС України, на нашу думку, варто здійснювати разом з цитуванням вміщених у них документів, оскільки переважна більшість із них є унікальними і досі маловідомими не лише широкому загалу громадськості, а й багатьом дослідникам голодомору 1932—1933 рр.

Уже навесні 1932 р. посилена увага до економічної сфери й сільського господарства з боку репресивно-каральних органів радянської влади, зокрема ОДПУ, виявилась у введенні нових штатних одиниць у райвідділах ДПУ, які мали здійснювати свою роботу в певних галузях народного господарства. Відповідно до наказу ОДПУ від 2 квітня 1932 р. за № 290т, через “зростання промислових підприємств місцевого і союзного значення, розгортання мережі радгоспів і МТС” у всіх райвідділах були виділені звільнені уповноважені з економроботи райвідділів.

Законодавчі акти урядів СРСР та УСРР і відповідні нормативні акти, що зберігаються в ДА МВС України, дають змогу скласти уявлення стосовно того, яка велика увага приділялася у зв’язку з посиленням репресивного тиску на селі допоміжним підрозділам міліції (ті “озброєному резерву”) з-поміж робіт-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ників та селян. “Для наближення Товариства сприяння робітничо-селянській міліції до роботи міліції” РНК СРСР своєю постановою від 7 квітня 1932 р. за № 510/118/т дала доручення РНК союзних республік за місяць реорганізувати Товариство сприяння РСМ в Бригади сприяння при органах РСМ. Реорганізація “Осодмила” (російськомовна аббревіатура “Общество содействия милиции”. — *Н.П.; Т.В.*) загалом була викликана активізацією роботи осодмільців і «необхідністю перетворення членів “Осодмила” в діючі резервні кадри, які могли в будь-який момент прийти на допомогу органам робітничо-селянської міліції». Керівництво створеними підрозділами покладалося на Головну інспекцію ОДПУ міліції. Передбачалося за сприяння та допомоги партійних і радянських органів впродовж двох місяців здійснити перереєстрацію членів Товариства з метою звільнення його від т. зв. класово чужих, авантюристичних і злочинних елементів. Вводилося єдине посвідчення і нагрудний знак “бригадмільців”, як їх було офіційно названо. Наказом ОДПУ від 11 червня 1932 р. за № 554т було затверджено положення, відповідно до якого на “бригадмільця” покладалися наступні обов’язки: боротьба із злочинністю, охорона “революційного порядку”, забезпечення безпеки в суспільстві, боротьба з хуліганством і порушенням радянських законів, а також участь в охороні радгоспного й колгоспного майна. Членам бригад на час оперативної роботи видавали зброю. Вони зобов’язувались серед іншого “суворо виконувати розпорядження своїх керівників і оперативні завдання органів міліції”.

Допомогти тримати в полі зору всіх небезпечних осіб, які з погляду радянської влади становили загрозу для колгоспного будівництва, мали спеціальні реєстрації громадян, що вже відбули покарання за антидержавні злочини. Весною на виконання вимог наказу ОДПУ від 24 квітня 1932 р. за № 384т розпочалася термінова реєстрація “засуджених в табори, заслання, виселення (мінуси), які були звільнені з місць відбуття покарання”. Відомості про звільнення надходили до Обліково-статистичного відділу ⁹⁰⁶ ОДПУ. На облік ставили бідняків, середняків, засуджених за антирадянську агітацію і участь у т. зв. контрреволюційних групах; осіб, які проходили в справах про економічну контрреволюцію (“шкідники”); осіб, засуджених за інші види спротиву радянській владі на строк до трьох років.

Наказом ОДПУ від 28 квітня 1932 р. за № 402т визначався порядок розгляду слідчих справ на “куркулів”, які втекли із спецпоселення. У місячний строк необхідно було оформляти справи на “куркулів”, яких заарештували на території краю, із якого вони втекли, та в двомісячний — якщо втікач був заарештований на території іншого краю. У тому випадку, коли спецпоселенець утік уперше і був спійманий на території спецкомендатури за місцем спецпоселення, його заарештовували на 30 діб. Наказом передбачалося також до 15 червня 1932 р. здійснити широкі заходи щодо чистки кадрового складу самої міліції й надалі “комплектувати міліцію за рахунок відкомандирування партійців і комсомольців, червоноармійців, які підлягали звільненню у довгострокову відпустку”. У подальшому планувалося проводити “регулярні політзаняття у всіх частинах і підрозділах робітничо-селянської міліції на основі програм і методичних вказівок ОДПУ”.

Продовжуючи роботу, розпочату навесні 1932 р., у справі ведення обліку певних категорій громадян, а серед них і тих, що у зв’язку із голодом намага-

лися нелегально перетнути кордон, або були виселені в адміністративному порядку із своїх домівок, 3 червня 1932 р. ДПУ УСРР у наказі за № 158т повідомив про результати перевірки вимог наказу ОДПУ за № 124 1932 р., що стосувався функціонування обліково-статистичних апаратів. Цей же документ констатував: “Облік перебіжчиків, порушників кордону, адміністративно виселених та засланих є тільки у Вінницькому обласному відділі і Донецькому оперсекторі”. Ставилось завдання терміново виправити ситуацію і організувати належну реєстрацію осіб в інших областях України. У червні 1932 р. почалася реорганізація ДПУ, наслідком якої стало розширення штатів відділів і створення нових відділів. Тоді ж було підвищено статус начальників управлінь РСМ.

Відповідно до постанови Президії ВУЦВК від 2 листопада 1932 р. щодо організації Донецької області, наказом ДПУ УСРР від 16 червня за № 224 цт Донецький оперсектор був реорганізований в обласний відділ ДПУ. На виконання наказу ОДПУ від 23 квітня 1932 р. за № 377т наказом ДПУ УСРР від 16 червня 1932 р. за № 181 Прикордонний відділ ОДПУ був перейменований на Транспортний відділ ДПУ УСРР. Наказом ДПУ УСРР від 17 червня 1932 р. за № 182 начальникам обласних управлінь РСМ були надані права заступників відповідних начальників обласних відділів ДПУ в міліції з наданням їм службово-правової категорії “К-1” (3 ромби). Наказом ДПУ УСРР від 17 червня 1932 р. за № 186цт Полтавський, Запорізький, Криворізький, Миколаївський, Луганський і Маріупольський міськвідділки ДПУ були реорганізовані у міськвідділи. Реорганізація здійснювалася одночасно з заміною керівників усіх підрозділів.

Законодавчо-нормативні акти, що зберігаються в ДА МВС України, допомагають скласти уявлення про діяльність правоохоронних органів у справі контролю за збереженням хліба у сільськогосподарських районах з метою подальшого його вивезення в адміністративні та промислові центри СРСР. Так, у червні 1932 р. була направлена вказівка начальникам обласних відділів ДПУ підвищити контроль за *“безперервним робочим постачанням, яке вважати у наявних напружених обставинах найважливішою роботою органів ДПУ”* (курсив наш. — Н.П.; Т.В.).

Намагання влади організувати належне постачання хлібом промислових центрів СРСР шляхом експропріації його у хліборобів стало приводом для появи наказу ОДПУ від 3 вересня 1932 р. за № 846т, який передавав зміст постанови РНК СРСР щодо виявлення та обліку ресурсів хліба та фуражу і зокрема зазначав: “РНК констатує, що в результаті чіткої і напруженої роботи органів ОДПУ за період з травня по серпень досягнута планова дисципліна і економія у втратах хліба... Органи ОДПУ—Комітет резервів у нових обставинах знову продемонстрували приклад самовідданої і ударної праці, зразково виконавши найважливіші господарсько-політичні завдання партії та уряду”. Окрім цього, підкреслювалось, що наслідком “зразкової роботи ОДПУ—Комітету резервів” стало *“своєчасне надання допомоги колгоспам насінням і харчами”* (курсив наш. — Н.П.; Т.В.). У цитованому документі відзначалася “ударна праця ДПУ України і Повноважних Представників ОДПУ в Центральній Чорноземній області, Нижегородському, Середньо-Волзькому і Н[ижньо]-Волзькому краях, Іванівській обл., Башкирії, Криму та відповідних

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

органах Транспортних відділів ОДПУ в організації безперервного постачання Москви, Ленінграда, Донбасу і Уралу...”.

Цей же наказ наголошував, що у зв'язку з необхідністю забезпечення економії хліба і в новому сільськогосподарському році рішенням уряду всі хлібофуражні фонди (резерви держави) залишені у віданні Комітету резервів до 1 липня 1933 р. Таким чином, на органи ОДПУ—Комітет резервів покладалися завдання великої політичної ваги: “...у новому господарському році шляхом напруженої боротьби з перевитратами, розбазарюванням та розкраданням хліба, завдяки контролю та економії і суворій плановості у використанні хліба — знову забезпечити безперервне постачання життєвих центрів Союзу”.

Читаючи рядки останнього документа, виникає питання, чому прогнозована “ударна” і “зразкова” праця ОДПУ і ДПУ України, зокрема і з “своєчасного надання допомоги колгоспам насінням і харчами”, не дала своїх позитивних наслідків в українському селі. Факти свідчать, що діяльність карально-репресивних органів концентрувалася тоді на боротьбі з голодуючими колгоспниками, а не на допомозі їм вижити.

Відомості про ганебне ставлення до зберігання зернофуражу в голодні зимові місяці 1932 р. знаходимо в окремих документах ДА МВС України. Зокрема, це наказ ДПУ УСРР від 29 січня 1933 р. за № 28 щодо дисциплінарного покарання працівників Інспекції резервів за відсутність нагляду за якістю “Госнепфондов” (російськомовна аббревіатура “Государственный неприкосновенный фонд”. — *Н.П.; Т.В.*) хліба. Документ констатує: “Робота щодо відкладання зернофуражу в основному завершена. Центральним і постійним завданням Інспекції резервів на місцях є якісне збереження фондів, призначених для довгострокового зберігання. Але на місцях Інспекції резервів мало приділяють уваги питанню якості. Із отриманого акта обстеження “Госнепфондов” зернофуражу, що зберігається в Межовій Дніпропетровської області, видно, що вологість окремих партій фондів зерна доходить до 28 % (замість 14 %). Температура нуль градусів вказує на те, що зерно з підвищеною вологістю замерзло і загине, якщо не будуть прийняті своєчасні дії. Відсутність уваги до забезпечення якісного зберігання фондів підтверджується рядом актів інших областей”. Старшому інспекторові Інспекції резервів було оголошено сувору догану з попередженням, а інспектора було заарештовано на 5 діб. Начальники обласних відділів були попереджені, що за халатне ставлення до нагляду за якістю “Госнепфондов” зернофуражу до винних будуть застосовуватись найсуворіші заходи дисциплінарного покарання, аж до передачі справи до суду Надзвичайної сесії.

“Шефство” карально-репресивних органів над роботою сільськогосподарських підприємств було продемонстровано в наказі ОДПУ від 3 лютого 1933 р. за № 0045, яким запроваджувалась практика звітів політвідділів МТС і радгоспів перед ОДПУ за виконання господарсько-політичних завдань. Тоді ж оголошувались завдання, покладені на заступників начальників Політвідділів МТС і радгоспів. Зокрема, зазначалося: “Безпосереднє чекістське втручання допомагає приводити радгоспи, МТС і колгоспи в такий організаційно-господарський стан, який забезпечить успішне виконання ними своїх господарсько-політичних завдань”.

Сфальсифіковані в надрах карально-репресивних органів міфічні “контр-революційні заклоти” на селі та “ворожі” радянській владі організації (створені голодуючими, напівживими селянами. — *Н.П.; Т.В.*) стали штучним приводом для чергових заходів щодо боротьби з “ворогами радянської влади”, необхідність якої обґрунтовувалась у низці відомих наказів ОДПУ та ДПУ УСРР. Так, наказ ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. за № 2цт інформував про наявність “організованого саботажу хлібозаготівель осіннього посіву; організоване масове викрадання в колгоспах і радгоспах; терор щодо найбільш стійких, витриманих комуністів і активістів села”. У цьому ж документі зазначалося, що ДПУ УСРР виявило контрреволюційну організацію: “У даному випадку ми зіткнулися з єдиним планом організації озброєного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”. Звертаючи увагу на згадані вище обставини, окрім боротьби із “ворогами” радянської влади, у наказі ставились завдання “забезпечення весняного посіву і виконання вимог наказу ОДПУ № 0045 та наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. в частині організації роботи в районах”.

У фондах ДА МВС України зберігається кілька цікавих документів, які проливають світло на долю втікачів з радянського села під час голодомору, затриманих на кордоні СРСР з Польщею та Румунією. Наказ ДПУ УСРР від 15 січня 1933 р. за № 15 інформує про груповий прорив родини з семи осіб у бік Польщі. Такого роду накази, датовані пізнішим часом, зустрічаються часто, зокрема про групове порушення кордону по р. Дністер та спроби втечі до Польщі (накази від 7 червня 1933 р. за № 247т, від 19 червня 1933 р. за № 272т тощо), а також накази про дезертирство до Польщі самих прикордонників (наказ від 25 травня 1933 р. за № 231цт).

Не покладаючись на власні сили (незважаючи на допомогу начальників політвідділів МТС й радгоспів) в роботі серед сільськогосподарських колективів під час весняних робіт у голодному 1933 р., ДПУ України вжило додаткових заходів щодо зміцнення своїх позицій на селі. Відповідно до його наказу від 16 лютого 1933 р. за № 43 “для забезпечення весняного посіву в обласні відділи ДПУ” були відкомандировані випускники оперативних курсів ДПУ і середньої школи міліції. У тому ж місяці наказом ДПУ УСРР від 21 лютого 1933 р. за № 52 оголошувалась постанова Президії ВУЦВК, на підставі якої приступили до виконання своїх обов’язків заступники голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон та І.М.Леплевський, які одразу ж стали членами “трійки” при колегії ДПУ. Прихід нових керівників уже в березні обумовив майже повну заміну керівного складу ДПУ УСРР. Нові призначення здійснювалися і на рівні областей. За наказом від 3 березня 1933 р. за № 81 начальника СПВ (секретно-політичний відділ. — *Н.П.; Т.В.*) Вінницького обласного відділу ДПУ Г.П.Осиніна призначили на аналогічну посаду в Харківський обласний відділ ДПУ, а начальника СПВ Харківського обласного відділу ДПУ І.Я.Бабица на таку ж посаду у Вінницю.

Наказом ДПУ УСРР від 5 березня 1933 р. за № 90цт підтверджувалась дія в Україні вже згадуваного вище наказу ОДПУ від 3 лютого 1933 р. за № 0045 щодо завдань, покладених на заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів, а також встановлювалась їх підлеглисть (у документі “зв’язок”. — *Н.П.; Т.В.*) відповідним керівникам ДПУ УСРР.

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

У фондах ДА МВС України зберігається наказ ДПУ УСРР від 14 березня 1933 р. за № 100цт, підготовлений на виконання наказу ОДПУ за № 0094—1932 р. “з метою забезпечення систематичного керівництва, зв’язку і безпосереднього інструктажу знов утворених апаратів заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів”. Для належного виконання зазначеної роботи вводилось 9 нових штатних одиниць у центральний апарат ДПУ УСРР, Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, Вінницький, Донецький облвідділи ДПУ.

Циркуляр ОДПУ за № 42цт від 19 березня 1933 р. в черговий раз повертає нас до наказу ОДПУ за № 0045 від 3 лютого цього ж року й ретельно роз’яснює його практичне застосування. Зокрема, в ньому наголошувалося: “Основним завданням, визначеним наказом, є активна боротьба з контрреволюцією... Там, де завдання правильно зрозуміли, за короткий період зроблена велика робота, в результаті якої нанесений удар по контрреволюційному саботажу, шкідництву і розкраданню соціалістичної власності і наданню допомоги у ліквідації наслідків шкідництва... Необхідно вміло поєднувати рішучий удар по контрреволюції з одночасним і швидким виправленням наслідків саботажу і шкідництва... Якщо, наприклад, на полі здійснено шкідницький засів, розкрадання насіння тощо, необхідно терміново арештовувати призвідників, попередивши про відповідальність решту..., створювати благополучний політичний настрій серед колгоспників і трудящих одноосібників”.

Цей же документ приписував політпрацівникам: “Виявляти контрреволюційні елементи, які організовують саботаж посівної і шкідництво, негайно арештовувати їх і виявляти зв’язки з контрреволюційним підпіллям... Організовувати охорону автотранспортного парку, пального, сільгоспінвентаря, кінного складу, використовуючи сили партійних організацій і колгоспного активу. Виявляти і заарештовувати організаторів саботажу посівної”. Але водночас зазначалося, що для “арешту заступники начальника політвідділу повинні мати дозвіл ОДПУ...”. (Наказ ОДПУ, який з’явився пізніше, засвідчив, що за таким дозволом мало хто звертався. — *Н.П.; Т.В.*) Далі у циркулярі ОДПУ за № 42цт наголошувалося: “Необхідно мобілізувати всю свою енергію, наполегливість і уміння для того, щоб зірвати усі спроби зірвати посівну”. Були вказані й недоліки в організації роботи заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів та їхні завдання у зв’язку з весняними роботами на селі.

Наведений вище відомчий циркуляр фактично давав старт черговому оберту репресій та свавілля на селі. Широке повноваження, надані політпрацівникам, — від “виявлення контрреволюціонерів і шкідників” аж до їх “арешту”, — створювали сприятливий ґрунт для виконавців лютневого наказу ОДПУ, призивши, зрештою, до надзвичайно жорстоких масових розправ із сільським населенням. Частими були й випадки застосування зброї, розстріли за підозрених у скоєнні “злочину” на місці. Таким чином до штучного голоду на селі додалися ще й часто-густо невмотивовані розправи над селянами.

Документи, які містяться у фондах ДА МВС України, свідчать, що навесні 1933 р. була проведена низка заходів щодо перевірки Відділу резервів ДПУ УСРР, у компетенції якого, як зазначалося вище, був контроль за “якісним збереженням зернофондів, напружена боротьба з перевитратами, розбаза-

рюванням та розкраданням хліба”. Наказом ДПУ УСРР від 9 травня 1933 р. за № 208 оголошувались результати перевірки роботи Чернігівської обласної Інспекції резервів ДПУ й, зокрема, зазначалося, що були встановлені випадки витрат хліба без дозволу Відділу резервів ДПУ УСРР, незаконне відпускання 300 т зернових відходів, використання на поточне постачання трьох заброньованих вагонів муки з Держфонду, що прибули із ст. Конотоп і Рубанка. Документ також зазначав, що наслідком згаданих порушень (станом на 20 квітня 1933 р.) стали перевитрати хліба з централізованих ресурсів загальною кількістю в 556 т.

Далі в наказі наводилися й інші факти перевірки, зокрема “необґрунтоване зростання апарату Інспекції резервів ДПУ з господарськими організаціями, відсутність відповідальності за довірену роботу по збереженню і економії державних хлібних запасів...”. Наслідком виявлених недоліків стало оголошення доган деяким працівникам. До суду були передані матеріали на старшого інспектора обласної Інспекції Чаусовського та начальника сектору розподілу “Заготзерно” Пуцейка, які були звинувачені в розкраданні хліба і “сокрытии наличия”.

Загострення ситуації на селі, спричинене голодомором і масовими репресивно-каральними заходами щодо селянства, призвело до появи наприкінці травня і в червні 1933 р. низки нормативних актів ОДПУ і ДПУ УСРР, які передбачали перебудову роботи радянських спецслужб “у нових умовах”. Перегини, від яких страждало виголодніле українське село, загальний настрий уцілілих у вирі “соціалістичних перетворень” хліборобів примусили верхній ешелон радянсько-компартійного керівництва СРСР замислитись і тимчасово натиснути на гальма в справі масових репресій.

Після появи 16 вересня 1932 р. Інструкції щодо застосування постанови ЦК ВКП(б) від 7 серпня 1932 р.^{90в} та низки інших відомчих нормативних актів, згаданих вище, які надавали безмежні можливості в застосуванні репресій стосовно “соціально чужих, шкідницьких елементів”, накази та циркуляри ОДПУ та ДПУ УСРР травня—червня 1933 р. ознаменували своєрідний “відступ” на півкроку у натиску на українське село.

Уважне ознайомлення із документами радянських спецслужб весни — початку літа 1933 р. дає змогу помітити домінуючу в них тезу щодо згортання масових репресій, необхідності краще готувати ґрунт для них, “підкріплюючи широкими діями трудящих”. 23 травня 1933 р. з’явився наказ ДПУ УСРР за № 230 про перебудову роботи відповідно до нових обставин на селі, який вимагав від його працівників “терміново розгрузити (підрозділи ДПУ на місцях. — Н.П.; Т.В.) від дрібних, мало перспективних і втративших свою політичну гостроту справ для того, щоб забезпечити старання, всебічне і вичерпне ведення серйозних справ”.

Аналогічний за змістом був і наказ ОДПУ від 9 червня 1933 р. за № 00207, який вартий особливої уваги дослідників голодомору. Цей документ був підготовлений до виконання Інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка серед іншого виправдовувала попередні репресії і, підводячи ґрунт для регламентуючої частини, констатувала, що діяльність “куркульства” ще в 1929 р. створила необхідність застосування радянською владою арештів і гострих репресій у вигляді масових виселень “куркулів і підкуркуль-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ників” у північні й далекі краї. (“Подальший спротив куркульських елементів, шкідництво у колгоспах і радгоспах, викрите у 1932 р., вимагало подальшого посилення репресій проти куркульських елементів”).)

Підсумовуючи свою роботу у колгоспному секторі, автори документа підкреслювали, що останні три роки роботи на селі “були роками боротьби за ліквідацію куркульства і перемогу колгоспів... і привели до розгрому наших класових ворогів на селі, до остаточного зміцнення наших радянських соціалістичних позицій в селі”. Далі інструкція констатувала, що ситуація на селі докорінно змінилася, колгоспний рух перемиг і тому масові виселення, арешти і репресії стають явно “політично шкідливими і небезпечними” і “створюють пряму загрозу послаблення авторитету радянської влади у селі”. Відтак органи ОДПУ повинні рішуче викоринити “методи” масових репресій із своєї практики.

“Ліберальність” цитованого документа вичерпувалась наведеними вище тезами, позаяк далі застерігалось, що не варто сприймати згортання масових репресій на селі як ознаку послаблення “класової боротьби у країні і послаблення боротьби з контрреволюцією...”. Удари по “недобитому куркульству” відтепер планувалося наносити більш влучно, заздалегідь отримувати схвалення “трудящих мас”.

Не пройшло і тижня після появи попереднього наказу, як з’явився черговий наказ ДПУ УСРР від 15 червня 1933 р. за № 262цт, який інформував, “про зроблену роботу за останнє півріччя” і визначав завдання на найближчий час. Зокрема, документ констатував: “Був нанесений нищівний удар по контрреволюції в народному господарстві. У товаропровідній мережі проведена значна робота по боротьбі з спекуляцією, нанесений вагомий удар по порушниках радянської і колгоспної торгівлі”. Працівникам радянських спецслужб в черговий раз ставилось завдання щодо “забезпечення роботи по збиранню урожаю та проведенню хлібозаготівельної кампанії”.

Вартий уваги дослідників голодомору наказ ДПУ УСРР від 7 червня 1933 р. за № 308, який вказував на недостатнє харчове забезпечення працівників політвідділів, що вели боротьбу із “соціальне чужим елементом” на селі. І справді, хіба ж могли без належного пайка боротися із голодними селянами та правопорушеннями на селі політпрацівники МТС? Для “нейтралізації” кволі жінки, яка з колгоспного току для своєї попухлої від голоду дитини намагалась винести жменю зерна, потрібна була добра сила. Це вимагало калорійного харчування. Тому і звертав увагу на це наказ ДПУ УСРР, наголошуючи, що, незважаючи на телеграфне розпорядження від 7 лютого ц.р. за № 297341 і директиву від 25 березня ц.р. за № 301898 про безперебійне постачання продуктами харчування працівників політвідділів МТС, органи ДПУ отримують наступні скарги працівників політвідділів МТС: за пайком направляють в обласний відділ; відмовляють у видачі пайка; не виділяють необхідні за нормою жири, м’ясо. Вирішення цього питання контролював особисто заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон, який наказував у декадний строк доповісти про ліквідацію недоліків у постачанні продуктами харчування політпрацівників.

Посилаючись на вимоги відповідної постанови РНК СРСР, яка встановлювала такі обмеження працівникам радянських і господарських організацій,

пов'язаних із забезпеченням і обслуговуванням сільськогосподарських робіт, наказом ДПУ УСРР від 16 червня 1933 р. за № 264т заборонялись до жовтня відпустки: працівникам міськвідділів, міськрайвідділів, райуповноваженим ДПУ, начальникам і всім працівникам міських районних управлінь міліції, заступникам начальників політвідділів МТС і радгоспів.

Не інакше як цинічним знущенням, наругою над голодуючим населенням сільськогосподарських районів України сприймається деклароване в одному з документів, що зберігається в ДА МВС, бажання надати “допомогу підшефним колгоспам, МТС і одноосібному сектору” шляхом ... проведення спортивної естафети. Наказом ДПУ УСРР від 21 червня 1933 р. за № 282 визначався механізм організації та проведення Всеукраїнською радою “Динамо” естафети “Навкруги України”, яка тривала з 28 червня по 13 липня. Перед естафетою ставилося завдання: “перевірити підготовку і надати допомогу підшефним колгоспам, радгоспам, МТС і одноосібному сектору села у проведенні кампанії збирання урожаю на основі постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 24 та 27 травня ц.р. та червневого Пленуму ЦК КП(б) України...”, а також сприяти впровадженню фізкультури і спорту в маси на селі. Естафета проходила трьома маршрутами із загальним стартом 28 червня з Одеси і фінішем у Харкові: західний маршрут (2355 км) вздовж зовнішнього кордону, далі північний кордон України з РСФРР; східний (2024 км) вздовж узбережжя Чорного моря через Донбас; центральний водний маршрут (1685 км) по Дніпру і по Десні до Новгород-Сіверська, де з'єднувався з західним маршрутом. “Естафета надасть допомогу соціалістичному сектору села і трудящим одноосібникам і буде сприяти подальшому організаційно-господарському укріпленню колгоспного строю”, — такі рядки читаємо в наказі в той час, коли села у визначеному “маршруті” вимирали від голоду.

Наказ ДПУ УСРР від 23 червня 1933 р. за № 277 інформував про стан слідчої роботи на місцях, а також оголошував положення про Відділ сільськогосподарських підприємств ДПУ УСРР, на який, oprіч іншого, покладался контроль за діяльністю сільськогосподарських підприємств.

Небезпідставним видається припущення, що масові репресії та позасудові розправи із селянами з боку заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів, на яких були покладені відповідні повноваження у справі боротьби із “злочинцями” на селі, про що йшлося вище, стали приводом до появи циркуляру ОДПУ від 28 червня 1933 р. за № 86цт. Цей документ, в черговий раз підтверджуючи повноваження зазначених працівників, разом з тим, дещо обмежував їхні права при здійсненні арештів запідозрених у “шкідництві”. У документі наголошувалося: “Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів мають права здійснювати арешти... При необхідності арешту вони повинні попередньо запросити санкцію оперсектору ОДПУ. Після отримання санкції арешт здійснюється обов'язково через відповідний райапарат ОДПУ... Начальник оперсектору керується наказом ОДПУ № 1/065. Заступники начальника політвідділу МТС і радгоспів мають право затримувати осіб, які мають злий умисел або злочин яких пов'язаний з підготовкою або здійсненням терористичних актів, підпалів, пошкодженням майна МТС, радгоспів, колгоспів з провокацією масових ексцесів, з розкраданням соціалістичної власності і бандитськими набігами, — тільки у наступних випадках: при виявленні злочинця

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

на місці злочину; якщо зволікання у затриманні злочинця може привести до ухилення його від арешту і утаєння слідів злочину; з метою попередження злочину, якщо зволікання із затриманням злочинців може привести до скоєння злочину. Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів зобов'язані впродовж 48 годин після затримання повідомити до ОДПУ, який має право санкціонувати затримання, і який дає вказівку про порядок подальшого слідства... Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів мають право проводити слідство по справах, які виникли в процесі їх діяльності. Контроль за проведенням слідства здійснюється безпосередньо ОДПУ”.

Майже рік сплинув від часу сумнозвісної, вже згадуваної вище постанови ЦК ВКП(б) від 7 серпня 1932 р., відомої в народі під назвою “про 5 колосків”, коли в наказі ОДПУ від 9 липня 1933 р. за № 00237, який визначав завдання щодо впровадження у життя постанови ЦК ВКП(б) від 24 травня 1933 р. про “організацію збирання зернових хлібів та охорону нового урожаю від розкрадання...”, знову пропонувалося застосовувати “до усіх розкрадачів хліба” нового урожаю партійну постанову від 7 серпня 1932 р. Наказом ОДПУ визначались міри покарання: “арешт осіб, які були спіймані за вивозом хліба з поля цілими возами, снопами”. При цьому “колгоспники, які не були організаторами і розкрадання носило маловажливий характер, арешту не підлягали, а справи передавали на товариські колгоспні суди... Колгоспники і трудящі одноосібники, які не раз були викриті за неодноразове розкрадання хліба, теж підлягали арешту”. Для охорони врожаю із активістів і комсомольців встановлювались спеціальні пости й нічні чергування. При потребі використовувалась “міліцейська охорона, якій давалась вказівка не застосовувати зброю без крайньої необхідності”. Цим же наказом визначався строк розгляду слідчих справ про випадки розкрадання хліба — не більше двох тижнів. Потім справи передавались на розгляд судових трійок при ПП (повноважних представниках. — *Н.П.; Т.В.*) ОДПУ. Справи, за яких застосовувалась “вища міра соціального захисту”, не затверджувалися на колегії ОДПУ. Про хід роботи щодо боротьби з розкрадання хліба на адресу ОДПУ направлялись доповідні записки, починаючи з 15 липня, кожного першого і п'ятнадцятого числа.

У серпні 1933 р. відбулося часткове реформування структурних підрозділів ДПУ УСРР, які відповідали за роботу на селі. Наказом ДП УСРР від 20 серпня 1933 р. за № 396т “для уточнення структури і поліпшення керівництва радгоспами ДПУ УСРР, а також здійснення систематичного керівництва і контролю над діяльністю сільськогосподарських підприємств” Управління радгоспів ДПУ УСРР було реорганізоване з 20 серпня 1933 р. у відділ сільгосппідприємств у складі Управління справами.

У ДА МВС України, окрім наказів та циркулярів ОДПУ та ДПУ УСРР, про які йшлося, зберігаються документи про засудження громадян України в 1932—1933 рр. до різних термінів ув'язнення та застосування до деяких з них адміністративного виселення, які також є важливим джерелом при вивченні голодомору. Це, зокрема, документи фонду 42 — “Протоколи Особливої наради та трійки”^{90г} та фонду 32 — “Кримінальні справи судових та позасудових органів”, а також справи спецпоселенців, що зберігаються лише в архівних підрозділах УМВС областей.

Процес нагромадження документів у згаданих фондах тривав кілька десятиліть.

За 1932—1933 рр. у центральному апараті МВС України збереглися переважно справи, рішення з яких приймали Особливі наради та трійка при колегії ДПУ. Зустрічаються справи, які велись Надзвичайною сесією Верховного Суду та народними судами.

Великий інтерес для науковців становлять документи, що зберігаються у фонді 42. Це 164 справи з протоколами, що велися на засіданнях Особливої наради та судової трійки при колегії ДПУ УСРР. Вирок виносився там же. Особлива нарада приймала рішення про виселення засуджених або розміщення їх у концтаборі строком на три—п'ять років. Трійка затверджувала міру покарання — розстріл і тільки в деяких випадках її заміняли на 10-річне ув'язнення в концтаборі. Архівні документи надійшли на зберігання 25 травня 1965 р. із архіву КДБ при РМ УСРР, тому що “особи були засуджені за кримінальними статтями, які підлягали обліку в Міністерстві охорони громадського порядку (МОГП)”. Документи Особливої наради при колегії ДПУ УСРР утворилися в процесі засідань з 28 січня 1930 р. до 7 липня 1934 р., документи судової трійки — з 10 жовтня 1932 р. до 28 травня 1935 р. До ДА МВС України надійшли також протоколи трійки при колегії ДПУ Київської обл. (10 томів за 1936 р.), які знаходяться в архівному підрозділі ГУМВС України в Київській області.

Протоколи судової трійки, які зберігаються у фонді 42, дають можливість скласти певне уявлення про темпи розгляду справ та осіб, засуджених за ті чи інші злочини до 10 років ув'язнення або смертної кари. Так, за протоколом засідання від 8 квітня 1933 р. (голова Карлсон, члени — Семенов і Друкис, прокурор Мальцев і секретар Шуб) було засуджено за канібалізм до 10 років ув'язнення 47 осіб. Вирок винесено за ст. 174-4 КК УСРР (“розбій, коли він спричинив смерть”. — *Н.П.; Т.В.*). На засіданні від 9 квітня того ж року (голова Балицький, члени — Карлсон і Леплевський, прокурор Железнодорожський, секретар Букшпан) розглядалося 86 справ на 130 осіб, із яких усі без винятку були засуджені до розстрілу. Їх теж звинувачували в канібалізмі за ст. 174-4 КК УСРР.

Переконуємося, що лише за два дні — 8 і 9 квітня 1933 р. — методом “групового” розгляду справ трійка до 10 років ув'язнення та розстрілу засудила 178 осіб.

Справи фонду 32 потрапили до архіву МВС після реорганізації МВС СРСР у 1954 р. та створення окремих відомств — МВС і МДБ. До сховищ колишнього НКВС документи надійшли в 1938 р. із судів на виконання рішення спільного наказу НКВС, Прокуратури, Нарком'юста СРСР від 5 серпня 1938 р. за № 28цт. Це були справи на осіб, яких впродовж 1919—1954 рр. звинувачували у контрреволюційних злочинах. Передача тривала близько трьох років, у результаті якої і був створений фонд.

Із 83 тис. справ, які були заведені під час голодомору 1932—1933 рр., дотепер залишилося близько 3 тис. Сьогодні у 32-му фонді ДА МВС України зберігається 2735 справ, серед яких є справи на громадян України, засуджених під час голоду 1932—1933 рр. Ці документи надійшли як через МВС, так і безпосередньо із управлінь МДБ в областях. Певна кількість таких справ міс-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

тяться в ГУМВС України в Криму, Київській обл., УМВС України в Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях.

Слідчі справи на осіб, засуджених на три—п'ять років позбавлення волі, були знищені в 1956 р. за вказівкою Першого спецвідділу МВС СРСР від 17 вересня 1955 р. за № 40/11-70545. На всі справи, які знищувалися, готувалися т. зв. відбіркові списки, які мали вісім стовпчиків із відповідною інформацією: номер справи; прізвище, ім'я, по батькові засудженого; місце проживання; найменування органу, який проводив слідство і рік заведення справи; стаття КК, за якою звинувачувався засуджений; міра покарання.

Згідно з відбірковими списками, впродовж 1932—1933 рр. громадян засуджували за невиконання хлібозаготівель, крадіжку колгоспного хліба, несплату хліба за контрактацією, крадіжки, порушення воїнського уставу, воїнські злочини, дискредитацію органів влади, зловживання владою, перехід державного кордону в бік Польщі, втечу до Орловської губернії та інших районів за межами України, а також за хуліганство, валютні операції, зберігання валюти, скуповування краденого, бандитизм, втеча з місць поселення.

Завдяки інформації, що міститься в згаданих списках, сьогодні можна здійснити відповідні підрахунки і встановити кількість громадян, засуджених у 1932—1933 рр., а серед них і тих, які були пов'язані з голодом на селі.

У 32-му фонді є кримінальні справи на осіб, які були засуджені за канібалізм. справи заводилися як на конкретну особу, так і на групу осіб. За відбірковими списками встановлено, що протягом 1933 р. за канібалізм засуджено до трьох—п'яти років позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі 1483 особи (за 994 справами), із них по: Київській області — 761 особа, Харківській — 280, Вінницькій — 228, Одеській — 102, Дніпропетровській — 48, Чернігівській — 22, Донецькій — 12, Кіровоградській і Житомирській — по 6 осіб, Сумській і Херсонській — по одній особі. Зустрічаються справи, які були закриті через смерть підслідного. справи громадян України, засуджених у 1932—1933 рр. до 10 років або до розстрілу за канібалізм, і сьогодні зберігаються в ДА МВС України.

У 1965 р. Експертна комісія Першого спецвідділу МОГП УРСР відповідно до “Переліку матеріалів діловодства, що утворюються в діяльності органів охорони громадського порядку і строків їх зберігання”, затвердженого наказом МОГП УРСР від 9 грудня 1964 р. за № 0355, відібрала для знищення справи засуджених за канібалізм до розстрілу. Ці унікальні документи вдалося врятувати лише завдяки тодішньому міністрові охорони громадського порядку УРСР І.Головченку, який після попереднього узгодження рішення з П.Шелестом, В.Щербицьким, Д.Коротченком, Дрозденком написав резолюцію: “Хранить вечно”.

Із 1022 кримінальних справ на осіб, засуджених за канібалізм (на 10 років або до смертної кари. — *Н.П.; Т.В.*), найбільше було в Київській обл. — 400 справ, що становить 39 % від загальної кількості, Харківській — 277 (27 %), в Одеській — 140 (14 %), Вінницькій — 106 (10 %), Дніпропетровській — 68 (7 %), Могилів-Подільському прикордонному загоні — 8, Чернігівській — 7, Сталінській — 5 і Полтавській — 1 справа.

Отже, завдяки відбірковим спискам та справам, врятованим від знищення, можна більш-менш достеменно встановити, що за канібалізм до різних термінів ув'язнення й смертної кари у 1932—1933 рр. було засуджено 2505 осіб.

Вибірковий аналіз справ з канібалізму, які зберігаються в ДА МВС України, дає змогу дійти певних узагальнень щодо специфіки їх ведення і складу засуджених, а також мотивів вчинення злочину. Справи мають вигляд примітивно складених паперів, які вражають відсутністю слідчих матеріалів і посилянь на норми карного кодексу й коментарів до них. Справа, закінчена провадженням, підшивалася, але сторінки не завжди нумерувалися і документи не вносилися до внутрішнього опису. Матеріали не систематизувалися. Їхній обсяг не перевищував 10—30 аркушів. Більшість справ датована ранньою весною 1933 р. Термін розгляду тривав від одного до п'яти днів. Вирок виносився практично однаковий, хоча в деяких випадках розстріл замінювався 10 роками ув'язнення. Останнє траплялося зрідка і переважно тоді, коли цей страшний злочин вчиняла особа з метою прогородувати своїх малолітніх дітей.

Принагідно зауважимо, що стаття за канібалізм була відсутня у чинному тоді КК УСРР 1927 р., як, до речі, і у всіх пізніших кримінальних кодексах України і Російської Федерації.

Як впливає з кримінальних справ, звинувачених у канібалізмі засуджували за статтями КК Російської Федерації або України за №№ 174 п.4 56-17, 138 п. "А", "В", 7-174^{90д}. Засади кримінальної політики УСРР, опубліковані у вступній частині до чинного КК УСРР, створювали законодавче підґрунтя для такого застосування статей, зазначаючи, що "...якщо тієї чи іншої суспільно-небезпечної дії безпосередньо не передбачено в цьому Кодексі, то підстави і межі відповідальності за неї, а також заходи соціальної оборони визначаються за аналогією з тими статтями Кодексу, в яких передбачено злочини, найбільш подібні важливістю та характером" (ст. 4).

Зміст більшості справ практично однаковий. Його складають: анкета звинуваченого в канібалізмі, постанова про арешт, акт огляду місця вчинення злочину, протоколи допиту обвинуваченого та свідків, довідки з колгоспу або сільради про майновий стан (наявність хати, землі, худоби), належність до колгоспу та кількість вироблених трудовнів, звинувачувальний вирок, витяг з протоколу трійки і акт про виконання вищої міри покарання (або заміни цього вироку на 10 років ув'язнення). У деяких справах є навіть фотографії.

До речі, фотографії дають досить яскраве уявлення про стан людини, яка вчинила злочин канібалізму. В одній із справ зберігаються дві фотографії. На першій зображена молода людина з просвітленим обличчям. На голові — кубанка, вірогідно, з червоною стрічкою, яка стерта на папері тими, хто вів слідство. Напевно, таким чином нищилися сліди приналежності підсудного до радянських воєнізованих формувань. Друга фотографія зроблена вже в тюрмі (фас і профіль). Тут бачимо вже зовсім іншу людину: очі пусті, вираз обличчя приречений.

Із матеріалів справ впливає, що на такий злочин йшли люди, які мали на руках кількох неповнолітніх дітей і не могли залишити своє помешкання в пошуках харчів. Шлях до вчинення цього злочину майже у всіх випадках практично однаковий — спочатку важка голодна зима, протягом якої з'їдались

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

всі продуктові запаси, потім — коти, собаки. Далі їли вже дохлятину. З'ївши все, починали красти з льохів у сусідів. Вичерпавши всі можливості, совість і мозок людини починали поступово деградувати й, нарешті, народжувалась думка, а швидше не думка, а імпульс...

Так, в одній із справ зустрічаємо досить типову для того часу історію. У 38-річної жінки помер від голоду чоловік. Вона залишилась з трьома дітьми, з яких молодшому — 3 роки. Все вже було з'їдено. Тоді вона відрізала у свого померлого чоловіка спочатку одну руку, а потім і другу та засмажила їх дітям. Далі — ще гірше. Скориставшись відсутністю сусідки, яка пішла з старшим сином побиратися, залишивши вдома хвору молодшу дитину — чотирирічного хлопчика, жінка відкрила хату, вбила дитину і, засоливши частину м'яса, іншу смажила в печі якраз у той час, коли до хати увірвалась у пошуках свого сина сусідка. На її запитання: "Чи не бачили ви мого Васю?" — молодший у хаті хлопчик наївно відповів: "Він смажиться у печі". Важко щось додати до цієї страшної оповіді...

Із джерелознавчої точки зору кримінальні справи — це унікальні документи не лише за змістом, а й за оформленням. Незважаючи на те, що на межі 20—30-х рр. уже набули чинності кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси, нормативного затвердження порядку формування слідчих матеріалів не було. Аналіз джерел знайомить нас з порядком проведення судочинства діючої управлінської системи.

Дослідникам, які використовують документи як історичне джерело, необхідно враховувати їхні специфічні особливості, адже вони були складовою частиною тогочасного кримінально-процесуального діловодства. Робота з документальними джерелами вимагає ретельного текстового аналізу. Численні документи, що викладені російською мовою, мають викривлення у написанні прізвищ і географічних назв.

В цілому ж, без перебільшення можна твердити, що матеріали архівних фондів ДА МВС України (від нормативних актів і до протоколів засідань трійки та кримінальних справ доби голодомору в Україні) становлять історичне джерело великої соціально-політичної і наукової значущості. Це — документальні обвинувачення на адресу радянського тоталітарного режиму, які важко заперечити.

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

В архівних фондах партійно-державних органів влади СРСР, які зберігаються в Росії, зосереджені сотні тисяч документів і матеріалів, що висвітлюють хід колективізації, політику розкуркулення, хлібозаготівлі, масові депортації, соціально-економічні, політичні та морально-психологічні чинники голоду в Україні, його демографічні наслідки. Колосальна архівно-джерельна база дає змогу з'ясувати географію голоду, його національну специфіку в окремих регіонах та соціально-професійних групах суспільства, виявити персональну причетність керівників партії і держави до творення політико-правового та економічного механізму масового народоубивства.

Виявлення архівних джерел та їх належна типологізація вимагає копіткої і тривалої роботи з описами архівних фондів. За інтенсивністю їхнього освоєння та публікацій першість належить російським історикам, які за фінансової підтримки міжнародних фондів видрукували маловідомі архівні документи та матеріали з історії 20—50-х рр. XX ст. Немає потреби аналізувати архівні фонди за відповідними нормами та вимогами археографічної науки, якщо вони вже опубліковані. Отже, необхідно дати змістовну оцінку оприлюднених збірників документів і матеріалів, які з'явилися за останні десять років в Росії, тому що вони є малодоступними для широкого загалу читачів і навіть дослідників, а також висвітлити інформаційне значення невідомих архівних документів, які зовсім нещодавно розсекречені. Важливо вишукувати не сенсаційні факти, а насамперед колекції архівних фондів, що мають безпосереднє відношення до трагічних подій 1930-х рр. в Україні.

Опубліковані збірники архівних документів хронологічно й тематично стосуються проблем масових політичних репресій в СРСР періоду сталінщини. Значний корпус документів становлять особисті фонди лідерів ВКП(б), особливо їхнє службове листування. Так, завдяки російському дослідникові політичної історії 1930-х рр. О.В.Хлевнюку та його колегам були опубліковані листи Сталіна й Кагановича за 1931—1936 рр.⁹¹ Основний корпус документів складають листи Сталіна, які зберігалися в Архіві Президента Російської Федерації (матеріали фонду Політбюро, частково передані до Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ)). Переважна більшість сталінських листів містилася в особистому фонді Кагановича, а листи останнього зосередилися у фонді Сталіна; публікація цих листів в одному виданні надає йому особливу історико-археографічну цінність. Упорядники збірника мали справу з “живими” листами, тобто рукописними оригіналами, хоча траплялися й машинописні версії з автографами двох впливових лідерів ВКП(б) та держави. Інформація, яка є в листах, дає можливість виявити нове бачення персональної відповідальності Сталіна та його поплічників, виокремити неоднозначну позицію українських більшовиків — Косіора, Чубаря, Петровського.

Розглянемо зміст цих листів у хронологічній послідовності, тематично вони стосуються різних соціально-економічних, політичних, міжнародних, кадрових питань. До червня 1932 р. в листах Кагановича Сталіну не йшлося про загострення господарської кризи, викликаной саме хлібозаготівлями, але простежується особлива увага до України в питаннях сільськогосподарського виробництва. 9 червня 1932 р. Каганович інформував Сталіна про необхідність стимулювати посів цукрових буряків, збільшивши у два рази норму видачі селянам цукру (200 г за зданий центнер сировини), а вождь відхилив рішення політбюро, тому що без України, яка давала продукції вчетверо більше від Центральночорноземної області, “таке питання вирішувати не можна”.

Сталін дуже рідко вживає офіційну аббревіатуру — ЦК КП(б)У, РНК УСРР, оперуючи прізвищами конкретних посадових осіб або національною ознакою — “українці”, “українців”, “Україну”. 12 червня 1932 р. Каганович “видав” Сталіну обох українських лідерів — Чубаря і Петровського, які намагалися довести неможливість виконання Україною плану хлібозаготівель. Вказав на “провину ЦК

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

ВКП(б), що не дав чіткої директиви стосовно хлібозаготівель”. “Практично його (Петровського. — *І.М.*) лист зводиться до того, — наголошував Каганович, — щоб, по-перше, підготувати ґрунт відмови від хлібозаготівель цього року, що зовсім неприпустимо, по-друге, і він, і Чубар порушують питання про допомогу хлібом на продовольчі потреби”⁹². Каганович загалом підтримав їхнє прохання про необхідність допомоги, але виказав непорозуміння абсолютним мовчанням Косіора. Через два дні він повідомляє Сталіна про приїзд Чубаря, який просив 1,5 млн пудів хліба, але йому відмовили, погодившись видати 50 тис. т лише для Молдавії. Сталін відповів на прохання українських керівників дуже сердито: “Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить “самокритику” — щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий грає святошу, який віддав себе в жертву директиві ЦК ВКП(б) — щоб домогтися зменшення плану хлібозаготівель. Ні те, ні інше не припустимо. Чубар помиляється, коли він думає, що самокритика потрібна не для мобілізації сил і засобів України, а для отримання “допомоги” ззовні. Як на мене, Україні дано більше ніж належить. Дати ще хліба ні для чого і нізвідки. Саме погане в цій справі — мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання. Чи знає він про листи Чубаря — Петровського”⁹³. Дещо все-таки видали: 2 т вівса і 100 тис. пудів кукурудзи на продовольчі потреби, 300 тис. пудів для буряківничих радгоспів.

Історично важливим документом є лист Сталіна Кагановичу і Молотову 18 червня 1932 р., в якому вождь визнає сам факт голоду в Україні та його рукотворність — хлібозаготівлі за принципом зрівняльної продрозкладки по районах, колгоспах і селах. “Внаслідок цього механічно-зрівнялівського ставлення до справи сталася кричуща невідповідність, внаслідок якої на Україні, незважаючи на непоганий урожай, низка врожайних районів опинилася в стані розорення та голоду”⁹⁴. Він з обуренням пише про те, що “десять тисяч українських колгоспників” блукають європейською частиною СРСР і “розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигленням”. Не “принцип” зрівнялівки, однак, спричинив руїну та голод, навіть не “розверстка”, а насамперед обсяги й темпи хлібозаготівель по секторах господарств. Сталін запропонував врахувати на місцях помилки хлібозаготівель і “довести” планові завдання до району і кожного колгоспу, що, по суті, означало їх повне виснаження. Постанови уряду та партії саме другої половини 1932 р. свідчать про абсолютну мобілізацію місцевих органів влади на виконання генеральної лінії “секретаря ЦК ВКП(б) т. Сталіна”. Каганович вагався 23 червня 1932 р. стосовно принципу розподілу хліба в колгоспах: чи за кількістю їдоків, чи на трудодні. Визнав за краще друге, але для України спочатку велів видати 60 %, боячись масового розкрадання. Сталін погодився лише на “невеликий аванс хлібом”, а при “розкладці плану не слід давати послаблення одноосібнику”. Він не сприймав будь-яких пропозицій щодо зменшення плану хлібозаготівель напередодні партконференції КП(б)У на початку липня 1932 р., щоб не деморалізувати і так “деморалізованих українців”, тобто ніяких поступок Україні. Наприкінці липня, маючи дані про урожай, Сталін погодився зменшити на 50 % план для уражених неврожаєм колгоспів та на 25 % — для одноосібників. Обсяг зменшення становив 40 млн пудів і винятково для буряківничих районів, але рішення про послаблення ухвалили не друкувати, щоб не дратувати решту районів. Це було в серпні.

Позиція української ключової партійно-державної трійки (Косіор — Чубар — Петровський) стосовно перегляду хлібозаготівельного плану України обурювала Сталіна, який в липні — серпні 1932 р., судячи з листів до Кагановича і Молотова, мав намір усунути їх від зайнятих посад. Він “переживав”, що їхнє “злочинно-легковажне ставлення до справи — загубить до кінця Україну”, тобто вона не виконає покладених на неї ЦК ВКП(б) господарських завдань. На місці Косіора вождь хотів бачити Кагановича, але боявся послабити роботу ЦК. 11 серпня 1932 р. Сталін, довідавшись про те, що майже 50 районів Київської та Дніпропетровської областей визнали нереальним план хлібозаготівель, оскаженів. “Замість того, щоб керувати районами, — наголошував він, — Косіор весь час лавірує між директивами ЦК ВКП(б) і вимогами райкомів”⁹⁵. Московський диктатор прагнув кадрових перестановок: Кагановича замість Косіора, Гринька на місце Чубаря, Балицького на посаду голови ДПУ. Сталін хотів перетворити Україну на зразкову республіку — “справжню фортецю СРСР”, тобто плацдарм для виконання економічних завдань. Косіора та інших керівників в Україні, проте, залишили, їхній “пасивний опір” Сталін та Каганович зламали відвертими погрозами про звільнення з посад, відтак республіка стала на шлях великої руїни. Фактично хлібозаготівлі осені 1931 — зими 1932 (до весни 1933 р.) призвели до суцільного голодомору в українських селах, мільйонних жертв. Адміністративно-репресивний механізм масового вилучення хліба, запропонований українським урядом на виконання вимог союзного керівництва, влаштовував Сталіна, тому в листуванні протягом 1933 р. українська хлібозаготівельна проблематика трапляється дуже рідко. Косіора і Постишева, судячи з кількості відвідувань ними кремлівського кабінету Сталіна, вождь викликав для звіту та вказівок.

В одному листі до Кагановича, датованому 19 лютим 1933 р., Сталін запитував Молотова й Кагановича про те, хто дозволив американським кореспондентам у Москві, які написали “гидоту про становище на Кубані”⁹⁶, поїхати на Кубань, і порушив питання про заборону подібних відряджень. А на Кубані помирили від голоду десятки тисяч етнічних українців, про жахливу долю яких кореспонденти повідали світові.

Листування Сталіна з Кагановичем, яке персонально стосувалося також і Молотова, окреслює коло “зацікавлених осіб”, політичні рішення яких призвели до голодомору в українському селі (ці рішення вони приймали переважно без ухвалення на політбюро, тобто суто індивідуально). Деякі з цих листів опубліковані в інших виданнях, але добірка О.В. Хлевнюка є найвищепнішою.

Політичні настрої населення періоду 20 — першої третини 30-х рр. переповідають документи і матеріали, опубліковані багатотомним виданням під назвою “Луб’янка — Сталіну”, до якого потрапили раніше не відомі дослідникам архівні джерела ДПУ, НКВС⁹⁷.

Перші публікації рідкісних документів про другу аграрну революцію більшовиків почали з’являтися в середині 90-х рр. Історики виявили унікальні документи з “Окремої папки” політбюро ЦК ВКП(б), які стосувалися політики розкуркулювання в 1930—1932 рр. і трагічної долі “спецпереселенців” — жертв суцільної колективізації. Наприклад, 30 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про виселення розкуркулених до Сибіру, Уралу,

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

Казахстану, розподіливши “спецконтингент” по таборах і виселках: українців у концтабір 15 тис., а на виселки — 20 тис. осіб⁹⁸. Постанова забороняла депортованим селянам брати з собою реманент, гроші, достатню кількість продуктів харчування — лише “мінімум продовольчих запасів”. Документи переконливо свідчать про те, що акція розкуркулювання в Україні та переселення до Сибіру, крім політичних завдань упокорення бунтівних українських селян, стала засобом примусової мобілізації підневільної робочої сили для освоєння північного краю Росії та Сибіру. Значну частину спецпоселенців використовували на лісопозаводах, у шахтах, копальнях тощо. Зокрема, на Уралі в 1931 р. передбачалося виселити з України 30 тис. куркульських господарств⁹⁹. Серед активістів здійснення політики “ліквідації куркулів як класу” фігурує влітку 1931 р. прізвище Постишева, якого ще не було тоді в Україні. Доля спецпоселенців у таборах при новобудовах та особливо на підприємствах золотодобувної промисловості виявилася трагічною. Відсутність медобслуговування та належного санітарного догляду і харчування в концтаборах, особливо на рудокопальнях та золотодобувних шахтах, спричинила масову смертність колишніх хліборобів. ОДПУ, виконуючи інструкції ЦК ВКП(б), вилучало з таборів дітей-сиріт, які залишилися від померлих батьків та втікачів.

Трагедія розкуркулених селян постає в добірці архівних документів Державного архіву Свердловської області, яку підготував І.Є.Плотніков. Ці документи переконливо свідчать про факт примусової мобілізації селян для роботи із спорудження перших новобудов сталінських п’ятирічок: Магнітбуд, Уралвугілля, Уралбудматеріали, Уралбудіндустрія, Пермтрансліс, Уралмашбуд, Хімбуд, Уралсіль. На початку лютого 1932 р. на Уралі опинилося 500 тис. спецпереселенців з усіх регіонів СРСР, в тому числі й України. В селищах, які вирізнялися неприпустимим з точки зору санепідемічних вимог скупченням мешканців, спалахували тиф, скарлатина, що призвело до значної смертності серед дітей. Діти не відвідували школу, тому що в спецтаборах не існувало навчальних закладів, а до уральських селищ необхідно долати сотні кілометрів. Непрацездатних позбавляли права продуктопостачання в таборах, а решта одержувала хліб на 90 % з тирси. За невиконання норм виробітку людей позбавляли харчів або зменшували щоденну норму їх до 75 %. А норми виробітку були фізично нереальними: для 12-річних та похилих селян-переселенців — 2—2,5 кубометри заготівель лісу в день. Про вакханалію, яка відбувалася в таборах для спецпереселенців, тобто розкуркулених, свідчить доповідна записка начальника обласного комендантського відділу Уральської області М.Д.Баранова від 13 травня 1931 р., в якій зазначалися факти фізичного знущання табірних служб над жінками, дівчатами. “Всі ці безпідставні знущання в основному зводились до фізичного знищення переселенців, — наголошувалося в його доповідній записці, — що незаперечно підтверджалося свідченнями десятників, деяких комендантів та інших осіб. Так, старший бригадир Ратушняк, член ВКП(б), б’ючи переселенців, кричав: “Вас всіх треба вбити і понищити, а замість вас незабаром нових 80 000 привезуть...” Селищний комендант Деєв дав доручення десятникам — кидати у воду працюючих на сплавах переселенців. За вказівкою того ж бригадира району Ратушняка і десятників для спецпереселенців заздалегідь виготовляли-

ся гроби, які виставляли на огляд переселенців, і були випадки, що в гроби для захоронення клали живих переселенців”¹⁰⁰. Траплялися випадки навмисного штовхання спецпереселенців до вогнищ. Від тривалих побоїв та знущання багато з них померло, а табірні кати залякували решту в’язнів: “Ми кубанців знищимо, живим ніхто не повернеться”¹⁰¹. Переселенці з Кубані, тобто етнічні українці, які працювали підневільно на лісоповалах Уралу від початку 1930 р., стали об’єктом глузу, фізичного знущання, терору голодом.

Трудові поселення НКВС, тобто селища і концтабори для розкуркулених, політично репресованих та депортованих, виникли саме упродовж 1931—1933 рр. На Уралі та в інших краях Гулагу НКВС СРСР долю “куркульського заслання” дослідив В.М.Земсков, використавши архівні фонди НКВС, що збереглися в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). З України протягом 1930—1931 рр. виселили 63 720 сімей, яких зосередили на спецоб’єктах Гулагу: на півночі Росії — 19 658, на Уралі — 32 127, у Західному та Східному Сибіру — 323¹⁰². З Кубані виселили 38 404 сім’ї “кубанських козаків”, з них 25 995 на Урал, доля яких виявилася трагічною. Не всі розкуркулені селяни доїхали до спецтаборів, тому що багато загинуло на шляху етапування, а також у перші місяці уральсько-сибірської адаптації. На січень 1932 р. на обліку спецпереселенців з України перебувало 14 934 особи. З них згодом померло 704, тобто по двоє щодня, втекло — 961, зникли безвісти — 359, відтак на січень 1933 р. залишилося 13 436, чисельність яких поступово зменшувалася: 2379 померло, тобто семеро щодня, 473 втекли, 1637 розчинилися в таборах Гулагу безслідно¹⁰³. За сухою статистикою цифр покалічені долі українських селян, яких насильно вилучили з рідних домів, позбавили майна, депортували на чужину, примусили працювати, фізично нищили, морально-психологічно принижували. Найдоступнішою формою спротиву спецпереселенців була втеча: упродовж 1932—1940 рр. з “трудпоселень” втекло 629 тис. осіб, з яких насильно повернули лише 235 тис. Отже, задовго до окупації України гітлерівською Німеччиною українські селяни стали справжніми “цванг-остарбайтерами”, з якими, однак, поводитися значно гірше, ніж часом з остарбайтерами на Заході в роки Другої світової війни. В архівах Катеринбурга (кол. Свердловська) збереглося 32 тис. особових справ так званих українських куркулів.

“Куркульський спротив колективізації” відтворюють документи і матеріали ДПУ, підготовлені до друку італійським ученим А.Граціозі та опубліковані у французькому часописі “Кайе дю монд Русс” (“Зошити з Росії”). Спецдовідки “Про активні антирадянські виявлення на Україні” розкривають маловідому сторінку суспільно-політичних настроїв українських селян початку 1930 р. Здебільшого це доповідні Балицького, Карлсона, Леплевського, Соколинського про масовий рух опору сільського населення України, про збройні сутички військ ДПУ з ним, про політичні вимоги хліборобів, про їхні заклики (“Геть радянську владу!”, “Хай живе самостійна Україна!”)¹⁰⁴.

Багатотомне видання документів з архівних фондів партійно-державних структур СРСР 20—30-х рр., над яким тривалий час працювали відомий російський історик В.П. Данилов та співупорядники Р.Маннінг і Л.Віола, висвітлює причини та соціально-економічні наслідки трагедії, яка сталася в роки колективізації і розкуркулювання. Для дослідників голоду в Україні найбільш-

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

ше пізнавальне значення має третій том цього видання, який охоплює 20-ті — першу третину 30-х рр. і куди увійшли документи та матеріали державно-відомчих архівів Росії (ДАРФ, РДАЕ, Архів ФСБ, РДАСПІ), тобто фонди ЦК ВКП(б), НКВС, ВЦВК, РНК тощо. Переважна більшість документів стосується трагедії російського села, але є чимало узагальнюючих партійних постанов, директив, рішень, без яких неможливо дати вичерпну характеристику й політико-правову оцінку соціальної катастрофи в Україні періоду 1930—1933 рр.¹⁰⁵

Історики, які досліджують соціальні проблеми українського суспільства 1930-х рр., особливо політичні чинники голоду, не згадують такого рідкісного джерела, яким є журнал відвідувань кремлівського кабінету Сталіна. А зроблені там записи є досить показовими. Так, упродовж 1932 р. кабінет відвідав 53 рази Постишев, який тоді ще не був призначений в Україну, а Косіор лише 4 рази особисто зустрічався з “вождем народів”, голову РНК УСРР Чубаря Сталін прийняв у тому році 2 рази. 15 березня 1932 р. з 15.35 до 15.55 у Сталіна був Балицький, а в 16.50—18.30 інструктаж одержував Постишев¹⁰⁶. У 1933 р., перебуваючи на посаді секретаря Харківського обкому КП(б)У та другого секретаря ЦК КП(б)У, Постишев відвідав кабінет Сталіна 10 разів, а Косіор 12, Чубар 3 рази, Любченко 1 раз. 23 лютого 1933 р., коли голод і репресії безжалісно нищили український народ, годинну розмову зі Сталіним мав Скрипник. Цікаво, що того ж року, а саме 25 грудня впродовж 19.00—19.50 велася розмова американського журналіста Дюранті з Сталіним¹⁰⁷, після якої представник демократичної преси написав про щасливе й заможне життя радянських колгоспників, особливо в Україні, хоча знав правду про геноцид українських селян. Інколи Сталін приймав посадових осіб групами, щоб дати відповідні настанови. Зокрема, 15 лютого 1933 р. його відвідала делегація, до якої потрапили Косіор, Постишев, Каганович, Молотов, Ягода, Чубар.

Архівні документи висвітлюють причини та обставини нереалістичного відтворення трагедії хліборобів у роки колективізації засобами художнього слова. Архівні джерела Російського архіву літератури та мистецтва (РДАЛІМ), РДАСПІ, ДАРФ, опубліковані окремим виданням¹⁰⁸, виокремлюють проблему творчої та фізичної залежності радянських письменників від органів влади, особливо карально-репресивних. Відомі письменники вимушено ігнорували трагедійний жанр, який проник в реальне повсякденне життя суспільства, і одержували в обмін за це солідні гонорари. Наприклад, Дем’ян Бедний мав у 1932 р. 32 тис. крб. літературного гонорару. М.Шолохов, піднімаючи “цілину” селянської катастрофи 30-х рр., намагався показати правду, але його відредагували належним чином не без участі самого Сталіна. Донський козак у 1932 р. одержав за творчість 16 тис. крб., Леонов, який писав про лісо-смуги, а не про лісопояс на Уралі, — 41 тис. крб.¹⁰⁹

Важливу колекцію документів про голод 1932—1933 рр., а також про його передумови становлять листи самих селян, надіслані тоді на ім’я Сталіна, Молотова, Кагановича та до редакції газет — “Правда”, “Известия”, “Крестьянская газета”. Листи як оригінальне джерело інформації потрапляли з резолюціями перших осіб держави та партії до відповідних установ — НК РСІ, НКВС, Верховного Суду та прокуратури, до місцевих органів влади, що, без-

перечно, ускладнює їх виявлення, систематизацію та оприлюднення. Так, до приймальні “всесоюзного старости”, як тоді називали селяни Калініна, надійшло від населення понад 30 тис. різного роду листування (р-3316). Деякі листи сількорів, робітників, селян, активістів, що надходили до редакції “Крестьянской газеты”, частково вже опубліковані ¹¹⁰, але дуже вибірково, тому що понад 5 млн кореспонденцій, що припадають саме на 30-ті рр., безслідно зникли з архівосховищ РДАЕ. Селянські листи, у тому числі з України, що надійшли до зазначеної газети, віддзеркалювали соціально-економічну політику держави на селі, її класове спрямування, штучно насаджувану нею диференціацію селян на бідняків, середняків та куркулів, яка ображала й принижувала господарів землі ¹¹¹.

Матеріали персональних справ щодо скарг громадян, у тому числі різне листування, збереглися в архівних фондах Центральної контрольної комісії ВКП(б) Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР (р-374), а в архівному фонді НКВС СРСР (р-9401) — спецдовідки про депортації соціальних та етнічних груп населення переважно другої половини 30-х рр., тобто після утворення єдиного наркомату.

До малодоступних архівних фондів, які нещодавно розсекретили, слід зарахувати документи й матеріали Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями “Торгзін”. Вони перебували в режимі таємного зберігання від 1936 р., а тепер зосереджені в архівосховищах РДАЕ (р-4333). Діяльність системи торгзину в Україні залишається білою плямою в історіографії. Вичерпність документів та унікальних матеріалів, зосереджених у фондах союзного торгзину, дає змогу з абсолютною точністю визначити ціну життя українських селян у грамах золота, срібла та інвалютних карбованців, які сплатили вони за власний хліб у магазинах цього об'єднання. Основним джерелом виконання валютного плану, як свідчать архівні джерела, стала мобілізація т. зв. обрядово-побутового золота, тобто обручок, нагрудних хрестів, сережок, сімейних реліквій, золотих монет старого карбування. У 1933 р. дозволили скуповувати й діаманти, але в Україні таке право надали лише Харківській конторі торгзину. З архівних справ, в яких збереглися оригінали звітів про виконання валютного плану та “золотозаготівель” у населення, довідуємося, що в 1933 р. “виручка” Всеукраїнської контори “Торгзін” становила понад 24 млн валютних карбованців, а від голоду померло понад 5 млн українських хліборобів, відтак життя одного колгоспника-кріпака чи селянина-одноосібника коштувало 4,8 крб. золотом. Однак, судячи з валютно-фінансових надходжень від торгзину за всі роки його функціонування (1931—1936), держава “викачала” з голодного сільського та напівголодного міського населення (протягом 1929—1935 рр. діяла карткова система продуктопостачання) таку кількість валюти, якої вистачило для технічного устаткування десяти великих новобудов п'ятирічок — Дніпрогесу, Харківського, Сталінградського, Челябінського тракторних заводів, Магнітбуду та інших.

Не викликає сумніву той факт, що “повноцінне” функціонування магазинів та приймальних пунктів золота й срібла забезпечували багатотисячні черги голодних людей, а валюта набула “металевого дзвону”. Грошові перекази з-за кордону, які надходили в Україну окремим громадянам та юридичним особам через систему Торгзін — Держбанк, а також ефективна валюта

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

(кошти туристів, іноземних спеціалістів) не стали ключовим джерелом мобілізації валюти. Селяни, які брали борошно та крупи в обмін на побутове золото, в роки голоду фактично витіснили з магазинів торгзін у іноземців. Торгзін втратив первісне значення своєї аббревіатури, перетворившись з січня 1932 р. на “торгголсел” — торгівлю з голодними селянами.

В архівному фонді Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР (р-413) вдалося виявити узагальнюючі дані про вилучення золота, срібла й діамантів у кілограмах, тоннах, каратах. У 1933 р. населення здало до приймальних пунктів 44,9 т золота (брухту та монет), а срібла (посуд, брухт, банківське срібло) 1420,5 т, діамантів на суму 600 тис. інвалютних карбованців¹¹². Документи свідчать про надходження значних сум від реалізації антикваріату від фізичних та юридичних осіб.

Безпосереднє ставлення до голоду в Україні, особливо його соціально-демографічних наслідків, подають архівні документи і матеріали Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР (р-5675, РДАЕ). Його архівні фонди розкривають обставини переселення упродовж листопада—грудня 1933 р. 21 тис. колгоспників Білорусії та Росії в українські села, де напередодні “вибілили” понад 20 тис. хат померлих від голоду селян¹¹³. Близько двох десятків архівних справ виявляють основних ініціаторів та замовників великого переселення народів (Молотова, Кагановича), географію відправлення сотень “товарняків” із спецконтингентом в Україну, місця їхньої “висадки”, жакливу руїну українського постгеноцидного села, яка спричинила масове (до 50—70 %) повернення білоруських та російських селян до рідних домівок. Оперзведення про відправку потягів зафіксували станції посадок в Білорусії та Росії, а також станції висадок переселенців в Одеській, Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Одночасно з переселенням в Україну колгоспників з інших республік архівні документи відтворюють особливості спішної “демобілізації” червоноармійців та “мобілізації” їх на постійне проживання в кубанських станицях, куди мали перевезти 14 000 майбутніх козаків¹¹⁴. На Кубані помирали переважно етнічні українці, тому саме туди переселяли колгоспників та червоноармійців. Була видана рознарядка й на внутріукраїнське переміщення 16 тис. господарств з північно-західних районів України до південних сіл, населення яких вимерло від голоду. Архіви опосередковано та безпосередньо засвідчують масовий голод в українських селах, а також спробу високопоставлених осіб партії та радянської держави замаскувати катастрофічну соціально-демографічну ситуацію в Україні та на Кубані.

Кількість жертв голоду та померлих від епідемій (тифу, віспи, скарлатини), викликаних загостренням санепідемічної ситуації в Україні середини 30-х рр., відтворюють матеріали перепису населення 1937 р., доля якого виявилася драматичною, а для виконавців навіть трагічною. Основний корпус “репресованого перепису” зберігається в РДАЕ (р-562, оп.329). На середину березня 1937 р. начальник ЦУНГО І.А.Краваль доповів Сталіну і Молотову про завершення попередніх підсумків перепису. Населення за 1926—1937 рр. збільшилося на 15 млн осіб, як було зазначено ним, але, за даними заступника начальника відділу населення й обліку природного приросту Курмана,

мало б збільшитися на 21,3 млн¹¹⁵. Отже, виникло питання про 6,7 млн ненароджених чи померлих людей, а згодом з'ясувалася погана робота загсів, що не зафіксували упродовж 1933 р. понад 1 млн померлих від голоду та велику кількість осіб, що покинули “батьківщину” (2 млн осіб). Відомо, що смертність упродовж 1926—1931 рр. становила щорічно 2,6 млн осіб, а в 1932—1933 рр. — 4 млн. Звідки ж взявся щорічний приріст смертності на 1,4 млн, якщо, за висловом Сталіна, в країні жити стало краще і веселіше. Отже, за два роки від голоду померло: 2,8 млн плюс 1 млн незареєстрованих — 3,8 млн осіб¹¹⁶. Необхідно переглянути цифру втікачів (2 млн) за “географією” та національним складом, тому що безпаспортним громадянам перетнути кордон було складно. Матеріали перепису 1937 р. засвідчують абсолютне перевищення показників смертності над народжуваністю саме в голодні роки, а половина померлих в СРСР людей припадала саме на Україну. Вичерпними й адаптованими до реальних умов українських районів періоду голоду є дані про смертність в областях УСРР, зафіксовані в книгах реєстрації смертності ЗАГСів та в архівних фондах НКВС.

Велика кількість архівних документів і матеріалів колишніх державно-партійних органів влади СРСР, які перебувають на збереженні державних та відомчих архівів Російської Федерації, залишаються недоступними для дослідників. Це стосується не лише документів особливої державної таємниці, а й персональних фондів діячів культури. Зокрема, особистий фонд О.П.Довженка (ф. 2082, РДАЛІМ) закритий для дослідників до 2020 р., хоча таємниць державної ваги, судячи з попереднього огляду, він не має, але містить інформацію колосального науково-пізнавального значення для історії України, зокрема для визначення трагічних наслідків голодомору (до речі, листування Шолохова та Сталіна, опубліковане окремим виданням в 1997 р., розкрило невідомі аспекти голодомору 1932—1933 рр., засвідчило його рукотворність і географію поширення¹¹⁷).

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

Вивчення документів про голодомор 1932—1933 рр. в Україні розпочалось паралельно в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та Інституті історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України). Водночас ішла робота зі збору спогадів-свідчень людей про голодомор, з підготовки збірників документів та матеріалів у селах та містах України. У 1990 р. опубліковано підготовлений на базі документів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині ЦДАГО України) збірник “Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”¹¹⁸. Книгу відкриває постанова ЦК Компартії України від 26 січня 1990 р. “Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”, в якій зазначається: “...понад півстоліття ця тема замовчувалась у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об’єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії.

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

...Архівні матеріали розкривають, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР ¹¹⁹ приймають постанови, в яких головна ставка у хлібозаготівлях робиться на адміністративно-репресивні методи. Терміново створюються роз'їзні судові сесії, спеціальні комісії — так звані “четвірки”. До справи хлібозаготівель залучаються органи юстиції, прокуратури, державної безпеки.

...Незважаючи на репресивні заходи, навіть зменшені планові завдання республікою не виконуються. В цих умовах керівництво вдається до вилучення насіннєвих, фуражних та продовольчих фондів у залік хлібозаготівель, що стає фатальним для населення республіки. Архівні матеріали подають трагічну картину масової смертності від голоду та епідемій, особливо починаючи з березня 1933 року. ...Документальні матеріали про голод 1932—1933 років на Україні мають велику політичну і наукову вагомість. Їх публікація допоможе правдиво висвітлити одну з найболючіших проблем нашого минулого.

ЦК Компартії України постановляє:

Визнати, що голод 1932—1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства.

Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель.

Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку...

...Рекомендувати редакціям газет, журналів, телебачення і радіо забезпечувати правдиве, об'єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов'язаних з голодом 1932—1933 років” ¹²⁰.

Визнання голоду підкреслюють і документи збірника. Заперечуючи нині факт голодомору, керівництво КПУ діє алогічно й безпідставно.

Органічною частиною збірника є аналітичні статті фахівців, в яких висвітлюються соціально-економічні та моральні питання впровадження в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель.

Архівно-документальну частину книги становлять матеріали, уперше обнародовані в Україні, що розкривають справжні причини, хід та наслідки жакливого трагедії в історії українського народу. Вони складають кілька тематичних груп. Документи, що відбивають проведення в Україні хлібозаготівельної політики, показують включення репресивного механізму викачування зерна з уже голодного українського села, становлять першу групу збірника. Чітко простежується особиста причетність Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича до визначення непомірного для України плану хлібозаготівель на 1932 р., а з тим їх методичний і жорсткий тиск з метою його безумовного виконання, діяльність надзвичайної комісії Молотова у жовтні—листопаді 1932 р., яка спонукала масові репресії. Друга група містить матеріали про наростання широкомасштабного голоду, труподства, канібалізму, масової смертності.

Третю становлять документи про політичні настрої селянства, масовий вихід з колгоспів, численні листи, звернення, прохання до Й.Сталіна, В.Молотова, С.Косіора, Г.Петровського, четверту групу — про надання потерпілим областям республіки допомоги.

При підготовці книги використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а також партархівів Вінницького, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Київського, Луганського, Миколаївського, Полтавського, Харківського, Херсонського і Чернігівського обкомів Компартії України. Базовими стали фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зокрема, документи ЦК — політбюро, оргбюро, секретаріату, відділів. Усього до збірника ввійшло 248 найтиповіших, раніше не опублікованих документів. Здебільшого це — постанови, директивні листи, телеграми ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, місцевих партійних комітетів та виконкомів рад, офіційні й особисті звернення секретарів обкомів КП(б)У до вищих партійних інстанцій, доповіді, інформації органів державної безпеки, прокуратури, юстиції, листи селян. Хронологічно він охоплює документи 1932—1933 рр., хоч передумови голоду склалися значно раніше, а його наслідки давалися взнаки ще багато років потому.

Водночас у книзі трапляється й ціла низка неузгоджень. Оригінальні назви документів у збірнику не подаються, а в найменуваннях, визначених упорядниками, які “йшли” за документами, фігурують, як і радянського часу, “продовольчі утруднення”, “напружене продовольче становище”, “куркульський саботаж”, “саботаж хлібозаготівель”, “приховування хліба” тощо.

Майже третина документів містить у назвах “продовольчу допомогу населенню”, чи “необхідність продовольчої допомоги”. Є й такий, наприклад, документ: “Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні” від 23 червня 1932 р. Його назва чи не найпарадоксальніша у збірнику! Наводимо зміст: “Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК й додаткового завезення хліба в Україну не робити”. Як бачимо, назва документа багатообіцяюча, та зміст його протилежний¹²¹. Поруч із заледве третьиною подібних документів про т. зв. допомогу, коли харчували, якщо можна так сказати про видачу лише працюючим у полі “бурди”, “шліхти” й подібних “страв”, тут же постанова Укрколгоспцентру від 22 серпня 1932 р.¹²² про заборону видавати хліб у громадському харчуванні. І це не дивно, адже дана книга, і це підкреслюємо, була створена за рішенням ЦК КПУ наприкінці 1980-х рр. і опублікована “Політвидавом України”, що не могло не вплинути на її зміст.

Наявність деяких документів про допомогу голодуючим, поданих у збірнику, є виправданою. Однак, якби допомога в 1932 р. була реальною й достатньою, як це подається у книзі, то чим тоді пояснюється повальний голодовий мор в українському селі 1933 р. Адже і в 1932 р. (і раніше) до вищих партійно-державних інстанцій надходила маса листів селян з проханням про допомогу. Про це свідчить, наприклад, вміщена у збірнику “Довідка відділу агітації і масових кампаній ЦК КП(б)У та зведення з листів, надісла-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

них до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель та голоду на Україні” від 28 квітня 1932 р.

Не можна погодитись з редколегією збірника і в тому, що “вся сукупність матеріалів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом”. Адже документи свідчать про супротивне. Однак слід підкреслити, що ця книга до сьогодні має величезне наукове значення. Вона була в Україні першою. І в цьому — її переваги і її похибки.

Якщо вищезазначена книга була підготовлена й видана за рішенням ЦК КПУ, то видання “33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”¹²³ створене за ініціативи відомого українського письменника Володимира Маняка і його дружини — журналістки Лідії Коваленко-Маняк за рішенням Спілки письменників України. На відміну від збірника у цій книзі, рукопис якої 2,5 року поневірявся по видавництвах, національну трагедію названо голодомором-геноцидом українського народу: “То був відвертий геноцид щодо українського селянства — акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років. Одержимий манією “доганяти й переганяти”, сталінський деспотизм і тут ішов на випередження... На шістнадцятому році революції, при владі, яка сміла називати себе народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха помирали хлібороби”, — писала Л.Коваленко¹²⁴. “Геноцид чи не геноцид? ... Коли йдеться про трагедію такого масштабу, слова втрачають сенс. Наперед виступають дія, акція, що призвели до небувалої трагедії народу. І наслідки трагедії, які ми ще не виміряли остаточно... Голод 1932—1933 років — грандіозна операція умиротворення”, — підкреслював В.Маняк¹²⁵.

Автори-упорядники зазначали, що застали ще живих учасників колективізації, залучили до збірника їхні безцінні свідчення. Народну пам’ять вони вважали найдостовірнішим історичним джерелом, як і розкату самосвідомість народу — найсправедливішим істориком пережитого лихоліття сталінщини¹²⁶. Книга містить 1000 свідчень про голод-геноцид, доповнених архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України НАН України Євгенією Шаталіною і Василем Марочком¹²⁷, а також наукові коментарі, написані істориками Володимиром Калініченком, Володимиром Ткаченком, Миколою Трояном та Іллею Шульгою. Книга має науково-публіцистичний коментар подружжя Маняків.

Виступаючи після трагічної загибелі авторів-упорядників книги з доповіддю “Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору” на Міжнародній науковій конференції з відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні 10 листопада 1993 р., історик і археограф Є.Шаталіна підкреслила: “Серед інших цінних праць з цієї проблеми особливе місце належить їх книзі “33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”. Вперше в Україні в ній історію трагедії народу відтворено вусами самого народу. В.Маняк і Л.Коваленко довели, що розповіді свідків голодомору є невичерпним джерелом правдивої інформації про ті часи, безпосереднім виток для вивчення людської трагедії, що сталася внаслідок політики сталінізму в українському селі. По суті, вони створили новий жанр документальної розповіді. Ця книга є комплексним джерелом для до-

слідження історії голодомору. ...Свідчення очевидців голодомору відіграють роль документального джерела і становлять основу праці, що неодноразово підкреслювали В.Маняк і Л.Коваленко під час спільної з нами роботи. Решта матеріалу підпорядковувалася цій меті”.

Є.Шаталіна наголосила: “...ми — свідки громадянського подвигу В.Маняка і Л.Коваленко — складаємо шану за їх подвижництво. Заключний розділ їх книжки названий В.Маняком так: “Повернути народові історію, а історії — правду”. Тепер ці слова звучать як своєрідний заповіт для всіх, хто працюватиме на історичній ниві”¹²⁸.

Автори-упорядники книги вважали, що голодомор не був несподіваним наслідком колективізації, а цілеспрямованою політикою знищення українського народу. Матеріали у книзі згруповано і подано відповідно до адміністративно-територіального поділу початку 30-х рр., коли УСРР складалася з семи областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської, а також Молдавської АСРР.

Книга увібрала в себе більшість складових багатопланової теми голодугеноциду. Змістовними й переконливими є розділи “Голод: чому і як?” В.Маняка, “Духовна руїна” Л.Коваленко, “Коментар публіциста” В.Маняка і Л.Коваленко, “Коментар історика”, “З розсекречених архівів”, “У дзеркалі преси”.

Серцевину книги становлять, природно, свідчення людей, які вижили, очевидців людомору, що містять у собі глобальні й конкретні причини, перебіг і наслідки народної трагедії. Так, наприклад, за свідченням І.Г.Шульги, в с. Верещаки Лисянського р-ну Київської обл.: “...тоді було 500—550 дворів, померло близько 300 чоловік, головним чином, вимирали багатодітні сім’ї. У війну загинули 84 чоловіки...”¹²⁹

“В 1933 році нас, учителів, направили по хатах агітувати за вступ до колгоспів. В одній хаті стара, дивлячись на нас безумними очима, почала кричати, що їжі в неї вже немає і нема чого забирати. “Ось бачите — залишилась тільки дитина, її я зараз варю”, — і показала казанок. Ми вибігли геть з хати”, — свідчила О.К.Негода, уродженка містечка Борзна¹³⁰.

Неоціненним фактичним матеріалом для дослідників є списки померлих від штучно скоєного голодомору. Так, список жертв с. Тимошівка Маньківського р-ну Черкаської обл. становить 296 осіб; с. Полянецьке Савранського р-ну Одеської обл. — 729 чоловіків, жінок і дітей¹³¹; с. Тарган Володарського р-ну Київської обл. — 360 людей¹³².

Змістовним і глибоким є заключний розділ книги В.Маняка, у якому він називає голод-геноцид війною сталінщини з народом, закликає до праведного суду людської пам’яті, справжнього суду історії.

З кінця 80-х рр. над підготовкою книги на основі фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (нині ЦДАВО України) трудилися науковці Інституту історії АН УРСР та працівники архіву. В результаті в 1992 р. побачило світ документальне видання “Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів”¹³³. В передмові С.Кульчицького і Є.Шаталіної мовиться про адміністративні методи впливу на економіку, перетворені на систему із заборонаю приватної торгівлі, картками для жителів міст, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією власності селянських господарств, організа-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

цією одержавлених колгоспів, визнанням колективізації основним методом стягнення продрозкладки.

Особливістю збірника є те, що в ньому вперше було подано розширену хронологію голоду, адже саме в 1929—1933 рр. на селі відбувалася суцільна колективізація, перші згадки про голодування траплялися уже взимку 1929—1930 рр. Справжній голод почався з 1931 р., масовим він став у 1932 р., а в 1933 р. вже вирував голодний мор ¹³⁴.

До абсолютної більшості документів ЦДАВО України додано також документи з деяких обласних держархівів. Переважно це — оригінали. У збірнику 403 документи. Вони надають можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки, зрозуміти руйнівну дію сталінської колективізації стосовно сільського господарства й селянства, виявити процеси в аграрному секторі, сутність колективізації, різкий занепад сільського господарства, розселення, позаякономічні методи господарювання в одержавлених колгоспах, голодомор.

Унікальний збірник архівних документів і матеріалів містить постанови уряду про колективізацію, постанови Верховного Суду, акти обстеження селянських господарств; протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УСРР про хлібозаготівлі і “чорні дошки”, статистичні звіти про хід колективізації і хлібозаготівель; інформаційні матеріали РНК СРСР та ЦК ВКП(б) щодо переселення в Україну, яка зазнала голоду і часто-густо суцільного спустошення сіл і хуторів, переважно російських колгоспників, документи про репресії, труподство та канібалізм.

Значна частина книги — це офіційні документи, що висвітлюють здійснення сталінської політики на селі: звіти, огляди, зведення, доповіді, повідомлення сількорів і редакцій газет, судові вирoki та ін. Цінну групу документів становлять селянські листи — скарги, листи-прохання колгоспників і одноосібників, бідняків і середняків, “куркулів” і наймитів. Листи відображали політику колективізації та методи її здійснення на селі, що була тісно переплетена з інформацією офіційних органів і осіб, а це свідчить про достовірність джерел. Найбільше листів у матеріалах ВУЦВК. Так, у листі від 2 січня 1932 р. селяни артiлі Удянської сільради Золочівського р-ну на Харківщині писали до Г.І.Петровського: “Ви звернули на нас увагу, що з нами зробили партійці з представником району, це просто жах. Невже радянська влада і партія видають такі закони, що останній пуд, навіть 20 фунтів хліба, що дало правління на трудовні, й той відбирають. Що зробили над членами артiлі, над біднотою, залишили напризволяще голодних жінок, дітей, ламають двері, б'ють скрині, наставляють нагани і говорять: “Ми, партійці, ми є влада, хочемо й постріляємо як паразитів, ми вам покажемо волю, а хліб віддай, сам хоч здихай, хоч сьогодні, хоч завтра, нам діла нема”... ¹³⁵ Правда волала з листів людей, що гинули голодною смертю. Така документальна контрастність між замовчуванням і людською гласністю у збірнику є характеристикою сталінського режиму.

Публікуються також листи голів колгоспів, правлінь артiлей, членів сільрад, сільських активістів, місцевих “прорабів” колективізації та ін. Є широкий коментар, як це має бути у кожному виданні такого роду. Мета авторів-укладачів збірника — документальне виявлення глибинних процесів

в аграрному секторі економіки України — досягнута. Як і дві попередні, ця книга є цінним історичним джерелом для дослідження голодомору. До відзначення скорботної 60-ї річниці народної трагедії її було перевидано в 1993 р.¹³⁶

Своєрідну групу видань становлять збірники спогадів та документів, опубліковані 1993 р. під авторством Олеса Волі (Олександр Міщенко) “Мор”¹³⁷ і Марини Мухіної “Упокорення голодом”¹³⁸.

Книга свідчень “Мор” створена на базі регіонального збірника під авторством О.Міщенка “Безкровна війна” (про цей збірник — далі) з доданням до спогадів селян Козельщинського району Полтавської області свідчень із сіл інших областей (Дніпропетровської, Київської та ін.) України. Структурно книга (так і тягнеться рука написати: автора, адже на обкладинці й титулі збірника — його псевдонім і навіть портрет!) поділяється на основні розділи: “Імена”, “З одного села”, підрозділи-рубрики: “Історична довідка”, “Медична довідка”, що відіграють роль своєрідних коментарів.

У свідченнях — правдиві розповіді очевидців (названо їх прізвища, місця народження й мешкання) про розкуркулення, висилку, конфіскаційні хлібозаготівлі, репресії влади, жорстокий голод, людожерство... Так, Є.Є. Данишевська з с. Сухий Яр Ставищенського району Київської області свідчила: “Я вам нагадаю, що й учителів заставляли ходити по хатах разом з дітьми — буксирувати. Зайдуть діти в хату, стануть на порозі й кричать: “Гав-гав! Куркуль хліба не дав, куркуль хліба не дав!” А той “куркуль” стоїть коло печі в латаних-перелатаних штанах, а за ним на лежанці дітей кагала, одне одного менше. І батько мій був комнезамом, а коли він побачив, що останнє зерно вигрібають його дружки, на зборах виступив: “Не можу я, люди добрі, цього робити. Не хочу бути слугою диявола”¹³⁹.

У цілій низці спогадів — порівняння чисельності померлих від голоду та загиблих під час Другої світової війни. Так, В.П.Біленко з с. Верхня Кам’яниста П’ятихатського району Дніпропетровської області свідчить, що на 100 тодішніх дворів з війни не повернулося 30 сільчан. У голодовку вимерло 156 душ — в її родині померло восьмеро. М.М.Музичко з с. Соколівка Крижопільського району Вінницької області зазначає, що в роки минулої війни у селі загинуло 500 душ, голодовка забрала 630 соколівчан. У с. Мануйлівка Козельщинського району Полтавської області у війну загинуло 202 особи, у голодовку в селі вимерло понад 500 душ¹⁴⁰. Навіть місцеві керівники не витримували страшної наруги над людьми. Голова колгоспу в с. Риківці Зінько Бондаренко зарізався. На своєму партійному квитку він написав: “Простіть мені, люди, що не витримав знущань над вами...”¹⁴¹

Книга має вдалу літературну обробку й читабельність. Її стиль підлагоджено під виклад богословських книг. Літературний запис, зняття повторів, надання текстам плавного викладу, на наш погляд, є прийнятними. Але як пояснити “привласнення” молодим письменником свідчень-спогадів, спогадів селян, які пережили голод. Книга пересипана цитатами з Біблії, адже опублікувало книгу християнське видавництво “Дорога правди”. А як же з біблійним “Не сотвори кумира...?” О.Воля пише: “Складаю глибоку подяку всім очевидцям...”. Зауважимо, не справжнім авторам спогадів, а лише “очевидцям, що допомогли звершити цей скорботний труд”¹⁴². Якщо в книзі

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

“Безкровна війна” зазначено: “Документально-художнє видання”, то у збірнику “Мор” цього вже немає.

2002 р. О.Воля опублікував книгу з такою ж назвою, майже втричі більшу обсягом за попередню ¹⁴³. До складу цієї, вже третьої книги увійшли спогади з попереднього видання книги “Мор” з доданням нових. У доповненому виданні також уміщено портрет молодого письменника із закликом-заповітом до читачів: “Любіть Бога, любіть людей, любіть Україну. Олесь Воля”. Вражають слова з анотації до книги: “З чиєї вини на очах усього цивілізованого ХХ віку було вигублено мільйони й мільйони наших співвітчизників? ...На ці вкрай болючі, як незагойна рана питання на історичних фактах, свідченнях очевидців, архівних документах, вперше дає правдиву сувору відповідь у своїй Книзі буття України “Мор” відомий письменник, один з найавторитетніших дослідників голодоморів у Україні Олесь Воля (Міщенко Олександр Володимирович)” ¹⁴⁴.

Справжні першопрохідці у справі створення народної історії голодомору скромно зазначили себе у Книзі-Меморіалі лише авторами-упорядниками. За титанічну працю В.Маняк і Л.Коваленко-Маняк 1993 р. посмертно удостоєні Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка ¹⁴⁵.

Спокусилася на авторство книги “Упокорення голодом” і М.Мухіна ¹⁴⁶, хоч своє ім’я та прізвище помістила не на обкладинці, а на титулі збірника. Але все одно, це є відступ від канонів археографії.

У передмові характеризується масив документів, що послугував джерельною базою для західних дослідників. Називаються фундаментальні документальні збірники, підготовлені в Україні, а також підкреслюється необхідність, за можливості, створення збірників не лише для введення до наукового обігу нових джерел, а й їх зіставлення з метою найповнішого відтворення теми голодомору ¹⁴⁷.

Книга складається з п’яти розділів, у яких зосереджено документи з колекцій Наукового товариства ім. Шевченка “Український голодомор 1930-х років”, “Дипломатичні служби про ситуацію в Україні в 1932—1933 рр.”, “Світова преса про голод в Україні”, “Слухання на Комітеті Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні”.

Значний інтерес має вміщена у збірнику “Книга смерті с. Романкового Кам’янського району Дніпропетровської області” ¹⁴⁸. Подається й рукописний оригінал: “Акти смертності села Романково” від № 434 до № 598 (всього 164) за період з 30 липня 1933 по 3 січня 1934 рр. Реєструвалася також смерть робітників металургійного та інших заводів м. Кам’янського (нині м. Дніпродзержинськ), залізничників, які приїжджали помирати додому, в своє рідне, колись козацьке село, колгоспників та їхніх дітей. Більшість померлих належала до селян-одноосібників. Записувалися й причини смерті: “від запалення шлунку”, “від запалення кишок”, “з водянки” (ясно, що голодового опухання. — О.В.), “від кривавого поносу”... Але між цими завуальованими діагнозами все ж таки реєстратор, не змігши чи не бажаючи фіксувати вигадане, записував фактичні причини смерті. Так, в акті № 435 запис про 30-річного померлого 31 липня 1933 р. громадянина Г.Г.Ковтуновського “від ізтощення організму”; в акті № 439 — про померлого 1 серпня 1933 р.

60-річного Ф.К.Палагута — “од виснаження організма”, того ж дня — смерть 4-місячного хлопчика Василя Журавля — “від виснаження” (акт № 440); 21 серпня 1933 р. в акті № 475 запис про померлого О.М.Гунька, 5 років, “від виснаження легенів”; 30 серпня — про смерть 41-річної В.Й.Ліжник (акт № 491) “від виснаження”; 13 вересня 1933 р. — запис про 35-річну померлу “із ізтощення організма” М.І.Ліжник (акт № 511); 11 жовтня — про 2-річного померлого В.Голенка теж “з стощення організма” (акт № 536); 1 листопада 1933 р. — про смерть 6-місячної “з виснаження” Л.А.Буц (акт № 557). “Від виснаження” померла й 8-місячна З.М.Журавель (акт № 579)...¹⁴⁹ Чимало зареєстрованих померло “з різачки” (очевидно, через вживання у їжу різних сурогатів. — *О.В.*). Серед них — М.А.Хлівецька, 50 років (акт № 497), М.С.Рибалка, 38 років (акт № 520), 2-річні К.А.Рава та В.Ф.Мельник (акти № 522, 526), 17-річна М.М.Голенко (акт № 539), 10-річна Г.О.Загребейна (акт № 540)¹⁵⁰ та багато ін. 18-річна дівчина А.І.Макаренко померла прямо на полі “з пороку серця” (акт № 574)¹⁵¹. Слід підкреслити, що усі без винятку записані померлі — українці.

“Національна катастрофа України” — так названо розділ збірника документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе “Чорна книга України”¹⁵². В ній подано документи про справжній стан речей в 30-х рр. в Україні, що становлять комплекс підготовки, перебігу й наслідків — складових голодового лихоліття. Представлено також деякі свідчення людей, які пережили голодомор¹⁵³. Вражає те, що у спогадах-свідченнях, згадуючи про колективізацію, розкуркулення, страждання від голоду, люди і нині наголошують саме на тому, що вони були “середняками” чи “бідняками”, а не “куркулями” — настільки міцно засіла їм у свідомість комуністична ідеологія.

У збірнику представлено кілька протоколів засідань ЦК КП(б)У з “Окремих папок” (російською мовою — “Особая папка”) щодо хлібозаготівель, які містять дані про посилення репресій до злісних нездавачів хліба — одноосібників¹⁵⁴, лист С.Косіора про спецпостачання керівних працівників центральних й обласних установ¹⁵⁵, про с. Старошведське з дорученням Балицькому “вжити заходи до відвернення проникнення відомостей про випадки голодовки в с. Старошведському за кордон”¹⁵⁶, інші документи, що розкривають справжню сутність голодомору.

Постановою з “Окремої папки” політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р. “Про хлібопостачання. Всім МПК і РПК”, наприклад, встановлювалися жорсткі обмеження при виділенні хліба на індивідуальне постачання і громадське харчування, знижувалися норми видачі хліба для груп споживачів, встановлювався відпуск хліба в громадському харчуванні окремо від обіду й за особливу плату¹⁵⁷. А в протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 19 листопада 1932 р. записано: “Визнати за необхідне переглянути план постачання хлібом в сторону максимально можливого зменшення”¹⁵⁸.

Значний джерелознавчий інтерес становить лист С.Косіора з Одещини, в якому йдеться про “допомогу” “Німецького фашистського товариства допомоги голодуючим німцям СРСР”, а також лист Постишева і Любченка Сталіну з питання такої допомоги з вимогою репресивних заходів щодо припи-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

нення цього ¹⁵⁹, листи Чубарю, Косіору з різних регіонів України про голод, труподство, людожерство, смертність населення.

Заслугує на увагу дослідників лист Сталіну колгоспника Давиденка із Знам'янського р-ну: "І що це таке, що особливо в 1932 році коні дохнуть, люди без хліба сидять, сказати би недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Советська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують, голодні не хочуть йти на роботу, а керівники колгоспу свої шлуки забезпечили і за людність нічого не дбають, бо самі наїлись, то їм не дуже і боляче" ¹⁶⁰.

Відзначаючи ґрунтовність розділу книги, водночас зауважуємо, що наведення посилань на документи окремих папок, а також хронологічна послідовність викладу значно підвищили б їх джерелознавчу цінність.

До збірників всеукраїнського масштабу належить і книга "Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр." ¹⁶¹ У передмові Валерія Васильєва і Юрія Шаповала підкреслюється: "Не викликає сумніву, що феномен голоду необхідно досліджувати у контексті політичного курсу тодішнього партійно-державного керівництва, спроби нового "комуністичного штурму" і побудови соціалізму "у ворожому оточенні". Політичні та економічні стратегії, насаджувані Сталіним і його однодумцями з доктринальних і ситуативних причин, призвели до грандіозної соціально-економічної кризи та голоду 1932—1933 рр." ¹⁶²

У збірнику подано документальні свідчення діяльності хлібозаготівельних комісій на чолі з головою РНК СРСР В.Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Л.Кагановичем, також — документи, знайдені у фондах РДАСПІ і передані до його сховищ з Архіву Президента Російської Федерації про діяльність комісій. Серед них — телеграми, якими обмінювалися Сталін, Молотов, Каганович, листи та доповідні записки на їхню адресу від українських і південнокавказьких керівників, проекти постанов республіканських і крайових органів, редаговані Молотовим і Кагановичем, та їхні виступи на місцевих партійно-радянських зібраннях, а також щоденники поїздок Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, що відбивають його діяльність у цих поїздках, фіксують розмови з місцевим керівництвом.

До першого розділу книги "Голод 1931—1933 років: погляд з XXI століття" увійшли статті науковців. Так, В.Васильєв пише про ціну хліба голодних 30-х, політику керівництва СРСР і УСРР в 1932—1933 рр., Юрій Шаповал — про III конференцію КП(б)У як пролог трагедії голоду. Стівен Уїткроф виклав сучасне бачення природи та рівня смертності під час голоду 1931—1933 рр. в Україні, Лариса Малашенко розповіла про документи особливих фондів Л.Кагановича та В.Молотова як джерела вивчення історії України в XX ст. Остання стаття становить значний інтерес для характеристики документів, розміщених у даній книзі.

Другий розділ збірника — "Документи" менший за обсягом. Його відкривають листи голів РНК УСРР В.Чубаря та ВУЦВК УСРР Г.Петровського на адресу голови РНК СРСР В.Молотова і Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна про сільське господарство України в першій половині 1932 р. На їхню думку, дезорганізація сільського господарства під час колективізації, а та-

кож надмірно високі плани заготівель сільськогосподарської продукції були головними причинами голоду. Відображено діяльність комісії В.Молотова¹⁶³.

Документи показують наслідки репресій проти селян України і Кубані. “Безперечно, серед приїжджаючих в Україну були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова. ...ЩО ТРЕБА ЗРОБИТИ? Оголосити на чорну дошку 3—5 станиць, у них заборонити торгівлю, провести чистку, провести кілька процесів з публікацією в пресі...”, — зазначав у щоденнику Л.Каганович¹⁶⁴. А у виступі перед мешканцями станиці Медведовська 6 листопада 1932 р. заявив: “Ваша станиця перейшла до боротьби з радвладою”. Він особисто редагував постанови Північно-Кавказького крайкому партії від 4 листопада, які передбачали в краї широкомасштабні репресії. Одну з них — “Про хід хлібозаготівель і сівби на Кубані” — після правки Кагановича відредагував Сталін¹⁶⁵.

Зазначається також, що Сталін і його група перекладали відповідальність за провал свого курсу на внутрішніх ворогів, пов’язаних із закордонними контрреволюційними центрами. До категорії внутрішньої контрреволюції потрапляли не лише “класові вороги”, а й селяни, чия “дрібнобуржуазна” психологія не давала змоги беззаперечно виконувати всі зобов’язання перед державою, рабськи коритися всім командам Кремля. Радянське керівництво, мотивуючи таким чином свою політику, намагалося пояснити масові арешти, депортації, розстріли людей. Терористичні методи в діяльності радянського керівництва знайшли чітке відображення в телеграмі Кагановича Сталіну про ситуацію в Україні та дії щодо посилення хлібозаготівель 21 грудня 1932 р., у щоденнику поїздки Кагановича в Україну 20—29 грудня 1932 р.¹⁶⁶

Документи свідчать, що кожний, хто був незадоволений ситуацією в Україні, автоматично ставав “петлюрівцем”, “внутрішнім контрреволюціонером”, “класовим ворогом”, проти якого можна було вживати найжорстокіші репресивні заходи. Радянське керівництво діяло відверто терористичними методами¹⁶⁷. У щоденниках Л.Кагановича зустрічаються й факти реакції селян на голодовий терор. Під час відвідання колгоспу ім. Сталіна Чубарівського р-ну Дніпропетровської обл. в “бесіді з колгоспниками й працівниками політвідділу виявилось, що серед окремих колгоспників є куркульські настрої. Так, наприклад, вони агітують: “Не дадуть хліба, не треба працювати, не вийдемо в поле”. Є одна колгоспниця, яка добре працює в полі, але в той же час агітує: “Хай подохне радянська влада, як ми гинемо”¹⁶⁸.

Ця книга — достовірне й актуальне археографічно-історичне джерело. Вона містить матеріал “Сторінками тодішніх часописів”, відомості про авторів. Але, на жаль, коментарів у ній немає, немає й політичної оцінки голодомору.

Наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. журналісти, письменники, вчителі, викладачі вузів у регіонах слідом за селянами, які за власної ініціативи складали списки померлих від голоду-геноциду, виявляли забуті місця поховань, щоб пом’янути убієнних страшним лихоліттям, писали й публікували на знайдених матеріалах газетні й журнальні статті, брошури, художньо-документальні та художні твори.

Науковці вузів на базі фондів колишніх партійних і державних облархів створили кілька збірок документів і матеріалів, а також записали свідчен-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

ня очевидців лихоліття. Така діяльність особливо активізувалася у зв'язку з відзначенням 60-річчя голодомору: було видано перші збірники свідчень людей, які пережили голод-геноцид у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій областях.

Найбільше книг на цю тему опубліковано на Поділлі. Перша з них побачила світ 1993 р.¹⁶⁹ У вступній статті “Гірке й жадане воскресіння” голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні Л.Коваленко-Маняк наголосила, що “Сталін підвів український народ до страшної Голгофи. Ні, то не були “перегини”, продиктовані “революційним нетерпінням”. Уздовж кордонів України, де в голодному божевіллі люди доходили до канібальства, були виставлені щільні заслони. А Лазар Каганович особисто подбав, щоб українських дядьків з торбами не пускати в поїзди. Жодна жива душа не повинна була вирватися з уготованого їй пекла..”¹⁷⁰ Дослідниця розповіла: “Дуже чекав появи книги про голод на Поділлі мій чоловік. Володимир Маняк був полум'яним патріотом рідного краю. ...Перші сотні свідчень очевидців голодомору ми, певна річ, зібрали не деінде, а саме тут — по селах Хмельниччини і Вінниччини”¹⁷¹. Л.Коваленко-Маняк зазначала, що Асоціація домагається правового міжнародного визнання голодомору актом прямого геноциду проти українського народу...¹⁷²

У збірнику вміщено привітання голови Оргкомітету зі створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні В.Маняка учасникам установчих зборів Асоціації Хмельниччини: “Сердечно вітаю своїх земляків і однодумців з історичною подією — проведенням установчих зборів дослідників голодомору. Нарешті ми спам'яталися і визнали зло сталінізму. Назвали це зло своїм іменем — геноцид”¹⁷³.

Коли верстався збірник “Голод на Поділлі”, з Києва надійшла сумна звістка про раптову смерть 24 січня 1993 р. Л.Коваленко-Маняк. В.Мацько у вступному слові “Продовжимо справу” писав: “...ми про неї скажемо те, що вона разом з чоловіком усвідомлювала сокровенні запитання: якщо не ми, то хто ж? І якщо не зараз, то коли?..”¹⁷⁴

Збірник містить документи облпартархівів і спогади очевидців голоду-геноциду, аналітичні матеріали. В “Історичній довідці”, наприклад, зазначається, що в с. Шрубків не повернулися з фронтів Другої світової війни 126 чоловік. Голодомор 1932—1933 рр. забрав життя 1350 шрубківчан, у т.ч. 24 % віком від 1 до 18 років; 48 % — від 18 до 50 літ; 28 % — від 50 і старших¹⁷⁵. У численних свідченнях людей — тужна, трагічна розгорнута картина голодомору — від насильницької колективізації, розкуркулення, примусової праці в колгоспах, грабіжницьких хлібозаготівель, терору голодом до масової смертності селян-трудівників з дистрофії, труподства і канібалізму й скидання убієнних голодом у ями.

У свідченнях селян ідеться не про кліматичні причини людомору, а політичні. Виступаючи на сесії Верховної Ради України 19 лютого 1992 р., Президент України Леонід Кравчук говорив, що для того “щоб видати книжку “33-й: Голод”, видавці змушені були вдатися до історії Гідрометеоцентру: чи була посуха у 1932 році. Посухи не було”¹⁷⁶.

1998 р. побачила світ книга “Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область: Документи і матеріали”¹⁷⁷. Документам та спогадам передують низка

статей. У першій з них “Українська трагедія” Сергій Гальчак відзначає, що голодомор 1932—1933 рр. виділяється особливим трагізмом у долі українського народу, підкреслює його рівнозначність єврейському голокосту чи різанині 1915 р. у Вірменії. При цьому виникає питання: а чи можна порівнювати масштаби цих трагедій. Сутність їх однакова. А от відносні величини — різняться, й набагато. Адже голод-геноцид початку 30-х рр. в Україні — наймасштабніша трагедія.

Зокрема, Ф.Винокурова в статті “Документи та спогади викривають...” аналізує проблему смертності, акцентує інтернаціональність голоду, спротив населення владі, викликаний пограбуванням селян. Р. Подкур у статті “Документи Державного Політичного Управління як джерело до вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі” підкреслює, що, попри створення деяких документів ДПУ з метою фальсифікації історичної події, більшість з них досить об’єктивно розкриває суть сталінської аграрної політики. Документи свідчать, що розкуркулювали селян буквально за все: невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Процес цей супроводжувався жахливими беззаконними діями місцевої влади. Йдеться про опір селян і робітників аграрній політиці партії¹⁷⁸.

У розділі книги “Голод 1932—33 рр.” — 194 документи як союзного і всеукраїнського, так і обласного плану. Комплекс складових доведення селянства до голодомору документально висвітлений. Значну частину становлять офіційні документи з фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих. Серед них — листи, спецповідомлення, спецзведення Вінницького облвідділу ДПУ та Управління внутрішніх справ Вінницької області, доповідні записки райкомів компартії та райвиконкомів, облвідділу охорони здоров’я, акти сільських рад про смертність. Багато свідчень використано з документальної колекції спогадів очевидців голодомору, зібраної архівістами¹⁷⁹. У листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявського секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору про голод в області, датованому 1933 р., під грифом “цілком особисто” наводяться дані, що важке продовольче становище захопило близько 300 сіл і майже 50 000 осіб¹⁸⁰.

У книзі представлено багато документів Вінницького облвідділу ДПУ, котрі складають майже половину (90) наявних за 1932—1933 рр. Документи розміщені за районами. В них відображено штучність голодомору через повний грабунок селян, пасивний і переважно активний спротив владі. У спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ про настрої селян Джулинського р-ну від 3 квітня 1932 р. зазначалося, наприклад, що колгоспник с. Джулинка в розмові про відсутність хліба висловився, що “в даний час всі поголовно голодують, а радвлада на це ніякої уваги не звертає... Хто її підтримує і кому вона потрібна, заставляє усіх голодувати. ...Колгоспники заявляють, що в поле не підуть, бо нема хліба...”¹⁸¹. “Водопровідник Лебедев Степан серед робітників говорив: “Сталін довів робітників до голоду, народ вмирає, на чолі влади стоять аферисти”, — повідомлялося у спецзведенні Вінницького облвідділу ДПУ секретарю обкому КП(б)У про політнастрої робітників підприємств м. Вінниці від 20 лютого 1933 р.¹⁸²

Використані у книзі документи констатують штучність голодомору, доведення голодуючих до суїциду, труподства та канібалізму. Те ж саме — у

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

вміщених у збірнику спогадах. “Вважаю, що голод на Україні був створений штучно, бо такі були вказівки партії та уряду, спрямовані на виснаження селян... У 1932 р. з нашого слабосильного колгоспу було вивезено все чисто до зернини. Почався голод. Люди у відчаї. Спочатку думали, що це місцева влада таке витворяє. Тому почали писати в Київ, Москву до “батька Сталіна”. Відповідь не одержали. До цих “письменників” приїжджали вночі, “чорний ворон” забирав їх кудись. І до сих пір ніхто не знає, куди ділись ті люди. ...Весною 1933 року вже більша частина Бджільної лежала на цвинтарі”, — свідчила жителька с. Бджільна Теплицького району М.С.Жарій¹⁸³.

Рубрика “У дзеркалі преси” містить примітки-дані про вищу номенклатуру, де вказана партійність, але не національність здійснювачів геноциду. Коментарі документів, як і політичні оцінки, відсутні.

Ґрунтовним документальним виданням з історії трагедії в Подільському краї є, беззаперечно, “Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах”, опубліковане 1999 р.¹⁸⁴ Автор-упорядник П.Ящук зазначив, що свідчення, документи і матеріали висвітлюють спланованість геноциду ХХ ст. проти українського народу.

У вступній частині книги “Обжинки смерті” відомий дослідник голодомору в Україні Джеймс Мейс наголосив: «... коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як, наприклад, члени “Міжнародної амністії”, переконливо засвідчує, що “жертви не брешуть”».

Вчений підкреслив, що в збірнику зафіксована беззаперечна правда, нафантазувати яку неможливо, адже такі ж зразки голодомору і репресій є в тритомнику усних свідчень Американської комісії дослідження голодомору в Україні¹⁸⁵.

Працюючи самотужки, П.Ящук записав 341 свідчення українців, поляків, євреїв, німців та людей інших національностей майже з усіх областей України, а також деяких регіонів Росії. Пильну увагу автор-упорядник приділив Полонщині. У вступі “П’ятикутна зірка для катастрофи: слово автора-упорядника” П.Ящук зазначив: “Повне замовчування спланованого триразового голодоморного погрому-катастрофи ХХ століття українського народу на теренах червоної імперії трансформувалось в історіографії дев’яностих років у “труднощі і помилки” та “штучність без планування” цих подій — не менш злочинне перед істиною”¹⁸⁶.

Книга переконливо показує правду геноциду. Свідчення, документи і матеріали, присутні в ній, відображають спланованість механізму організації голодомору. Автор намагається довести, що приреченими до голодомору були тільки українці, німці й поляки. Порушуючи питання фальсифікації демографічної статистики, аналізує розрахунки істориків Р.Конквеста, С.Максудова, С.Кульчицького і робить висновок, що більшість приречених на природну смерть і в містах у 1933 р. були зіштовхнуті в цвинтарну яму голодом. На основі даних останнього видання в Україні книги Р.Конквеста “Жнива скорботи”¹⁸⁷ П.Ящук вираховує цифру жертв голодомору — 6 млн, яку вважає теж заниженою й подає свої розрахунки — 9 млн 142 тис. осіб, зазначаючи при цьому, що

визначити кількість жертв польського і німецького населення неможливо через суцільну фальсифікацію кількості міського та сільського населення за національністю. У виданні — 36 списків жертв геноциду з тисячами імен. “В 33-му мерці лежали по дорогах, в річці... В 32-му році врожай був, і його зібрали, але його всього і забрали”, — свідчила В.П.Гончаренко, жителька селища Понінка¹⁸⁸. “А то спеціально голод був зроблений, навіть квасоллю і ту забирали...”, — згадував М.Ф.Государський¹⁸⁹. “Це голод зробив соціалізм. Думаєте, люди? Голод половину людей закопав у землю, а половина побачила, що нікуди діватися...”, — оповідав селянин Ф.В.Гамула¹⁹⁰. О.М.Ковальчук з с. Залісся Полонського р-ну на Хмельниччині констатував: “Голод не від неурожаю, а забрали все”¹⁹¹.

Книга щільно ілюстрована світлинами “Геноцид у фотодокументах”, “Катастрофа України у фотопортретах” та ін.

Як бачимо, збірники документів Подільського регіону являють собою комплекс історичних джерел, що потребують ретельного вивчення, уведення до наукового обігу й вирішення питання щодо визнання голодомору геноцидом українського народу.

1993 р. до 60-річчя голодомору опубліковано книгу “Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині”¹⁹². Збірник починається передмовою, в якій ідеться про складність проблеми голоду 1932—1933 рр., суперечливість оцінок голодомору, підкреслюється, що серед найважливіших причин цієї трагедії називаються застосування продрозкладки та її безтямне стягнення, запровадження “натуральних штрафів”, масове свавілля на селі. Автори вважають, що зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. призвели до великого голоду, від якого, за неповними даними, загинуло щонайменше 3—3,5 млн осіб. Повні втрати населення від голоду (через майже десятиразове зниження народжуваності) сягали 5 млн людей¹⁹³. Автори зазначають, що картина спустошення сіл Дніпропетровщини була вражаючою. Вимерлі села поповнювалися населенням з інших регіонів УСРР та РСФРР.

Цей збірник, як і кілька інших, є однією з перших спроб регіонального документального підходу до дослідження теми. Його основу склали партійно-державні документи всеукраїнського, обласного і районного рівнів. Значну частину документів і матеріалів становлять листи населення, здебільшого селян. Автори-упорядники слушно зауважують, що листи з 30-х рр. вдивовиж перегукуються зі спогадами очевидців з 90-х як підтвердження правдивості й цінності свідчень. Збірник містить понад 60 документів та спогадів очевидців трагедії голодомору. “А хліба у нас було багато, але весь хліб відібрали скрізь до фунта й кудись комусь відправили. Неймовірно тяжко звертатися за допомогою й набридати своїми проханнями, але голод змушує йти людину на все. На трупи вже не звертають уваги, а ввозять як падаль. Від села залишилась ледь чи четверта частина напівживих людей”, — писав 14 травня 1933 р. Василь Котляревський, священик з с. Пескошине Мелітопольського повіту на Запоріжжі, до академіка Д.І.Яворницького¹⁹⁴. “Хіба це влада? Зібралися бандити й оббирають людей, хай оббирають — учують, що скоро загинуть”, — повідомлялось у доповідній записці інформаційного сектору оргінструкторського відділу Дніпропетровського обкому

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

КП(б)У від 4 березня 1933 р. “Про факти куркульської агітації в Божедарівському районі”¹⁹⁵. А П.К.Сухомлин з с. Першотравенки Петриківського р-ну згадував: “Моя родичка, що живе в с.Миколаївці під Дніпродзержинськом, казала, що біля них вимерло тоді ціле село”¹⁹⁶.

1997 р. вийшла друком книга “Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929—1933: Збірник документів і матеріалів”¹⁹⁷. Структурно вона складається з переднього слова “Від редколегії”, вступної статті О.П.Єрмака “Ціна “великого перелому”, 135 архівних документів і матеріалів. Хронологічно рамки збірника охоплюють період від 1929 р. — початку суцільної колективізації — до 1933 р., на який припадає пік голоду-геноциду. Більшість джерел, поміщених у книзі, становлять документи ДА Полтавської обл., ДА Харківської обл., архіву Управління СБУ Полтавської обл., матеріали республіканської, окружної і районної преси. А також документи ЦДАГО України та ЦДАВО України. Вони дають змогу простежити творення голоду. Редколегія наголошувала на тому, що антиселянська політика сталінського режиму з суцільною насильницькою колективізацією, “воєнно-комуністичними” методами хлібозаготівель наприкінці 20 — початку 30-х рр., зрештою, призвела до небаченого за своїми масштабами голоду. Найтрагічнішими наслідки його виявились для України. “На жаль, — зазначається у передньому слові, — до цього часу широкому загалу читачів мало відомі матеріали місцевих архівів, що проливають світло на трагічні події 1929—1933 рр. в окремих областях, районах, селах”¹⁹⁸.

У вступній статті, написаній на архівно-документальній базі, умотивовується зміцнення з 1929 р. партійним керівництвом Комітетів незаможних селян (КНС) для проведення примусової колективізації, наводяться приклади засобів утворення колективних господарств, як, приміром, колгоспу в с. Михайлики Шишацького р-ну: 1 лютого 1930 р. вночі Д.М.Яріш, уповноважений райкому компартії, з активістами зібрали збори виборців й оголосили, що хто не запишеться негайно в колгосп, буде знищений. На запитання селян Яріш відповів: “Це партійна і державна таємниця”¹⁹⁹. Розповідається про “перевиховання куркулів” на виселках. Автор доводить, що надзвичайні методи хлібозаготівель, масові репресії були спрямовані не лише проти заможного селянства, а й практично проти всіх колгоспників та одноосібників. Групи активістів — “копачів” із залізними щупами переходили від хати до хати, від городу до городу з єдиною метою — забрати у селян весь хліб до зернини. І.Ф.Браковий з с. Великі Будища згадував: “До нас у хату прийшов буксирник Іван Гайдамака. Це був жорстокий чоловік. Він заходив до хат, витягав у людей з горщиків квасолу, картоплю, нишпорив по хаті і забирав усе, що було. Коли він прийшов до нас, Катя лежала в колисці, яка висіла серед хати. Він викинув її з колиски на підлогу. Після цього Катя полежала декілька днів і померла”²⁰⁰. Ось повідомлення з районної газети “Правда Диканщини” за 15 лютого 1933 р. про відмову дітей від своїх батьків, які не здали державі хліб: “Я, Кузь Василь Григорович, зрікаюсь свого батька, Кузь Г.А., та матері, Кузь М.М., мешканців Ландарівської сільради, як від злісних нездавців контракції хліба”²⁰¹.

Голодомор по селах Полтавщини почався наприкінці 1932 — початку 1933 рр. У звичайне побутове явище перетворились трупоїдство й каніба-

лізм. Села знелюднювалися. О.П. Єрмак подає підтвердження того, хто був призвідцем голодомору, наводячи уривок з листа до Й.Сталіна колгоспника М.А.Рєви з с. Хильківка Покровобагачанського р-ну від 1 травня 1940 р. з архіву УСБУ Полтавської обл.: "...А хліб на складах був, було зерно, була мука, а люди вмирали з голоду. Значить, це було зроблено все від держави навми-сно, і держава про це знала, тому що в Москві немало наших померло пухлих від голоду, і в інших великих містах. В результаті залишилось багато порож-ніх сіл і хуторів. ...Сільрада про смертність в 1933 році довідок не дає тому, що смерть за цей рік забрала стільки, скільки людей раніше не вмирало за 50 років" ²⁰². Автор-упорядник робить висновок, що "голодомор за своїми наслідками тотожний геноциду", "великий перелом" коштував Полтавському краю близько мільйона втрат населення" ²⁰³.

Позбавивши людей хліба, секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов на засіданні секретаріату обкому партії про хід хлібозаготівель закликав посилити щодо них репресії. 7 січня 1933 р. він видав директиву: "У застосу-ванні репресій нам потрібно, в першу чергу, використовувати натурштрафи і у значно більшому розмірі, ніж це робилось до цього часу. Не зупинятися на-віть перед фактом відсутності у оштрафованого худоби, заставити цього злісного цю худобу здати і натурштраф повністю сплатити... Злісних нездав-ців хліба, яких ми позбавляємо присадибної землі і будівель, негайно висе-лити з приміщень, які вони займають" ²⁰⁴.

Заключними у збірнику є дані інформації бюро розрахунків і довідок Українського республіканського управління гідрометеорології про середньо-місячну температуру повітря за 1932—1933 рр. від 4 травня 1933 р., що пока-зують сприятливі умови для сільського господарства на Полтавщині ²⁰⁵.

2000 р. опубліковано книгу "Миколаївщина: колективізація сільського го-сподарства і голод (1929—1933): Документи і матеріали" ²⁰⁶. Вона теж стала першою спробою глибокого осмислення й висвітлення проблеми примусо-вої колективізації на території Миколаївської обл. та витвореного нею голо-ду. Серед низки статей слід назвати публікацію М.М.Шитюка та В.П.Шквар-ця "Колективізація і голод на Миколаївщині: походження і наслідки", у якій підкреслюється, що 1933 р. був не тільки роком катастрофи, штучного голо-ду, вимирання українського селянства, а також роком загибелі т. зв. радян-ського національно-культурного будівництва на базі "компромісної націо-нальної політики комуністичної партії" ²⁰⁷. Автори стверджують: "Найстраш-ніший голодомор 1932—1933 років носив штучний характер, забрав від 7 до 12 мільйонів українського, передусім хліборобського населення. ...Голод був запрограмований у ЦК ВКП(б) спеціально для українців і організований в умовах дуже непоганого врожаю 1932 року. ...Голод був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними метода-ми" ²⁰⁸. Основу книги складають документи ЦДАВО і ЦДАГО України. вико-ристано також Державний архів Миколаївської обл.

Більша частина збірника "Документи архівів свідчать" містить 84 доку-менти. Значна його частка — спогади "Свідчать очевидці". Винуватцем ско-єного лиха автори спогадів переважно називають Сталіна. "Тільки люди, по-збавлені совісті, можуть натякати: "При Сталіні був порядок". Якщо голодна

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

смерть хлібороба, самою долею покликаною годувати людей, є порядок, то що ж тоді є злочин?” — висловлював обурення-протест Г.Г.Єжелов²⁰⁹.

Ще кілька обласних збірок опубліковано на місцевих та республіканських документальних матеріалах²¹⁰.

На початку 1990-х рр. виходять друком спогади, документи і матеріали районного плану. В 1991 р. з'явилася книга свідчень з Козельщинського району Полтавської області — “Безкровна війна”, автором (не упорядником!) якої став письменник О.Міщенко²¹¹. В передмові до неї, написаній українським письменником Олесем Гончаром, який народився у слободі Суха Козельщинського району Полтавщини, зазначається: “Розміри катастрофи впродовж десятиріч уперто замовчувались. Робилося все, щоб світова громадськість не дізналася про справжні масштаби трагедії, і намуштрована пропаганда діяла безуспішно: багато людей на Заході так і не могли збагнути, що воно там сталося, на тій екзотичній Україні? Нині ми знаємо, що то було. Був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу, народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди вчувався прихований опір і затаєний сепаратизм. Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони й мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих. ...Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати самі основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність, натомість насаджуючи всюди режим терору, сіючи страх, підозри, розпалюючи ненависть і жорстокість таку, що й досі суспільству дається взнаки. ...Кожен факт, кожне свідчення народу не має бути збережене в пам'яті поколінь. Спільними силами громадськості карбується те, що не повинно зникнути в небутті...”²¹² У книзі — селяни 44 сіл Козельщинського району оповідають про справжню історію колективізації, розкуркулення, причини, хід і наслідки голодомору, гірку неприховану правду про страждання й муки дітей, молодих, старих, престарілих селян, голодування одноосібників, колгоспників і “куркулів”, людську смертність, відповідальність партійно-державної радянської влади за штучно організований голодомор.

Подаються порівняльні дані про загиблих під час Другої світової війни і в голодомор. Наприклад, в с. Рибалки на війні полягло 60 чоловік, у голодовку вигинуло понад 100. У с. Чапаєвка під час війни — 140 чоловік, у голодовку — 250. У с. Мануйлівка у війну згинуло 212 осіб, у голодовку померло понад 500²¹³.

“Я думаю, що голод виник з того, що людей наших хотіли знищити. Керівники це робили. Але як же без України? Господь не допустив, щоб її на світі не було,” — стверджувала П.П.Глова²¹⁴. “Я форсував Дніпро, визволяв Полтаву, Кіровоград, Молдавію, Румунію, Угорщину, Австрію, але війна в моєму серці залишила не такі глибокі зарубки, як голодовка..,” — свідчив В.Д.Фесенко²¹⁵.

У книзі є рубрики: “Історична довідка”, “Медична довідка”, “Інформація для роздумів” тощо.

У 1992 р. В.Іванців опублікував власним коштом збірку “Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921—22, 1932—33 та 1947 роках”²¹⁶. У ній — спогади жителів 8 населених пунктів. Більшість свідчень — про голод-геноцид початку 30-х рр. “Навчався я в першій школі, де тепер педучилище. Якось ішов додому, а переді мною чоловік років 22—23. Раптом захитався і впав. Збіглися люди, і я протиснувся наперед. А в того молодика обличчя, мов мукою обсипане. І чую, як один старий каже: “Це — голод”, — розповів очевидець Тонконогий”²¹⁷.

1997 р. опублікована книга “Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих”²¹⁸, упорядником якої виступила журналістка, член Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні Тамара Полішук. У зверненні видавця Маріяна Коця підкреслюється необхідність дослідження історії голодоморів шляхом збору спогадів людей, які пережили голод, створення збірників свідчень в Україні. Вміщено 215 документів і матеріалів (162 документи, 37 свідчень, 16 списків померлих від штучного голоду-геноциду в селах та хуторах районів). У передньому слові та вступі упорядника на основі аналізу документів та наукової літератури постають причини і наслідки голодомору в регіоні на тлі всеукраїнської трагедії.

Матеріали збірника: постанови, протоколи, розпорядження вищих та місцевих органів партійно-радянської влади, доповідні записки, телеграми, листи, повідомлення вказують на творців голодомору — центральні та місцеві організації комуністичної партії, свідчать про дикість розкуркулювання, конфіскацію злидненого майна “глитаїв”, репресії проти селян за зрізані на їх власному полі колоски, відокремлення дітей від батьків (“шкідників радянської влади”) тощо. Книга стверджує, що організатори голодомору — Сталін і його оточення — винуватці за криваву веремію, пов’язану з колективізацією і голодом, переклали на вигаданих “націоналістів” та “ворогів народу”, терором проти інтелігенції фізично винищили колосальний культурний генофонд української нації, надовго підірвали загальний рівень як матеріальної, так і духовної культури, що значною мірою полегшило справу закабалення України.

“Під час війни бачила, як Валки бомбили. Так у голодівку трупів на вулицях лежало більше, ніж після того бомбардування. Вмирали цілими родинами”, — свідчила Є.І.Юрченко (с. Катричівка)²¹⁹. “За приблизними підрахунками, близько двох третин перекопців загинуло від голоду в 1932—1933 рр. А щоб не пустували добротні хати й було кому обробляти місцеві чорноземи, пригнали сюди людей з Київщини. “Добриселенцями” їх називали. З тих пір з’явилися в Перекопі нові прізвища й пустили коріння нові роди — Несени, Щербини, Ющенки, Ковтуни”, — оповідав І.М.Зінченко (с. Перекоп)²²⁰. Далеко не повний поминальний список жертв голоду в районах, видрукований в книзі, нараховує 2172 прізвища²²¹. У збірнику — змістовні коментарі та довідковий матеріал.

Науковці Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні Ю.В.Авраменко і В.М.Гнатюк підготували збірник “Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення”²²², що був виданий 2000 р. Книга свідчень жителів Переяс-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

лав-Хмельницького р-ну Київської обл. складається з переднього слова упорядників, вступу “У катівських лабетах” Вячеслава та Надії Гнатюків, 250 спогадів-свідчень людей з 56 населених пунктів району, 22 документів, словника назв сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору... У спогадах-свідченнях людей, які вижили під час найбільшої в Україні трагедії, відтворюються страшні картини людомору, біль і смуток людей, викликаних репресивними методами здійснення примусової колективізації, розкуркулюванням, конфіскаційними хлібозаготівлями, масова смертність населення, факти трупоїдства та людожерства в період штучно організованого партійно-радянською владою тоталітарного СРСР голодного мору в Україні.

У вступній частині зазначається, що голодомор 1932—1933 рр. був штучним, був наслідком терору та репресій партійно-державної влади СРСР та УСРР проти українського селянства. “Усі ці дії й заходи вищого партійного керівництва СРСР та УСРР відповідають змістові поняття “геноцид”, визначеного конвенцією ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”²²³, — доводять автори. Порушуючи питання про відповідальність за злочин голодомору, автори підкреслюють, що винна в ньому не лише владна верхівка, а й більшовицька партія. Партія розробляла ідеологію будівництва “нового суспільства” та виховання “нової” людини, вона формувала світогляд мільйонів громадян СРСР, пропагуючи при цьому культ “вождів”, класовий антагонізм, насильство, виправдовуючи винищення великих мас населення, цілих суспільних верств, які нібито “заважали” й “перешкоджали” будівництву “світлого майбутнього”²²⁴.

Стрижнем книги є розділ “Свідчення про голодомор”. У спогадах людей відтворюються страшні картини людського мору. “Жилось дуже, дуже погано. Навмисно було зроблено голод, щоб людей уничтожить. Робили це комуністи”, — свідчила П.О.Вирівська (м. Переяслав-Хмельницький)²²⁵. “Сталін довів нас до голоду”. “Зробили голодовку. Аби хліба не було в 1932 році, хліба ж було море. Забрали!” — свідчили Є.К.Черненко (с. Виповзки) і Г.Д.Бойко (с. Віненці)²²⁶. “Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, а не те, що протестувати! Наробили в селі банди. У селян не було ніякої зброї, а вони зі зброєю ходили. Хто слово промовить — так в Сибір, або розстріл. Це було при Сталіну, Сталін керував — скільки він розумних людей розстріляв!” — згадував О.В.Лукавенко (с. Циблі)²²⁷. “Хури хліба вивозили. Це так Сталін і Каганович робили, щоб Україна не жила”, — твердив Г.А.Онопрієнко (с. Горбані)²²⁸. А.Я.Батрак (с. Лецьки) стверджувала: “Партія винувата, що був голод”²²⁹. А Г.П.Бойко (с. Соснова) підкреслювала: “1941 року восени постріляли німці активістів. Всі людські муки ці активісти не самі видумали, вони тільки вислужувались, а команду давали з Москви”²³⁰.

Вражаючим є документ збірника “Приблизна кількість жертв голодомору 1932—1933 років по населених пунктах Переяслав-Хмельницького району. Всього в районі від голоду, за неповними даними, померло 26 тис. 878 людей, в бойових діях Другої світової війни загинуло 8 тис. 267 чоловік”²³¹.

Заслужують на увагу видані до 60-річчя голоду-геноциду в Україні (до 1993 р.) також і збірники-брошури районного масштабу: “Було це на Славутичині в 30-х...” В.Тернового²³², “Розп’ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933

років у Тиврівському районі Вінницької області)” В.Рудого²³³, “Розіп’яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках XX століття” М.Тарана²³⁴.

Створена за публікаціями газети “Трудівник Полісся” перша брошура ву-стами славучан з Хмельниччини розповідає правду про геноцид голодомом-ром та репресіями. Г.В.Клімчук з с. Стригани згадує, що “про цей, штучно створений голод, нікому тоді не можна було й слова сказати, бо відразу ж заберуть. І ми боялися...”²³⁵ А А.І.Фарбей констатувала: “Кажуть, що буде колись страшний суд. То був страшний суд!”²³⁶

Вступ “Всенародна трагедія: Причини і наслідки” книги “Розп’ята Тиврів-щина” містить авторське утвердження ретельної спланованості й скрупулью-зної підготовленості “в кремлівських апартаментах Сталіним і його поплічни-ками з центрального партійного відомства”, вмілої організованості бездуш-ними і безсердечними виконавцями на місцях голодомору, що “загнав у могили незліченну кількість людей”²³⁷.

У підрозділі “Рядки партійних та урядових документів (з фондів колиш-нього Тиврівського райкому КПУ та інших джерел)” знайшли місце найакту-альніші матеріали, що відбивають суть сталінської партійно-державної голо-доморної антинародної політики. Те ж — у підрозділі “Засоби масової інфор-мації — підручні душогубів”. Так, у публікації “Зламаймо куркульський саботаж” районної газети “Ударник соціалістичного будівництва” в листопаді—грудні 1932 р. повідомлялося, що в с. Р.Польові Гундерака та Соболя за злісну не-здачу хліба приговорено до позбавлення волі на 3 роки та поразення в пра-вах на 2 роки²³⁸. Газета закликала викривати “куркулів й винаходити хліб, вимагала нещадної кари “ворогам радвлади”.

У розділі “Наслідки” — свідчення тих, кого “мучили гірше, ніж при кріпач-чині”, про неймовірно високу смертність від голоду-геноциду. О.І.Король з с. Дзвониха твердив: “Вважаю, що голодомор — це свідоме винищення укра-їнського народу”²³⁹. “Коли розкуркулили Мар’янчиного чоловіка, вони всі гуртом (активісти. — О.В.) прийшли до бідної жінки, яка була вагітною, і по-чали присікатися до неї: “Де майно діла?” Тоді один з них виліз на стола, скочив на жінку, вона зойкнула, впала під його вагою на долівку і ...народила мертву дитину”²⁴⁰, — свідчив Л.М.Пугач з с. Ярошівка. “Тяжко про це все згадувати, — оповідала В.Т.Півторак з с. Качанівка (Красне), — люди деякі ще й зараз бояться вголос про ті часи говорити, щоб не доніс хтось. А мені [чого] боятися в свої вісімдесят три роки — в тюрму вже не посадять бабу. Та вона й так все життя в тюрмі просиділа — в колгоспній”²⁴¹.

У післямові “Катів назвати поіменно” вказано конкретних душителів се-лян-трударів, які виправдовуються, вибріхуються, намагаються заперечити чи перевернути вбивчі факти, на свій кшталт переробити історію і навіть на-падати, залякувати та погрожувати карами, окремі люди, які ще обома но-гами стоять в минулому, і для яких період масового геноциду був “золотим віком”²⁴².

Микола Таран у збірнику-брошурі “Розіп’яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках XX століття”²⁴³, хоч і зазначив, що дане видання — літературно-художнє, оповіданнями-спо-минами виклав правдиву історію творення голоду-геноциду в окремо взято-

4. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору

му районі України та його селах. “Більше 670 людей налічує “Список жертв сталінського голодомору 1932—1933 рр. смт Гребінки”²⁴⁴.

Автори й упорядники брошури М.Таран та В.Іванців на основі аналізу документів, публікацій білоцерківської газети “Радянська нива”, що повідомляла про перевиконання плану здачі зерна в 1932—1933 рр. в колгоспах сіл округи на 4,7 — 27,7 %, і при цьому виявлялося, що активісти нищили по хатах, вишкрібаючи й горшки, зробили висновок, що “мета була одна: забрати все, щоб український селянин залишився сам на сам з голодом і згинув”²⁴⁵. “Розіп’яте село” переконує, що мільйони людей пережили геноцид на своїй землі через страшний злочин проти української нації.

“Хай люди знають, яке лихоліття пережив наш народ, і з якої пропасті ми вирвалися”, — це слова Ярини Мицик, автора-упорядника брошури “Голод у Вишнополі”²⁴⁶, селі Тальнівського району Київщини. В документальних оповідях автора про геноцид “На Колибабів яр”, “То голод їх зробив такими”, “Судили за слово, судили за грам”, “Репресія” та ін.²⁴⁷ — тужна картина покріпаченого радянською владою села й людоморного жахиття 1932—1933 рр. Список “Вишнопольці, померлі з голоду в 1932—1933 роках”, опублікований в брошурі, налічує 599 імен та прізвищ, зібраних їхніми земляками²⁴⁸.

В Україні за роки незалежності створено й опубліковано документальні збірники, де архівні джерела поєднано зі спогадами-свідченнями людей, які пережили голодомор, а також низку збірників регіонального плану: обласного, районного, селищного, сільського. Науково-пізнавальне значення цих видань полягає в тому, що в них оприлюднено масив не публікованих раніше документів, що являють собою цінні джерела для дослідження надскладної й актуальної теми голоду-геноциду.

Надзвичайно важливими для науковців є книги свідчень селян, які вижили в пекельному лихолітті. Документальні збірники здебільшого охоплюють найбільш голодові роки — 1932-й і 1933-й, хоч деякі збірники залучають документи і свідчення, починаючи з 1929 р., щоб виразніше показати витoki й причини народної трагедії.

По-різному висвітлюється питання про відповідальність за організацію штучного голодомору й вигублення мільйонів людей. Без винятку всі дослідники покладають відповідальність за нього на Сталіна та найближче його оточення, найперше — на В.Молотова, Л.Кагановича і П.Постишева. Значною мірою вина лежить на виконавцях їхньої волі в Україні — С.Косіорі, В.Чубарі, Г.Петровському та ін. Багато істориків та авторів свідчень вважають, що особливу відповідь за геноцид має нести ВКП(б) — “керівна й спрямовуюча сила суспільства” як інструмент втілення в життя рішень вищого керівництва СРСР. Адже постанови партійних органів були обов’язковими для виконання органами державними. Втілюючи в життя ідеологію формування “нової” людини, партія пропагувала класовий антагонізм, насильство, винищення мас, щоб “не заважали” побудові т. зв. світлого майбутнього. При цьому варто обов’язково відзначити, що в лавах компартії було багато порядних людей, ідеалістів-мрійників, які щиро вірили в міфічний “комунізм”. Багатьох з них було репресовано, декотрі покінчили життя самогубством, їхнє місце займали такі ж чесні чорнороби партії. Однак чимало, особливо серед місцевих керівників-комуністів і молодіжної ланки партії — комсомольців, се-

ред різного рангу “уповноважених” було кар’єристів, боягузів, садистів, катів, які за настановами “вождів”, кремлівських чи місцевих, чинили насильство й свавілля над українським народом.

Важливим і актуальним залишається питання виявлення й уведення до наукового й читацького обігу архівних джерел. І тому заслугою дослідників є

створення й видання книг з документів і матеріалів головних архівних установ держави — ЦДАГО України і ЦДАВО України. Опубліковано кілька збірників документів на основі фондів обласних державних архівів. Однак лише всеукраїнські збірники й один обласний підготовлено й видано за державні кошти. Всі інші з проаналізованих — за рахунок ентузіазму, душевного поруху авторів-упорядників чи укладачів та різних спонсорів.

Актуальною, але невирішеною проблемою залишається доступ дослідників до фондів ДА СБУ та Архіву МВС України. Широкому колу населення мало відомі документи і матеріали місцевих архівів про голодомор-33 в селах, районах, областях.

5. Зарубіжні документальні видання

Джерела іноземного походження про голодомор в українському селі майже не збереглися в архівних фондах колишніх радянських органів влади, крім окремих опосередкованих документів головним чином дипломатичної пошти різних представництв, консульств, посольств. Відсутність архівно-документальної бази іноземного походження маємо визнати за істотну прогалину української історіографії голодомору.

У 1932—1933 рр., як свідчить аналіз зарубіжної періодики, друкувалися листи та спогади безпосередніх свідків голоду в Україні, але епізодично²⁴⁹. Вони з'являлися і в наступні роки, особливо в часописах США та Канади, а відповідного археографічного оформлення набули в тритомному виданні, впорядкованому Джеймсом Мейсом та Леонідом Геретцем²⁵⁰. Упорядники, власне, організували записи спогадів очевидців тих подій українських емігрантів, які переважно після Другої світової війни оселилися в Америці. Опитування очевидців мало форму інтерв'ю: питання — відповідь. До кожного опитуваного додано його коротку біографію. До першого тому увійшло 47 спогадів свідків, до другого — 68, до третього — 85, у тому числі кілька десятків анонімних. Спогади відтворюють не лише період колективізації та голоду, а й соціально-економічне становище в українському селі, тогочасне освітнє та духовне життя. Звичайно, будь-яка меморіальна література є суб'єктивним відтворенням подій, інколи з пафосом, але вона доповнює архівні джерела неповторністю “живого” переказу. Так, селянка Марія Сенишина, 1925 р. народження, не відповіла на запитання упорядників видання про комнезами (“Комнезамів? Може, й “комбедами” звали? Чи комнезамами?”), бо вона не знала, очевидно, відмінності між цими масовими організаціями селян в Україні та Росії, але вона досить вичерпно переповіла життя села прикордонної смуги. Чотирирічна дитина не могла пам'ятати події 1929 р., особливості політики розкуркулення, знання про них вона почерпнула пізніше, коли могла критично чи адекватно усвідомлювати події і факти. Не могла дитина, яка народилася в 1925 р., пам'ятати про ті роки, “як Ленін став, бо Ленін помер 24-го року”. В спогадах очевидців, яким на час голоду 1932 р. виповнилося 12 років, також зафіксовані певні хронологічні розбіжності, але виразно постають картини мученицької смерті односельчан — розповіді дорослих вирізнялися вичерпністю інформації про трагічні події в Україні періоду 30-х рр. Деякі анонімні спогади відтворюють факт існування

5. Зарубіжні документальні видання

СВУ, членами якої були родичі опитуваних. Для всіх спогадів очевидців, незалежно від віку, притаманна одноманітна розповідальна форма: “от як був голод — не пригадаю якого року — чи 1931-го чи 33-го”. Загалом, спогади, що увійшли до тритомного видання, відтворили чимало фактів повсякденного життя і повсякденної смерті в Україні. Наприклад, харків’янин М.П.Ковалевський переповів про діяльність торгзіну, де можна було купити продукти виключно за золото і срібло, а також про переслідування органами влади голодних людей, які здавали побутове золото до приймальних пунктів. Отже, видання, яке побачило світ 1990 р. у Вашингтоні, є на сьогодні важливим джерелом висвітлення трагедії українського народу 1932—1933 рр.

Упродовж 90-х рр. в Україні також були опубліковані спогади очевидців, навіть десятки книг, які вирізнялися достовірністю фактів, хоч траплялися і неприпустимі випадки надмірного “літературного втручання”, віддзеркалюючи уподобання того чи іншого упорядника, але тритомник Д.Мейса був і залишається єдиним і неповторним у зарубіжній документалістиці.

Архівних джерел, які відтворюють реальні події і факти з вичерпною повнотою і достовірністю, виявлено дуже мало, але їх пізнавальне значення для з’ясування причин голоду колосальне. Сам факт існування документів і матеріалів іноземних представництв в Україні є своєрідним визнанням голоду, а також доказом його утаємничення на міжнародному рівні, тому що урядові та політичні кола багатьох країн світу мали повну інформацію про наслідки голоду-геноциду в українському селі, яку надсилали їхні диппредставництва. Крім того, в 1932—1933 рр. прикордонні служби Румунії, Польщі затримували українських селян-втікачів, записували їхні розповіді, фотографували та інформували відповідні державні структури²⁵¹.

Першим документальним виданням і єдиним німецькомовним джерелом про соціально-економічні передумови голоду в Україні, про політичну ситуацію в українському суспільстві, про кількість жертв голодомору стала добірка архівних матеріалів Міністерства закордонних справ Німеччини періоду 30-х рр., виявлених, систематизованих та опублікованих німецьким істориком українського походження Д.Злепко²⁵². До збірника потрапила колекція унікальних джерел — повідомлення німецьких консулів у Києві, Одесі та Харкові, а також аналітичні довідки співробітників посольства Німеччини у Москві. Вони надходили до відповідних служб німецького посольства, а звідти до Берліна. Документи є адекватними копіями, тому їхня автентичність не викликає жодного сумніву. Збережено навіть вихідні та вхідні штемпелі, тобто атрибути канцелярської реєстрації, підписи авторів. Кожен документ супроводжувала коротка інформативна позначка: зміст та перелік проблем. Упорядник книги, щоб зберегти автентичність і не модернізувати оригінальність самих матеріалів, подає доповідні записки консулів без їх загальної назви (легенди). Використано лише 23 документи, але їхній обсяг склав цілу книгу.

Хронологічно опубліковані документи і матеріали охоплюють вересень 1930 — листопад 1934 р., тобто період творення та наслідків голодомору в українському селі. За вихідними даними та адресою відправлення вони поділялися таким чином: 7 кореспонденцій належало німецькому генеральному консульству в Харкові, 6 матеріалів — консульству в Києві, 4 документи посольству в Москві, 3 виявилися аналітичними довідками про стан сільсь-

кого господарства, економіки та загалом суспільства (по одному з Риги, Берліна та консульства в Одесі). Авторами доповідних записок та аналітичних довідок, очевидно, були співробітники посольства та консульств, але документи підписували офіційні особи: Герберт Дірксен (1882—1955), генеральний консул у Данцигу, керівник східного відділу Міністерства закордонних справ, посол у Москві (1928—1933), згодом в Японії; Андор Хенке (1914), співробітник німецького посольства в Москві (1922—1929), чиновник Міністерства закордонних справ (1929—1933), консул у Києві (1933—1936); Г.Гервартг (1904), аташе і секретар посольства в Москві (1931—1939); К.Вальтер, генконсул у Харкові; Ф.Ротч (1885), консул в Одесі²⁵³. У вересні 1930 р. посольство Німеччини за грифом “таємно” надіслало до Берліна доповідь “Про економічне становище Радянського Союзу наприкінці другого року п’ятирічки”, виокремлюючи погане продовольче становище, відсутність предметів першої необхідності, міграцію робітників, інфляцію, хороший врожай, низьку купівельну спроможність. Наступне повідомлення, датоване березнем 1931 р., подавало аналіз економіки від 1922 р., перебіг голоду 1922 р., специфіку непу, приватного підприємництва, індустріалізації та колективізації, радянський експорт. Зокрема, зазначалося, що колективізація сільського господарства, яка вимагала великих інвестицій, здійснювалася методами адміністративного тиску, завдаючи колосальних втрат. У містах склалося також скрутне становище: високі ціни, інфляція. 6 листопада 1931 р. генеральне консульство в Харкові повідомляло посольство про становище в партії, про діяльність ДПУ, армії в УСРР, про становище нацменшин і німців, про колективізацію та економічний потенціал України. В березні 1932 р. генеральний консул інформував про погіршення загального становища в Україні, про посилення режиму карткової системи на хліб, про зростання цін, поширення страху про війну, про висилання іноземців і спеціалістів, про самогубства комуністів. Підкреслювалося зубожіння робітників та всього міського населення. 30 вересня 1932 р. вже йшлося про неврожайність, про хлібозаготівельний план для України, який становив 434 млн пудів, але ухвалили 356, тобто 5,9 млн т, хоч і його не виконували господарства²⁵⁴. Восени 1932 р. німецькі дипломати в Україні засвідчили наявність епідемії тифу в містах і селах. Зокрема, в східних районах виявили 370 випадків захворювання на тиф. Іноземні фахівці висловлювали невдоволення роботою “Інснабу” і “Торгзіну”, тому що установам вільної торгівлі бракувало продуктів, а для харків’ян встановили щоденну норму забезпечення хлібом — 100 г²⁵⁵.

Факти масового голоду на Волині засвідчили співробітники консульства Німеччини в Києві. 5 січня 1933 р. до Москви відправили політичний звіт за 1932 р., в якому йшлося про внутрішнє становище в Україні, про випадки голоду на півночі України весною 1932 р., про репресії проти селян Вінниччини, про висипний тиф. У травні 1933 р. біля генерального консульства в Харкові з’явилися сотні німців-колоністів і німецьких спеціалістів, які вимагали відправлення їх до Німеччини. Зазначалося, що в більшості сіл поїли дохлих тварин, котів, померли цілі родини, спостерігаються випадки самогубств. На вулицях Києва лежало багато померлих, а також з’явилися ватаги безпритульних дітей, які “тероризували населення” на ринках та вокзалах. 15 червня 1933 р. посольство Німеччини, надсилаючи черговий звіт, доповнило його

5. Зарубіжні документальні видання

довідкою італійського дипломата в Москві п. Атоліко, який виклав ситуацію на Кубані та в Україні. В його розповіді зазначалося, що він бачив десятки голодних людей, які “штурмували потяги”, зупиняли на вулицях з проханням хліба, але їх перехоплювали спеціальні загони ДПУ. В деяких селах, за його спостереженнями, помирали від 30 до 40 людей на день, масового характеру набули випадки канібалізму. Коней поїли, собак та інших домашніх тварин ніхто не бачив по селах.

У документах висвітлюється візит віце-прем'єр-міністра Франції Е.Ерріо, якому політичне керівництво СРСР надавало особливого значення, намагаючись продемонструвати в такий спосіб “справу миру”. Він відвідав Москву, де зустрічався з Сталіним, Одесу, Київ, Харків, побував у Києво-Печерській лаврі, Софійському соборі, в Академії наук України, а також в “показово-зразковому” радгоспі на околиці Києва. Коментуючи візит французького урядовця до Києва, німецькі дипломати не забули про його інтерв'ю для газети “Пролетарська правда” та сніданок і вечерю в Наркоматі закордонних справ. На вулицях, де подорожував Ерріо, снували добре вдягнені мешканці з паляницями хліба в руках, а маршрут його пересування забезпечували десятки охоронців. В радгоспі він поцікавився оплатою праці, на що йому відповіли: 9 фунтів на чоловіка щодня. Андор Хенке, висвітлюючи візит французького урядовця, підкреслював показову лояльність киян, які вітали віце-прем'єра Франції на вулицях Києва, а також зазначав антинімецькі настрої радянської преси.

Трагічною, а не оптимістичною постає ситуація в Україні, яку висвітлював референт посольства Німеччини з питань сільського господарства Отто Шиллер. Його службова доповідь від 19 вересня 1933 р. не підлягала друкуванню, вона називалася “Голод в Радянському Союзі”. Подорожуючи європейською частиною Росії на авто, він мав змогу простежити географію голоду. Його північна частина обмежувалася лісостепом, східна 54°, а західна 52° географічної широти. На півдні голодні райони сягали Північного Кавказу, решта території не була охоплена голодом. У деяких регіонах спостерігалися випадки голоду, але не супроводжувалися масовою смертністю населення. Голод, зазначав німецький аналітик, вразив сільськогосподарські райони, тому що саме вони були охоплені колективізацією та непосильними хлібозаготівлями. Він виокремлював північні райони України, які вирізнялися повільними темпами колективізації. Його висновок стосовно причин голодомору був однозначним: не природні явища і ніяка неврожайність, а “брутальні методи хлібозаготівель”. Встановити кількість жертв голоду, на переконання О.Шиллера, дуже складно, тому що радянські органи не займалися ідентифікацією та реєстрацією смертності від голоду. Враховуючи густоту населення європейської частини, а також масштабність смертності, він допускав цілком вірогідним 10 млн померлих від голоду селян. До найураженіших регіонів ним були зараховані Україна, Північний Кавказ та Нижня Волга. Врожай 1933 р. не призупинив масової смертності, тому що помирали від інфекційних хвороб, малярії, тифу. Особливо постраждали південні райони України, але голоду не знали Московська та Нижегородська області, де врожай був гіршим, ніж в Україні. Німецький дипломат і вчений виокремлював краще матеріальне становище радгоспів порівняно з жадливою руїною кол-

госпів. Він першим використовує словосполучення “планування голоду”, аналізуючи офіційні тлумачення причин трагедії (куркульський саботаж, труднощі росту, пасивний опір). Неологізми фактично приховували плановий характер творення голоду. Отже, він визнав факт терору голодом в Україні.

Дослідники голоду в Україні мало звертають увагу на жахливі наслідки тривалого голодування, коли селяни масово помирали від тифу, інфекцій, кишково-шлункових отруєнь. На початку листопада 1933 р. німецький консул у Києві повідомляв про масове захворювання людей на тиф, коли до лікарень потрапляли сотні уражених жахливою недугою (допомогу надавали лише міському населенню).

11 грудня 1933 р. генеральне консульство в Харкові, переповідаючи обставини голоду, колективізації, хлібозаготівель та врожайності, торкнулося проблеми кількості жертв, згортання українізації, взаємини України та Росії. Підкреслювалося, що в українських селах внаслідок “соціалізації сільського господарства” стався голод, що дуже дивно, враховуючи наявність родючих ґрунтів. Майже всі доповідні, які надходили від німецьких представництв в Україні, вирізнялися вичерпністю інформації та науково-аналітичною аргументацією. Вони не приховували руйнівних наслідків колективізації для сільського господарства, пов’язували всі галузі економіки, їхню підпорядкованість індустріалізації. Дипломати використовували офіційну статистику, цитували промови Сталіна, Постишева, Косіора, оперували загалом реальними цифрами валового збору хліба, відтак прораховували й обсяги заготівель. Зазначалося, що жертвами голоду в Україні стали 7 млн осіб, тобто четверта частина населення республіки²⁵⁶, що значно менше полеглих за роки Другої світової війни. Аналізуючи смертність від голоду, яка, за їхніми оцінками, сягала мільйонних жертв, дипломати визнали надто високу ціну за експеримент в сільському господарстві.

В опублікованих документах німецьких дипломатичних представництв зосереджена інформація про освіту, культуру, церкву, також порушувалися проблеми існування національних меншин — поляків, німців. Виокремлювалася санітарно-епідемічна ситуація, ускладнена тифом, яка призвела до смерті 20 % загальної кількості хворих. Для лікування хворих бракувало ліків, не кажучи вже про харчування. Йшлося про матеріальну допомогу німцям-колоністам, яка надходила з Америки та Німеччини, але етнічні німці масово емігрували, навіть іноземні спеціалісти, незважаючи на безробіття та економічну кризу, залишали голодомором затавровану Україну. Голод, на думку німецьких аналітичних служб, сприяв інтернаціоналізації українського суспільства, негативно вплинув на українізацію. Українська мова залишалася і надалі сільською мовою, тому що в містах стала помітною тенденція форсованої русифікації. Дивно, але жодне з донесень німецьких дипломатів не зафіксувало масового переселення в Україну білоруських та російських колгоспників, яких розмістили в хатах вимерлих українських селян.

До маловідомих джерел іноземного походження належать аналітичні довідки італійських дипломатів, особливо консульських відділів в Україні, опублікованих відомим італійським істориком Андреа Граціозі в 1989 р. Архівні документи збереглися у фондах колишнього зовнішньополітичного відомства Італії. Вони опубліковані французькою мовою в одному з періодичних ви-

дань за назвою “Листи з Харкова”²⁵⁷. Документи італійських консулів (листи, телеграми, доповіді), які вони надсилали до королівської амбасад в Москві, відтворюють жахливі картини голодомору в містах та селах України і Північного Кавказу. Два документи розкривають загальноекономічну ситуацію в СРСР та особливо в галузі сільського господарства, а решта джерел стосується обставин голоду: з’ясування його причин та наслідків. Вони охоплюють весь період голодного лихоліття — від лютого 1932 до травня 1934 р. Повідомлення італійських дипломатів Б.Аттоліко, С.Граденіго, Ф.Цассо — це свідчення і свідки епохи, документальне підтвердження національної трагедії українського народу. Вони передавали власні враження від побаченого, зафіксували розмови та оцінки різних високопоставлених осіб.

Добірка налічує 38 документів, з яких 12 стосуються подій 1932 р., 24 — розкривають становище українського суспільства в 1933 р., решта торкається першої половини 1932 р. Безпосередньо про голод ідеться в 26 документах. Враховуючи політичні переконання дипломатів та обмеженість належних джерел інформації, необхідно підкреслити деяку суб’єктивність оцінок суперечливих подій. Зокрема, італійський консул Граденіго, переповідаючи настрої в суспільстві, вважав призвідцями голоду саме євреїв, які не вмирили з голоду, але обіймали керівні посади в партійних і державних органах влади. Всі дипломати виокремлювали згубний вплив колективізації, розкуркулення та особливо хлібозаготівель на економічне становище в Україні. Співробітник італійського посольства в Москві, посилаючись на рапорт Граденіго, інформував 19 квітня 1932 р. про репресії ДПУ, про ватаги безпритульних, спалахи епідемії тифу на ґрунті голоду. Подібно до німецьких дипломатів, італійські консули також підкреслювали колосальний стрибок цін на продукти харчування в містах України. Вони володіли цифрами засіяних і “незасіяних” площ під зерновими, але не мали абсолютно вичерпних даних про обсяги хлібозаготівель, проте вважали їх основною причиною трагедії — голодомору. Аналітичним підходом вирізнялися листи Граденіго, який підкреслював згубність політики формування темпів колективізації. У містах масового поширення набули випадки “голодного бандитизму”, коли на вулицях грабували людей. 7 квітня 1933 р. Аттоліко підкреслював особливо трагічну ситуацію в Україні, називав факти канибалізму²⁵⁸. 21 травня 1933 р. до посольства надійшов лист за № 474/106 від Граденіго, королівського консула Італії в Харкові, зміст якого вартий детального цитування. Дипломат висловив подив з того, що засоби інформації засуджують уряд Німеччини за переслідування євреїв, але мовчать “про цю різанину, організовану радянським урядом. У якому самі євреї відіграють велику, хоч і не першу роль”²⁵⁹. Якщо антисемітську спрямованість адресувати до особистих переконань консула, то решту оцінок (особливо замовчування факту геноциду урядовими колами західних держав) слід визнати мужніми і актуальними. Його попередні листи й телеграми не вирізнялися такою концентрацією критики і водночас жахливої інформації. “Дійсно, — наголошував Граденіго, — немає сумніву: 1) що цей голод походить головню із свідомо організованого неврожаю, щоб “провчити селянина”, що жодного єврея немає між загиблими в себе дома і що, навпаки, всі вони добре підготовані під братерськими крилами ДПУ”²⁶⁰. Відсоток євреїв серед партійно-державної номенклатури не був вагомим, а поміж ка-

дрового складу ДПУ вони становили в 1930 р. 13,5 %²⁶¹. Однак, враховуючи керівну еліту ДПУ, їхня роль виявилася ключовою. Так, з 189 співробітників апарату євреї становили 94, тобто половину²⁶². В Харкові на посаді начальника відділу кадрів ДПУ УСРР працював О.Й.Броневої, який займався в роки голодомору порятунком безпритульних дітей, підбираючи їх на залізницях, у підвалах. Співробітники ДПУ вивчали політичну ситуацію в суспільстві, частіше за інших виїздили на село, знали про справжні наслідки голодомору, тому власне їхні висловлювання про “остаточну смерть цього етнографічного матеріалу”, тобто українських селян, засвідчували катастрофічну картину масового народоубивства. “Страшним і неймовірним може здатися таке передбачення, — наголошував Граденіго, — та все ж таки треба його вважати реальним і в стані здійснювання”²⁶³. Італійський дипломат, зворушений масштабами трагедії українського народу, намагався з’ясувати її політико-економічне походження. “Уряд Москви справді заздалегідь підготував за допомогою жорсткої реквізиції (про яку я кількаразово здавав звіт) не просто неврожай (це було б легко сказати), а цілковиту відсутність будь-якого засобу існування в українських селах, на Кубані, на Середній Волзі.

Три твердження можуть лежати в основі такої політики:

1. Пасивний спротив селянина колективізації господарства.
2. Переконавання, що неможливо звести цей “етнографічний матеріал” до зразка справжнього комуніста.
3. Більш або менш ясно виражена потреба або вигода денаціоналізувати землі, в яких свідомість українська і німецька знову розбуджувалася, створюючи загрозу неможливих майбутніх політичних труднощів, і тому для зміцнення імперії було б краще, щоб на тих землях жило населення не корінне, принаймні переважно російське”²⁶⁴.

Отже, серед причин голодомору знаходимо свідоме вилучення зерна та позбавлення засобів до існування, “пасивний” опір колективізації, хоча селяни упродовж 1929—1930 рр. бралися і до зброї. Не зовсім зрозумілою є фраза про “денаціоналізацію земель”, яка вкралася до українськомовного перекладу документа, опублікованого в грудні 1986 р. газетою “Вісті з Риму”. З французької слово “region” (район, область, місцевість), яка зустрічається в публікації А.Граціозі, не є тотожним слову “земля”, бо сам процес “денаціоналізація землі” для початку 30-х рр. означав би позитивний процес, тобто її роздержавлення та приватизацію. Італійський консул мав на увазі руйнацію соціально-економічних основ національного сепаратизму українців. Тоталітарний режим, судячи з опублікованого тепер листування Сталіна, не прагнув абсолютної ліквідації українців та заселення України росіянами. Переселення колгоспників Білорусії та Росії, а також внутріукраїнське переміщення населення мало на меті приховати трагічні наслідки терору голодом. Тобто “етнографічне” маскування злочину. Замінити “етнографічний матеріал”, тобто остаточно ліквідувати хліборобську націю, Сталін не наважився, тому що її повноцінної заміни в країні не було. Свідомість німців “знову розбуджувалася”, але з орієнтацією на “фатерланд”, тобто німці-колоністи і німецькі спеціалісти, як свідчать листи консулів Німеччини, масово залишали Україну.

Перебуваючи певний час в Україні, Граденіго мав змогу вивчити політичні настрої в суспільстві, збагнути насильницьку суть колективізації та політи-

ки розкуркулення, про що свідчили його попередні листи, відтак намагався передати адекватно мотиви та масштаби катастрофи. “Перше твердження мусило спровокувати думку про потребу “провчити” селянина, — наголошував дипломат, — і уряд, поза всяким сумнівом, так вирішив, як це підтверджує багато осіб з партії. Третє, напевне, означає, що вирішено ліквідувати українську проблему протягом кількох місяців ціною смерті від 10 до 15 мільйонів осіб. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я тієї думки, що вона ще вища і, мабуть, її вже досягли”²⁶⁵.

На весну 1933 р. вже завершилася руйнівна хвиля політики розкуркулення, хоча депортації продовжувалися, а за “спецнаборами” виїхало сотні тисяч сільської молоді на будівництво “велетнів перших п’ятирічок”, тобто активна частина населення була вилучена. Якщо припустити кількість померлих від голоду, про яку писав Граденіго, а також врахувати міграційні процеси, то українське сільське населення абсолютно випадало з соціально-демографічної карти України. Масова смертність вразила дипломата, який сприймав її не лише цифрами, а також глибиною внутрішнього потрясіння. “Це велике нещастя, — інформував він італійське посольство, — яке скошує мільйони людей і винищує дитинство цілого народу, вдаряє в дійсності тільки Україну, Кубань і Середню Волгу. В інших місцевостях воно відчувається набагато менше або й зовсім не відчувається. Професіонали, гідні всякої довіри, які мали змогу проїздити через інші частини України, одностайно заявляють, що катастрофа обмежена виключно Україною, Кубанню та Середньою Волгою”²⁶⁶. Географія голодомору, яку згадує дипломат, збігається з районами трагедії, окресленими німецьким радником О.Шиллером, хоча обидва не називали території Північного Кавказу, де також мешкали етнічні українці.

Переповідаючи розмови з радянськими людьми та особливо з деякими представниками інтелігенції, італійський дипломат виокремив проблему свідомого покріпачення селян. Він був очевидцем “санітарного очищення” харківських вулиць від померлих селян: “Біля королівського консульства стоять три великі споруди, тому машина зупинилася перед ними, і два службовці вийшли з вилами, щоб шукати мертвих. Я бачив, як підібрали з землі тими вилами 7 трупів, серед них двох чоловіків... Один із службовців, зайнятих тією працею, сказав мені: “У вас такого немає, правда?” На базарі вранці 21 травня мертвих поскидали, як купи шмаття, у болоті, в людські нечистоти, уздовж частоколу, що відмежовує площу в сторону ріки. Було їх близько 30. Вранці 23-го їх нарахував уже 51”²⁶⁷. Справді, як свідчать уже опубліковані архівні документи, зокрема доповідні записки ДПУ, подібні факти були не випадками, а масовим явищем повсякденного життя в містах. Пухлих, виснажених, померлих і божевільних людей “виловлювали”, ніби котів, як відомий персонаж твору М.Булгакова Шариков, та вивозили за околиці міст. “Опухлих перевозять товарним поїздом у поле, — повідомляв Граденіго, — кілометрів 50—60 від міста, і залишають там, щоб помирали, ніким не бачені. Вагони, як тільки наповнюються, зачиняють штабою. Часто буває, що поїзд відправляють через кілька днів. Кілька днів тому один залізничник, проходячи повз один із таких вагонів, почув крики: наблизився і почув одного нещасного, який зсередини благав, щоб його врятували, бо сморід від трупів там стояв нестерпним. Відчинили вагон, побачили, що той, хто кричав, був єди-

ний ще живий: тоді його витягнули і поставили вмирати в інший вагон, де ще живими були ті, що їх замкнули. ...Коли приїждять на місце, де їх (опухлих) скидають, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Пильно не дбають, щоб не звертати завеликої уваги на дрібниці, і часто можна побачити, як кинутий у яму оживає й рухається в останньому прояві життя. Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їх автентичність. В'язниця "Холодної гори" має в середньому 30 померлих за день" ²⁶⁸.

Граденіго особливо підкреслював масову смертність дітей, яка набула тоді ознак національної катастрофи, тому що йшлося про майбутнє українського народу. Лише протягом січня — травня 1933 р. в Харкові було підібрано 10 тис. бездомних та 2785 померлих ²⁶⁹. Самогубство М.Хвильового, яке засвідчив італійський консул, можна вважати як акт відчаю і самозахисту від арешту та знущань. Саме тоді українська інтелігенція масово потрапила до казематів ДПУ. Свого листа італійський консул завершив словами: "нещастя, про яке йде мова, спричинить колективізацію України переважно росіянами. Воно змінить його етнографічний характер. І, можливо, в дуже недалекому майбутньому не можна буде вже говорити ні про Україну, ні про українську проблему, тому що Україна в дійсності стане російським краєм" ²⁷⁰. Під "колективізацією" він вважав окупацію республіки, її колонізацію, тобто позбавлення навіть формальних ознак самодіяльності. Українська проблема, незважаючи на жертви голодомору та масових репресій, залишалася "болючою" для Москви, тому політика русифікації набула після соціогуманітарної катастрофи 1933 р. особливої ідеологічної та суспільно-політичної кампанії в Україні.

20 червня 1933 р. Б.Аттоліко, який мав змогу подорожувати країною, інформував посольство Італії в Москві про географію голоду та його масштаби, зіставляючи з 1921 р. Він посилався також на листи королівських консулів у Харкові та Новоросійську, підкреслюючи територію апокаліпсису, яку поширив на Дон, Кубань, Північний Кавказ. Вказав на проблему "організованого голоду" Москвою, посилаючись на позицію українців. Згадує також про масові депортації козаків на Кубані. 22 червня 1933 р., доповідаючи про масове захворювання тифом населення Харківщини, Граденіго називає цифру смертності від голоду 15—16 млн осіб ²⁷¹. Того ж самого дня він намагався проаналізувати ситуацію навколо основних фігур культурно-освітнього життя українського суспільства — Скрипника, Хвильового, Гірчака, а також ролі Постишева в Україні, підкреслюючи водночас 50 % полеглих від голоду селян. Про голод та санітарно-епідеміологічну ситуацію в Україні виклав досить концентровано в листі від 10 липня 1933 р. Аналізуючи щільність населення в Україні, особливості розташування районів порівняно з Росією, Граденіго розповідав про масове ураження сільського та міського населення тифом. 11 липня 1933 р. його колега Аттоліко, посилаючись на аналітичні дані німецького радника О.Шиллера, розмірковував над проблемою трагічного становища сільського господарства та українського населення. В короткому листі вже самого Граденіго від 15 серпня 1933 р. йшлося про голод та факти канібалізму, захворювання населення Харкова тифом, торгівлю пирогами з людського м'яса. Одночасно того ж самого дня надсилає довідку про становище сільськогосподарського виробництва в Україні. На початку жовтня 1933 р.

**6. Документи Державного архіву Служби безпеки України
як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

він назвав загальну цифру померлих — 18 млн ²⁷², тобто майже вся землеробська людність України згідно з переписом 1926 р., якщо вирахувати кількість розкуркулених, депортованих, репресованих та завербованих до новобудов. Ішлося про діяльність політвідділів МТС, про кількість тракторів. У грудні 1933 р. Граденіго засвідчує епідемію тифу та малярії, яка вразила Україну, а також організацію її санітарного подолання. Вперше згадуються торгзіни, про які також писали і німецькі дипломати.

Таким чином, враховуючи деякі незначні відхилення, зумовлені певними політико-світоглядними уподобаннями німецьких та італійських дипломатів, необхідно визнати унікальну цінність їхнього службового листування для з'ясування обставин походження голодомору в українському селі та його соціально-демографічних наслідків.

**6. Документи Державного архіву
Служби безпеки України як джерело
вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

Для вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні важливим історичним джерелом є документи, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ). Починаючи з кінця 1980-х рр. ними активно цікавилися дослідники тодішнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Серед запланованих ними до видання праць був і збірник статей та документів “Голод 1932—1933 років на Україні”.

У вересні 1991 р. Верховна Рада УРСР зобов'язала КДБ УРСР передати на постійне зберігання Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів УРСР та його установам на місцях документи, які мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян. За цим рішенням протягом 1990-х рр. уже СБУ було передано державним архівним установам понад півтора мільйона архівних справ, із них на реабілітованих громадян — близько 170 тис.

Унаслідок такої масової “міграції” документів частина фондів створеного у квітні 1994 р. ДА СБУ виявилась розпорошеною. Це призвело до фактичного порушення принципу цілісності унікальних фондів, утворювачем яких були спеціальні служби, що діяли в Україні. З часом дослідники політичних репресій і тоталітаризму, в тому числі упорядники збірників документів про голодомор 1932—1933 рр. в Україні, закономірно зіткнулися з проблемою виявлення в ДА СБУ документів про окремі періоди, сфери, методи і механізми діяльності Державного політичного управління УСРР (ДПУ УСРР) та його структур. Користувачі архіву не могли розшукати тут майже ніяких документальних слідів участі ДПУ у нищенні українського села, що порушило певні питання щодо доступності фондів ДА СБУ. Негативні оцінки частково спростували результати роботи над підготовкою видання “Голод в Україні. 1946—1947 рр. Документи і матеріали” ²⁷³, до якого увійшли, як сказано в передмові, виняткової наукової цінності документи раніше закритих спеціаль-

них фондів СБУ²⁷⁴. Низку документів радянських органів державної безпеки, в яких ідеться про голод і репресії 1932—1933 рр., було виявлено дослідниками в центральних та обласних архівах системи Держкомархіву України і введено ними до наукового обігу.

Якщо звернути увагу на час публікацій з проблем голодомору, а також проведення відповідних конференцій, то з'ясовується певна закономірність: більшість наукових заходів та видавничих проектів реалізувалася в роки сумних ювілеїв голодоморів в Україні. Це опосередковано вказувало на відсутність системи при вивченні трагічних подій та про нагальну потребу створення самостійного наукового центру для комплексного дослідження проблеми, стимулювання фронтального обстеження і повного опису архівних матеріалів, упорядкування колекцій документів тощо. Для документального висвітлення причин та наслідків голодоморів в Україні і з'ясування тих компонентів джерельної бази, що становили фонди радянських спецслужб, великих зусиль доклали О.М.Веселова, В.І.Марочко, О.М.Мовчан, С.В.Кульчицький, Р.Я.Піріг, Ю.І.Шаповал, Є.П.Шаталіна та інші українські історики. З іноземців над документами ДА СБУ, пов'язаними з голодомором 1932—1933 рр. в Україні, працював професор Гарвардського університету (США) Террі Мартін.

Зі значними перервами здійснювався пошук у ДА СБУ документів про соціальну й національну катастрофу 1932—1933 рр. Новий його етап настав після рішень, прийнятих Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України у 2002—2003 рр. щодо вшанування пам'яті жертв голодомору. Співробітники ДА СБУ, використовуючи набутий досвід, кращі технічні можливості, розгорнули роботу у впорядкованих, але все ще не повністю тематично розроблених фондах. Копітка праця принесла певні позитивні результати, хоча говорити про вичерпність виявлених документів, тим більше про їхній комплексний характер, не доводиться. Не виключено, що в майбутньому науковців чекатимуть нові відкриття в царині вивчення голодомору 1932—1933 рр. через призму документів спецслужб. Наразі доцільно підсумувати вагоміші результати цілеспрямованого обстеження фондів ДА та регіональних органів СБУ і розглянути найбільш інформативні й унікальні документи.

Для з'ясування основних напрямів та форм діяльності ДПУ УСРР в роки голодомору важко переоцінити значення нормативно-розпорядчих документів секретного діловодства. Накази, розпорядження, інструкції, вказівки, якими керувалися органи ДПУ УСРР, визначали політико-правову основу їхньої ролі в житті суспільства. На жаль, наявні в архівах України взагалі і в ДА СБУ зокрема нормативно-розпорядчі документи ОДПУ СРСР є скоріше винятком, ніж правилом. Центральні органи радянських спецслужб за властивими їм законами діловодства намагалися не залишати у республіканських підрозділах документів щодо своєї спрямовуючої діяльності. За канонами таємності чимало документів підлягало поверненню відправникам або систематично знищувалось, оскільки існували терміни та суворий порядок обліку й зберігання конкретного виду документів. Період 1919 р. — першої половини 1930-х рр. є однією з найбільших лакун фонду наказів ДА СБУ. Якщо ж документи і залишалися на місцях, то здебільшого через абсолютну випадковість. Отже, детальна інформація про дії центральних органів радянсь-

**6. Документи Державного архіву Служби безпеки України
як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

ких спецслужб у 1932—1933 рр. повинна була знаходитися в Москві, де були всі важелі управління системою, яка й призвела, зокрема, до голодоморів в Україні.

Достеменно невідомі також ті чинники, що послужили причиною майже повної відсутності у ДА СБУ наказів та розпоряджень ДПУ УСРР 1932—1933 рр. Можливо, тут далися взнаки ті ж обставини, що й у випадку з документами союзного Центру. Не виключено, що вони були втрачені під час Другої світової війни, коли архівні документи вивозилися з Києва до Казахстану. Могли бути на те й інші причини, документальних підтверджень яким немає.

Виявлені в ДА СБУ документи, що проливають нове світло на голодомор 1932—1933 рр. в Україні, можна віднести до кількох груп джерел.

Нормативно-правові та розпорядчі документи органів ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР складають накази, інструкції, розпорядження, доповідні, листи, записки по прямому дроту, орієнтовки за напрямками оперативної діяльності, що містять вказівки та рекомендації щодо форм і методів взаємодії органів ДПУ, завдання “вилучення” чи “виїмки” (тогочасна термінологія) конкретних груп людей чи окремих осіб, вимоги посилення пильності в роботі на селі.

Доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення (бюлетені) про боротьбу з контрреволюцією в галузі сільського господарства увійшли до фонду секретного діловодства ДА СБУ. Тут, зокрема, представлено документи про організаційний стан колгоспів в УСРР, спецповідомлення про антипартійні прояви серед членів КП(б)У, зведення про боротьбу ДПУ УСРР з саботажем хлібозаготівель у 1932 р., доповідні записки про оперативні заходи ДПУ УСРР. Вагоме місце серед документів фонду займають повідомлення про численні факти т. зв. правоопортуністичних настроїв серед робітників, селян, місцевих партійних, радянських і господарських керівників. На супроводних листах і навіть в кінці зведень є власноручні підписи голови ДПУ УСРР С.Реденса. Оригінали документів, як правило, відсутні. Узагальнена інформація збиралася відкритим і негласним способами (донесення агентури, перлюстрація кореспонденції), проте про джерела її одержання та рівень достовірності не повідомлялося.

Документи оперативно-статистичної звітності хронологічно поділяються на річні, піврічні, кварталні або ж на час складання довідки. Зведені статистичні дані про репресованих органами ДПУ УСРР та відомості про рішення судів за справами, які вели в ДПУ УСРР, дають можливість судити про розмах та динаміку репресій в роки голодомору, соціальний склад репресованих, регіональну приналежність. Графа “забарвлення” указувала на найбільш загальні причини арешту — “сільська контрреволюція”, “антирадянська діяльність”, або ж конкретніше — “опір вивезенню хліба”, “приховування хліба” та ін. Виявлено переважно незавернені і непідписані копії, а також чернетки, що дає змогу простежити деякі аспекти процесу формування статистичного блоку інформації ДПУ УСРР.

Широке поле для пошуку свідчень голодомору 1932—1933 рр. в Україні відкривають архівно-слідчі справи. Типовим є машинописне виконання документів, наявність рукописних варіантів показань, використання бланків та різноякісного паперу. Практично все, що потрапляло в документацію органів

ДПУ УСРР, набувало грифу таємності і тривалий час було недоступне дослідникам.

Не викликає сумнівів вагоме значення документів, в яких розкриваються різноманітні аспекти взаємодії ДПУ УСРР і керівних органів більшовицької партії. На жаль, їх збереглося небагато, проте й вони вражають масштабами боротьби проти народу в період хлібозаготівель, нагадуючи фронтові зведення.

Одним із цінних історичних документів, що зберігаються в ДА СБУ, є копія витягу із протоколу № 116 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) за вересень 1932 р.²⁷⁵ з факсимільним підписом секретаря ЦК Й.Сталіна та оригіналом печатки ЦК ВКП(б). До витягу додано саму “Инструкцию по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7/VIII-32 г. об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности”²⁷⁶.

Не менш показовим є таємний лист Сталіна від 7 грудня 1932 р., що став блискавичною реакцією “вождя” на надіслані головою ДПУ УСРР С.Реденсом 3 грудня в секретний відділ ЦК ВКП(б) матеріали слідства в справі опору хлібозаготівлям в Оріхівському районі Дніпропетровської області²⁷⁷. Ще раніше, 27 листопада 1932 р., керівник ДПУ висловив думку про необхідність проведення слідства для притягнення до відповідальності керівників Оріхівського району Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору²⁷⁸.

Сталін визнав одержані ним документи щодо саботажу хлібозаготівель в Україні характерними для значної частини районів Радянського Союзу. Копії листа Реденса в ЦК ВКП(б), протоколи допитів з відповідними показаннями голів місцевих комун, завідуючого МТС, керуючого райконторою та плановика РВК разом з супровідним листом Сталіна були поширені в СРСР і рикошетом повернулися в Україну. Частково ці документи були використані дослідниками при підготовці до друку науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”²⁷⁹.

У період “хрущовської відлиги” знайти архівну кримінальну справу звинувачених і засуджених керівників Оріхівського району виявилось неможливим. Приводом для її відновлення стали листи одного з засуджених, колишнього члена райкому Компартії України Є.Є.Скічка, направлені голові обласного суду Дніпропетровської області та в прокуратуру УРСР. Прохаючи підтвердити реабілітацію, автор заяв розкрив суть “Оріхівської справи”. Завдяки наполегливості і професійності заступника прокурора Запорізької області Світличного, начальника слідчого відділення Управління КДБ при РМ УРСР Запорізької області Гніденка, слідчого Зеленіна у 1964 р. архівно-слідчу справу було не відновлено²⁸⁰, а практично сформовано наново. У пошуках хоч якихось слідів справи запити із Запоріжжя у той час направлялися до багатьох установ і організацій СРСР, у тому числі в Хабаровський край та Амурську область, де відбували покарання засуджені. Виявлені в колишньому архіві Запорізького обкому партії протоколи кількох допитів практично ідентичні тим, що були надіслані Сталіну. Це дає підстави стверджувати, що інших документів у цій справі в 1932—1933 рр. і не було. Картину подій відтворено на підставі свідчень тих людей, яких вдалося розшукати й заслухати, а також

дотичних архівних документів (протоколи засідань та рішення партійних органів, матеріали інших архівно-слідчих справ, довідки спецвідділу міністерства охорони громадського порядку РСФРР, управління охорони громадського порядку Амурської області та ін.).

Для дослідників голодомору 1932—1933 рр. безперечний інтерес становитимуть оригінали листа В.Головіна прокурору Запорізької області, у якому, зокрема, посилення репресій прямо пов'язується з прибуттям в Україну Молотова і Кагановича, протоколи допитів свідків у 1964 р., завірені архівні витяги із рішень секретаріату Дніпропетровського обкому КП(б)У та бюро Оріхівського райкому партії за грудень 1932 р.

Чимало документів направлялося з ДПУ УСРР в ЦК КП(б)У на ім'я Косіора. Окремі з них містили ініціативи, що спонукали до певних дій ЦК, але більшість мала суто інформативний характер. Це були здебільшого зведення про боротьбу органів ДПУ УСРР із саботажем хлібозаготівель, розбазарюванням і викраденням хліба у колгоспах, повідомлення про “правоопортуністичні настрої” членів, кандидатів партії і комсомолу під час хлібозаготівельної кампанії, доповідні й службові записки. Станом на 20 листопада 1932 р. з цього приводу наводяться статистичні дані по Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Харківській, Чернігівській областях — загалом близько 200 районів і 400 сіл України. У зведеннях детально повідомлялося про те, хто, де й за яких обставин протестував проти хлібозаготівель, вважаючи їх нереальними, причому незадоволення і опір були масовими. Зі службової записки начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР Тимофєєва видно, що Косіор давав особисті вказівки про арешти серед керівного апарату колгоспів²⁸¹. Оригінал записки Тимофєєва та копія поданої ним у ЦК КП(б)У довідки детально розписує категорії та кількість арештованих у колгоспах Харківщини.

Нові грані взаємодії ДПУ УСРР і ЦК КП(б)У розкриває доповідна, яку С.Реденс направив на ім'я С. Косіора 22 листопада 1932 р.²⁸² У ній є згадка про директиву Політбюро ЦК КП(б)У, згідно з якою органи ДПУ України запланували провести “масову операцію по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу”. На вимогу ЦК КП(б)У особлива увага зверталась на райони, в минулому найбільш уражені “петлюрівщиною”²⁸³. Реденс ознайомив Косіора з усіма деталями операції, яка повинна була покінчити з “контрреволюційними” центрами, що організовували саботаж і зрив хлібозаготівель. Він просив політбюро ЦК КП(б)У затвердити намічені заходи і дати вказівку про активізацію діяльності обласних комітетів партії.

Схвалення дій, які фактично розпочалися раніше, ніж було написано доповідну, очевидно, не забарилося, бо в Україні з листопада 1932 р. ДПУ УСРР розпочало операцію, що охопила різні соціальні верстви у місті і на селі, призвела до численних репресивних заходів. З'ясувати їхній перебіг у статистичному вимірі дають можливість документи фонду статистики ДА СБУ²⁸⁴. Цифрові дані красномовно свідчать про інтенсивну оперативно-слідчу роботу органів ДПУ УСРР на селі, де (кожен у своїй царині) працювали співробітники особливих відділів, секретно-політичних відділів, економічного управління.

Як стверджує узагальнена статистика, за десять місяців 1932 р. до відповідальності було притягнуто 21 362 селянина, з них 19 740 арештовано. Розстріли були нечастими; переважали ув'язнення в концтаборах та висилки. Аби не спустошити землю повністю, мало не половину арештованих селян звільнили. А вже у відомості про арештованих органами ДПУ УСРР “у зв'язку з оперативним натиском”, підписаній начальником обліково-довідкового відділу (ОДВ) Букшпаном 20 грудня 1932 р., названо цифру 16 122 особи²⁸⁵. Серед них у окремі категорії виділено куркулів, середняків, бідняків, колгоспників, робітників, службовців, голів колгоспів і сільських рад, рахівників, членів і кандидатів у члени партії.

Найпоширенішим видом “злочину” були, за статистикою ОДВ ДПУ УСРР, опір вивезенню хліба, розбазарювання і приховування хліба. Графу щодо приховування або крадіжки хліба вводять у статистичну звітність ДПУ УСРР з вересня 1932 р. З неї випливає, що до грудня обласними відділами ДПУ УСРР в суд було передано справи із звинуваченнями в нездачі хліба державі 862 і у викраденні хліба — на 1500 осіб²⁸⁶. Із документів статистичної звітності дізнаємося також про наростання перепродажу зерна за спекулятивними цінами, незгоду з політикою хлібозаготівель з боку значної частини партійних і державних працівників²⁸⁷. У зв'язку з активізацією роботи ДПУ на селі в обліково-статистичному відділі збирали відомості про кількість колгоспних і одноосібних господарств, обкладених натуральним штрафом за невиконання плану хлібозаготівель, про засуджених “трійкою” і “особливою нарадою” при колегії ДПУ УСРР за агітацію проти хлібозаготівель, приховування і розбазарювання хліба, опір його вивезенню тощо. На довідці про рух справ і арештованих внаслідок операції ДПУ УСРР на селі за час з 1 по 20 грудня 1932 р. зберігся оригінал запису невстановленої особи (ймовірно, начальника ОДВ ДПУ УСРР Букшпана) із вказівкою на призначення документа: “для т. Постышева”.

У встановленні істини щодо питання про роль ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР в 1932—1933 рр. мають накази, якими керувалися співробітники цих органів на місцях. Накази такого рівня друкували типографським способом й інколи добротню брошурували, так вони краще зберігалися, якщо тільки фізично не знищувались. Відсутність корпусу наказів, розпоряджень, вказівок ОДПУ частково компенсується документацією повноважного представництва ОДПУ по Криму²⁸⁸, яка, мабуть, через адміністративні переділи випадково уникнула небуття.

Зібрані у трьох томах документи — це переважно циркуляри економічного відділу повноважного представництва ОДПУ по Криму на виконання директив ОДПУ. У розпорядженні українських істориків ще не було подібних документів. Їхня цінність полягає в тому, що вони дають можливість поглянути на голодомор 1932—1933 рр. в Україні з суміжної території, яка з 1921 р. на правах автономної республіки входила до складу РСФРР. Граничні дати документів січень 1932 — серпень 1933 р. На необхідність неухильного виконання інструкції про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. вказує, зокрема, циркуляр зазначеного вище відділу, причому документ роз'яснюється як “спеціальна інструкція ОДПУ”²⁸⁹. Чимало документів

**6. Документи Державного архіву Служби безпеки України
як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

належить до вказівок посилити “чекістське обслуговування” колгоспів і радгоспів, боротись із порушеннями заборони на торгівлю м'ясом, маслом, зерном, борошном.

Детального аналізу заслуговують циркуляри, в яких ідеться про боротьбу з т. зв. мішочниками. Вже в лютому 1932 р. начальники районних відділів та районні уповноважені одержали завдання перекрити наплив українських та північнокавказьких “спекулянтів”, що скуповують на півострові хліб. Більше того, після одержання директиви органам ОДПУ та міліції пропонувалось відбирати хліб у всіх, хто віз його з Криму більше одного пуда, звернувши особливу увагу на північний напрямок²⁹⁰. Розпорядчі документи пізнішого періоду вимагали ще жорсткіших заходів з метою припинення руху хлібних припасів з Криму, як їх називали, “чорних обозів”.

З окремих поштових телеграм економічного управління ОДПУ в Сімферополь випливає, що органи на місцях у голодні роки восени та навесні мали опікуватися посівною кампанією, а після збирання урожаю — ще й експортом хліба, домагаючись його кращого збереження у портах та своєчасної відправки за кордон. Записка по прямому проводу з Москви (у ДА СБУ є її оригінал, датований березнем 1933 р.) вказує на існування директиви за підписом Ягоди, Куйбишева і Мікояна, що звертала увагу на незадовільне виконання м'ясоподатку й недостатню участь органів ОДПУ в м'ясозаготівлях. Цікаві порівняння містять завірені копії директив ОДПУ, які вимагали від усіх економічних відділів ПП ОДПУ вжити негайних заходів щодо зберігання хліба та його охорони (вересень 1933 р.). У цьому напрямі відзначалася “дуже велика робота”, проведена в Україні. Більше того, доповідні записки та спецповідомлення економічного управління ДПУ УСРР видавалися як зразок своєчасної та ефективної інформації щодо сільського господарства.

Для вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні непересічне значення мають накази ДПУ УСРР, які трансформували накази партійно-державних органів та ОДПУ, або ж ініціативно ставили завдання своїм підрозділам відповідно до покладених на них функцій. Частина таких наказів стосується саме того періоду, коли хребет українському сільськогосподарському виробнику було остаточно зламано. У ДА СБУ є оперативний наказ по ДПУ УСРР за № 2 від 13 лютого 1933 р., підписаний В.Балицьким²⁹¹ і виданий у розвиток оперативного наказу від 5 грудня 1932 р. Справді, тоді перед органами ДПУ України ставилось завдання “негайного прориву, викриття й розгрому к-р повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх куркульсько-петлюрівських елементах”, які “зривали основні заходи радянської влади і партії на селі”²⁹². На його виконання в ДПУ УСРР було організовано ударно-оперативну групу. За кілька місяців вона “викрила” контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охоплювало близько 200 районів, 30 залізничних станцій і депо та кілька пунктів прикордонної смуги. Належним чином попрацювало й економічне управління ДПУ, співробітники якого “викрили” контрреволюційну організацію в сільському господарстві України, зв'язану з аналогічними організаціями в Москві, інших частинах СРСР та з закордоном.

Унаслідок ревного виконання наказу № 1 керівники ДПУ УСРР дійшли висновку про існування єдиного старанно розробленого плану організації

збройного повстання на Україні навесні 1933 р. з метою повалення радянської влади та проголошення “Української незалежної республіки” капіталістичного зразка. Щоб остаточно винищити “к-р повстанське підпілля” ще до початку посівної, з’явився новий наказ В.Балицького. У ньому є згадка про наказ ОДПУ № 0045 про оперативні завдання співробітників ДПУ при політичних відділах МТС, яким теж повинні були керуватися в ДПУ УСРР.

Враховуючи вимоги попередніх документів, особоуповноважений на Україні ставив завдання усім органам ДПУ УСРР під час сівби, у боротьбі з повстанським рухом, в агентурній роботі, в галузі промисловості й на транспорті. Практично в усіх напрямках роботи ДПУ УСРР домінували ті, що були пов’язані з селом. Наказ визначав як головне завдання органів ДПУ забезпечення весняної посівної кампанії. Цій справі підпорядковувалось розгортання безжалісної боротьби з бандитизмом, щоб остаточно ліквідувати до весни “широку мережу повстанських осередків у районах і селах усіх областей України”, а також посилення політрозшуку на транспорті та забезпечення охорони продовольчих вантажів. З наказу В.Балицького з’ясовується, що в ОДПУ всіма засобами прагнули не допустити встановлення зв’язку між “контрреволюційними” елементами міста і села. Перешкодити цьому мало, зокрема, наведення порядку в інформативній роботі та мобілізація діяльності інформаторів серед робітників і селян.

Уже будучи головою ДПУ УСРР, В.Балицький видав таємний наказ № 230 від 23 травня 1933 р., який був адресований всім начальникам відділів ДПУ. Кожен із них, у свою чергу, повинен був уже до 1 червня провести оперативні наради і подати В.Балицькому календарні плани впровадження вимог наказу.

Поспішність дій керівників ДПУ УСРР була викликана інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про перебудову роботи на селі, призначеною партійно-радянським працівникам і органам ОДПУ, суду й прокуратури. Інструкція давала правоохоронним органам безмежні права у їхній репресивній діяльності, ще більше посилювала тоталітарний режим, спрямовуючи його вістря проти села. Жирним шрифтом у ній виділялися зловісні вказівки, що впливали із сталінської тези про неминучість загострення класової боротьби на селі. “Наша боротьба, — підкреслювалося в інструкції, — мусить бути всемірно посилена, наша пильність — всемірно загострена. Йдеться, отже, про посилення нашої боротьби з класовим ворогом. Але справа в тому, що посилити боротьбу з класовим ворогом і ліквідувати його за допомогою старих методів роботи — неможливо у нинішній новій обстановці, бо вони, ці методи, зжили себе. Йдеться, отже, про те, щоб покращити старі способи боротьби, раціоналізувати їх і зробити наші удари влучнішими і організованішими. Йдеться, нарешті, про те, щоб кожен наш удар був зарані підготовлений політично, щоб кожен наш удар підкріплювався діями широких мас селянства”²⁹³.

Згідно з зазначеним наказом, весь оперативний склад ДПУ УСРР повинен був ознайомитися з інструкцією і уявити поставлені перед органами завдання. Привертає увагу, що наголос у методах роботи органів ДПУ на селі робився у напрямі розгортання й посилення інформативної мережі. Документ перелічував нові вимоги до політичної й економічної інформації, яка б давала можливість “своєчасно сигналізувати директивним органам про на-

**6. Документи Державного архіву Служби безпеки України
як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

зрівняння негативних процесів” та застосовувати “оперативну профілактику” для відвернення загрози успішному виконанню завдань партії²⁹⁴.

Окремі накази керівників ДПУ УСРР стосувалися організації збереження насінневих фондів та фуражу (29 січня 1933 р.), покарань співробітників ДПУ за спроби привласнити зерно і пайки, погану охорону зерносховищ (4 лютого, 9 і 13 жовтня 1933 р.), за витрати зерна і хліба без дозволу відділу резервів ДПУ (9 травня 1933 р.), заборону арештів інженерно-технічних працівників і агрономів без санкції економічного управління ДПУ (3 листопада 1933 р.).

Повним цинізмом є наказ ДПУ УСРР № 536 від 5 листопада 1933 р., підписаний заступником голови ДПУ УСРР К.Карлсоном і приурочений до 16-ї річниці Жовтневої революції. Крім привітання чекістам та бійцям військ ДПУ України, наказ містив визначення місця й ролі органів у пожовтневій історії як вірного вартового диктатури пролетаріату, міцного загону ВКП(б), згуртованого “навколо Ленінського ЦК і Колегії ДПУ”²⁹⁵. У загалом короткому за змістом документі не обійдено “перемог на фронті розгорнутого наступу соціалізму”, до яких віднесено і ліквідацію куркульства як класу. Святковий наказ побудовано на лицемірному порівнянні, з одного боку, капіталістичного світу, де розвалюється економіка і “небувало зростають голод і злидні, де мільйони селян приречені на голодну смерть”, і, з іншого — соціалізму в країні Рад, де колгоспники “крокують до заможного культурного життя”.

З наказів можна довідатися також про участь чекістів у хлібозбиральних кампаніях. Так, у 1933 р. в Харківській області з т. зв. прориву на жнивах селян виводили співробітники центрального апарату та підсобних підприємств, частини військ ДПУ та міліції, які показали на ділі “як треба по-більшовицьки працювати на колгоспних полях”.

Особливе значення для вивчення різноманітних аспектів проблеми голодомору в Україні в 1932—1933 рр. мають архівно-слідчі справи. Їх, природно, набагато менше, ніж було арештованих під час колективізації, розкуркулення, м'ясо- та хлібозаготівель, інших заходів органів влади в українському селі, що супроводжувались розстрілами, ув'язненнями, висилками, моральним і фізичним терором. Проте помилковим буде вивчати ці справи лише періоду голодомору. У пізніші роки заарештовані або допитані заново у своїх показаннях також розкривали перебіг подій, повідомляли про відомі їм факти поширення голоду в республіці, випадки людодїдства, опір хлібозаготівлям, висловлювали особисте ставлення до причин і наслідків українського тяжкого життя селян. Прагнучи зібрати максимум інформації, слідчі старанно записували все, сказане під час слідства, причому дуже багато важило, у якому напрямі вони працювали. Нерідко отримані в такий спосіб дані ставали або обвинуваченням у контрреволюційній антирадянській діяльності конкретних осіб (1930-ті рр.), або служили однією з підстав для реабілітації засуджених (кінець 50 — перша половина 60-х рр.).

Крім офіційних рішень про обшук і арешт, протоколів допиту, очних ставок, показань свідків, архівно-слідчі справи містять опис конфіскованого, акти про знищення певних матеріалів, анкети арештованого, документи, залучені в процесі слідства, пакети з речовими доказами та з особистими документами,

обвинувальний висновок. Серед речових доказів дослідники можуть виявити й особисті записи обвинуваченого — щоденники, прозові й поетичні твори, у тому числі такі, що змальовують страшну картину голодомору.

Хронографом смертельного поступу голоду стала Олександра Миколаївна Радченко, яка напередодні арешту у серпні 1945 р. проживала у м. Городок Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області і з 1926 р. вела щоденник. Саме він був поставлений у головну провину колишній учительці при винесенні вироку Кам'янець-Подільським обласним судом в грудні 1945 р. За звинуваченням у “наклепі на колгоспний лад, на заходи партії і уряду” автора щоденника засудили до десяти років виправно-трудових таборів з поразкою у правах протягом п'яти років.

Записи О.М.Радченко 1920-х рр. були знищені слідчими як такі, що не становлять “ніякої цінності”. До нас дійшли шість шкільних зшитків; три з них охоплюють 1930—1934 рр.²⁹⁶ Перший запис щодо голодомору датовано лютим 1930 р., останній — лютим 1935 р. Написані розмашистим почерком чорнилом або олівцем, щоденники промовляють устами Олександри Миколаївни до нащадків, бажаючи вірити у правдивість її слів. На судовому засіданні в м. Проскурові (нині м. Хмельницький) вона заявила: “Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм... На Україні в 1930—1933 роках український народ переживав жак”.

Варто звернути увагу на ще одну обставину написання щоденників. Олександра Миколаївна дуже любила і відчувала природу, даремно напередодні війни вона стала працювати метеорологом. Мабуть, через це в щоденнику в неї часто зустрічаються спостереження за погодними умовами навіть у розпал голодомору. Сама будучи в тяжкому стані, вона жодним словом не проходила про неврожай чи засуху в Україні в 1932—1933 рр., а записувала про цілеспрямоване умиротворення людей, про їх голодне божевілля, незважаючи на благодатні родючі землі, про невимовне бажання жити при спогляданні буянства садів, трав, теплих весняних і літніх дощів.

Ідентичність і достовірність рукописів О.М.Радченко, що служили доказом у звинуваченнях її в “контрреволюційній” чи “антирадянській” діяльності за описування страхів голоду, не викликає сумнівів. Невідомо на підставі яких розрахунків вона назвала цифру загиблих в роки голодомору — 6 мільйонів. Власноруч написані свідчення людини середнього достатку, сім'я якої голодувала, але все-таки вижила, містять правдиву інформацію, якої більшовицька влада не сприймала.

Інформаційний та морально-психологічний потенціал щоденника О.М.Радченко належно оцінили співробітники Управління СБУ в Хмельницькій області та науковці²⁹⁷, його демонстрували і зачитували під час парламентських слухань у Верховній Раді України в лютому 2003 р.²⁹⁸

Досі ніде не друкувався щоденник 1932—1935 рр. Д.Д.Заволоки, виявлений у Державному архіві СБУ²⁹⁹. Його постать має особливе значення для оцінки щоденника як історичного джерела з вивчення голодомору в Україні. Справа в тім, що Заволока був вихідцем із села, але партійну кар'єру робив у

Києві, спрямовуючи на це свій природний розум та працьовитість. З лютого 1932 р. працював партійним слідчим у Київській обласній контрольній комісії, напередодні арешту очолював відділ культури і пропаганди (культпроп) Ленінського районного партійного комітету Києва і був членом бюро райкому партії. Потай вів щоденник, не відаючи, що його вагання і роздуми про політику більшовицької партії, волю якої він тривалий час сумлінно виконував, назавжди зламують йому життя.

Заволока був арештований секретно-політичним відділом Київського обласного управління НКВС УСРР 19 листопада 1935 р. Під час обшуку в нього вилучили два зшитки з особистими записами. Як “щоденник” документ постійно фігурував під час слідства та винесення вироку, насправді, це радше записки молодого людини, здібного партійного функціонера низової ланки. Їх зміст настільки вражав відвертим засудженням політики партії на селі, що спецколегія Київського обласного суду ухвалила провести закриті судові засідання у справі Заволоки, а після винесення остаточного вироку³⁰⁰ за розпорядженням голови спецколегії обласного суду Воронова обидва зошити було спалено. У ДА СБУ в кримінальній справі Заволоки виявлено 1-й примірник машинопису цього щоденника. До 1964 р. він зберігався серед матеріалів секретаріату КДБ при Раді Міністрів УРСР, потім — у фонді таємного діловодства і згодом був приєднаний до двох томів архівно-слідчої справи.

Неможливість зіставити передрук щоденника, здійснений у Київському обласному управлінні НКВС УСРР, з оригіналом зумовлює необхідність джерелознавчого аналізу всієї сукупності документів архівно-слідчої справи — заяв, протоколів допитів і судових засідань (наявні оригінали й машинописні копії), довідок, рішень органів суду й прокуратури. Критичний метод дає змогу встановити достовірність копії записів Д.Д.Заволоки і абстрагуватись від помилок, які, можливо, були відсутні в оригіналі. Текстологічна робота над щоденником встановила його адекватність основному тексту, відсутність переробки та фальсифікації записів.

Щоденник та протоколи допитів показують, що переоцінка ролі комуністичної партії в житті суспільства у члена ВКП(б) з 1925 р. розпочалась приблизно в 1930—1931 рр. у зв’язку з колективізацією сільського господарства. У 1932 р., за його визнанням, “продовольственные трудности” і “тяжелое положение сельского хозяйства” він ставив у провину партійному керівництву. Хоча у власноручно написаній заяві на ім’я секретаря Київського міського КП(б)У Сапова та заступника начальника Київського обласного відділу НКВС УСРР Гришина 8 грудня 1935 р. арештований розкаювався у вчиненому, засуджував “антипартийные сомнения, мысли и настроения” та просив вважати його не ворогом, а солдатом Революції, записки дають підстави вважати автора однозначно опозиційно налаштованим до правлячого режиму та підкреслюють небажання співпрацювати з ним. Водночас вони вселяють віру в правдивість документа, що ґрунтується на непідробній щирості та переживаннях автора за стан країни й народу.

У критиці колгоспного ладу, хлібозаготівель, переслідувань за найменше інакодумство в рядах партії чітко виимальовується осуд методів побудови со-

ціалізму та доцільність зміни системи організації влади в СРСР. Якщо в інших документах подано фрагменти страшного голоду з боку жителів українського села, то в записках Заволоки присутній погляд на проблему більш-менш забезпеченої міської людини. Однак і він писав 14 березня 1932 р.: “Загальне вражіння таке, немов би країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду... Для чого було утворювати таке напружене становище на селі? А особливо в колгоспному секторі? Чи можна було уникнути цієї небажаної загостреності? Ясна річ, що можна було”. Іншим разом він занотував: “Ми ж самі собі плюємо в обличчя..., до досягнень додаємо “кладбище” людей, що довели до загибелі сотні тисяч, мільйони корів, свиней, овець. Треба бути перед собою відвертим, довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державна, проти якої жодного слова ніхто не сміє сказати”.

Матеріали повторного арешту і засудження Заволоки в 1949 р. за звинуваченнями 1936 р., але вже з довідкою “Речових доказів у справі немає”, розкривають механізм витравлювання не тільки з історії, а й загалом з людської свідомості правди про голод 1932—1933 рр. На куцях протоколах допитів Заволоки у 1949 р. проставлено час їхнього початку й закінчення, звідки з’ясовується, що насправді допити тривали по кілька годин вдень і вночі. Навіть слово “голод” під час слідства практично не вживалося. Обвинувачений підтвердив, що в 1932—1933 рр. він “неправильно сприймав оточуючу дійсність на Україні в розумінні стану нашої економіки” і “неправильні політичні антипартійні висновки” записував у своєму щоденнику.

Засуджений до заслання в Красноярський край, Заволока наполегливо добивався перегляду своєї справи й відновлення в рядах партії. Одне з численних звернень до партійних і радянських органів — на адресу XXI з’їзду КПРС — досягло мети і кримінальну справу щодо Заволоки було припинено за відсутністю складу злочину³⁰¹. Президія контрольно-ревізійної комісії Київської міської організації компартії України в березні 1990 р. вирішила не розглядати питання про партійну реабілітацію Заволоки через неможливість установити його долю.

Ознайомлення з реабілітаційними документами ще рельєфніше розкриває трагізм людей, які піддавали сумніву або зовсім не сприймали голе адміністрування, масові обшуки, арешти з метою вилучення зерна, навіть насіннєвих фондів. Щоправда, такі документи, виготовлені в іншу історичну епоху, спроможні як відновити істину завдяки додатковим розслідуванням, передопитам свідків, неупередженості слідчих тощо, так і завуалювати суть справи, по-новому її сфальсифікувати. Причиною останнього були не тільки рівень сумлінності, порядності та кваліфікації працівників органів правосуддя й насамперед їхня партійна приналежність. Політична заангажованість і доцільність наперед визначали канву реабілітаційних висновків постсталінської доби, у тому числі й пов’язаних з репресіями в роки голодоморів. Прийоми визначення джерелознавчого потенціалу архівно-слідчих справ в українській історичній літературі вже напрацьовані³⁰², проте розроблення докладної методики все ще залишається актуальною проблемою українського джерелознавства.

**6. Документи Державного архіву Служби безпеки України
як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні**

Оцінки винуватців голодомору 1932—1933 рр. та факти, що підтверджують його численні жертви, містяться у справах ДА СБУ з інформаційними документами про “бандитсько-терористичні прояви”, а також про настрої різних верств населення в Україні. ДПУ УСРР у своїх регулярних зведеннях та доповідних записках докладно інформувало ЦК КП(б)У про ситуацію в усіх областях України в роки голодомору. Нове світло на розмах боротьби селян проти заходів Радянської влади проливають спецповідомлення про антипартиїні й антирадянські прояви партійців на транспорті³⁰³ та про хлібозаготівлі у 1932 р. — на початку 1933 р. у кількох областях України³⁰⁴. Останній документ містить обережне за формою й вражає за змістом повідомлення про “зареєстровані продовольчі труднощі” в “окремих селах деяких районів України”. Стиль документа видає, з одного боку, прагнення авторів донести партійно-державним органам правду про становище на селі, а з іншого — не накликати їхнього гніву. У документі йдеться про вживання селянами в їжу сурогатів, поширення шлункових захворювань, опухання, випадки голодної смерті у Київській, Вінницькій, Дніпропетровській і Донецькій областях, людоїдство в Уманському і Сквирському р-нах Київщини та про те, що органи ДПУ УСРР з цих питань проінформовані районні організації з метою надання допомоги голодуючим.

Згідно з донесеннями ДПУ УСРР, фізичний терор проти представників Радянської влади в українських селах зростав із місяця в місяць³⁰⁵. Довідки, складені в Особливому відділі ДПУ УСРР, містять дані про динаміку, форми та регіони селянського опору в 1932 р. та на початку 1933 р. У документах констатувалося, що з травня 1932 р. кримінальний бандитизм в Україні стрімко переростає в політичний³⁰⁶. До останнього належали збройні напади на радгоспи й колгоспи, кооперативи, МТС, терористичні акти проти членів і кандидатів партії та комсомольців. Переломним моментом для ДПУ стало опублікування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., після чого крива кількості зафіксованих політичних акцій упала до 12 %. Причинами цього були як механічна перекваліфікація складу злочинів співробітниками ДПУ, так і фізичне упокорення селян, супроводжуване поширенням голоду в Україні.

У процесі запеклої боротьби з “бандитизмом”, яка більше скидалася на війну з власним народом, безперечну перемогу одержували органи державної влади. За одинадцять місяців 1932 р. органами ДПУ УСРР було вилучено 28 200 одиниць зброї, у тому числі 19 490 — нарізної, а ураженою політичним бандитизмом на початок 1933 р. вважалася лише Чернігівська обл.

Документи таємного діловодства розкривають такі види злочинів, як крадіжки хліба й суспільної власності, опір хлібозаготівлям, спекуляцію хлібом, шкідництво в колгоспах, радгоспах і МТС, антирадянська агітація, в тому числі поширення листівок. До нас дійшло обмаль листівок, вилучених у селян органами ДПУ УСРР. За опосередкованими даними, у більшості з них містився заклик виступати проти заходів Радянської влади на селі, проти колгоспів і рідше — до повстання. Листівки розповсюджувалися від імені Українського революційного комітету та закордонної фракції Української соціал-демократичної робітничої партії. Для полегшення переховування лис-

тівки виготовлялися на цигарковому папері у закордонних типографіях. Належать вони до різних періодів історії 1930-х рр. і побудовані у формі звернень до українських селян, робітників, інтелігентів. Для переконливості й наочності листівки інколи супроводжувались сатиричними малюнками на радянську дійсність. Листівка 1932 р. закликала українських селян не надіятись на покращання пануючої влади, а боротись за незалежну Українську Народну Республіку, щоб “стати вільними громадянами своєї вільної країни”. Автори попереджали про насування голоду в Україні і заплановане чергове винищення селян-хліборобів. У листівці 1939 р. під промовистою назвою “Селяни, не давайте хліба більшовикам!” стверджується, що в 1932—1933 рр. від голоду вимерло близько 8 млн осіб “української людности”.

Порівняння статистичної звітності та поточних зведень ДПУ УСРР підтверджує посилення репресивної діяльності органів влади на селі, починаючи з листопада 1932 р. Про це свідчить як стрімке зростання числа арештованих, так і жорстокість вжитих до них репресивних заходів. Довідки та зведення ДПУ УСРР деталізують статистичну звітність щодо соціального складу арештованих, види злочинів, за які особливо переслідували в роки голодомору, та покарання за них. Значну групу арештованих становили голови і члени правління колгоспів, куркулі, середняки й бідняки (середняків було на третину більше від куркулів), сільські учителі, духовенство. Протягом листопада 1932 — січня 1933 р. в селах України було арештовано 37 797 осіб і ліквідовано, за термінологією ДПУ, понад 390 антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних організацій і груп³⁰⁷. За цей час було розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, позбавлення волі й ув’язнення в концтабори — 8003, висилці — 2533 особи³⁰⁸. Документ безпристрасно фіксує виселення за межі України кількох тисяч осіб, чия вина полягала лише в тому, що вони проживали у районах, найвідсталіших у хлібоздачі. Тут же йдеться і про результати пошуків спільними зусиллями ДПУ УСРР та Робітничо-селянської міліції останніх істівних запасів. З викритих схованок — потайних ям, комор, навіть з відходів, а також у спекулянтів і перекупників у грудні 1932 — січні 1933 р. було вилучено 1718,5 тис. пудів зерна і хліба.

Окрему групу документів ДА СБУ (колекція друкованих видань, фонд № 13) становлять обвинувальні висновки у справах “контрреволюційна змова”, “контрреволюційна повстанська (варіант — шкідницька) організація” в сільському господарстві. Про деякі з них уже відомо науковцям, але загалом джерельна база для вивчення, так би мовити, селекційної діяльності на селі органів ДПУ, а потім НКВС УСРР, досі не використана. Є підстави вважати, що диригентами цих справ і організаторами хлібозаготівель та масових репресій на селі були одні й ті ж особи. Фабрикація справ “сільського профілю” розпочалася разом з колективізацією сільського господарства і вилилась передусім у винищення фахівців-аграрників. Витяги з показань підсудних та свідків, стислі стандартні звинувачення, констатація відсутності речових доказів, пропонована міра соціального захисту (найчастіше — розстріл або концентраційні табори), направлення на слухання судової трійки при колегії ДПУ УСРР, підписи відповідальних осіб — ось і вся структура справ. Прямо у

тексті можна побачити, як без будь-якого додаткового розгляду чиєюсь владною рукою виправлялись терміни ув'язнення в концентраційних таборах³⁰⁹ від 5 до 10 років, вписувалась убивча літера “Р” — “розстріл”³¹⁰.

Зразком для республіканських органів ОДПУ міг послужити обвинувальний висновок, розтиражований у Москві Економічним управлінням ОДПУ (ЕКУ ОДПУ) в квітні 1933 р.³¹¹ У справі “Політичного центру” (специфіка України позначена назвою “Практичний центр”) було арештовано понад 6 тис. осіб, у тому числі в Україні 761, “незгодних з політикою Радянської влади в селі”. У руслі або паралельно з всесоюзною викривальною кампанією відбувалося побиття сільськогосподарських кадрів в Україні в найчорніші дні голодомору — восени 1932 р. та навесні 1933 р.

“Контрреволюційна повстанська організація”, яка нібито діяла в Україні, свою назву, очевидно, одержала в ДПУ УСРР, надто претензійно й витіювато вона звучала: “Контрреволюционный заговор в сельском хозяйстве — украинский филиал”. Рішення щодо учасників “змови” судова трійка при колегії ДПУ УСРР винесла якраз у розпал голодомору — 27 квітня 1933 р.

Оригінал обвинувального висновку, завірена копія витягу з протоколу засідання судової трійки, слідчі матеріали не залишають сумнівів у кричущій упередженості судочинців. Шмат паперу, де чорнилом виведено довідку про розстріл 22 серпня 1933 р. за наказом заступника голови ДПУ чотирьох фахівців у галузі сільського господарства — В.А.Батиєнка, Л.Н.Діманта, В.С.Єлисеєва, В.Д.Борщика, — водночас містить інформацію, що про цей факт повідомлено ОДПУ³¹². Згідно з обвинувальним висновком, контрреволюційна організація у сільському господарстві України на чолі з колишнім заступником завідуючого сектором урожайності Академії сільськогосподарських наук УСРР В.А.Батиєнком планувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання. Для здійснення цієї мети організація нібито вела шкідницьку роботу в сільському господарстві, спрямовану на “спотворення усіх заходів партії з реконструкції сільського господарства, зриву посівної, збиральної і заготівельної кампаній, чим викликала незадоволення серед селян”³¹³.

Ліквідація цієї “потужної організації”, тісно зв’язаної з своїм “московським центром” та українською еміграцією в Польщі й Румунії, не вирішила проблеми катастрофи в українському селі. Списати її на 15 засуджених у справі осіб не видавалось можливим. Однак 52 томи документів слідства³¹⁴ свідчили про спроби радянських органів державної безпеки вкотре підставити плече партійно-державному керівництву і допомогти йому виправдатись в очах народу.

Судячи з обвинувального вироку у справі про “контрреволюційну змову в системі сільського господарства СРСР”, переданому на суд колегії ОДПУ, контрреволюційні організації були “викриті” у Вінницькій, Одеській, Харківській, Київській, Дніпропетровській і Донецькій областях³¹⁵. Логічна критика наявних справ “організацій” перших двох областей повністю спростовує не тільки детально розписану ЕКУ ОДПУ формулу звинувачення, терористичну, диверсійну, шпигунську, шкідницьку і тому подібну діяльність організацій, а й сам факт їхнього існування.

Використання з науковою метою такої категорії джерел вимагає їх критичного аналізу разом з архівно-слідчими документами і з врахуванням конкретно-історичних обставин формування справ. Взаємопов'язана зовнішня та внутрішня критика джерел³¹⁶, очевидно, має бути неодмінною умовою дослідження витоків голодомору, характеристики його організаторів і жертв.

Картину голодомору 1932—1933 рр. доповнюють пізніші документи ДПУ УСРР про стан сільського господарства в окремих областях України в 1934—1935 рр. Здебільшого це довідки про хід весняної сівби, зернопостачання, про результати господарського року порівняно з попередніми роками, про стан збереження посівного фонду, настрої селян і червоноармійців (фонд № 16 таємного діловодства). Документи, зокрема довідки, складені за листами з села в Червону армію, а також повідомлення про становище в червоноармійських частинах переконують: у 1933 р. голод в Україні не закінчився. Ось найхарактерніші витяги з листів селян до своїх дітей, написані наступного року. “На сьогоднішній день у нашому колгоспі вся робота стоїть тому, що народ голодний, опухлий і помирає”. “Хліба колгосп не дає; хліб віддали державі, а самі голодні й босі. У нас тут страшний голод, багато народу задушилось від голоду. У нас одна жінка задушила своїх 4-х дітей і сама два тижні жила голодна”. “Дорогий сину. Доведеться всім нам помирати з голоду, бо в нашому хуторі дуже багато голодуючих. Уже поїли всю полову, так що кругом помираємо всі”³¹⁷.

Повідомлення такого характеру, перехоплені органами ДПУ, датовані травнем та груднем 1934 р. Відправники проживали в різних районах Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Харківської областей. Батьки радили червоноармійцям після закінчення служби не повертатись додому.

Поруч з довідками про зміст листів селян збереглися витяги із зведень оперативного відділу ДПУ УСРР про настрої червоноармійців. За їхнім листуванням (перлюстровано понад 200 тис. листів лише в першій половині лютого 1934 р.) оперативники виділили як основні скарги на голод в армії. Вдома так ніколи й не прочитали правди про армійське життя, про “голод після голоду”. “Щоденно голодний, голодую більше, ніж весною. Тут помирають червоноармійці щоденно по 20 душ від того, що недоїдають”, — писав боєць стрілецького полку з Вінниці. За довідкою опервідділу, листи “негативного” змісту намагалися відправити з Київського, Житомирського, Харківського, Чернігівського, Вінницького, Чугуївського, Бердичівського й Одеського гарнізонів³¹⁸.

Через відсутність джерел в українській історіографії майже не висвітлено діяльність української еміграції в роки голодомору 1932—1933 рр., хоча емігранти ніяк не могли залишитись байдужими до долі своїх братів і сестер на батьківщині. З цієї точки зору привертає увагу машинописна копія перекладу на російську мову повідомлення Гетьманської управи в Берліні з питання допомоги голодуючим в Україні³¹⁹, одержана з Москви ДПУ УСРР у лютому 1934 р. Управа аналізувала причини та наслідки голоду в Радянській Україні і роз'яснювала організованим прихильникам гетьманського руху за кордоном їхні завдання в наданні допомоги голодуючим.

6. Документи Державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення голодомору 1932—1933 рр. в Україні

З документа з'ясовується, що, незважаючи на надзвичайні зусилля, докладені більшовиками для замовчування голоду, за кордоном через приватні контакти, дипломатичні служби різних держав та іншими шляхами дізнавалися про нього і намагалися вплинути на більшовицьку владу, проте наражалися на твердий опір. Для дослідників голодомору цікавим буде зіставлення діяльності Комітету порятунку України, створеному на Галичині з центром у Львові (політична рефлексія), та Комітету допомоги голодуючим на Україні, заснованому в Берліні під орудою дочки гетьмана П.Скоропадського Єлизавети (відмова від політичних акцій, виняткова благодійність). Документ чітко визначає голод в Україні і на козацьких землях СРСР як “новий і на цей раз найстрашніший за кількістю жертв вибух більшовицького терору у формі планомірно, протягом кількох років підготовленого більшовицькою владою колосальної голодної катастрофи, влаштованої з метою остаточно зламати всякий опір населення комуністичній системі”.

Ще до гостріших оцінок подій в Україні у 1932—1933 рр. дійшов у своїй праці “Українське питання”, призначеній для іноземних читачів, Євген Ляхович — один із керівників ОУН і засновників Організації державного відродження України, який на початку 1930-х для активного викриття радянської влади повернувся із США в Європу та проживав у Лондоні. Історія українського питання, у викладі Ляховича, містить оціночні дані про загибель внаслідок голоду 6 млн українців та висновок, що коли Україні ніхто не допоможе, то протягом зими вимре ще стільки ж. Він повідомляв про великий розмах людодіства, і висловлював переконання, що виною усьому — більшовицька Росія, яка вирішила завдати остаточного удару: винищити український народ голодом³²⁰. Є.Ляхович нагадав, що під час голоду 1922 р. іноземні комітети допомоги часто дивувались тому, що більшовицька влада рідко або зовсім не згадувала про українські райони, уражені голодом. Тепер же стражданнями України не перейнялися навіть на сесії Ліги Націй, яка передала розгляд цього питання Міжнародному Червоному Хресту.

У підрадянській Україні не тільки ці, а й інші первинні та навіть вторинні джерела про голодомор 1932—1933 рр. були під забороною, щоб ні тодішній світ, ні наступні покоління не дізналися про жертви тоталітарного режиму. Та суд історії, про який у широкому розумінні ще в 1967 р. писав на сторінках “Українського історичного журналу” світлої душі вчений, прекрасний знавець джерел з історії України Ф.П.Шевченко³²¹, таки неминучий. Ніби продовжуючи його думки, професор Сорбонни Ален Безансон у промові, виголошеній 4 червня 1983 р. на відзначення 50-річчя Великого Голоду в Україні, мовив актуальні й понині слова: “Жертви чекають помсти і справедливого суду історії. Крім молитви, все, що ми можемо зробити для без числа цих мучеників, — це пам'ятати. Що означає: знати, досліджувати, зафіксувати й аналізувати події”³²². Його заклик показав, що страшну трагедію ХХ ст. людство не зможе забути.

Найбільш репрезентативні документи ДА СБУ про голодомор 1932—1933 рр. в Україні зберігаються переважно в Києві, а також в обласних центрах та в АР Крим. Вони є вагомим історичним джерелом для об'єктивного відтворення процесів, що визначали масштаби, суспільно-політичні, соціаль-

но-економічні, генетичні, культурні, морально-психологічні та інші наслідки голодомору в Україні. Аналіз виявлених документів показує їхню цінність також для вивчення методів колективізації, спротиву селян політиці більшовицької влади. Ці документи, висвітлюючи діяльність радянських органів державної безпеки на селі, тим самим дають змогу зробити ще один вагомий крок до пізнання історичної правди.

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Пугівник. — К., 2001.
- ² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд. Р.Я. Пиріг. — К., 1990.
- ³ Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 6—9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 12—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1934. Резолюції XII з'їзду КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. — Харків, 1934.
- ⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. — К., 1976. — С.767, 774.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 377, 378, 382, 383.
- ⁶ Комуніст. — 1932. — 14 жовтня.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 36.
- ⁸ Там само. — Спр. 2264. — Арк. 47.
- ⁹ Там само. — Спр. 403. — Арк. 1—14.
- ¹⁰ Комуніст. — 1933. — 14, 15 червня.
- ¹¹ Там само. — 26 листопада.
- ¹² Голод 1932—1933 років на Україні... — С. 349.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 151—156.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 2.
- ¹⁵ Голод 1932—1933 років на Україні... — С. 129.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2029. — Арк. 67.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 244. — Арк. 159—163.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 96—107.
- ²⁰ Там само. — Арк. 262, 263; Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 7, 8.
- ²¹ Голод 1932—1933 років на Україні... — С. 162, 190.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 101. — Спр. 1107. — Арк. 1.
- ²³ Там само. — Спр. 1080. — Арк. 7—10.
- ²⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 95—102.
- ²⁵ Там само. — Спр. 1931. — Арк. 32—35.
- ²⁶ Там само. — Спр. 2264. — Арк. 12—14.
- ²⁷ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 2—5.
- ²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 88—92.
- ²⁹ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 73—81.
- ³⁰ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 238.
- ³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2073. — Арк. 27.
- ³² Там само. — Арк. 44—48.
- ³³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 199—202.

- ³⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1280. — Арк. 1—5.
³⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2071. — Арк. 13.
³⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 21—23.
³⁷ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1080. — Арк. 137—139.
³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2264. — Арк. 38—40.
³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 13.
⁴⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2279. — Арк. 67—74.
⁴¹ Там само. — Спр. 2189. — Арк. 178—179.
⁴² Там само. — Спр. 2130. — Арк. 41—47.
⁴³ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 89—93.
⁴⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1243. — Арк. 160.
⁴⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 47—51.
⁴⁶ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 10—12, 17—18, 42—48; Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 96—97; Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1282. — Арк. 5—15.
⁴⁷ Державний архів Вінницької області. — Ф. П—136. — Оп. 3. — Спр. 80. — Арк. 27—29.
⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 43.
⁴⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
⁵⁰ Там само. — Спр. 2191. — Арк. 96—97.
⁵¹ Там само. — Спр. 2052. — Арк. 41—44.
⁵² Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 3—4.
⁵³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 42—43.
⁵⁴ Там само. — Арк. 122—124.
⁵⁵ Там само. — Спр. 1944. — Арк. 1—16.
⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 10. — Арк. 259.
⁵⁷ Там само. — Спр. 3. — Арк. 233—234.
⁵⁸ Голод 1932—1933 років на Україні... — С. 293.
⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 111.
⁶⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 34.
⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 177.
⁶² Там само. — Спр. 238. — Арк. 53—54.
⁶³ ЦДАВО України. — Оп. 8. — Спр. 279. — Арк. 13, 38—39, 109.
⁶⁴ Там само. — Спр. 281. — Арк. 91.
⁶⁵ Там само. — Спр. 117. — Арк. 184.
⁶⁶ Там само. — Арк. 473—474.
⁶⁷ Там само. — Арк. 490—491.
⁶⁸ Там само. — Спр. 108. — Арк. 98.
⁶⁹ Там само. — Спр. 117. — Арк. 162.
⁷⁰ Там само. — Арк. 534.
⁷¹ Там само. — Арк. 202.
⁷² Там само. — Арк. 73.
⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 43—52.
⁷⁴ Там само. — Оп. 14. — Спр. 73. — Арк. 9—12, 17—21.
⁷⁵ Там само. — Спр. 197. — Арк. 16—17.
⁷⁶ Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1657. — Арк. 59—66.
⁷⁷ Там само. — Арк. 8—11.
⁷⁸ Там само. — Спр. 2572. — Арк. 4—15.
⁷⁹ Там само. — Арк. 16—21.

⁸⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 18 зв. — 19.

⁸¹ Там само. — Арк. 20—23.

⁸² Там само. — Арк. 313в. — 33.

⁸³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 15. — Спр. 18665. — Арк. 1—2.

⁸⁴ Там само. — Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3532. — Арк. 163; Спр. 3539. — Арк. 244; Оп. 10. — Спр. 10. — Арк. 2; Оп. 8. — Спр. 3542. — Арк. 216.

⁸⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 426. — Арк. 36—38.

⁸⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1415. — Арк. 15; Спр. 1444. — Арк. 57—59.

⁸⁷ Там само. — Спр. 1444. — Арк. 126.

⁸⁸ Центральний державний архів кінофотофонодокументів України (ЦДКФФД), №№ 2—148 556, 2—148 558, 3—1101, 4—17 886, 2—147 501, 2—125 421.

⁸⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). — Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 19; Ф. 1364. — Оп. 1. — Спр. 46, 144.

⁹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ). — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 290. — Арк. 7—10.

^{90а} В ДА МВС України зберігаються справи щодо злочинів, які були віднесені у 50-ті рр. до категорії кримінальних. Серед них немає справ на осіб, засуджених за політичні злочини, визначені у кримінальних кодексах того часу ст.ст.54 КК УСРР, 58 КК РСФРР.

^{90б} Секретно-оперативне управління центрального апарату ОДПУ у 1932 р. було ліквідоване, а Відділ центральної реєстратури, який входив до його складу, реорганізований в Обліково-статистичний відділ (ОСВ).

^{90в} Самого тексту постанови від 7 серпня 1932 р. і відомчих регламентуючих документів щодо неї в ДА МВС України не збереглося.

^{90г} Для розгляду на Особливу нараду та трійку направляли матеріали на громадян з усіх регіонів України.

^{90д} Ст. 174—4 КК УСРР — “за розбій, коли він спричинив смерть, до 10 років, а при особливо обтяжуючих обставинах до вищого заходу соціалістичної оборони — розстрілу” (С. 78—79). Ст. 56—17 КК УСРР — “за бандитизм... при особливо обтяжуючих обставинах до вищого заходу соціалістичної оборони — розстрілу з конфіскацією майна” (С. 30). Ст. 138 п. “а” — “за вмісне вбивство з користі... і інших низьких мотивів до позбавлення волі на строк до 10 років, ... при особливо обтяжуючих обставинах до вищої міри покарання — розстрілу” (С. 69—70). Ст. 138 п. “в” — “за вмісне вбивство способом особливо болісним для загиблого до позбавлення волі на строк до 10 років, ... при особливо обтяжуючих обставинах до вищої міри покарання — розстрілу” (С. 69—70).

⁹¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. — М., 2001. — 798 с.

⁹² Там само. — С. 164.

⁹³ Там само. — С. 168—169.

⁹⁴ Там само. — С. 179.

⁹⁵ Там само. — С. 273.

⁹⁶ Там само. — С. 307.

⁹⁷ “Совершенно секретно” Лубянка — Сталину о положении в стране (1922—1934 гг.) / Ред.-сост. Г.Н. Севостьянов и др. — М.: Ин-т истории, 2001. — Т. 1—4.

⁹⁸ Спецпереселенцы — жертвы “сплошной коллективизации”. Из документов “особой папки Политбюро ЦК ВКП(б)” 1930—1932 гг. // Исторический архив. — 1934. — № 4. — С. 145—180.

⁹⁹ Там само. — С. 158.

- ¹⁰⁰ Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы из архивов // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 160—171.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 169—170.
- ¹⁰² Земсков В.Н. Судьба “кулацкой ссылки” (1930—1954 гг.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 118—143.
- ¹⁰³ Там само. — С. 122—123.
- ¹⁰⁴ Graziosi A. Kollektivisation, revoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports olu BPU ol Ukraine de février-mars 1930 // Cahiers du Monde Russe. — Vol. XXXV (3), 1994. — P. 437—633.
- ¹⁰⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы: В 5 т. Т. 3: Конец 1920—1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. — М., 2001. — 1008 с.
- ¹⁰⁶ Посетители кремлевского кабинета И.В.Сталина // Исторический архив. — 1995. — № 1—3. — С. 128—200.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 168, 200.
- ¹⁰⁸ “Счастье литературы”. Государство и писатели. 1925—1938 гг. Документы / Сост. Д.Л.Бабиченко. — М., 1997.
- ¹⁰⁹ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. — М., 1997.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ РДАЕ. — Ф. 396. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 7, 15, 24, 27, 32; Оп. 7. — Спр. 12. — Арк. 14; Спр. 14. — Арк. 9.
- ¹¹² Там само. — Ф. 413. — Оп. 13. — Спр. 633. — Арк. 26—27.
- ¹¹³ Там само. — Ф. 5675. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 56; Спр. 41. — Арк. 13.
- ¹¹⁴ Там само. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ¹¹⁵ Там само. — Оп. 329. — Спр. 132. — Арк. 25—28.
- ¹¹⁶ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги / Ин-т истории СССР, АН СССР. — М., 1991.
- ¹¹⁷ Писатель и вождь: Переписка М.А.Шолохова с И.В.Сталиным. 1931—1950 годы. Сб. док. из личного архива И.В.Сталина / Сост. Ю.Мурин. — М.: Раритет, 1997.
- ¹¹⁸ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — 1990.
- ¹¹⁹ У документі помилка. Слід читати: УСРР.
- ¹²⁰ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 3, 4.
- ¹²¹ Там само. — С. 190.
- ¹²² Там само. — С. 230—231.
- ¹²³ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал /Автори-упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. — К., 1991.
- ¹²⁴ Там само. — С. 17.
- ¹²⁵ Там само. — С. 573,582.
- ¹²⁶ Там само. — С. 14.
- ¹²⁷ У тексті книги помилково — Віктор.
- ¹²⁸ Шаталіна Євгенія [Матеріали до конференції] // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки : Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 168—170.
- ¹²⁹ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. — С. 295.
- ¹³⁰ Там само. — С. 531.
- ¹³¹ Там само. — С. 331—333, 385—391.
- ¹³² Там само. — С. 243—246.

- ¹³³ Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. — К., 1992.
- ¹³⁴ Там само. — С. 10.
- ¹³⁵ Там само. — С. 388.
- ¹³⁶ Там само. — 735.
- ¹³⁷ *Воля Олесь*. Мор: Книга буття України. — Канада—Україна, 1993.
- ¹³⁸ *Мухіна Марина*. Упокорення голодом: Збірник документів. — К., 1993.
- ¹³⁹ *Воля Олесь*. Мор: Книга буття України. — С. 62.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 203, 338, 371.
- ¹⁴¹ Там само. — С. 21.
- ¹⁴² Там само. — С. 4.
- ¹⁴³ *Воля Олесь*. Мор: Книга буття України. — К., 2002.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 4.
- ¹⁴⁵ Літературна Україна. — 1993. — 11 березня.
- ¹⁴⁶ *Мухіна Марина*. Зазнач. праця.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 5—21.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 173—265.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 175, 176, 183, 187, 191, 196, 200.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 184, 188, 189, 192.
- ¹⁵¹ Там само. — С. 199.
- ¹⁵² Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф.Зубанич; передмова В.Яворівського. — К., 1998. — С. 123—219.
- ¹⁵³ Там само. — С. 184—191.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 134—135.
- ¹⁵⁵ Там само. — С. 136.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 143.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 127, 128.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 133, 134.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 150—153.
- ¹⁶⁰ Там само. — С. 162.
- ¹⁶¹ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. — К., 2001.
- ¹⁶² Там само. — С. 5.
- ¹⁶³ Там само. — С. 228—247.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 254.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 248, 270—278.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 314—339.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 351.
- ¹⁶⁹ Голод на Поділлі: Книга свідчень / Ред.-упоряд. В.Мацько. Вступ. ст. Л.Коваленко-Маняк. — Кам'янець-Подільський, 1993.
- ¹⁷⁰ Там само. — С. 3.
- ¹⁷¹ Там само. — С. 6.
- ¹⁷² Там само. — С. 8.
- ¹⁷³ Там само. — С. 9.
- ¹⁷⁴ Там само.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 49.

- ¹⁷⁶ Там само. — С. 96—97.
- ¹⁷⁷ *Винокурова Фаїна, Подкур Роман*. Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область: Документи і матеріали. — Вінниця, 1993.
- ¹⁷⁸ Там само. — С. 32.
- ¹⁷⁹ Там само. — С. 5.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 45, 46.
- ¹⁸¹ Там само. — С. 59.
- ¹⁸² Там само. — С. 64.
- ¹⁸³ Там само. — С. 136.
- ¹⁸⁴ Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Автор-упоряд. Ящук Петро. — К., 1999.
- ¹⁸⁵ Там само. — Кн. 1. — С. 13.
- ¹⁸⁶ Там само. — С. 17.
- ¹⁸⁷ *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
- ¹⁸⁸ Портрет темряви. Кн. 1. — С. 123.
- ¹⁸⁹ Там само. — С. 152, 153.
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 187, 191.
- ¹⁹¹ Там само. — Кн.2. — С. 25.
- ¹⁹² Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині / Упоряд. А.І.Голуб, Ю.А.Мицик, Н.Р.Романець. — Дніпропетровськ, 1993.
- ¹⁹³ Там само. — С. 5, 6.
- ¹⁹⁴ Там само. — С. 51, 52.
- ¹⁹⁵ Там само. — С. 61.
- ¹⁹⁶ Там само. — С. 76.
- ¹⁹⁷ Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. — Полтава, 1997.
- ¹⁹⁸ Там само. — С. 4.
- ¹⁹⁹ Там само. — С. 17.
- ²⁰⁰ Там само. — С. 38.
- ²⁰¹ Там само. — С. 40.
- ²⁰² Там само. — С. 42, 43.
- ²⁰³ Там само. — С. 46, 50.
- ²⁰⁴ Там само. — С. 209.
- ²⁰⁵ Там само. — С. 244—245.
- ²⁰⁶ Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929—1933). Документи і матеріали. — Миколаїв, 2000.
- ²⁰⁷ Там само. — С. 20.
- ²⁰⁸ Там само. — С. 21—36.
- ²⁰⁹ Там само. — С. 58.
- ²¹⁰ Голодомор на Житомирщині. 1930—1934 роки: Документи і спогади: Збірник / Упоряд. Р.Ю.Кондратюк, Д.Я.Самолук. — Житомир, 1993; Неоголошена війна: Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років / Автор-упоряд. В.Тимофєєв. — Тернопіль, 1993.
- ²¹¹ *Мищенко Олександр*. Безкровна війна: Книга свідчень / Передм. О.Гончара. — К., 1991.
- ²¹² Там само. — С. 3, 4.
- ²¹³ Там само. — С. 60, 75, 122.
- ²¹⁴ Там само. — С. 47.

- ²¹⁵ Там само. — С. 139.
- ²¹⁶ *Іванців Володимир*. Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921—22, 1932—33 та 1947 роках. — К., 1992.
- ²¹⁷ Там само. — С. 14, 15.
- ²¹⁸ Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих / Упоряд. Т.Поліщук. — К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
- ²¹⁹ Там само. — С. 244.
- ²²⁰ Там само. — С. 239, 240.
- ²²¹ Там само. — С. 267—329.
- ²²² Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упоряд.: Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк, 2000.
- ²²³ Там само. — С. 21.
- ²²⁴ Там само. — С. 23.
- ²²⁵ Там само. — С. 59.
- ²²⁶ Там само. — С. 113, 114.
- ²²⁷ Там само. — С. 138.
- ²²⁸ Там само. — С. 167.
- ²²⁹ Там само. — С. 235.
- ²³⁰ Там само. — С. 316—317.
- ²³¹ Там само. — С. 405—407.
- ²³² *Терновий В.* Було це на Славутчині в 30-х... — Славута, 1993.
- ²³³ *Рудий В.* Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933 років у Тиврівському районі Вінницької області). — Тиврів, 1993.
- ²³⁴ *Таран Микола*. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття. — Біла Церква, 1995.
- ²³⁵ *Терновий В.* Було це на Славутчині в 30-х... — С. 8.
- ²³⁶ Там само. — С. 17.
- ²³⁷ *Рудий В.* Розп'ята Тиврівщина. — С. 3.
- ²³⁸ Там само. — С. 16.
- ²³⁹ Там само. — С. 35.
- ²⁴⁰ Там само. — С. 44.
- ²⁴¹ Там само. — С. 28.
- ²⁴² Там само. — С. 56.
- ²⁴³ *Таран Микола*. Розп'яте село. — С. 36—53.
- ²⁴⁴ Там само. — С. 36—52.
- ²⁴⁵ Там само. — С. 30—31.
- ²⁴⁶ *Мицик Ярина*. Голод у Вишнополі. — Тальне, 1993.
- ²⁴⁷ Там само. — С. 3—26.
- ²⁴⁸ Там само. — С. 27—33.
- ²⁴⁹ Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса—Львів, 2001. — С. 98—120.
- ²⁵⁰ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for the Commiss. by J.E.Mace and L.Heretz. — Washington, D.C.: U.S. Government Printed Office, 1991 (Vol.1. — Х. 582 р.; Vol. 2. — VII. р. 583—1166; Vol. 3. — VII р. 1167— 1734.)
- ²⁵¹ *Порохівський Г.* Втікачі з України: Допис з Румунії // Свобода. — 1932. — 15 травня, 11 червня; Повідомлення з польсько-радянського кордону // Там само. — 1933. — 11 червня; Повідомлення з румуно-радянського кордону // Діло. — 1933. — Ч. 128.

- ²⁵² Der ukrainische Hunger — Holokaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. D.Zlepko / Aus den Beständen des Politischen Archivs im Auswärtigen Amt, Bonn, 1988.
- ²⁵³ Там само. — С. 10—11.
- ²⁵⁴ Там само. — С. 105.
- ²⁵⁵ Там само. — С. 126.
- ²⁵⁶ Там само. — С. 222.
- ²⁵⁷ *Graziosi Andrea*. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens 1932—1934 // Cahiers du Monde russe et sovietique. — 1989. — XIX (1—2), p. 5—106.
- ²⁵⁸ *Граціозі Андреа*. Вказ. праця. — С. 49.
- ²⁵⁹ Там само. — С. 57.
- ²⁶⁰ Там само. — С. 58.
- ²⁶¹ *Мицюк О.К.* Агроризація жидівства України на тлі загальної економіки. — Прага, 1933. — С. 169.
- ²⁶² *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 431—579.
- ²⁶³ *Граціозі Андреа*. Вказ. праця. — С. 58.
- ²⁶⁴ Там само.
- ²⁶⁵ Там само.
- ²⁶⁶ Там само.
- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 59.
- ²⁶⁹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 530—531.
- ²⁷⁰ *Граціозі Андреа*. Вказ. праця. — С. 61.
- ²⁷¹ Там само. — С. 68.
- ²⁷² Там само. — С. 84.
- ²⁷³ Голод в Україні. 1946—1947. Документи і матеріали. — Київ—Нью-Йорк, 1996. — 376 с.
- ²⁷⁴ Там само. — С. 13.
- ²⁷⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 25. (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 1.
- ²⁷⁶ Там само. — Ф. 16. — Оп. 25 (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 2 зв.
- ²⁷⁷ За сучасним адміністративно-територіальним поділом України Оріхівський район належить до Запорізької області.
- ²⁷⁸ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 25 (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 105.
- ²⁷⁹ *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ—Полтава, 1992. — С. 14—16.
- ²⁸⁰ ДА СБУ, Запоріжжя. — Спр. П-12289. — Арк. 219—221.
- ²⁸¹ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 25 (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 70.
- ²⁸² Там само. — Арк. 73—100.
- ²⁸³ Там само. — Арк. 98.
- ²⁸⁴ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність ГПУ УСРР в роки голодомору 1932—1933 рр. // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2001. — № 1. — С. 110—121. У публікації використано дані справи № 9 цього фонду.
- ²⁸⁵ ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 212.
- ²⁸⁶ Там само. — Арк. 41.

²⁸⁷ Там само. — Арк. 71—72.

²⁸⁸ Кримська надзвичайна комісія (Кримчека) утворена 1919 р. і підпорядковувалась ВУЧК. У 1930-ті роки в м. Сімферополь діяло окреме повноважне представництво ОДПУ Криму (з жовтня 1921 р. — Кримська АРСР у складі РСФРР). Архівні документи представництва впорядкували співробітники Головного управління СБУ в АР Крим.

²⁸⁹ ДА СБУ. Колекція документів “Голодомор 1932—1933 рр. в Україні”. Циркуляр Економічного відділу ПП ОДПУ по Криму від 23 вересня 1932 р.

²⁹⁰ Там само. Циркуляр Повноважного представника ОДПУ та начальника Економічного відділу ПП по Криму від 26 лютого 1932 р.

²⁹¹ ДА СБУ. — Ф. 9. — Спр. 666. — Арк. 56—63.

²⁹² Там само. — Арк. 58.

²⁹³ Там само. — Арк. 77.

²⁹⁴ Там само. — Арк. 80—80зв.

²⁹⁵ Там само. — Арк. 222.

²⁹⁶ ДА СБУ, Хмельницький. — Спр. П. 26539. — Арк. 60. Пакет з речовими доказами.

²⁹⁷ Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. “Чорна дошка України” (події 1930-х років). — Хмельницький, 2001.

²⁹⁸ Голос України. — 2003. — 14 лютого.

²⁹⁹ ДА СБУ. — Ф. 49905 фп. — Т.3.

³⁰⁰ 14 лютого 1936 р. Спецколегією Київського обласного суду за “антисоветскую право-троцкистскую деятельность” Д.Д.Заволока засуджений до 5 років позбавлення волі. Це рішення було опротестоване головою Верховного Суду УСРР і за вироком Спеціальної колегії Верховного Суду УСРР від 4 червня 1936 р. він був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів з наступною поразкою у правах протягом 5 років.

³⁰¹ ДА СБУ. — Спр. 49905. фп. — Т. 2. — Арк. 94.

³⁰² Пиріг Р.Я., Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 27—29.

³⁰³ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 25. — Спр. 2. — Арк. 1—13. Машинописна копія, підписана начальником транспортного відділу ДПУ УСРР Друскісом.

³⁰⁴ Там само. — Арк. 14—52. Чернетка машинописної копії. Вихідні дані відсутні.

³⁰⁵ Там само. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 4. — Арк. 3.

³⁰⁶ Там само. — Арк. 8.

³⁰⁷ Там само. — Арк. 13.

³⁰⁸ Там само. — Арк. 15.

³⁰⁹ Концентраційні табори у 1930 р. були ліквідовані шляхом перейменування на “виправно-трудова”, проте стара назва за звичкою вживалась аж до початку 1950-х років.

³¹⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 72.

³¹¹ Там само. — Спр. 131.

³¹² ДА СБУ, Харків. — Спр. 0—21343. — Т. 2. — Арк. 32.

³¹³ ДА СБУ. — Колекція документів “Голодомор 1932—1933 рр. в Україні”. Довідка у справі про організацію “Контрреволюционный заговор в сельском хозяйстве — украинский филиал”.

³¹⁴ ДА СБУ, Харків. — Спр. 0—21343. — Т. 1а.

³¹⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 131. — Арк. 7.

³¹⁶ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих... — С. 20.

Джерела та примітки

³¹⁷ ДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 27 (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 51; Ф. 16. — Оп. 28 (1951 р.). — Спр. 18.

³¹⁸ Там само. — Ф. 13. — Оп. 27 (1951 р.). — Спр. 3. — Арк. 59, 61.

³¹⁹ Там само. — Колекція документів “Голодомор 1932—1933 рр. в Україні”. Повідомлення Гетьманської управи в Берліні з питання допомоги голодуючим в Україні.

³²⁰ Там само. — Українське питання / Укладач Є.Ляхович. — С. 33.

³²¹ *Шевченко Ф.П.* Про суд історії // “УІЖ”. — 1967. — № 2. — С. 45—54.

³²² *Безансон А.* Пам’ятати і досліджувати! // Голод на Україні, 1932—1933. Вибр. статті / Упоряд. Н.Каратницька. — Сучасність: Мюнхен, 1985. — С. 143.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕНН ГОЛОДУ В ІСТОРІОГРАФІЇ, ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

Геноцид українського народу, організований компартійним керівництвом у 1932—1933 рр., — одна з найбільш трагічних сторінок вітчизняної історії. Однак майже 55 років на її дослідження було накладене табу в радянській історіографії, бо сам факт голодомору на початку 1930-х років ставив під сумнів досягнення та переваги соціалістичної системи й, врешті решт, монополію КПРС на владу.

Абсолютна більшість радянських істориків задовольнялася загальними установками партійних керівників щодо історичної науки. Тому, говорячи про голод на початку 1930-х рр., в кращому разі вказували лише на “деякі продовольчі проблеми”. Без застережень домінувала (як до, так і після XX з’їзду компартії) оцінка цього періоду, дана в сталінському короткому курсі “Історії ВКП(б)”: “В 1930—1934 роках партія більшовиків вирішила найважче після завоювання влади історичне завдання пролетарської революції — переведення мільйонів дрібновласницьких селянських господарств на шлях колгоспів, на шлях соціалізму... Подолавши ряд труднощів організаційного характеру, колгоспи остаточно укріпилися і стали на шлях заможного життя”¹.

Інша — значно менша — група істориків все-таки знала про голодомор. Їхнє мовчання зумовлювалося багатьма мотивами. До-

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

мінування в радянській історіографії лише позитивних оцінок історії побудови соціалізму в СРСР унеможливлювало оприлюднення правдивих даних про те, скільки це коштувало українському народові. Крім того, не треба забувати, що радянські історики були включені в ідеологічну боротьбу двох систем — соціалістичної та капіталістичної. Це призводило до неможливості наукового дослідження проблеми голодомору 1932—1933 рр. За таких умов сама спроба радянського дослідника підняти питання голоду 1932—1933 рр. призвела б не тільки до краху його професійної кар'єри, але могла загрожувати особистій свободі, а то й життю.

Українські радянські історики розглядали проблему голоду 1932—1933 рр. в ідеологічних межах історіографічного жанру “боротьби з буржуазними фальсифікаціями історії України”. При цьому вони уникали згадувати терміни “голод” чи “голодомор”. Навіть наводячи думки західних науковців, в уста останніх замість “голоду” часто вкладали слова про “продовольчі труднощі”. Визнаючи наявність цих труднощів, радянська історична наука водночас залишала поза увагою питання, в чому і в яких масштабах вони проявлялися, й зводила дискусію до визначення класової приналежності того чи іншого закордонного дослідника, причин “продовольчих труднощів” та визначної ролі компартії в їх подоланні. Основними причинами “продовольчих труднощів” офіційно називалися такі: відсутність досвіду організації виробництва в більшості колгоспів, підривна діяльність залишків куркульства, посуха в деяких районах ².

Таким чином, в українській радянській історіографії тема голодомору 1932—1933 рр. була майже не розробленою. Причина цього — тиск гласних і негласних заборон та самоцензури. Якщо й розглядали дану тему, то лише як проблему, “штучно вигадану буржуазними націоналістами” з метою очорнення політики компартії на селі у 1930-х рр. Такий погляд не потребував від критиків детального аналізу суті справи, а зводився тільки до викриття класової суті поглядів українських зарубіжних дослідників.

Початком вивчення проблеми голодомору українськими радянськими істориками став 1983 р. Напередодні 50-х роковин трагедії українська діаспора доклала великих зусиль для привернення уваги офіційних кіл США до питання організації компартійним керівництвом СРСР у 1932—1933 рр. штучного голоду в УРСР. На той час Сполучені Штати і Радянський Союз вступили у вирішальну фазу ідеологічного і геополітичного протистояння, тому офіційний Вашингтон вирішив скористатися слушною нагодою для відкриття ще одного пропагандистського фронту проти супротивника. Президент Р. Рейган поставив питання про розслідування в рамках Конгресу США проблеми штучного голоду в Україні.

Нова ситуація створювала істотні труднощі для компартійної пропаганди. Якщо раніше можна було обмежитися загальними гаслами про “буржуазно-націоналістичну фальсифікацію будівництва соціалізму в УРСР”, то на ретельно підготовлені випадки основного ідеологічного супротивника необхідно було відповідати контраргументами на належному фаховому рівні. Вже 11 лютого 1983 р. на вимогу першого секретаря КПУ В. Щербицького була розроблена доповідна записка “Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв’язаній реакційними центрами української

еміграції антирадянської кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами в Україні, що мали місце на початку 30-х років", підготовлена за дорученням Політбюро ЦК КПУ.

Тим часом у США створили спеціальну комісію, яка мала протягом 1985—1987 рр. дослідити проблеми голодомору 1932—1933 рр. в Україні і представити звіт Конгресові. Керівництво КПУ інтерпретувало роботу комісії як спробу розгорнути кампанію цілеспрямованої антирадянської пропаганди напередодні 70-літнього ювілею Жовтня. Як контрзахід вирішили створити свою комісію, аби аргументовано викрити ймовірні "фальсифікації". Ця комісія формально почала діяти восени 1986 р. Зазначимо, що саме створення цієї комісії в УРСР стало свідченням того, що її організатори вже не могли замовчувати факт штучного голодомору 1932—1933 рр. і обмежитися "глухою" обороною проти "брехні українського буржуазного націоналізму, підтриманого американським імперіалізмом".

Серед українських радянських дослідників, які у 1980-х рр. почали вивчати історію голодомору 1932—1933 рр., визначне місце належить Станіславу Кульчицькому. Він був включений до складу комісії, яка мала дослідити події початку 1930 рр. Як і всі радянські вчені, він розпочинав свої дослідження голоду 1932—1933 рр., будучи наперед переконаним у правоті компартії. Однак, аналізуючи раніше закриті архівні матеріали, С. Кульчицький дійшов висновку, що голод в 1932—1933 рр. таки був. Він написав доповідну записку в ЦК КПУ з пропозицією визнати факт трагедії. У грудні 1987 р. В. Щербицький у своєму виступі, приуроченому до 70-ї річниці Жовтня, вперше з трибуни згадав про голод 1932—1933 рр. Дослідники сприйняли це як знак того, що можна розробляти тему, яка тривалий час замовчувалася. Вже у березневому номері "Українського історичного журналу" (далі "УІЖ") за 1988 р. була оприлюднена перша в українській радянській історичній науці стаття про голод — праця С. Кульчицького **"До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр."**, яка фактично збігалася зі змістом його доповідної записки, поданої компартійному керівництву республіки.

У статті трагічні події зображалися так: взимку 1932—1933 рр. на значній території СРСР, в тому числі в основних зернових районах України, виникли "продовольчі труднощі, які дедалі більше посилювалися". Далі в тексті міститься певна двозначність: "У місцевостях, охоплених голодом, пустіли села, оскільки їх населення йшло в міста". А оскільки в містах не було запасів продовольства, то біженцям важко було допомогти. При цьому дослідник зауважував: "Узагальнюючих даних про кількість жертв голоду немає. Його масштаби були значно меншими порівняно з катастрофічним голодом 1921 р."³ Головною причиною голоду була названа "короткочасна, але небезпечна криза в сільському господарстві", суттю якої була анархія та безгосподарність у колгоспах. Наслідком кризи стала втрата зернової продукції. При цьому вказувалося на те, що політика хлібозаготівель тільки сприяла розгортанню кризи.

Згідно із викладеним, учений заперечував поширене представниками західної та української зарубіжної історіографії твердження про штучний характер голоду, тим більше про цілеспрямований геноцид. Крім того, заперечу-

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

чувалося й те, що голод 1932—1933 рр. призвів до мільйонних жертв. На аргумент західних дослідників про те, що порівняння переписів населення 1926 р. і 1939 р. фіксує зменшення українців щонайменше на 3 млн, С. Кульчицький відповідав, що його опоненти не враховують даних про асиміляційні тенденції (тобто частина українців стали вважати себе росіянами).

Після виходу цієї статті у світ зроблені в ній оцінки демографічних втрат від голоду 1932—1933 рр. були піддані критиці як західними, так і вітчизняними дослідниками. Зокрема, Дж. Мейс у доповіді на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у січні 1990 р. зазначав, що С. Кульчицький “некритично використав матеріали ЦСУ УРСР, зокрема перепис 1937 р.”, через це він виражував кількість жертв голодомору меншою, ніж у американських дослідників⁴. О. Рудницький вважав, що за браком необхідних даних С. Кульчицький зробив лише приблизні оцінки жертв і не пробував дати оцінку прямих людських втрат у республіці внаслідок голоду⁵. Пізніше різні дослідники вказували, що С. Кульчицький перебільшив вплив асиміляційних процесів на показник кількості жертв. Проте зазначалося, що він “показав на прикладі України безпідставність думки тих наших істориків, які намагаються мінімізувати демографічні наслідки колективізації”⁶.

В цілому перша в українській радянській історіографії стаття про голод 1932—1933 рр. мала захисний характер. Голод подавався як трагічний, прикрий, але факт радянської історії 1930-х рр. Більше того, рядки заключної частини статті, де нагадувалося про високі темпи зростання сільськогосподарського виробництва після 1933 р., справляли враження, начебто автор намагається підштовхнути читача до думки, що “продовольчі труднощі” були виправданою ціною подальшого успішного розвитку села. Однак у контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації ця стаття, мабуть, і не могла б мати іншого ідеологічного забарвлення, інакше вона навряд чи була б видрукувана відкрито.

Для дослідників, які тривалий час дотримувалися марксистсько-ленінської ідеології, проблематика голодомору стала чимось більшим, ніж новою ділянкою історичних досліджень. Це був шлях не тільки до переоцінки цінностей та заідеологізованих підходів до історії, а й до перегляду власного минулого як особистостей. Прикладом цього може слугувати подальша наукова діяльність С. Кульчицького. У 2001 р. він згадував, що тема голодомору 1932—1933 рр. наприкінці 80-х змусила його “відмовитися від стереотипів, закладених у мозок ще в дитинстві. У зрілому науковому віці довелося докорінно переглянути причинно-наслідкові зв’язки в історії радянського суспільства. Я переконався у тому, що три десятиріччя поспіль бачив історичний процес під хибним кутом зору. Тому моя наукова продукція істотно знецінилася. Прийшло відчуття життєвої катастрофи... Рятуватися можна було тільки працею...”⁷

Голодомор 1932—1933 рр. українськими радянськими істориками від кінця 1980-х рр. став інтерпретуватися як “голод”, а головну причину його вони шукали у політичній сфері — політиці вищого партійного керівництва СРСР та УСРР. Тільки подавалася ця політика як певна деформація, а не як закономірний наслідок еволюції тоталітарної радянської системи. В одній із перших брошур, які розкривали тему голодомору 1932—1933 рр., її автор —

С. Кульчицький писав, що "...трагедія голоду була результатом тодішнього політичного курсу, наслідком підміни ленінізму сталінізмом у перетвореннях у сільському господарстві" ⁸. Принагідно зазначимо, що такий підхід — "вірний Ленін" і "неправий Сталін" — був властивий радянській історіографії доби перебудови. У тій же роботі С. Кульчицького протиставлялися політика Леніна, який начебто "в 1921 р. зробив усе, щоб врятувати життя багатьом мільйонам селян Поволжя і південних районів країни", політиці Сталіна, бо то був "шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості" ⁹.

Спостерігалася подвійність у висвітленні питання, чи був голод 1932—1933 рр. результатом цілеспрямованої політики. Відповідь на нього була обережною: з одного боку, голод називався непередбачуваним наслідком для розробників економічної політики, а з іншого — вказувалося, що негативні тенденції зумовлювалися конкретними практичними діями радянських державних діячів. До того ж були відсутні пояснення, навіть на рівні гіпотез, у яких пропорціях співвідносився вплив цих двох факторів на масштаби трагедії. Власне текст брошури був більш однозначним: залишковий принцип оплати праці колгоспників, жорстке виконання плану хлібозаготівель за умов гострої нестачі хліба до нового врожаю, занесення на "чорну дошку" колгоспів-боржників, — все це говорило про те, що влада великою мірою прирекла селян на голод свідомо.

Вчений заперечував й національну спрямованість голодомору (проти українського народу як етносу) всупереч тому, як подавала ці трагічні події комісія Конгресу США. В інтерпретації радянських істориків, насамперед С. Кульчицького, голод виступав як боротьба проти класу селян, боротьба з їх протидією суцільній колективізації. З іншого боку, були піддані критиці аргументи традиційної радянської історіографії про допомогу радянської держави у зв'язку з "продовольчими труднощами". Вказувалося, що ця допомога була мізерною і не могла виправити ситуацію ¹⁰.

Наприкінці 1980-х рр. вперше в радянській історіографії почала розроблятися проблематика оцінки кількості жертв голодомору. Одним з перших, хто з українських радянських істориків розпочав розробляти цю тему, був С. Кульчицький. У 1989 р. за його авторством було видано препринт **"Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні"**. Автор роботи підкреслював, що він використав наявні в науковому обігові дані і з метою запобігання обвинувачень в необґрунтованості висновків детально наводив методику розрахунків ¹¹. У цій роботі кількість жертв була оцінена так. "Розрахунок за переписом 1937 р. засвідчує, що втрати населення на Україні від голоду 1933 р. істотно перевищують 3 млн чол. Ця орієнтовна цифра є мінімальною" ¹². В тому ж 1989 р. в іншій своїй праці С. Кульчицький був більш обережним в оцінках кількості померлих від голоду. Він оцінив демографічні втрати в 1933—1936 рр. в 3 531 тис. осіб, зауваживши, що в республіці відбувалися міграційні процеси (правда, не відомо, яке було сальдо — позитивне чи негативне — міграційного балансу), а також вказавши на вивезення за межі України сотень тисяч осіб внаслідок репресій ¹³. Таким чином, жертви голодомору оцінювались у межах 3—3,5 млн осіб.

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

Демографічні втрати внаслідок голодомору 1932—1933 рр. досліджували не тільки історики, а й представники інших галузей науки, насамперед демографи. А. Перковський та С. Пирожков за основу розрахунків взяли, на відміну від С. Кульчицького, дані Держплану УРСР: на 1 січня 1933 р. чисельність населення республіки становила 31,9 млн осіб, а за підсумками перепису 1937 р. — 29,4 млн, тобто на 7,8 % (2,5 млн осіб) менше. З цього дослідники робили висновок: “Такими були демографічні наслідки голоду 1933 р., що виник значною мірою через бюрократичні перекозчення у проведенні політики колективізації”¹⁴.

О. Рудницький на основі даних переписів 1926 і 1939 рр. побудував динамічні ряди основних демографічних показників на 1927—1938 рр. і розраховував за цей період гіпотетичні величини показників природного приросту населення УСРР. В результаті він отримав наступні дані: у 1933 р. чисельність населення в республіці зменшилася на 4 238,7 тис. осіб, однак, роблячи поправки на міграційні потоки і природну смертність, дослідник називав кількість жертв голоду — не менше 3,5 млн осіб, а з врахуванням підвищеної смертності в 1932 і 1934 рр. — 3,8 млн осіб. Загалом демографічні втрати УСРР внаслідок голоду 1932—1933 рр. ним оцінювалися більшими, ніж 4,9 млн осіб (додався показник зниження народжуваності в 1932—1936 рр. — 1,1 млн осіб)¹⁵.

Якщо порівняти публіцистичні статті про голодомор 1932—1933 рр. (якими рясніли газети та літературні журнали) і наукові праці кінця 1980-х рр., що ґрунтувалися на дослідженні архівних матеріалів, то останні містили менш категоричні оцінки тих трагічних подій. Оскільки для громадськості ця тема була досить болючою, то істориків, по суті, атакували з різних боків — як ті, хто засуджував голодомор як акт геноциду, так і ті, хто вважав, що його масштаби сильно перебільшені (та й в цілому громадська думка тієї доби демонструвала певний дефіцит довіри до історичної науки). У цій ситуації дослідники намагалися давати можливість більше “говорити” історичним джерелам, щоб бажаючі могли самі скласти уявлення про ті події, а свої думки історики висловлювали у більш-менш розлогих вступних до них (до речі, такий стиль досить розповсюджений і досі).

Показовою в цьому контексті була публікація архівних документів про голод 1932—1933 рр. в “УІЖ” протягом другої половини 1989 — початку 1990 рр., підготовлених Є. Шаталіною та В. Марочком. В одній із своїх передмов вони намагалися довести, що до проблеми голоду 1932—1933 рр. не можна підходити спрощено, адже причини і наслідки у тій складній ситуації були тісно пов’язані між собою. Головними причинами голоду вони називали “блискавичну” колективізацію¹⁶, здійснення планування хлібозаготівель “на око”, без врахування стану того чи іншого колгоспу, масове вилучення хліба, байдуже й безвідповідальне зволікання з розподілом прибутків на зароблені колгоспниками трудові¹⁷, нехтування компартійним керівництвом економічних законів сільськогосподарського виробництва¹⁸. Дослідники вказували також на деякі досить принципові речі для тогочасної історіографії. Зокрема, зазначалося, що вже в 1931 р. частина селянства вела напівголодне існування, чим ставилися під сумнів твердження про “короткотерміновість

кризи". Крім того, за допомогою документів вони доводили, що компартійне керівництво республіки було достатньо інформоване про голод.

Дослідження, розпочаті істориками, і увага до них громадськості привели до того, що ЦК КПУ у постанові від 26 січня 1990 р. визнав факт голоду 1932—1933 рр. й дав йому політичну оцінку. Формулювання було таким: "Виникнення продовольчих труднощів, а потім і голоду 1932—1933 років на Україні...і в деяких інших регіонах СРСР"¹⁹. Причинами голоду називалися: відхід від ленінських принципів кооперування селянства та зниження валового збору зерна через насильницькі методи колективізації, масове "розкуркулювання", низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів. У постанові ЦК КПУ, відмежовуючись від "насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку", визнавало, що "голод 1932—1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства"²⁰. При цьому засуджувалася безпринципна політика тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель.

Досить дивним у постанові виглядало те, що з усього спектра наукових досліджень у ній знайшла підтримку лише ініціатива видати збірник наукових статей та архівних документів про голод 1932—1933 рр. в Україні.

Збірник архівних документів **"Голод 1932—1933 років на Україні очима істориків, мовою документів"** був підготовлений Інститутом історії партії при ЦК КПУ — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і складався з майже 250 історичних джерел. Однак інформація, що містилася у ньому, була настільки приголомшуюча для партійного керівництва, що публікацію було вирішено супроводити коментарями науковців²¹. Так, у збірнику з'явилися чотири статті, які виявилися спробою осмислити події 1932—1933 рр. у різних аспектах. Стаття С. Діброви "Сталінська колективізація: погляд крізь віки" була присвячена розглядові формування у сільському господарстві передумов, які в подальшому призвели до трагедії. Стаття М. Панчука "Злочин Сталіна та його оточення" показувала політику союзного і республіканського компартійного керівництва у 1932—1933 рр. щодо голоду. При цьому автор статті вважав, що якраз керівництво несе відповідальність за трагедію, а не комуністична партія в цілому. Деякі частини статті окреслювали коло дискусійних питань. Зокрема, М. Панчук вважав, що С. Кульчицький ідеалізував у своїх роботах про голод 1932—1933 рр. діяльність П. Постишева. Дослідник доводив, що саме за наказом Постишева у найтяжчий період (лютий — перша декада березня 1933 р.) була посилена визиска політика хлібозаготівель, коли у колгоспів відібрали насіннєвий фонд²².

У статті "Трагічна статистика голоду" С. Кульчицький продовжив власні попередні дослідження проблеми демографічних втрат населення УСРР від голоду 1932—1933 рр. В ній він оцінює непрямі втрати (ненароджені) та вираховує загальні демографічні втрати, які, на його думку, склали близько 5 млн осіб. Крім цього, науковець розглянув питання національного складу загиблих. В результаті досліджень він прийшов до висновку, що хоча переважну більшість жертв складали українці, "люди гинули залежно від місця

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

проживання, а не від національності. Отже, геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення”²³.

У збірникові висвітлено ще одну болючу для радянської історіографії проблему — дослідження голоду 1932—1933 рр. в Україні зарубіжною історіографією. В статті В. Савельєва з цього приводу представлена спроба помірковано підійти до праць української зарубіжної та західної історіографії. Автор пропонував перейти від конфронтації до діалогу і наполягав на необхідності виявляти моменти політизації подій 1932—1933 рр. У статті, крім невеликого нариса історії розроблення проблеми на Заході, дослідник торкнувся спірних питань. Наприклад, чи можна вважати голод 1932—1933 рр. актом геноциду, адже, на його думку, ця трагедія не підпадає під визначення геноциду, сформульоване в Міжнародній конвенції “Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього”, оскільки викликана “в кінцевому рахунку політико-економічними причинами”²⁴. А вихід за межі суто юридичного тлумачення “штовхає до неправомірної соціологізації правових категорій, до надання якогось універсально-кримінального відтінку багатьом трагічним подіям минулого...”²⁵

На рубежі 1980—1990-х рр. збільшилась кількість істориків в УРСР, які досліджували проблему голодомору 1932—1933 рр. (хоча деякі з них відповідно до суспільної кон’юнктури займалися цією темою відносно невеликий проміжок часу). В різних аспектах проблеми голодомору торкалися: Г. Касьянов, П. Панченко, А. Шаблій, Ю. Шаповал²⁶.

Істотним для суспільного визнання самого факту голодомору в 1932—1933 рр. став Міжнародний симпозіум “Голодомор — 1933”, який відбувся у вересні 1990 р. в Києві. Основний тон на ньому задавали письменники і свідки трагедії, але й були присутні історики: С. Кульчицький, який виступив із доповіддю “Демографічні аспекти голоду 1932—1933 рр.”, В. Марочко — з доповіддю “Причини голоду в Україні”, американський дослідник Дж. Мейс — з доповіддю “Сталінський голодомор у західній історіографії”. В рамках симпозіуму відбувся дискусійний стіл “Реабілітація української історії” та був продемонстрований канадський документальний фільм про голодомор. Симпозіум окреслив коло маловивчених аспектів трагедії, серед яких називалися: “Політична географія голоду в 30-х роках в інших регіонах Радянського Союзу; селянський опір державно-партійному бюрократичному апарату, втручання правлячої верхівки у систему розподілу врожаю при колективізації; наукове обґрунтування голоду як геноциду держави проти власного народу; не досліджена ментальність мислення Сталіна наскільки він прагнув винищити український народ як націю”²⁷.

Однак симпозіум виявився більше суспільним заходом, ніж науковим. При цьому чимало виступаючих піддали критиці вітчизняних істориків. Зокрема, письменник Юрій Щербак — на той час народний депутат СРСР — наголошував на “моральній відповідальності офіційних істориків, які замовчували факт існування голоду”. Він навіть запропонував “прийняти резолюцію про недовіру тим історикам, тим ідеологам, які йшли під прапором Маланчука, Єльченка, виконували злочинні накази, зганьбили свою професійну честь. На Україні, на жаль, виникла не тільки тіньова економіка, але й тіньова наука. Ганьба такій науці!”²⁸ Історики при цьому зайняли переважно захисну

позицію. Так, Р. Пиріг (працював в Інституті історії партії при ЦК КПУ) виправдовував увесь “цех” істориків: “Сьогодні я можу констатувати з жалем і соромом, що пріоритет у розробці означеної теми належить не вітчизняним історикам, а їх зарубіжним колегам. Ми надто довго виконували соціальне замовлення наших ідеологів, котрі сам факт існування голоду відкидали. Важко визначити зараз, чого більше — вини чи біди наших істориків”²⁹.

Робота симпозіуму закінчилася прийняттям підсумкового документа, в якому голод 1932—1933 рр. кваліфікувався як геноцид проти українського народу.

В цілому історіографія кінця 1980-х рр. багато зробила задля привернення уваги громадськості до голодомору. Розпочалася робота щодо опрацювання і публікації джерел з проблеми голодомору 1932—1933 рр. Водночас дослідникам доводилося, з одного боку, докладати чимало зусиль, щоб довести сам факт голоду та визначити його місце в політиці радянського керівництва, а з іншого — відстоювати об’єктивність при дослідженні трагедії. Через це більшість аспектів проблеми тим самим вимушено опинялися на другому плані. Наприклад, у брошурі С.Кульчицького “1933: трагедія голоду” безпосередньо з’ясуванню трагедії була присвячена тільки половина обсягу, а в решті викладалися основні положення ленінських поглядів щодо переведення сільського господарства на соціалістичні рейки³⁰. Тому роботи цього періоду мали радше характер постановки проблеми, винятком було питання розрахунків демографічних втрат українського населення за той період. Основним підходом до пояснення причин трагедії стало звинувачення Сталіна та його оточення у викривленні ленінських принципів при реалізації політики соціалістичного будівництва на селі.

Станом на 1991 р. українська історіографія голодомору мала три брошури, із десятків статей, кілька збірок документів. На той час в Україні проблему голоду 1932—1933 рр. на основі джерел постійно досліджувала відносно невелика кількість науковців (переважно співробітників Інституту історії України Академії наук України). У громадсько-політичних газетах та часописах продовжували домінувати публіцистичні статті й замітки, які хоча сприяли популяризації знань про голодомор, однак їм була властива надмірна пафосність та емоційність, що інколи вела до протилежних результатів. Показовою в цьому плані була оцінка голоду, дана В. Пахоренком: “продумано організований, ретельно спланований і проведений властями задля економічного розорення усього селянства і фізичного винищення значної його частини, тобто було проведено свідомий акт масового геноциду”³¹.

На початок 1990-х рр. проблема голодомору 1932—1933 рр. активно використовувалася політичними силами національно-демократичного спрямування. Здобуття Україною незалежності створювало сприятливі умови для продовження наукової розробки цієї теми. Отже, перед українськими вченими, які тільки-но почали досліджувати цю проблему, постало завдання дати критичну й неупереджену відповідь суспільству нової незалежної держави на питання, якими були глибинні причини і наслідки голодомору 1932—1933 рр., хто або що було винуватцем трагедії. Особливої актуальності набуло питання штучності голоду 1932—1933 рр.

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

Спробою неупередженого розгляду причин та наслідків голоду 1932—1933 рр. вирізнялася стаття В. Марочка. Він критикував практику абсолютизації якогось одного чинника при визначенні причин голоду і вважав, що не треба підмінювати тяжкі наслідки голоду політичною метою або вважати його самоціллю. Основною причиною голоду, на його думку, стало повернення до економічно необґрунтованої та політично скомпрометованої політики продрозкладки, а також політика суцільної колективізації. Науковець наполягав, що трагедії можна було б запобігти: “Варто було лише переглянути хлібозаготівельні плани, відмовитися від продрозкладки, дозволити торгівлю, зняти різні обмеження з колгоспів та селянських господарств”³².

Початок голоду дослідник датував пізньою осінню 1931 р., а в перші місяці 1932 р. голодування набуло масових масштабів. Він підкреслював, що партійно-державні керівники знали про голод в Україні. В. Марочко на той час позитивно оцінював діяльність П. Постишева щодо боротьби з голодом. Він писав: “Рішучі дії П.П. Постишева врятували життя багатьом людям”. Дослідник вважав, що в деяких своїх заходах цей політичний діяч йшов навіть наперекір наказам Й. Сталіна. При оцінці кількості жертв голоду В. Марочко не робив власних розрахунків, а наводив дані інших дослідників. Найбільш точними він вважав розрахунки, зроблені радянським дослідником В. Цап-лініним, — 3,8 млн осіб. Однак чому саме цим даним була надана перевага, В. Марочко не пояснював. Досить слушним було зауваження історика, що оцінку наслідків голоду не можна зводити лише до визначення кількості загиблих. В цьому контексті він наголошував: “...Не слід забувати про економічні та морально-політичні наслідки цієї трагедії, оскільки трапилася вона на 15-му році соціалістичного будівництва”³³.

Значною подією, яка привернула увагу громадськості до теми голодомору, стало літературно-художнє видання “33-й: голод. Народна Книга-Меморіал”, основу якої склали розповіді очевидців трагедії. У виданні містилися також коментарі публіцистів В. Маняка і Л. Коваленко, професійних істориків В. Ткаченка, М. Трояна, І. Шульги. Архівні документи підготували В. Калініченко, В. Марочко, Є. Шаталіна³⁴.

Від початку 1990-х рр. проблема голодомору 1932—1933 рр. почала займати помітні позиції на наукових конференціях, які проходили в Україні. На 5-й Всеукраїнській конференції “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (проходила в Кам’янці-Подільському у 1991 р.) сім доповідей стосувалися питання голодомору. Зокрема С. Кульчицький виступив з темою “Смертність населення УРСР у 1933 р.: (територіальний аспект)”, І. Пащук — “До питання фальсифікації правди про голодомор 1933 року на західноукраїнських землях”, Г. Юхименко — “Голод 1932—1933 років на Україні: причини і наслідки” та ін.

У 1991 р. в УРСР з’являється перша монографія, в якій комплексно досліджувалася проблема голоду 1932—1933 рр. Це була праця С. Кульчицького “**Ціна великого перелому**”. В монографії історик узагальнив свої попередні дослідження. Він продовжив дотримуватися концепції, що глибинною причиною виникнення голоду став відхід від ленінських принципів здійснення реформ у сільському господарстві й ініціювання Сталіним проведення суцільної колективізації, яка призвела до створення нежиттєздатного колгосп-

ного ладу. виправити ситуацію компартійне керівництво намагалося за рахунок посилення репресій проти селянства і введення продрозкладки, реалізація цієї політики й привела до голодомору (симптоматично, що дослідник використав саме цей термін для назви розділу, де безпосередньо висвітлювалися події 1932—1933 рр.). Проте у монографії з'явилися нові підходи до трактування трагедії: "Голод 1932 р. і голод 1933-го — це якісно різні явища. Не треба ці роки об'єднувати через тире"³⁵, — писав С. Кульчицький.

Згідно з концепцією двох голодоморів дослідник уточнив розрахунки демографічних втрат. Прямі втрати від голоду 1932 р. він визначив у 144 тис. осіб, а від 1933 — в діапазоні від 3 до 3,5 млн осіб, разом же з непрямими втратами (ненароджені) — приблизно 4,5 млн осіб. Далі дослідник зауважував: "Врахування голоду 1932 р. підвищує загальну їх кількість до 4 649 тис., а з поправкою на неточність розрахунку — до 5 млн чоловік"³⁶. Втім, у наведені С. Кульчицьким розрахунки не були включені непрямі жертви від голоду 1932 р., крім того, явно недостатнім було пояснення, чому поправка йде в бік збільшення кількості, а не навпаки.

Не можна не зазначити, що дослідник порівняно зі своїми попередніми працями значно більше уваги приділив такій неоднозначній темі, як організація компартійним керівництвом республіки допомоги голодуючим селянам. Ключовою для нього в цьому аспекті була роль П. Постишева. С. Кульчицький писав: "...Коли стало ясно, що в основній хліборобній смузі країни лютує вже не голод, до якого стали призвичаюватися, починаючи з року "великого перелому", а жорсткий голодомор, повністю виявилися організаційні здібності Постишева...Через відсутність істотних централізованих запасів продовольства і в умовах, коли сам факт голоду офіційно заперечувався, виконання такого завдання було нереальним. Та Постишев зробив максимум можливого"³⁷. Досить цікавою була думка дослідника, що в деяких заходах щодо організації допомоги голодуючим та нейтралізації негативних наслідків продрозкладки П. Постишев знаходив підтримку Сталіна (проте цей сюжет не був далі продовжений істориком). Зокрема, малося на увазі переадресування заготовленого в республіці хліба в насіннєвий фонд, невивіз за межі України заготовленого, але не зарахованого в насіннєвий фонд хліба та передача його для потреб голодуючих³⁸. І справа тут не тільки в оцінці постаті конкретного партійного діяча. Коли С. Кульчицький писав, що "вдумливий аналіз діяльності П.П. Постишева заперечує версію про його участь у створенні голодомору з кінцевою метою загубити якомога більше селян" і що як тільки він зрозумів масштаб голоду, він почав "рятувати урожай 1933 р. і людей, які могли б виростити та зібрати його"³⁹, то досить логічно з цього витікає думка — голод не був штучним і цілеспрямованим заходом. Однак в інших місцях дослідник підводив читача до протилежної думки — про штучний характер голоду.

Більш детально до цієї проблеми С. Кульчицький звернувся у колективній монографії "**Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки**". Він вказував на наявність двох гіпотез щодо голоду 1930-х рр.: "Одні вважають голод непередбачуваним результатом економічної катастрофи. Інші твердять: це не побічний наслідок, а кінцева мета певних дій на урядовому рівні". На думку ж самого дослідника, "конкуруючі гіпотези треба об'єднати, тоді факти, пов'язані

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

з голодом, логічно складатимуться в цілісну картину”⁴⁰. Відповідно до цього С. Кульчицький формулював наступну концепцію причин голоду. Першопричиною він називає економічний колапс, який охоплював СРСР через спробу замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном і форсоване проведення індустріалізації. На селі це призводило до деградації продуктивних сил і падіння мотивації до праці у селян. Результатом деградації став голод 1932 р., зумовлений безпосередньою дією продрозкладки. А ось голод 1933 р., на думку науковця, був спричинений, по-перше, конфіскацією продовольства у голодуючих селян, що, за припущенням дослідника, за розрахунками компартійного керівництва мало справити “виховний” ефект на селянство. По-друге, голод був свідомо перетворений на голодомор тоді, коли Сталін вирішив його приховати від радянської і міжнародної громадськості з метою запобігання руйнуванню легенди про побудову фундаменту соціалізму в країні. Нарешті, хлібозаготівлі дійсно використовувалися як форма терору голодом у тих випадках, коли у селян, які не мали хліба, вилучалися всі харчі. Однак відповідальність за це дослідник покладав, по суті, на окремі особистості, наголошуючи, що такий терор хлібозаготівлями спостерігався в Україні і Північному Кавказі, де діяли комісії на чолі з Молотовим і Кагановичем, але був відсутнім у Поволжі, де діяла комісія на чолі з Постишевим⁴¹.

Додатковим поштовхом для досліджень голодомору 1932—1933 рр. стали 60-ті роковини трагедії. Напередодні цієї сумної дати в Україні було видруковано декілька збірок документів⁴², а також виданий підсумковий звіт за 1990 р. Міжнародної комісії з розслідування голоду на Україні 1932—1933 рр.⁴³ Окремо варто звернути увагу на ознайомлення громадськості з дослідженнями міжнародних комісій: про це писали на сторінках наукових журналів С. Горошко, В. Марочко, В. Савельєв, Б. Хорошун⁴⁴.

Деякі дослідники зробили спробу переглянути хронологічні межі трагічних подій. Як у тодішній, так і сучасній історіографії усталеними є дати 1932—1933 рр. С.Кульчицький і Є.Шаталіна відстоювали точку зору, що “документи свідчать, що треба окремо виділяти голод 1931 р., голод 1932 р. і голодомор 1933 р.”, оскільки “у кожному році існували свої чинники, які впливали на масштаби голоду”⁴⁵. Тобто, по суті, тут була спроба сформулювати концепцію трьох голодоморів, однак дослідники не розвинули цю думку в подальших дослідженнях.

До роковин трагедії було проведено кілька регіональних і міжнародних конференцій: у квітні 1993 р. в Харкові відбулася науково-практична конференція “Слобожанщина. Голодомор 1932—1933 рр.”; у травні Посольство України в Москві організувало інформаційно-аналітичну конференцію “Голодомор 1932—1933 рр.: трагедія та застереження”⁴⁶; у червні в Одесі проведено науково-практичну конференцію «Голодомор в Україні 1932—1933 рр.»; у вересні — наукова конференція в Чернівцях, де обговорювалися проблеми дослідження радянських голодоморів в Україні.

Етапною для вивчення проблеми трагічних подій 1932—1933 рр. стала **Міжнародна наукова конференція “Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки”**, яка пройшла 9—10 вересня 1993 р. в Інституті історії України НАН України. Це був перший широкий міжнародний науковий захід,

де розглядалась проблема голодомору після здобуття Україною незалежності. Значення цієї конференції полягало насамперед у тому, що організаторам вдалося залучити до участі в ній основну частину науковців, які працювали на той час в Україні та за її межами над проблемами, пов'язаними з тематикою голодомору 1932—1933 рр.

Основні наукові доповіді українських дослідників були присвячені таким аспектам проблеми: використання голоду комуністичною владою як засобу колективізації сільського господарства⁴⁷; визначення національностей, які зазнали втрат від голоду 1932—1933 рр.⁴⁸; економічні передумови голодомору⁴⁹ та його регіональні особливості; також були представлені дослідження історико-географічних та медичних вимірів трагедії.

Матеріали конференції продемонстрували еволюцію концептуальних поглядів багатьох дослідників. Наприклад, нову концепцію висунув С. Кульчицький, основою для цього став його відхід від погляду на голод як на “білу пляму” вітчизняної історії. Він запропонував переглянути увесь хід подій того історичного періоду. Вихідним для побудови концепції стало визнання голоду 1932—1933 рр. фактом геноциду, що базувався на комуністичних доктринальних положеннях. Дослідник стверджував, що “безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво”⁵⁰. Розвиваючи свою думку, С. Кульчицький наполягав, що голодомор початку 1920-х рр. був наслідком, а в 1930-х рр. — інструментом комуністичного будівництва: “Тоталітарна влада вжила терор голодом як засіб досягнення в сільському господарстві цілей...” Таким чином, С. Кульчицький кардинально переглянув той підхід, коли головною причиною голоду вважався відхід Сталіна від основ ленінської політики на селі. В новій інтерпретації неп був тактичним відступом компартійного керівництва, а політика, проголошена Сталіним наприкінці 1920-х рр., якраз і була поверненням до ленінських основ. Для компартійних політик 1919 р. і 1929 р. дослідник знаходив спільний знаменник — політика “комуністичного штурму”. Дослідник продовжив уточнювати кількість демографічних втрат українців від голодомору 1932—1933 рр. Втрати радянської України він визначив в інтервалі 4,6—4,8 млн осіб (включаючи ненароджених). При врахуванні загиблих українців на Північному Кавказі сумарні втрати С. Кульчицький оцінював приблизно в 6 млн осіб.

У своєму виступі В. Марочко солідаризувався з підходом, висловленим С.Кульчицьким, зокрема в частині того, що не треба ідеалізувати неп. Дослідник називав неп “черговим підступним кроком новоявлених реформаторів задля свого політичного панування”, а восени 1929 р. з проголошенням Сталіним “великого перелому” розпочалася “безкровна війна проти українського народу, яку очолила ВКП(б)”. Голод 1933 р. В. Марочко кваліфікував як акт геноциду, що “означав перемогу тоталітарного режиму” в цій війні⁵¹. Головною тезою дослідника було те, що голод мав антиукраїнську спрямованість: з одного боку, він погоджувався, що основною метою було викорінення селянського приватного господарства, при цьому він зауважував, що “селянське питання в Україні — це насамперед питання національне”⁵². Водночас В. Марочко вказував на те, що жертвою голоду стали і представники національно-етнічних меншин, які на той час складали 20 % населення УСРР.

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

С. Горошко запропонував підхід, дещо відмінний від поглядів С. Кульчицького і В. Марочка. Хоча він і погоджувався, що голод був засобом боротьби тоталітарної держави проти селян, але не вважав, що він був самоціллю. На думку історика, голод став результатом вилучення коштів, необхідних для індустріалізації. При цьому провина компартійної влади полягала в тому, що “мала досвід подолання недороду”, але навмисно не скористалася ним у 1932—1933 рр.⁵³ Привертає увагу своєрідність оцінки С. Горошком морально-етичних наслідків голоду 1932—1933 рр. Так, якщо В. Марочко концентрував увагу на “жертвовності українського народу”⁵⁴, то С. Горошко акцент робив на трансформаціях, що сталися під впливом трагедії: “Голод, хоч як це не дивно, став засобом зміцнення колгоспно-радгоспного ладу. В такий жорстокий спосіб масовій свідомості селян, які вижили, надали нові цінності, “переробили” їх у солдат соціалістичної армії праці, зігнавши у колгоспи”⁵⁵.

Нетрадиційну для історичної науки проблему — голод 1932—1933 рр. з медичної точки зору — підняли у своїй доповіді В. Коган і Р. Нагорна-Персидська (обоє кандидати медичних наук), в основу якої покладено результати досліджень, проведених у 1990—1992 рр. відділенням історії медицини Українського інституту соціальної гігієни. Цей міждисциплінарний погляд пролив світло на різноманітні аспекти проблеми: від характеристики джерел, які містять непрямі свідчення про голод, розкриття перебігу подій, як вони сприймалися медиками, і до оцінок наслідків трагедії. Дослідники привели перелік складових об'єкта свого дослідження: “стан лікувально-профілактичних установ у сільській місцевості напередодні і в період голоду; голод і захворюваність, в тому числі інфекційна; облік голодуючих, хворих з безбілковими набряками та померлих від голоду; природний рух населення; безпритульність, особливо дитяча; плинність медичного персоналу; харчування населення сурогатами під час голоду, отруєння, викликані вживанням замінників харчування; наукові медичні дослідження з питань голоду, які виконувалися в Україні; допомога голодуючим”⁵⁶. Однак навряд чи можна говорити, що згадані питання були вирішені дослідниками, радше йшлося про постановку проблем.

У висновках конференції містилась оцінка голоду як акту геноциду, який “спрямовувався на те, щоб “провчити” українських селян, які чинили опір колективізації і не бажали працювати в колгоспах”. Основною його причиною був названий відхід від непу. Учасники конференції висловили думку, що геноцид мав національну спрямованість, яка відобразилась у майже одночасному започаткуванні й реалізації трьох політик: 1) конфіскації будь-якого продовольства лише в Україні та на Кубані; 2) відмові від досягнень українізації за межами УСРР; 3) організації терористичної кампанії проти української інтелігенції безпосередньо в УСРР⁵⁷. Рекомендації конференції містили вимогу до Верховної Ради України з пропозицією дати правову оцінку подіям 1932—1933 рр.

У роботах, які побачили світ в 1993 р., більшість дослідників основним винуватцем трагедії 1932—1933 рр. вважали не стільки дію окремих посадових осіб, скільки радянську політичну систему як таку. Політики радянського керівництва торкнувся у своїй роботі Ю. Шаповал. Історик стверджував, що союзне компартійне керівництво використало голод 1932—1933 рр. з метою

розгрому українізації в УСРР. Він звертав увагу на те, що в доповідях і постановках партійного керівництва вимоги жорсткого дотримання планів хлібозаготівель супроводжувалися вказівками щодо “правильного більшовицького проведення національної політики”⁵⁸. Дослідник також показував, що ще влітку частина керівництва республіки намагалася попередити негативні наслідки продовження політики продрозкладки. Речниками такого “опортуністичного”, як на думку сталінського керівництва, і реалістичного, на думку Ю. Шаповала, були й діячі, відомі як ідеологи українізації (зокрема М. Скрипник), з якими солідаризувалися багато керівників на місцях. В результаті саме на цю частину партійного керівництва поклали відповідальність за труднощі реалізації політики партії на селі і спрямували репресії в 1932—1933 рр. Провідну роль у реалізації репресивної політики й розгромі українізації, на думку Ю. Шаповала, відіграв П. Постишев⁵⁹. При цьому дослідник не наводить даних про активну участь П. Постишева в допомозі голодуючим, скоріше зображувалася протилежна картина. Ось як описувалася політика цього партійного діяча взимку 1933 р.: “Він негайно відмовив у відправці продуктів у села і одночасно підкреслив, що не може бути й мови про державну допомогу посівним зерном, що його селяни повинні відшукати самі”⁵⁹.

Нагромадження архівних документів про трагедію 1932—1933 рр. створювало можливість досягнення проблеми в теоретичній та концептуальній площині, однак більша частина наукових праць все ще залишалася на емпіричному рівні. Водночас не рідкістю були й праці з сильними емоційними нашаруваннями, без належного обґрунтування. Наведемо такий приклад. У праці М. Шитюка *“Голодомори ХХ століття”* є така думка: “Найстрашніший голодомор 1932—1933 років носив штучний характер і забрав від 7 до 12 мільйонів українського, передусім хліборобського населення”⁶⁰. Методика обчислювання приведених цифр кількості жертв у тексті відсутня, не було й посилань на те, звідки вони були взяті. Що ж до природи голодомору, то абзацом вище, в якому розкривалися причини трагедії, сам автор наводить причини як свідомого характеру, так і несвідомого.

Вихід досліджень голодомору 1932—1933 рр. на якісно новий рівень продемонструвала Міжнародна науково-теоретична конференція “Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків”, яка відбулася в Києві у листопаді 1998 р.

Привертають увагу дослідження історіографічних аспектів проблеми. Зокрема цілісний погляд на розвиток студій над голодомором дали у своїй доповіді В. Калініченко та Є. Яценко⁶¹. С. Кульчицький свій виступ присвятив місцю проблеми голоду 1932—1933 рр. у суспільно-політичному житті України наприкінці 1980 — на початку 1990-х, заодно проаналізувавши перші кроки щодо вивчення голодомору в УРСР⁶². З’явилися й дослідження голодомору 1932—1933 рр. в деяких українських регіонах⁶³.

Радикальне розширення сфери досліджень голодомору засвідчили доповіді, присвячені суб’єктивному (психологічному, ментальному) вимірові теми⁶⁴. На взаємозв’язок між національною політикою і голодомором 1932—1933 рр. вказували В. Даниленко і П. Бондарчук. Вони прийшли до висновку, що одним із завдань голодомору було знищення бази українського

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

національного визвольного руху (селянства), водночас ця трагедія була використана для боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” та щоб “покінчити з політикою українізації”⁶⁵.

В. Марочко висвітлив майже нез’ясоване на той час питання “ставлення політичних лідерів західних держав до масового терору голодом”⁶⁶, коли політичні еліти як демократичних, так і тоталітарних держав з тих чи інших причин “не помітили” трагедії.

Малодосліджену сторінку історії голодомору розкрив у своїй доповіді В.Сергійчук. Він провів дослідження такого наслідку голоду, як спалах міграційних потоків, що проливало світло не тільки на власне наслідки, а й на причини й суть трагедії. Сергійчук писав: “Можна з певністю стверджувати, що штучний голодомор на українських землях у 1932—1933 рр., організований більшовицькою владою, спричинився не тільки до геноциду, а й етноциду значної маси українців, що викликалося і стихійними міграційними рухами до промислових центрів та за межі України хліборобського населення, яке залишалося на той час основним носієм національної свідомості”⁶⁷.

Поряд з ґрунтовними дослідженнями на конференції були представлені доповіді, в яких емоційне забарвлення домінувало над науковим підходом⁶⁸.

У роботі конференції взяли участь іноземні дослідники. Своїми думками й результатами досліджень поділилися представники західної⁶⁹, української зарубіжної⁷⁰ та російської⁷¹ історіографії.

У виступах О.Здіорук⁷² та Л.Лук’яненка було піднято питання юридичної оцінки голодомору 1932—1933 рр. З ініціативи Л.Лук’яненка учасниками конференції одностайно була прийнята заява, в якій голодомору 1932—1933 рр. давалося визначення “міжнародний злочин геноциду”, кількість жертв оцінювалася в 7—8 млн осіб. У заяві також містилось прохання до Верховного Суду України та Генерального прокурора про порушення відповідної кримінальної справи⁷³.

У рекомендаціях, прийнятих учасниками конференції, була окреслена програма розгортання подальших наукових досліджень голодомору. Зокрема пропонувалося організувати системне вивчення документів, пов’язаних з історією українського суспільства 20—30-х років ХХ ст.; розгорнути вивчення і розроблення теми, створення збірників архівних документів та спогадів-свідчень людей, постраждалих від голоду, й очевидців народної трагедії у регіонах України; заснувати часопис “Радянські голодомори в Україні”; створити Інститут дослідження геноциду українського народу тощо⁷⁴.

Під час конференції була дана і політична оцінка голодомору. Віце-прем’єр-міністр Кабміну України акад. Валерій Смолій у своїй доповіді проголосив: “Фізичне винищення українських селян штучним голодом — свідомо терористична акція комуністичного режиму в Україні”⁷⁵. В рекомендаціях конференції містились прохання до уряду України дати правову оцінку подіям 1932—1933 рр. і вимога міжнародного суду над організаторами голодомору-геноциду⁷⁶.

Підсумовуючи дослідження проблеми голодомору 1932—1933 рр. в 1991—1998 рр., можна стверджувати, що українська історіографія зробила прорив у цій ділянці досліджень. За згадані роки проблематика голодомору набула повноправного членства як окреме поле історичних досліджень. Най-

більшим досягненням стало подолання радянської концепції історії України 1930-х рр. і формування нової концепції: трагедія 1932—1933 рр. інтерпретувалася не в контексті протиставлення ленінської і сталінської політики на селі, а крізь призму суперечностей радянського політичного режиму й інтересів українських сільгоспвиробників. Серед більшості дослідників сформувався консенсус щодо визнання голодомору 1932—1933 рр. актом геноциду. Нова концепція стала базою для подальших емпіричних досліджень. Важливу роль у поглибленні досліджень зіграли науково-практичні конференції 1993 і 1998 рр. Проте звернення дослідників і громадськості не привели до повного визнання штучності голоду вищими органами державної влади.

На рубежі XX—XXI ст. відбувався подальший розвиток досліджень проблеми голодомору 1932—1933 рр., збільшилася кількість науковців, що її вивчають, розширилася джерельна й тематична база. Позитивним є те, що проблема голодомору стала дедалі органічніше вписуватись у більш широкі історичні контексти.

Так, у 1999 р. у своїй монографії **“Україна між двома війнами (1921—1939 рр.)”** С. Кульчицький розглянув проблему голодомору 1932—1933 рр. у контексті колективізації сільського господарства кінця 1920—1930-х рр. Дослідник особливо наголошував на тому, що голод був засобом і впровадження колгоспного ладу, і покарання селян, які не бажали працювати в колгоспах. Він пояснював, що безпосередньою причиною голодомору були конфіскаційні хлібозаготівлі (“натуральні штрафи”), в той же час селяни могли б обійтись і без хліба іншими продуктами харчування. Однак “відразу після хлібозаготівель (коли не були виконані спущені зверху плани. — В.Г.) розпочалася “заготівля” всього виявленого у селянській садибі продовольства ... Так тоталітарна держава карала селян за небажання сумлінно працювати в громадському господарстві артілей”⁷⁷. Голодоморові дослідник давав однозначну оцінку — “геноцид”. Проте спробував знайти відповідь на питання, яке забарвлення — національне чи соціальне — мав геноцид, або, іншими словами, “знищували українців чи морили голодом “куркулів””? Відповідь була такою: “У межах України (а також в районах з компактним проживанням українців. — В.Г.) геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення”⁷⁸. Але в інших районах СРСР (наприклад Поволжі) хоча й спостерігалася масова смертність (особливо в 1932 р.), жертви не обчислювалися мільйонами. Таким чином, дослідник пропонував концепцію, за якою в масштабах Радянського Союзу голодомор набув характеру етноциду українського народу, однак у масштабах УРСР — соціоциду селянства.

У монографії О. Веселової, В. Марочка, О. Мовчан **“Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу”** трагічні події 1932—1933 рр. порівняні з іншими подібними трагедіями української історії. Тим самим автори намагалися віднайти закономірності, спільне і відмінне в українських голодоморах XX ст., дослідити ступінь відповідальності тоталітарної системи і режиму в цілому та міру вини конкретних компартійних керівників, показати європейський контекст голодів, з’ясувати їхній вплив на долю народу⁷⁹.

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

У вступній статті “Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х, 40-х років” С. Кульчицький писав: “Всі три українські голоди мають під собою як найголовнішу причину — підведення під тоталітарний режим адекватної йому директивно-планової економіки. В ході створення у 30-х роках колгоспного ладу з’явився ще один, додатковий фактор поглиблення голоду — націлений проти українських селян і козаків державний терор”⁸⁰.

Дана праця загалом продемонструвала, що поряд з описом трагедії дослідники намагалися досягнути проблеми на концептуальному рівні, про що свідчить визначення, сформульоване авторами у післямові: “Терор голодом став глобальним репресивним засобом упокорення волелюбних українських хліборобів, способом вирішення конкретних національно-політичних та соціально-економічних питань: ліквідації самодіяльних селянських господарств — соціальної основи української нації, покріпачення шляхом колгоспізації, формування колгоспного селянства — новітнього класу рабів, створення колгоспів — соціалістичних фабрик зерна та сировинного придатку промисловості”⁸¹.

Частина праці, яка безпосередньо торкається проблеми голоду 1932—1933 рр., заслуговує особливої уваги. Автор цієї частини В. Марочко наполягав, що трагедія зумовлена “широкомасштабними політичними, соціально-економічними експериментами ВКП(б) в Україні”. Серед інших причин названі: насильницька суцільна колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення, масовий терор проти селян України. Водночас дослідник не вважав, що голод був “боротьбою нації проти нації”. На його думку, “помилково ототожнювати партійно-державну номенклатуру держави тоталітарного типу з російським селянином або робітником, вчителем або лікарем, з самим народом”, адже російські селяни навряд чи “нажилися” з чужого лиха. Він не заперечував антиукраїнської спрямованості голоду, який називав “свідомою акцією імперських сил проти українського народу”, що відбулася як наслідок “насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві”⁸².

В. Марочко в даній роботі підняв коло тем, які все ще й досі є малодослідженими. По – п е р ш е, це — діяльність в період голоду закритої системи торгівлі з іноземцями — “Торгзіну”. Завданням цієї системи була мобілізація у населення іноземної валюти, побутового золота та інших коштовностей, зібрані ж ресурси спрямовувалися головним чином на потреби індустріалізації, утримання дипломатичних представництв, підтримку комуністичних рухів за кордоном. Досліджуючи цю проблему, історик доводив, що іноземці, які працювали на той час на радянських новобудовах, не могли не бачити голодуючих, які інколи гинули біля торгзінів, не дочекавшись своєї черги. Дослідник звернув увагу, що до початку 1932 р. торгзіни обслуговували переважно іноземців. Однак вже навесні 1932 р. 98 % покупців були радянські громадяни, які в умовах існування карткової системи розподілу харчових продуктів лише в торгзінах могли придбати продовольство за золото і валюту. В 1932—1933 рр. основними “клієнтами” стали голодуючі селяни.

Таким чином, імперативом державної політики став принцип: “Маєш золото — купуй хліб у торгзінах, не маєш — помирай голодною смертю”. В. Марочко дійшов такого висновку: “...“Золота лихоманка” в Україні 1932—1933

років, яку радянський уряд свідомо розпочав для поповнення валютного і золотого запасу держави, — досить цинічна і витончена акція морального і фізичного терору проти українських хліборобів”⁸³.

П о – д р у г е, ігнорування урядами західних країн і міжнародними організаціями голодомору в Україні. Більше того, на тлі жахливих відомостей про голод в 1934 р. СРСР приймають в Лігу Націй. Цим історичним фактам В. Марочко дав визначення “дипломатія замовчування”. Він доводить, що основою для такої політики слугував національний егоїзм, адже правлячі кола західних країн влаштовували голод в СРСР: “Мільйони жертв голодомору — це десятки тисяч неуккомплектованих дивізій, сотні командирів молодшого складу, дискредитація комуністичної ідеї в очах європейських бюргерів”⁸⁴. Дослідник звертає увагу на те, що однакову політику ігнорування проводили як західні демократії, так і Німеччина, яка вже стояла на порозі тоталітаризму.

П о – т р е т ь е, це — доля дітей під час голоду 1932—1933 рр. Ця категорія населення опинилася найбільш незахищеною в ту жахливу годину історії України. В. Марочко згадував наступні чинники, від яких страждали діти: сплеск безпритульності; недоїдання (в системі централізованого розподілу продуктів норми харчування дітей не відповідали реальним потребам, крім того, на відміну від працюючих колгоспників, не передбачалося виділення хліба дітям віком до 14 років; канібалізм, жертвами якого ставали насамперед діти; вбивства і понівечення дітей “за розкрадання соціалістичної власності”. В. Марочко підкреслював, що “дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голодомору, а відтак засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для українського народу, що позначились на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проникли у підсвідомість цілого покоління...”⁸⁵

Дослідник детально зупинився на питанні, який термін найбільш адекватно відображає трагічні події 1932—1933 рр. в Україні. Більшу частину термінів, що використовувалися в історіографії та публіцистиці, він називає не просто неологізмами, а “своєрідними соціоісторичними “жахізмами”, які дають образне та емоційне забарвлення, але не відповідають суспільно-політичній та морально-правовій суті події. Інтегруючою категорією, яка б концентрувала в собі більшість відтінків смислу, на думку В. Марочка, є термін “геноцид” у визначенні, наведеному в “Конвенції про запобігання і покарання за злочин геноциду” (1948)⁸⁶. Щодо власне подій 1930-х років в Україні, то історик бачить чотири складових геноциду: народовбивство (прямі репресії проти селян); терор голодом; депортації; утаємничення злочину.

Відносно кількості жертв голоду В.Марочко у вказаній роботі залишався на своїх попередніх позиціях. Проте тут він, п о – п е р ш е, вказав на антиукраїнську спрямованість голоду, його синхронність із згортанням українізації. З цього приводу В.Марочко писав: “Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної самобутності українських селян, то припинення українізації означало духовну руйнацію народу”⁸⁷.

П о – д р у г е, на думку історика, впроваджена колективна державна власність, підкріплена терором голоду, економічно підживлювала однопартійну систему диктаторського типу.

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

По – т р е т ь е, негативні морально-етичні наслідки, зокрема формування “генетичного почуття страху, особливо до кардинального реформування усталеного способу виробництва”, та спонукання до “масового політичного бандитизму: жадоба до чужого майна, почуття особистої помсти, класова ненависть, фанатичне поклоніння вождям, особистий страх”.

По – ч е т в е р т е, чи не найбільш руйнівне, на думку В.Марочка, “розселяннювання” — “втрата селянина-універсала, який правив за господаря, економіста, агронома, організатора виробництва, ветеринара, продавця, носія духовної культури нації”⁸⁸.

Зазначимо, що, на думку авторів праці “Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу”, визнання голодомору актом геноциду не є лише суто науковим питанням. У післямові до книги автори висловили вимогу проведення міжнародного суду, відшкодування матеріальних та моральних збитків комуністичними партіями Росії і України (як спадкоємцями ВКП (б) і КП(б)У) селянам України, які зазнали їх внаслідок масової колективізації та розкуркулення, голодомору й репресій⁸⁹.

Питання репресій проти українського селянства в 1932—1933 рр. підняв у своїй монографії М. Шитюк. Він показав, що голодомор був однією зі складових кампанії терору, розгорнутої у УСРР в 1930-х рр. Здобутком дослідника є й детальний розгляд репресій проти національних меншин, зокрема німців і поляків у 1932—1933 рр. М. Шитюк звертав увагу на те, що у вказані роки “в міру утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму державна політика щодо національних меншин різко змінюється”⁹⁰. Це також веде до висновку про зв’язок між голодомором і національною політикою.

Серед інших монографічних досліджень, в яких розглядалася проблема голодомору, згадаємо праці О.Задніпровського⁹¹ й А.Куліша⁹².

На скликаній Інститутом історії України НАН України у листопаді 2000 р. в Києві **Міжнародній науково-теоретичній конференції “Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка”** С. Кульчицький проаналізував демографічні наслідки голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Він навів оцінки кількості жертв ще від перших публікацій в американських газетах у 1933 р. і зупинився на тих проблемах, з якими зіткнулись дослідники у 1990-х рр. Історик вніс уточнення у свої попередні концептуальні підходи, дедалі більше схильючись кваліфікувати події 1933 р. переважно як акт геноциду, оскільки лише з осені 1932 р. до літа 1933 р. хлібозаготівлі супроводжувалися конфіскаціями незернових запасів продовольства. С. Кульчицький також наголосив на недопустимості “маніпуляцій безвідповідальних політиків із кількістю жертв терору голодом” й погоджувався з тими виступаючими, хто називав перебільшення цифри аморальним явищем⁹³.

Р.Піріг висвітлив джерелознавчий аспект проблеми вивчення кількості людських жертв голодомору 1932—1933 рр. Дослідник навів класифікацію джерел, що містять прямі або опосередковані дані про смертність у роки голодомору. Він також поінформував, що зведених даних офіційного характеру щодо загиблих від голоду віднайти не вдалося й досі і зробив припущення, що на етапі апогею голоду (весна 1933 р.) фіксування таких даних не велось. Р.Піріг прийшов до висновку, що найбільш інформативними джерелами трагічної статистики є матеріали ДПУ та КП(б) У, однак з огляду на їх фраг-

ментарність, особливості їх походження, екстремальні умови створення та цільове призначення використання цих джерел має бути максимально критичним⁹⁴.

Українську історіографію дослідження духовних аспектів голодомору 1932—1933 рр. розглянув у своєму виступі С.Дровозюк. На основі дослідів він робив висновки, що вивчені лише окремі ділянки цієї проблеми. Досить слушним було зауваження про методологічні труднощі, пов'язані зі складною структурою, “невловимістю” духовного життя. Окремий наголос дослідник поставив на необхідності уникання “ідеалізації суспільної свідомості селян”⁹⁵.

Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932—1933 рр. висвітлив Г. Єфіменко. Він вказав на те, що у 1931—1932 рр. спостерігалось прискорення українізації, яке відобразилось у збільшенні відсотків українців серед партійних та радянських кадрів, масштабів впровадження української мови в державний обіг. Однак саме на тих, хто пропагував українізацію, за твердженням дослідника, і була після 1933 р. перекладена вся вина за голодомор компартійною верхівкою на чолі зі Сталіним. Хлібозаготівельна криза 1931—1932 рр. і штучний голод 1932—1933 рр. були використанні також для розгрому націонал-комуністів. Відповідно до цього Г. Єфіменко доводив, що основною метою направлення П. Постишева в УСРР була корекція курсу національної політики та очищення лав КП(б)У від національно-свідомих її членів. При цьому “представники московського центру намагалися виставити себе благодійниками, які врятували українське село”⁹⁶.

Серед інших виступів на цій конференції виділимо доповіді: Г. Капустян, яка розглянула продовольчі труднощі в УСРР наприкінці 1920-х рр. як передвісників голоду 1932—1933 рр.; В. Прилуцького, який торкнувся питання молодіжного (як опозиційного, так і комсомольського) руху опору компартійній політиці на селі; П. Репешка, який розкривав роль планування економічної політики в СРСР у формуванні причин, перебігу та наслідків трагедії й зазначав, що планування є ознакою штучності голодомору⁹⁷.

Л. Лук'яненко розповів про реалізацію ідеї проведення міжнародного трибуналу над КПРС (на зразок Нюрнберського процесу) за “злочини, скоєні проти України”. У його звинувачувальному висновкові особливе місце зайняв злочин геноциду проти української нації в 1932—1933 рр. (зазначалося, що ця частина висновку була підготовлена на основі розробок В. Марочка)⁹⁸.

Однак, судячи з матеріалів конференції, головна увага на ній була приділена науковому вимірові проблеми голодомору 1932—1933 рр., а політичний і громадський виміри залишалися на другому плані. Навіть звернення міжнародної конференції до керівництва держави містило прохання розширити доступ дослідників до документів Національного архівного фонду про політичні репресії.

Значним внеском у висвітлення проблеми голодомору стало видання **“Командири великого голоду”**, де, з одного боку, були представлені наукові статті українських та іноземних дослідників, а з іншого — комплекс історичних джерел (офіційне листування, уривки із щоденників і т. п. паперів вищого партійного-державного керівництва). Статті українських дослідників В. Васильєва та Ю. Шаповала⁹⁹ були присвячені політиці радянських керів-

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

ників (як загальносоюзних, так і українських) щодо села в 1932—1933 рр. На основі ґрунтовних досліджень архівів В. Васильєв прийшов до висновків, що дії радянського керівництва призвели до: широкомасштабного голоду в УСРР (з посиланням на С. Кульчицького він визначає чисельність прямих втрат населення у 3—3,5 млн осіб); формування політичної структури, наріжним каменем якої стала колгоспна система, що проіснувала до 1990-х рр.; “кадрової революції”, коли комуністи встановили безпосередній контроль за процесами в українському селі; репресій, які охопили всі щаблі республіканських управлінських структур аж до колгоспів, радгоспів і МТС (загалом, на думку автора статті, репресії торкнулися більш, ніж півмільйона осіб)¹⁰⁰.

У дещо новому світлі проблема голодомору 1932—1933 рр. була подана С. Кульчицьким у колективній праці *“Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси”*. Дослідник розглянув голодомор з точки зору проведення компартійним керівництвом “масового терору як методу експропріації селян-власників”. Події кінця 1929 — початку 1930 р. виступають як низка державних терористичних акцій. Спочатку це був державний терор у формі розкуркулення. При цьому дослідник вважав, що індустріалізація для партійно-державного керівництва СРСР не була самоціллю: колективізація проводилася з метою усунення незалежності сільських виробників від держави і встановлення диктатури у повному обсязі, — без цього “вожді партії... не могли домогтися своїх головних цілей всередині країни і на міжнародній арені”. Наступним стало впровадження терористичних методів хлібозаготівель у 1931—1932 рр. Відповіддю був стихійний саботаж селян, на що держава відповіла терором голоду: “На неорганізований, але одностайний саботаж загнаних силою в колгоспи українських селян держава відповіла конфіскаціями продовольчих запасів, щоб приректи їх на голодну смерть”¹⁰¹.

С. Кульчицький приділив увагу досить малодосліджуваній проблемі збройного опору селян під час голодомору. Він вказав на те, що селянство не спромоглося на активні самооборонні дії, оскільки було роз’єднане самою специфікою сільськогосподарського виробництва й злочинною політикою держави. Ним були наведені статистичні дані ДПУ УСРР про “терористичні прояви” у листопаді 1932 — січні 1933 рр. В цей час було зареєстровано 436 терактів (убивств радянських активістів — 64, замахів на вбивство — 48, підпалів — 211). З цього історик робив висновок: “Селянство вже не мало ні фізичних сил, ні волі боротися з державою”¹⁰².

Привертають увагу роздуми дослідника навколо питання про винуватців масового терору у 1930-х рр. Він наполягав, що не варто всю вину покласти на Сталіна. На думку С. Кульчицького, “ініціативним началом державного терору була комуністична доктрина”. Адже “саме вона вимагала побудувати іззовні справедливе і гуманне суспільство, яке насправді суперечило природі людини”¹⁰³. А селянство і комунізм, переконаний автор, є несумісними поняттями: “Існування класу селян-власників у комуністичному суспільстві неможливе”¹⁰⁴.

Певним звітом про дослідження проблеми голодомору 1932—1933 рр. стало опублікування у 2001 р. фундаментального довідкового видання *“Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик”*, яке зафіксувало

6384 праці. Показчик охопив друковані матеріали — від газетних статей до наукових монографій, від публікацій джерел до творів літератури і мистецтва про голодомор, які побачили світло як в Україні, так і за її межами у 1932—2000 рр. Серед вступних статей була й стаття С. Кульчицького¹⁰⁵ про шлях українських істориків до вивчення теми голодомору та й про сам перебіг трагедії.

Підсумком вивчення теми голодомору в сучасній українській історичній науці можна назвати **Всеукраїнську конференцію “Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія українського народу”**, яка відбулась у листопаді 2002 р. у Києві. Зупинимось на деяких виступах.

У своїй доповіді С. Кульчицький торкнувся проблеми суспільного сприйняття проблеми голодомору. Він вважав, що хоча цій темі присвячено більш ніж 6 тис. праць, проте голодоморові 1933 р. в суспільстві не приділяють належної уваги¹⁰⁶. Ця оцінка стосується і визначення позиції сучасної управлінської еліти. Головна причина недостатньої уваги, на думку дослідника, лежить у психологічній сфері, оскільки суспільство, “оглядаючись на власне минуле, ...не в змозі сприйняти весь потік негативної інформації”. Водночас деякі політики (не тільки молодшої генерації, а й ті, хто за СРСР був лояльним до комуністичної ідеології) намагаються використати тему голодомору для усунення з посад тих, хто був причетний до влади в радянські часи.

Вихідним пунктом виступу В. Марочка була думка, що слабким місцем сучасної історіографії голодомору 1932—1933 рр. є недостатній політико-правовий аналіз: дослідники часто ухиляються від виявлення складових трагедії і зосереджуються лише на її згубних наслідках. Вчений наполягає на необхідності застосування міждисциплінарних досліджень. З цього приводу він писав: “Ми маємо справу зі складним соціально-економічним та політико-правовим механізмом творення геноциду, а відтак його повинні вивчати історики, соціологи, психологи, політологи”¹⁰⁷. В. Марочко також виступив за чітке і коректне використання термінології. Він розкритикував вживання замість “геноцид українського народу” (який базується на визначенні, даному в “Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”) терміну “класовий геноцид”, вказуючи, що цей термін є тавтологією. Більш вдалий, на його думку, термін “класоцид”, однак його він теж не вважав обґрунтованим. Адже колгоспне селянство не становило загрози для тоталітарного комуністичного режиму, загрозу становило саме українське селянство, тому застосовувати щодо подій 1932—1933 рр. такий термін, як “класоцид”, можна лише умовно: “поєднання “класового” і “генотипного” без визнання національного викликає непорозуміння суто теоретичного характеру”. При цьому автор риторично перепитував: “Для чого вигадувати необґрунтовані неологізми, якщо є відпрацьована та усталена нормативно-правова база”?¹⁰⁸ В. Марочко запропонував такий погляд на трагедію: “У 1932—1933 рр. тоталітарний режим застосовував найстрахотливішу зброю масового знищення та соціального упокорення і покріпачення сільського населення, вдавшись до новітньої форми терору — геноциду голодом”¹⁰⁹.

Чимало виступів було присвячено історіографічним і джерелознавчим проблемам дослідження голоду 1932—1933 рр. Так, Р. Пиріг¹²³ і В. Да-

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

ниленко торкнулися питання інформативності комплексу джерел ДПУ УСРР, а В. Сергійчук — документів політбюро ЦК КП(б)У; малодосліджені сторінки історіографії голодомору висвітлили Т. Конончук, С. Костилева, В. Пісчун. Розгляд політичних, національних та соціально-економічних передумов і причин голодомору містився у виступах І. Хижняка, Ю. Шаповала, Л. Єременко ¹¹⁰.

Досить важку і майже не вивчену проблему голоду як соціально-біологічного явища підняв П.Соболь. Голод 1930-х років він називав “піком голодоморної практики комуністичної влади, з чіткими виявами соціальної патології — дисонансних відносин щодо людської природи, заперечення існування самого біосоціуму”. Основна увага у його виступі була приділена психології тих, хто організовував голодомор. Дослідник описав фізичні та соціально-психологічні аномалії, які виникли в постголодоморний період. Водночас, ймовірно, важкість проблеми зумовила появу, м’яко кажучи, науково необґрунтованого висновку щодо наслідків трагедії: “У результаті українців як етносів майже не залишилося, замість них маємо соціальних мутантів” ¹¹¹.

Наче продовжуючи цю думку, Ю. Котляр зазначив, що одним із наслідків трагедії була “загибель справжніх носіїв української ментальності, а сама ментальність понад півстоліття перебувала у латентному стані, поки не сформувались її нові носії” ¹¹².

О.Веселова порівняла голодомори 1932—1933 рр. і 1946—1947 рр., показавши, що вони мають більше подібного, ніж відмінного. Головна подібність у тому, що це були “величезні репресивні акції вищої партійно-державної тоталітарної влади СРСР проти українського народу” ¹¹³.

Конференція прийняла кілька звернень. До ООН було направлено прохання визнати голод 1932—1933 рр. в Україні “спланованим геноцидом більшовицької влади, її лідерів щодо українського народу”, також визнати День пам’яті жертв голодомору 1932—1933 рр. в Україні як День скорботи людства за безвинно убитими українцями ¹¹⁴. Учасники конференції висловили сподівання щодо створення при ООН незалежного недержавного органу для об’єктивного розслідування причин і наслідків трагедії.

У зверненні до Верховної Ради України містилось прохання визнати голодомори 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр. геноцидом щодо українського народу та направити відповідний позов до Міжнародного кримінального суду для притягнення винних до відповідальності. Задля цього пропонувалося створити на державному рівні комісію юристів, щоб викрити злочини проти українського народу та провести парламентські слухання про голодомори в Україні ¹¹⁵.

Підсумовуючи здобутки вітчизняних дослідників за 15 років від часу, коли вперше в українській (тоді ще радянській) історіографії вийшла стаття про голод 1932—1933 рр, можна стверджувати, що за цей період зроблено дуже багато. Насамперед науковцями повернуто майже з небуття трагічну сторінку вітчизняної історії: з теми голодомору 1932—1933 рр. було знято компартійне табу і вона стала важливим полем дослідження у сучасній історичній науці. Розроблення проблеми йшло органічно за напрямками: опрацювання

історичних джерел (в т.ч. збір свідчень очевидців); нагромадження емпіричних даних; вироблення концепцій.

У сучасній українській історіографії голодомор 1932—1933 рр. досліджується в контексті інших трагічних сторінок вітчизняної історії (зокрема, голодоморів 1921—1922 рр. 1946—1947 рр., політичних репресій другої половини 1930-х рр.) і визнається актом геноциду українського народу. При цьому відповідальність за трагедію покладається на радянську політичну систему та комуністичну доктрину, які є несумісними з національною психологією українського народу. Нарешті, можна стверджувати, що у вивченні голодомору сформувався науковий стандарт: ґрунтовне документальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів.

Проте багато аспектів проблеми ще чекають свого освітлення. Серед них виділимо наступні.

Демографічний аспект: уточнення демографічних втрат від голоду за рахунок комплексного використання різних статистичних підходів; визначення особливостей демографічних наслідків по окремих регіонах УСРР та інших районах СРСР, які зазнали голоду; дослідження національного складу загиблих від голоду в УСРР і, особливо, за її межами; вияснення системи організації і ступінь надійності роботи тогочасних органів фіксування демографічної інформації.

Морально-етичний та ідеологічний аспекти: уточнення відношення різних категорій населення (державних і партійних функціонерів, робітників, інтелігенції, представників різних національностей) до організації штучного голодомору; сприйняття селянами радянської системи до і після трагедії; дослідження впливу голодомору на формування конформістського і нон-конформістського стереотипів поведінки у масовій психології українців; аналіз “терористичної” функції голодомору.

Емпіричний аспект: технологія організації голодомору як на рівні компартійного керівництва, так й на рівні виконавців; тіньова економіка голодомору; канібалізм і труподство під час голоду; роль спецслужб в організації й приховуванні інформації про голодомор; регіональні особливості організації голодомору; форми опору селян під час голодомору; експортно-імпортна політика СРСР у 1932—1933 рр.

Історіографічний та суспільно-політичний контексти: розгорнута історіографія проблеми голодомору 1932—1933 рр. (особливо дослідження її діаспорними і західними дослідниками); існування у населення відомостей про голодомор у вигляді усної альтернативної історії радянського періоду; вплив ознайомлення широкої громадськості з проблемою голодомору 1932—1933 рр. на політичні процеси в УРСР наприкінці 1980 — початку 1990-х рр.; перебіг боротьби за визнання голодомору в Україні 1990 — початку 2000 рр.; дефіцит міждисциплінарних і теоретичних досліджень голодомору.

2003 р. склалася сприятлива суспільно-політична ситуація для визнання на вищому державному рівні голодомору актом геноциду проти народу України і занесення цієї політико-правової оцінки до відповідних законодав-

1. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками

чих документів. Водночас необхідна активізація діяльності щодо розповсюдження серед міжнародної громадськості здобутих українськими науковцями знань про голодомор 1932—1933 рр. та залучення іноземних учених до вивчення цієї трагічної сторінки вітчизняної історії.

2. Сучасна російська історіографія голоду в Україні

Наприкінці 80-х рр., коли дозволили вивчати голод в Україні, російська історична наука не виявляла особливого пізнавального інтересу до трагедії українського народу. Уособлюючи всю радянську історіографію і претендуючи на роль монополіста, російські історики не виокремлювали проблеми “українського голоду”, зосереджуючись на проявах голоду в основних зернових районах СРСР. Вони цілком слушно й аргументовано підкреслювали основні причини голодомору (колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі), але не виходили за межі інтернаціональної позиції в оцінці географії та масштабів соціальної катастрофи. Таких концептуальних засад дотримувалися відомі історики: В.П. Данилов, І.Є. Зеленін, М.О. Івницький, Д.О. Волкогонов¹¹⁶.

Розвал СРСР і формування незалежних держав позначилися на теоретичних засадах історичних досліджень науковців колишніх “братніх” республік. Інформаційна самоізоляція і втрата міждисциплінарних контактів істориків, розбудова власної державно-політичної системи влади в Україні, відродження духовної культури українського народу викликали появу різноманітних стереотипів мислення, догм, аж до фальсифікацій суспільного розвитку ХХ ст. Восени 1991 р., коли у Свердловську відбувся останній Всесоюзний симпозіум з проблем аграрної історії, у виступах російських істориків спостерігалася специфічна “інтелектуальна агресивність” щодо ключових для української історії фактів, подій, персоналій¹¹⁷. Вони не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість.

Характерною рисою початкового періоду російської історіографії голоду, власне, як і української, було нестримне прагнення дослідників виявити архівно-документальні докази трагедії та щире бажання визначити кількість жертв. Поява перших документальних публікацій архівних джерел розвіяла сумніви скептиків стосовно голодомору, крім прихильників комуністичної ідеології, які продовжували заперечувати злочин проти людяності, скоєний Сталіним та його поплічниками. До 1993 р. основна увага російських істориків, демографів, соціологів зосереджувалася на визначенні кількості жертв масових політичних репресій в СРСР у період сталінщини. В періодичній пресі друкувалися статті, автори яких “змагалися” в оцінках кількості полеглих громадян від голоду та репресій. Їх підсумував, критично проаналізував та спростував В.В. Цаплін, котрий одним із перших оприлюднив матеріали “репресованого” перепису 1937 р.¹¹⁸ Він вказав на одну малопомітну обставину, а саме, що письменники та публіцисти значно раніше істориків почали займатися виявленням кількості репресованих людей у 30—40-х рр. ХХ ст., відтак на шпальтах газет та журналів з’являлися астрономічні цифри.

Історико-демографічна наука не володіла статистичними даними перепису, тому безсило відмовчувалася. Лише у 1989 р., познайомившись з матеріалами перепису 1937 р., В.В. Цаплін першим виявив найвірогіднішу кількість жертв голоду 1932—1933 рр. в Україні та загалом в СРСР. Дослідник звернув увагу на розбіжності між даними перепису про загальну кількість на-

селення країни, яка після 1926 р. збільшилася на 15 млн осіб, та очікуваними, згідно із закономірностями природного приросту, 21,3 млн осіб. Вирахувавши різницю між виявленим та очікуваним населенням, яка сягала 6,3 млн осіб, дослідник виокремив кількість безпосередньо померлих від голоду — 3,8 млн, тих, що залишили країну, — 2 млн, та осіб, які потрапили до таборів Гулагу, — 1,5 млн¹¹⁹. Він констатував також, що органи загсу не зафіксували 1 млн смертей голодних селян, виконуючи, очевидно, директиву державних органів влади. Дослідник відхилив будь-який вплив стихійного природного фактора походження голоду, вказавши на його соціально-економічні причини — примусову колективізацію й хлібозаготівлі.

Посилаючись на “Кон’юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.”, В.В. Цаплін підкреслює винятково високу смертність саме в 1933 р., особливо в Україні, на Північному Кавказі, Нижній Волзі та в Центрально-Чорноземній області (ЦЧО). За його тлумаченням, з даних перепису виявилось, що половина померлих від голоду у перерахованих районах припадала саме на Україну. Його колега О.А. Осокіна, вивчивши матеріали перепису, також підкреслювала “трагічну першість” України в 1933 р., де померло 1,5 млн осіб, з них 92 % селян¹²⁰, тобто “голодний слід” цілком виразний. Втрати в Україні становили 70 % від загальної кількості померлих в СРСР, народжуваність зменшилася майже втричі, а смертність збільшилася в 4 рази¹²¹. Смертність в Україні, зазначає О.А. Осокіна, була настільки вражаючою, що спеціальні бригади не встигали ховати, а загсам бракувало “книг для реєстрації”, тому місцева влада переймалася не обліком, а похованням, щоб уникнути поширення епідемії. Вона вважає, що безпосередньо від голоду в Україні та РСФРР померло 3,8 млн осіб¹²². Дані не є вичерпними, а методика підрахунків — надто пересічна та абстрактна, але й вони виокремлюють сумну перевагу України за кількістю померлих — дві третини.

Історіографічний аналіз літератури з проблем голодомору в контексті визначення загальної кількості жертв голоду постає в статті Н.А. Араловець¹²³, яка зіставила дані російських та зарубіжних дослідників саме щодо соціально-демографічних втрат населення у 1932—1933 рр. Вона наголошує, що в статистичних обстеженнях руху населення втрати від голоду не фіксували, тому підрахунки історико-демографічної науки є загальними.

В.П. Данилов вважає підрахунки зарубіжних дослідників щодо кількості жертв голодомору перебільшенням, 8 млн осіб (за даними Р. Конквеста) померлих, на думку російського історика, є нереальними¹²⁴. Безперечно, найвичерпнішими даними могли стати записи у книгах реєстрації смертності органів загсу, але вони також виявилися неповними. За даними Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО), які О.А. Осокіна має за достовірні, у 1933 р. смертність становила 5,7 млн осіб, хоча від голоду, на її переконання, померло менше людей, оскільки були втрати від різних хвороб¹²⁵.

Майже всі дослідники, з’ясовуючи загальну кількість втрат від голоду, не розкривають самого поняття “втрати від голоду”, нехтують елементарним причинно-наслідковим підходом. Якщо ж втрати від голоду в Україні кваліфікувати дійсно як демографічні втрати — втрати цілого народу, то до кате-

2. Сучасна російська історіографія голоду в Україні

горії “смертність від голоду” необхідно зарахувати ненароджених, померлих від дистрофії (немовлят, дітей різновікових груп, непрацездатних колгоспників), жертв канібалів (переважно дітей), померлих від епідемії тифу, малярії, кишково-шлункових отруєнь, самогубств, розстріляних та забитих після прийняття закону від 7 серпня 1932 р.

Необхідно розмежувати поточні і віддалені наслідки трагедії. Безпосередньо під час голодомору люди масово помирали від довготривалого недоїдання, вживання дохлятини, гризунів, домашніх тварин (коти, собаки), сурогатів, які спричинили конкретні захворювання (запалення легень, хвороба серця, дистрофія, тиф, малярія). Однак жертвами голоду стали не лише мільйони померлих, а й сотні тисяч ненароджених. І цього не можна ігнорувати.

Н.А. Араловець, проаналізувавши історичну літературу щодо демографічних втрат населення у 30-х рр., визнала найбільш повними підрахунки П.К. Василевського, котрий, спираючись на статистику ОДПУ за період від 1 грудня 1932 до 15 квітня 1933 р., встановив 2,4 млн осіб, померлих від голоду та канібалізму ¹²⁶.

Російські історики і демографи, досліджуючи загальні втрати населення за роки панування сталінського тоталітарного режиму, поділяють їх за формами масового терору — розкуркулені селяни, депортовані народи, політично репресовані за сфабрикованими процесами і справами, померлі від голоду. Тому вони постійно підкреслюють, що зменшення кількості сільського населення, зафіксоване переписом населення 1937 р., враховувало, крім смертності періоду голодного лихоліття, виселених селян за категорією “спецпереселенців”, та стихійну й планову “урбанізацію”. В 1931 р. село залишило 4 млн осіб в масштабах всієї країни, а за роки колективізації — близько 12 млн осіб ¹²⁷. Міграційні процеси, особливо сільського населення, як свідчать дані паспортної системи, відбувалися планово, тому їхніх учасників враховували відповідні державні органи. Якесь частини населення перебралася за кордон. Таких громадян, вважають російські дослідники, виявилось близько 2 млн осіб.

Доля розкуркулених українських селян, які опинилися в таборах для “спецпереселенців”, була трагічною. Вони помирали на уральських рудниках, на лісопозаводах. Національний склад “спецпереселенців” досліджений слабо, хоча документальні публікації російських істориків В.М. Земськова, І.Є. Плотнікова, Г.М. Алдибекова розкривають жахливі умови існування “спецконтингенту” на Уралі, куди насильно виселили в 1930—1931 рр. 63 720 сімей з України ¹²⁸. Чимало з них втекли, але багато померли на шляху перевезення та безпосередньо в “трудпоселеннях”, особливо в 1932—1933 рр. Помирали від нестерпної фізичної праці, від недоїдання, сурогатного хліба з тирсою, від епідемій та антисанітарії, холоду й простуд, а також чимало від розправ та знущань конвоїрів. Серед “зеків” Гулагу українці становили упродовж другої половини 30-х рр. 14,2 %, тобто близько 180 тис. ¹²⁹ Вони помирали в таборах, а також свідомо знищувалися в спецпоселеннях, про що свідчать документальні розвідки російських істориків ¹³⁰.

Проте питома вага депортованих та репресованих за роки колективізації в кількісному відношенні щодо всіх загиблих є незначною, щоб “списувати”

на неї загальні втрати населення в роки голоду. На жаль, немає більш-менш остаточних даних про смертність в 1932—1933 та упродовж першої половини 1934 рр., особливо в Україні й на Кубані. Всі виокремлюють високу смертність в Україні протягом 1933 р., хоча підкреслюють спад восени, ігноруючи смертність від епідемії тифу, яка особливо вирувала після голодних зимово-весняних місяців та початку літа, хоча від неї помирали вже протягом 1932 р. Н.А. Араловець визнала цифру 2,4 млн померлих від голоду та полеглих від людодідів реальною, зазначивши, що підрахунки охоплюють лише грудень 1932 — квітень 1933 р., тобто апогейні місяці смертності. Але від голоду помирали і в січні — листопаді 1932 р. та травні — грудні 1933 р.

Отже, в сучасній російській історіографії визнається “трагічна першість” України по смертності від голоду 1932—1933 рр. (від 50 до 70 % померлих від голоду жителів СРСР), однак не зовсім аргументовано “відщеплюються” втрати населення до так званої категорії “непрямих”: в’язні таборів, спецпереселенці, втікачі, хворі. Тому варто ще раз зазначити, що на долю розкуркулених припадає незначна частка, яка зумовила кількісне зменшення сільського населення. Напередодні колективізації в СРСР, за підрахунками І.Є. Зеленіна, налічувалося 900 тис. куркульських господарств (4,5 млн осіб), з них до початку “політики ліквідації куркуля як класу” було “витіснено” та обмежено близько 300 тис., а виселили за роки колективізації 381 тис. господарств, решта перейшла до іншого соціального статусу, вступила до колгоспів або ж “розселилася” у межах республік. Загалом, на переконання Зеленіна, було ліквідовано за категорією “куркуль” 1,2 млн дворів¹³¹.

У травні 1993 р. в посольстві України в Росії відбулася наукова конференція українських та російських істориків, до якої долучилися політики й письменники обох країн. Виступаючи з обох сторін говорили про геноцид, але російські вчені не визнавали його антиукраїнської спрямованості. У вересні 1993 р. у міжнародній конференції у Києві брали участь і російські історики, які згодом опублікували власну оцінку причин та наслідків голоду в Україні. Не зупиняючись на деяких помилках щодо посад і звань, допущених авторами статей, зазначимо деякі концептуальні моменти цих матеріалів. По-перше, група авторів (І.Є. Зеленін, М.О. Івницький, В.В. Кондрашин, Є.М. Осколков) підкреслила “необґрунтоване акцентування деякої винятковості України”, по-друге, заявила офіційно протест щодо каяття Росії за злочини геноциду проти українського народу в роки голодомору¹³². Посилаючись на виступи українських дослідників (І.Х.Ганжі, С. Горошка, С.В.Кульчицького), які вважали першопричинами голоду колективізацію та хлібозаготівлі, їхні російські колеги висловили власну аргументацію походження голоду: “Антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво виявленої національної спрямованості”¹³³. Разом з тим вони визнають той факт, що “сталінське керівництво усвідомлювало” неминучість голоду, збільшуючи обсяги й темпи хлібозаготівель в Україні, відтак його рукотворність цілком очевидна.

Основний контраргумент “четвірки” відомих російських істориків стосовно “винятковості України” полягав у тому, що голод вразив одночасно з Україною зернові райони Кубані, ЦЧО, Нижньої Волги та Казахстану, тому,

2. Сучасна російська історіографія голоду в Україні

мовляв, виокремлення антиукраїнської спрямованості голоду не є переконливим. Проте терор голодом в українських селах вирізнявся від терору в інших регіонах уже хоча б тому, що Україну визнали основним постачальником хліба до “союзної комори”, про що свідчать пропорції обсягів хлібозаготівель між республіками та краями. Вилучення хліба скрізь відбувалося з особливою жорстокістю, у тому числі й на Кубані, де мешкали етнічні українці, але виключно Україна відчула на собі руйнівну силу так званих чорних дощок. Визнання географії голоду не спростовує його антиукраїнської спрямованості. Немає потреби переконувати в тому, що від голоду помирало переважно (95 %) сільське населення, дві третини якого в Україні становили саме етнічні українці. Аналіз кримінальних справ канібалів за національною ознакою також засвідчує “українську спрямованість”. Від голоду, за даними І.Є. Зеленіна та його співавторів, померло щонайменше 7 млн осіб¹³⁴, з них, як свідчать матеріали перепису населення 1937 р., 50—70 % припадає на Україну. Отже, не емоції і не стереотипи схиляють нас до констатації антиукраїнської спрямованості голодомору.

Визнання російськими істориками широкої географії голоду не зменшує його трагічних наслідків для українців, а навпаки — поглиблює, бо українці мешкали на Кубані, в ЦЧО та Північному Казахстані. Апелювати на відсутність офіційно виголошеного Сталіним наміру знищити саме українців шляхом штучного голоду, — а цей аргумент ще побутує в літературі, — даремно. Джерела зафіксували безліч фактів планового, свідомого, організованого позбавлення багатомільйонного українського селянства засобів існування. Це незаперечний історичний факт.

У зарубіжній історіографії, особливо української діаспори, набула поширення політична оцінка не стільки об’єктивних складових голоду, скільки мотиваційних дій тоталітарного сталінського режиму, тому західна література рясніє формулюваннями — “штучний”, “спланований”, “організований”, “рукотворний”, “свідомий”. З історичної точки зору вони не є абсолютно вичерпними й адекватними, хоча безпомилково передають обставини української трагедії. В російській історіографії до подібних тлумачень спостерігається дещо скептичне ставлення. Наприклад, І.Є. Зеленін вважає “запрограмованою” сталінську “революцію зверху”, тобто колективізацію, а голод — її згубним наслідком, хоча і організованим, але не геноцидом, тим паче проти українського народу. Колективізація завершилася в основному в 1932 р., тому в 1933 Сталін зменшив темпи її форсування, й почав “виховувати” селян шляхом фінансово-економічного тиску. Вже згаданий І.Є. Зеленін зазначає, що хлібозаготівлі та “сталінський прес” виявилися “командою на економічне задушення понад 9 млн селянських господарств”, у тому числі українських¹³⁵. Відомий російський історик В.П. Данилов також вважає голод організованим, але не рукотворним і не геноцидом. На таких концептуальних позиціях залишається переважна більшість російських дослідників голодомору¹³⁶.

Для історіографії голоду, як російської, так і української, характерні дві тенденції: абсолютизація особистої ролі Сталіна і водночас концентрація провини на комуністичному режимові. Зарубіжні історики також зосереджу-

ють увагу на сталінській модернізації суспільства, що супроводжувалася репресіями та голодом. Персоніфікація, яка межувала певний час з демонізацією причин голоду в особі Сталіна, заслуговує на увагу, але маємо дотримуватися принципу історизму, досліджуючи складні процеси системно і всебічно. Листування Сталіна з Кагановичем, особливо протягом першої половини 30-х рр., свідчить про домінуючу роль “вождя” у творенні голодомору, хоча й решта членів політбюро, як підкреслюють деякі дослідники¹³⁷, не були пасивними спостерігачами. Питання про персональну причетність та відповідальність в роки масового терору виходить за межі історичної науки, яка може лише констатувати факти.

Бажання російських істориків уніфікувати голод 1932—1933 рр., заперечуючи “винятковість” української трагедії шляхом ототожнення її з трагедією інших регіонів, зумовлене, очевидно, не стільки пошуком істини, скільки намаганням інтернаціоналізувати причини та наслідки глобальної соціально-гуманітарної катастрофи в Україні.

Інколи історикам в Росії, які прагнуть дати узагальнюючу оцінку трагедії, бракує елементарних фактологічних знань, тому цілком сприятливий для сільського господарства 1931 р. стає “неврожайним”, а криза хлібозаготівель 1927/28 р. пояснюється виключно недбалою політикою ціноутворення, “ножицями цін”, а не результатом десятирічного експерименту в сільському господарстві та поверненням до продрозкладки. Голод в українських селах розпочався “не с конца 1932 года”, як вважає, наприклад, О.А. Осокіна, а ще наприкінці 1931 р.¹³⁸; думка ж про функціонування в роки голоду повноцінного колгоспного ринку та про його приватно-підприємницьку природу¹³⁹, хоча теоретично і формально має підставу, тому що в 1932 р. держава дозволила колгоспну торгівлю, але фактично є помилковою, бо в умовах тотальних хлібозаготівель відповідна постанова уряду не діяла, а намагання продати хліб завершувалися репресіями. В Україні заборонялася будь-яка торгівля сільськогосподарською продукцією протягом 1932—1933 рр., а запропонована система заготівель унеможливлювала будь-який натяк місцевих органів влади про торгівлю.

Сталін, спостерігаючи за рівнем соціальної напруги в Україні, “випускав пару” шляхом репресій, депортацій, голослівних обіцянок про торгівлю і ринок. Як констатують упорядники добірки листів Кагановича до Сталіна, вождь полегло зітхнув та виїхав на відпочинок лише восени 1933 р., коли був певен: соціального вибуху в голодних і виснажених районах не відбулося і не відбудеться. Колгоспна торгівля, дійсно, була стимулом для господарств, які не виконували обсягів державної продрозкладки, але таке поєднання ринку й жорсткого адміністративного механізму назвати “неонепом” важко. Точку зору Осокіної не поділяють і російські історики¹⁴⁰.

О.А. Осокіна однією з перших дослідила “голодний слід” в діяльності системи торгівлі, але, можливо, саме тому, що відстоювала позицію, що держава стимулювала розвиток колгоспного ринку в 1932—1933 рр., котрий виявився “основним джерелом самозабезпечення селян”¹⁴¹ (судячи з останніх публікацій¹⁴², її “пронепівська концепція” залишилася ключовою та без змін у висвітленні соціально-економічної ситуації в 30-х рр.). Колгоспники й од-

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

ноосібники мали право придбати продукти в магазинах “Торгзіну” за валюту та золото. Висновок О.А. Осокіної про те, що завдяки “частковим економічним реформам, запровадженим на межі першої та другої п’ятирічок, країна пододала голод”, не відповідає дійсності¹⁴³. Терор голодом — не те явище, яке можна приборкати економічними заходами. Виконавши свою руйнівну і водночас визискуну функцію, ця форма масового знищення людей тимчасово полишила наш народ, передавши, згодом, своє “покликання” німецькій окупації.

Історіографічний аналіз літератури, особливо з питань статистики жертв голоду 1932—1933 рр., здійснив В.Ф. Зима, він також зіставив масштаби голодомору 1932—1933 рр. з масштабами голоду 1946—1947 рр.¹⁴⁴

Отже, російська історіографія голоду в Україні загалом об’єктивно висвітлює причини трагедії, подає загальну кількість жертв, але не визнає антиукраїнської спрямованості голодомору, його рукотворності, хоча й не заперечує організованого характеру.

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

Західноєвропейська література голоду 1932—1933 рр. в Україні веде свою історію від середини 30-х рр. Дати наукову оцінку кожному з наявних творів, враховуючи їх кількість і різноплановість, у стислому огляді фізично неможливо, для цього необхідна розлога книга, яка має подати хронологію найголовніших видань, виявити їхні концептуальні засади, тематичну особливість, ідейно-політичну спрямованість, переваги й недоліки, досягнення та упущення. Сам факт наявності зарубіжної науково-популярної чи суто історичної літератури про голод 30-х рр. в Україні є історіографічною подією.

Першими друкованими матеріалами, які констатували голод в українському селі 1932—1933 рр., виявилися публікації в українській пресі Галичини та Румунії (“Діло”, “Тризуб”, “Гуртуймося”). В урядових засобах інформації Польщі, Румунії, Чехословаччини, Італії, Німеччини, керівництво яких знало про масштаби голоду від прикордонно-митних служб і повідомлень дипломатів, про соціально-економічні причини і наслідки трагедії не повідомлялося. Однак громадськість цих країн знала про голод. Відомо, що населення багатьох країн Європи надсилало грошові перекази голодуючим селянам і робітникам України. В архівних фондах Всеукраїнської контори “Торгзіну” та її обласних відділень збереглися десятки справ, які свідчать про активний обмін валютно-продуктових переказів з-за кордону установами Держбанку, “Інснабу” та закладами самого “Торгзіну”.

Закордонна періодична преса, в якій є публікації про голод в Україні, розпорошена нині в науково-публічних бібліотеках багатьох європейських країн: у Відні, Празі, Мюнхені, Кракові, Берліні, Сарселі. Саме тут зосереджена більшість україномовних часописів¹⁴⁵, а в інших архівах, особливо в деяких університетських центрах Італії, Франції, Німеччини, Англії, де діяли переважно науково-видавничі центри української діаспори, крім україномовних видань, є періодика західноєвропейськими мовами — німецькою,

французькою, англійською та ін. У бібліотечному фонді Марбурзького університету (Німеччина, земля Гессен), крім періодичної преси, нагромаджена значна колекція книг саме 30-х рр. про соціально-економічне становище в СРСР, яка налічує декілька сотень назв головним чином німецькомовних авторів. У 1933 р. в Німеччині вийшов друком систематизований довідник бібліографії про радянське суспільство, більшовизм, сільське господарство й промисловість. У деяких періодичних виданнях були опубліковані статті німецьких дослідників — О. Аухагена про селянське та соціалістичне господарство, “російську аграрну революцію” і її уроки для німецького сільського господарства (Аухаген виступив з цього питання у Бундестазі ¹⁴⁶); О. Шиллера про колективізацію в СРСР (він у той час був радником з питань сільського господарства при посольстві Німеччини в Москві); А. Даніеля про наслідки колективізації. Про колективне село в СРСР з’явилися подорожні нотатки Б. Ласк ¹⁴⁷. Однак не були опубліковані спецдослідження О. Шиллера та інших представників дипломатичних установ Німеччини в Москві, Харкові, Одесі, Києві.

Серед публікацій переважали аналітичні статті, які стосувалися загального становища в сільському господарстві СРСР та УСРР, про голод згадувалося, але особливо виокремлювалася проблема деградації сільського господарства. Друкували численні статті емігрантські політичні та науково-видавничі організації. Так, відомий історик і практик кооперативного руху Б. Бруцкус опублікував декілька статей у німецькомовних виданнях про колективізацію сільського господарства в СРСР, О. Доманевська подала критичний аналіз перших наслідків колективізації, разом з іншими дослідниками вони звертали увагу на згубність “аграрного соціалізму” в СРСР. Російські емігрантські кола на Заході активно реагували у 30-х рр. на події в СРСР ¹⁴⁸.

Українська політична еміграція Європи 30-х рр. відгукнулася словом і ділом на терор голодом в українському селі. Крім заходів політичного масового протесту біля консульств, посольств і торгпредств деяких європейських держав, відбувалися офіційні звернення до міжнародних організацій. Однак в плані науково-ідеологічного осмислення голоду 1932—1933 рр. її позиція виявилася менш активною ¹⁴⁹, ніж щодо голоду 1921—1923 рр.: ні В. Винниченко, ні М. Шаповал, ні наукові центри пражського УВУ, ні вчені Господарської академії в Подєбрадах не відгукнулися аналітичними статтями про народолюбство в Україні ¹⁵⁰. Українська емігрантська історична наука до середини 50-х рр. фактично переймалася проблемами революції та визвольних змагань, а питання колективізації, голоду, соціально-економічної історії залишалися поза її увагою.

Винятком стала книга О.Я. Шульгіна про діяльність УНР на чужині, автор якої, будучи істориком і відомим політичним діячем, вперше порушив перед Лігою Націй питання про жорсткий голод в Україні. Книга вийшла друком у Парижі 1934 р. Вона увірвала офіційні звернення О. Шульгіна 1933 р. до Лондонської економічної комісії та міжнародного співтовариства. “В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, — *наголошував 18 вересня 1933 р. О. Шульгин*, — ми просимо во ім’я гуманності заперечувати проти будь-якого виво-

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

зу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду — селянам України і Кубані. Зі свого боку, ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним”¹⁵¹.

У документах Ліги Націй від 25 та 27 вересня 1933 р. згадуються прізвища кардинала Т. Інніцера та митрополита А. Шептицького, які стали на захист голодуючих українських селян. Зокрема, 25 вересня до Женеви на адресу Ліги Націй надійшло звернення від галицьких депутатів Польського сейму: “Факти голоду є незаперечними, не дивлячись на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося, не дивлячись на заборону совітських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод”¹⁵². Деяким селянам в Україні справді вдалося проникнути за кордон, а деякі іноземні журналісти потрапили до голодних хліборобів. Саме тоді, тобто 27 вересня, О. Шульгин звернувся з листом до голови 14 Асамблеї Ліги Націй Ватера, вимагаючи створення міжнародної комісії для розслідування наслідків трагедії, призупинення експорту хліба з СРСР. “Сотки тисяч, мільйони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях, — наголошував представник уряду УНР О. Шульгин. — Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба”¹⁵³.

Напередодні засідання Ліги Націй у вересні 1933 р., а також кількома місяцями поспіль періодична преса в Галичині, в країнах Центральної та Західної Європи досить вичерпно інформувала населення та політиків про голод в Україні. Газети “Діло”, “Свобода”, “Тризуб”, “Мета”, “Новий час” опублікували близько півтори сотні статей. Вони першими засвідчили в 1932—1933 рр. не лише факт жахливої катастрофи, а й висвітлили акції протестів української еміграції, проблему селян-втікачів, що опинилися в Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, ймовірну кількість жертв голодомору, визнання факту голоду Сталіним, роль Постишева в організації голоду, причини трагедії. В українських газетах друкувалися огляди зарубіжної преси про голод в Україні. Вже у 1933 р. з’явилися цифри про 10 млн жертв від голоду, а також про його штучне походження та про політику етноциду¹⁵⁴. Статті писали О. Шульгин, С. Русова, О. Наріжний, Е. Амменде. Останній був генеральним секретарем Європейського конгресу національностей Ліги Націй, почесним секретарем Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії.

На голод в Україні відгукнулися центральні періодичні видання Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії. Зокрема, французькі кореспонденти С. Бертіллон та П. Берланд у липні — серпні 1933 р. писали на сторінках центральних газет саме про голод в Україні, лондонська “Таймс” інформувала

консервативних британців про події в Україні, а відомий журналіст газети “Манчестер Гардіан” М. Магґерідж розповів читачам про голодне лихоліття на Північному Кавказі та в Україні¹⁵⁵. На шпальтах французької “Фігаро”, “Нової Цюрихської газети”, “Газети Лозани” також з’явилися статті про голод в українських селах¹⁵⁶. Понад шість десятків кореспонденцій про голод — в англо-, франко- та німецькомовних газетах, у Палаті лордів Великобританії в 1934 р. велися дискусії про голод в Україні¹⁵⁷.

16—18 грудня 1933 р. у Відні відбулася міжнародна конференція про голодомор, до організації якої долучилися Е. Амменде та кардинал Т. Інніцер¹⁵⁸. Вони були ініціаторами створення комітету допомоги голодуючим українцям. Е. Амменде опублікував 1935 р. об’ємну книгу про голод в Україні, яка увірбрала його попередні статті і наукові доповіді у міжнародних організаціях та комітеті допомоги¹⁵⁹. Книга справила позитивний вплив на подальше вивчення голоду, яку передрукували англійською мовою 1936 р.¹⁶⁰ До праць довоєнного періоду належать спогади інженера А. Вінерберге-ра¹⁶¹, документально-публіцистичне видання М. Ковалевського у Варшаві та загальна праця з питань національної політики в Україні В. Садовського, які мають характер соціодемографічних досліджень¹⁶².

Упродовж 40-х рр. публікації в періодичній пресі європейських країн про голод в Україні належали фактично представникам наукових дослідних установ української діаспори, а також очевидцям масового терору сталінського режиму. Побачили світ книги І. Багряного, С. Підгайного, статті В. Гришка, К. Кононенка¹⁶³. З іноземних авторів назвемо ґрунтовне дослідження і водночас спостереження О. Шиллера, основу якого становили його аналітичні довідки про становище у сільському господарстві СРСР¹⁶⁴.

На початку 50-х рр. значна частина наукового потенціалу та політичних осередків української еміграції в Європі переїхала до Північної Америки, відтак основні дослідження проблем голоду 1932—1933 рр. в Україні відбувались у США та Канаді. Публікації мали переважно меморіальний характер: в 1953 р. вони з’являлися в контексті 20-річчя сумної події в історії українського народу, а в 1958 р. — 25-річчя. Серед праць переважали статті в газетах та журналах, а актуальним був розгляд соціально-демографічних наслідків голоду, аналіз перепису населення 1926 та 1937 р. Авторами були вчені, які бачили жертви голоду на власні очі: Г. Костюк, І. Майстренко, Г. Ващенко¹⁶⁵.

Ґрунтовних монографічних досліджень причин та наслідків голоду в Україні в ті роки не з’явилося. Про трагедію згадували автори праць з політичної історії України: П. Феденко, Н. Полонська-Василенко, М. Прокоп¹⁶⁶. Висвітлення голоду в контексті національно-визвольної боротьби українського народу позначилося на його надмірній ідеологізації, а відсутність належної джерельної бази лише зміцнювала політичні стереотипи у масовій свідомості щодо голодомору. Історики й публіцисти фактично не використовували політико-правового терміна “ґеноцид”, хоча існувала відповідна конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 1948 р. і до неї приєднався в 1951 р. СРСР. Дослідники обмежувалися спогадами, фактами, уточненнями кількості жертв, посилаючись на книгу У. Черчілля про Другу світову вій-

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

ну, у якій британський політик назвав загальну кількість жертв терору в СРСР ¹⁶⁷ (йшлося про 10 млн осіб).

Концентрація уваги на чисельності полеглих від голоду українських селян відволікала інтелектуальний потенціал зарубіжної української науки, особливо правничої, від належної політико-правової оцінки голодомору 1933 р. Використання визначень “колоніальне панування”, “більшовицький колоніалізм”, “московське народовбивство”, “совітський колоніалізм”, “московсько-українська війна”, “війна без зброї” віддзеркалювали антирадянські та антиімперські уподобання авторів. Визнаючи голод злочином, дослідники в 50-х роках не давали йому відповідної правової кваліфікації за нормами міжнародного права.

У роки холодної війни, тобто протистояння двох політичних систем і двох світів, антиросійські настрої української діаспори влаштовували політичне керівництво західноєвропейських країн. Проблема голоду із соціально-демографічної катастрофи ставала елементом ідеологічного протистояння між “демократичним Заходом” і “тоталітарним Сходом”, тобто СРСР. Політизація трагедії українського народу дратувала ідеологічні служби радянської держави, але не заважала “радянологічним центрам” Заходу експлуатувати її для активізації пропагандистської кампанії про ущемлення в СРСР прав людини тощо. Така ситуація навколо проблеми голоду вихолощувала масштабність цієї соціально-гуманітарної катастрофи, відволікала від належної постановки питання міжнародним співтовариством.

Вивченням голоду в країнах Західної Європи переймалися переважно українські історики з діаспори, а їхні європейські колеги згадували його обставини лише в контексті хронології і тематики політичної історії СРСР. У 1960—80-х рр. почали виходити друком індивідуальні та колективні праці українських і зарубіжних учених. У 1963 р. у Мюнхені побачила світ добірка свідчень про голод ¹⁶⁸. В україномовній пресі (“Новий літопис”, “Шлях перемоги”, “Свобода”, “Тризуб”, “Визвольний шлях”) друкувалися десятки публіцистичних статей із сумної 30-ї річниці голодомору. 1965 р. вийшла друком ґрунтовна монографія К.С. Кононенка ¹⁶⁹, автор якої добре знав економічні відносини в УСРР 20—30-х рр., був одним з організаторів українського кооперативного руху, банківських структур, зазнав репресій, а згодом працював в українських науково-видавничих центрах Німеччини та США. Він виокремив проблему політики економічного творення голодомору в Україні, вважаючи його свідомою і цілеспрямованою акцією проти українського народу.

Голод, як історичний та науково-історичний факт, постає в науково-аналітичних працях І. Майстренка, І. Кошелівця про М. Скрипника, В. Плюща ¹⁷⁰, які вийшли друком наприкінці 60 — упродовж 70-х рр. В. Плющ був одним із перших в українській зарубіжній історіографії, хто почав тоді наполягати на розумінні голоду як акту геноциду щодо українського народу. Про голод згадали й упорядники та автори збірника статей на пошану О.Я. Шульгина ¹⁷¹. Дещо схематично висвітлював причини голоду І. Майстренко, пов’язуючи їх з демонічною постаттю П. Постишева, якому дали директиву “розігнати українізацію (коренізацію) й організувати голод на селі, щоб зламати опір

колективізації з боку українських селян”¹⁷². Постишев мав повноваження, однак, дещо інші: ламати пасивне ставлення українського політичного керівництва до виконання хлібозаготівельного плану Москви. Ліквідація інтелігенції відбувалася паралельно з руйнацією українського селянства, щоб унеможливити єдиний рух опору — селян та інтелектуальної еліти нації. Сталін, судячи з його таємного листування з членами політбюро, боявся сплеску “махновщини” та “петлюрівщини” в Україні.

Деякі фактологічні помилки в книзі згаданого автора зумовлені закритістю на той час архівно-джерельної бази. Так, роль Постишева в переселенні в українські села домогосподарств з російських центральних областей не була вирішальною. Переселення ініціювали Каганович та Молотов з дозволу Сталіна, про що свідчать матеріали листування між ними та архівні фонди Всесоюзного переселенського комітету (ВПК) при РНК СРСР. Щодо політико-економічних обставин голоду ближчим до істини був К.С. Кононенко, працю якого цитував І. Майстренко, бо вже колективізоване на той час на дві третини українське селянство думало в роки голоду не про активний опір, а про виживання. “Ні, — наголошував Кононенко, — голод був не просто поліцейським заходом, а змістом економічної політики на Україні, не розплатою чи покаранням, а самою метою”¹⁷³. Знищуючи селян, як споживачів хліба, уряд намагався, на думку К.С.Кононенка, вирішити у такий спосіб проблему товарності хліба. В обох версіях, які мають право на існування, відчувається тенденція до абсолютизації ролі суб’єктивного фактора, хоча в працях К.С.Кононенка домінує політико-економічний підхід до причин голоду.

Наприкінці 60 — протягом 70-х рр. побачили світ книги Р. Конквеста¹⁷⁴, опубліковані в Лондоні та Мілані. Відомий дослідник розглядає “великий терор” у контексті теорії і практики національної політики в СРСР. Його праці з’явилися у видавництвах багатьох країн світу, засвідчивши відтак їхню ґрунтовність та актуальність. На початку 70-х рр. вийшла друком книга М. Марґеріджа, в якій кілька сторінок присвячено з’ясуванню обставин голоду 1932—1933 рр.¹⁷⁵

Для літератури 70-х рр. характерним стає використання політико-правової оцінки голоду, особливо в світлі конвенції про геноцид. У періодичних виданнях віддзеркалювалися переважно політичні настрої української діаспори, яка справедливо вимагала міжнародного визнання голоду в Україні як акту геноциду, відтак покарання СРСР за злочини проти людяності. За публіцистичними гаслами і неологізмами (“червона гідра”, “московський імперіалізм”) досить виразно простежується тенденція кваліфікувати голод як “штучний” та “плановий”, тобто як свідому політичну акцію комуністичного режиму проти українського народу. Термін “штучний” означав рукотворне походження голоду, а не результат природної аномалії, а термін “плановий” свідчив про організований Москвою голодомор в українському селі. Обидва тлумачення мали досить ефективний вплив на свідомість. За змістом вони також відповідали реальним історичним фактам голодного лихоліття в Україні.

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

Однак для історіографії голодомору більш важливими є поняття “етноцид” та “геноцид”, які піднімають проблему голоду в Україні на рівень міжнародного права. Стаття М. Сагайдака “Етноцид українців в ССРСР” та його англomовна монографія 1976 р.¹⁷⁶ мала у зв’язку з цим особливе значення.

Вивчення та висвітлення голоду 1932—1933 рр. західноєвропейською історико-політичною наукою, крім відносного спаду упродовж Другої світової війни, відбувалося лавиноподібно: публікації в пресі, кількість яких з кожним десятиріччям неухильно зростала, збуджували громадсько-політичну думку, а наукові праці вчених піднімали проблему голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи ХХ ст. Замовчування історичного факту голоду офіційною ідеологією в СРСР і його активне дослідження на Заході, з одного боку, перетворили проблему в політичний фактор системного протистояння, а з іншого — надало широкого розголосу та суто пізнавального інтересу цій темі.

Апогеєм висвітлення в західноєвропейській літературі питань голодомору, а також всієї його зарубіжної історіографії, виявився 1983 р., коли світова громадськість відгукнулася на 50-річчя жакливої трагедії українського народу. Статті в періодичних виданнях друкували вчені й політики, іноземні громадяни та українські дисиденти. Друкована продукція та політичні акції зосереджувалися головним чином у США й Канаді, хоча в Європі також значно активізувалася діяльність вчених і громадсько-політичних центрів. У США розпочав ґрунтовну дослідницьку діяльність молодий історик Дж. Мейс, а в літературі спостерігався своєрідний паритет емоційного сприйняття трагедії та її науково-теоретичного тлумачення. До вже усталених понять, які прижилися в історіографії (етноцид, геноцид), долучилося ще одне — лінгвоцид.

Історики прагнули з’ясувати кількість жертв голоду, але без наявності вичерпних даних перепису 1937 р. їхні розрахунки нагадували аукціон. Інколи, перебуваючи під впливом відзначення сумної півстолітньої річниці, необачно вживали слова “присвячено народовбивству”, “урочисті збори”. Голод, з його катастрофічними наслідками, не є святом у календарі сумних дат українського народу. З історико-правової точки зору не витримувало критики і словосполучення “український голод”, що не відповідало його адміністративно-територіальному місцевиявленню, а свідчило про українське походження, про “дивацьку” причетність українців до творення механізму самознищення. Траплялися визначення, які зовсім не відповідали суті причин і наслідків голодомору. Йдеться про застосування в літературі терміна “український геноцид”, ніби його вчинили саме українці, але виникає питання — проти кого. Публіцистику наповнили статті, автори яких ототожнювали голод 1932—1933 рр. з голокостом, використовуючи, знову ж таки, недоречно термін “український голокост”. Неприховувані гітлерівцями масові знищення євреїв у роки війни вирізнялися відвертістю людиноненависницьких методів від цинічної і приховуваної акції терору голодом в українському селі 1933 р., хоча наслідки для обох народів є однаково трагічними. Для історичного пізнання їх необхідно розглядати окремо, не ототожнювати. З політико-правової точки зору обидві соціогуманітарні катастрофи є актом геноциду, одна

з них здійснена проти українських селян в мирний час, а інша — в роки війни проти євреїв.

Ґрунтовною з науково-теоретичної та фактологічної точок зору виявилася франкомовна книга В. Марченка та О. Воропая, автори якої чи не вперше застосували визначення “голод-геноцид”¹⁷⁷. В Лондоні С. Олеськів друкує книгу про голод, розглядаючи його як “агонію нації”¹⁷⁸. Про голод з’явилося сотні публіцистичних статей, але вони не вилились у ґрунтовне монографічне дослідження, хоча спонукали до цього вчених у наступні роки. Відомий німецький дослідник проблем аграрної історії Ш. Мерль порушив у 1984 р. питання про колективізацію, яка призвела до голоду¹⁷⁹. У 1988 р. в Мюнхені вийшла друком книга Р. Конквеста “Жнива скорботи”, автор якої критично переосмислив надбання зарубіжної історичної та політологічної науки, реалістично поставився до визначення кількості жертв голоду в Україні, вказав на основні причини трагедії¹⁸⁰. Того ж року в Мюнхені опубліковано добірку архівів німецьких дипломатичних служб 30-х рр. про голод в Україні, яку опрацював для друку Д. Злепко¹⁸¹. Книга й досі є єдиним виданням подібного характеру, опубліковані в ній документи є фізичними копіями. Вже згаданий німецький історик Ш. Мерль в одній із публікацій висловив сумнів щодо антиукраїнської спрямованості голоду, використаного Сталінінм проти селян¹⁸².

Кінець 80-х рр. засвідчив згортання “монополії” зарубіжної історіографії в царині науково-документального висвітлення причин і наслідків голоду в Україні. Ця тема стала пріоритетною й для української радянської історичної науки, яка після довготривалого і вимушеного мовчання активно почала розробляти тему голодомору. В Україні публікувалися праці західних істориків, зокрема фрагменти монографії Р. Конквеста¹⁸³, відбулися конференції, на яких зустрілися історики багатьох країн, щоб виявити спільні та відмінні оцінки трагедії. Історики зосередились на з’ясуванні причин й на соціально-демографічних наслідках. Після здобуття Україною незалежності історична наука і політологія української діаспори поступово втрачала звичну ізольованість. В Україну приїхав Дж. Мейс, щоб вивчати проблему голоду, а головне — розповісти про діяльність наукових фондів Америки про голодомор в Україні¹⁸⁴.

В 1993 р. кілька праць про голод вийшли друком у Франції, їхнім автором є український історик В. Косик¹⁸⁵. Він посилався на книгу В. Марченка та О. Воропая, у якій йшлося про 5—6 млн померлих від голоду українських селян. На сторінках російського наукового журналу “Отечественная история” була опублікована в 1995 р. дещо суперечлива стаття Ш. Мерля стосовно геноциду українців. Фактично це була допрацьована його робота від 1989 р. Він намагався спростувати позицію Р. Конквеста і Дж. Мейса щодо голоду як акту геноциду, а також заперечити наявність наміру творення голоду¹⁸⁶.

Для вчинення геноциду не обов’язково офіційно висловлювати намір про масове знищення, адже кваліфікації підлягають не стільки намір, скільки конкретні дії та наслідки масового народовбивства. Більєфельдський про-

3. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду

фесор розглядає мотиви наступу імперського центру проти “українського національного руху” в контексті загрози українського сепаратизму, зумовленої перемогою Гітлера на виборах у березні 1933 р. Однак, як відомо, наступ розпочався задовго до 1933. Зломлене, наполовину винищене голодомором та виснажене хлібозаготівлями українське село весною 1933 р. не становило загрози для режиму. Як свідчать сучасні архівні документи, голодомор був формою і методом політичного терору проти українців. Щоб переконатися у цьому, достатньо лише прочитати листування Сталіна з Кагановичем та лідерами ЦК КП(б)У — Косіором, Постишевим. Теза ж Мерля про географію голоду не є переконливою, тому що в Білорусії та Росії, крім Кубані, голодомору не зафіксовано.

Можна погодитися з думкою Ш. Мерля, що суперечки навколо кількості жертв голоду ніколи не вичерпають цієї проблеми. Водночас не можна погодитися з тезою про те, що саме кількість полеглих селян є критерієм акту геноциду¹⁸⁷. Непереконливим є висновок німецького професора, щодо того, що в Україні у 1932—1933 рр. був звичайний голод, але не було геноциду. Цей професор взяв за доказ фактор ураження населення за географічно-природними зонами. Навіть однієї області чи кількох районів достатньо, щоб відстежити механізм творення геноциду, не кажучи вже про аналіз партійно-державних постанов тощо. Від голоду помирали і представники нацменшин в Україні, хоча порівнювати смертність від голоду за національною ознакою (хто більше, а хто менше) не зовсім коректно. Від розкуркулення та колективізації постраждали росіяни, німці, поляки, але це не означає, що проти українських селян як титульної нації не здійснювалася цілеспрямована політика геноциду.

Визнаючи трагедію інших народів, ми розширюємо соціальні та національні межі катастрофи, але “інтернаціональний фактор” смертності, як аргумент Ш. Мерля, не відповідає історичним реаліям і політичному змістові хлібозаготівельних кампаній в Україні. Роздуми вченого навколо проблеми про обсяги хлібозаготівель також не витримують критики. Необхідно брати до уваги не питому вагу України та Кубані в союзних хлібозаготівлях, а обсяг вилученого у них хліба по відношенню до наявного, особливо по секторах господарювання — в колгоспах, радгоспах, одноосібному. Очевидно, в працях Р. Конквеста та Дж. Мейса німецький дослідник не знайшов достатньої аргументації того факту, що голод в Україні був геноцидом, але не переконливими виявилися й аргументи самого Ш. Мерля, щоб спростувати факт геноциду. За останні роки історики виявили достатньо архівних документів, які є доказом запровадження політики геноциду в українському селі.

Деякі аспекти голоду в Україні висвітлює молодий німецький історик Д. Поль, вивчаючи масові репресії 1936—1953 рр. Його стаття, побудована на досягненнях українських та зарубіжних досліджень, не вирізняється, однак, глибоким аналізом проблеми голодомору в зарубіжній літературі¹⁸⁸.

Порівняльний аналіз двох диктаторських режимів — націонал-соціалістичного на чолі з Гітлером та комуністичного в СРСР здійснено в книзі Алана Буллока, котрий висвітлює наслідки колективізації та політики розкуркулен-

ня в Україні, констатує високу смертність від голоду весною 1933 р., яка виявилася катастрофою — 5 млн осіб ¹⁸⁹. Він підкреслює, що російська влада позбавила Україну державної самостійності.

В “Історії Радянського Союзу”, автором якої є М. Хільдермайер, голод 1932—1933 рр. згадується у контексті становлення та розвитку радянської державності. Голод 30-х рр. в СРСР німецький дослідник Й. Баур розглядає у зв’язку з іншими актами масового терору сталінщини, посиляючись на праці Ш. Мерля, Р. Конквеста, Г. Ріттеншпора, Р. Маннінга та полемізуючи з ними щодо суспільного феномену тероризму. Про кількість репресованих в СРСР людей, а саме 11 млн осіб за 1929—1956 рр., в тому числі 6 млн осіб від голоду, йдеться у ґрунтовній монографії Ш. Плагґенборґа ¹⁹⁰.

Упродовж 1998—1999 рр. в Німеччині з’явилося кілька критичних праць у зв’язку з публікацією у Франції “Чорної книги комунізму”. Зокрема, Й. Мекленбург та В. Віпперман опублікували книгу “Червоний голокост? Критика чорної книги комунізму”, дискутуючи щодо доцільності використання термінів “расовий геноцид” та “класовий геноцид”. Основна спрямованість критики: змішування ідеології і науки, ігнорування історико-суспільного контексту, персоніфікація терору ¹⁹¹. В книзі Х. Мьоллера “Червоний голокост і Німеччина” також є полеміка з авторами “Чорної книги” ¹⁹². Дискусійні статті західноєвропейських авторів вийшли окремим російськомовним виданням у 2001 р. Один із авторів “Чорної книги” С. Куртуа вважає, що смерть української дитини в роки голоду і єврейського хлопчика у варшавському гетто — прояви геноциду. Його колега Н. Верт розглядає форми державного терору проти власного народу, у тому числі голод, вважаючи його системно-організованою дією ¹⁹³. Привертає увагу той факт, що Кримінальний кодекс Франції 2002 р. визнав геноцидом дії навіть проти соціальних груп, політичної та ідеологічної опозиції.

Особливості війни проти селян в СРСР досліджував італійський історик Андреа Граціозі, визнавши голод фактором терору, фізичної розправи над селянами та засобом знищення основ “націоналізму” ¹⁹⁴. А. Гайнріх з Німеччини досліджував основні фактори соціалістичної трансформації в Україні — колективізацію і голод ¹⁹⁵.

Таким чином, західноєвропейська література налічує за 70-річну історію висвітлення голоду в Україні декілька тисяч назв. Вже факт її наявності свідчить про масштабність жахливої соціогуманітарної катастрофи ХХ с. Історики та політологи розглядали голод у контексті національної політики радянської держави, виокремлювали специфіку цієї форми масового терору, підкреслювали ознаки геноциду. Причини голоду з’ясовані, але залишаються суперечливості щодо політико-правової оцінки його наслідків, зумовлені особистими переконаннями вчених та відсутністю у їхньому розпорядженні усього корпусу архівних документів і матеріалів.

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

Події 1932—1933 рр. в Україні викликали у свій час багато суперечливих запитань за кордоном. Чи справді був голод, що забрав мільйони життів? Якщо голодомор був, то чи викликали його природні причини (неврожай та за-

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

суха), а також знищення у процесі колективізації домашнього тваринництва та посівних матеріалів, чи ж причиною голодомору була конфіскація продовольства радянською владою? Якщо дії радянських властей спричинили голодомор, то чи пояснюються вони помилковою програмою постачання та експорту продовольства, спрямованою на виконання планів індустріалізації, нездатністю властей відреагувати на перші звістки про голод та їх неспроможністю вжити ефективних контрзаходів, чи ж власті провадили зловмисну політику ненадання допомоги, кампанію з приховання голодомору та безжально відмовилися прийняти закордонну допомогу? Якщо останнє мало місце, то чи загальна безпоощадність сталінізму та зневага режиму до катастрофічного становища селянства були викликані міркуваннями його власної помилкової політики, чи існував попередньо розроблений план знищення селянства голодом? Якщо голодомор був результатом такого плану, то чи був цей план скерований проти селянства усього Радянського Союзу чи тільки проти України та українців зосібна і був частиною кампанії руйнування української нації?

Від 1930 до 1980-х рр. у цих дебатах брали участь два основних, хай і нерівних, противники, що мали діаметрально протилежні позиції. З одного боку, радянський уряд, історики та пропагандисти уперто заперечували, що у 1932—1933 рр. був голод. З іншого — українці, які жили за межами Радянського Союзу, твердили, що у 1932—1933 рр. мав місце спланований радянською владою голодомор, скерований проти українського народу.

Поступово сутність двох антагоністів змінювалась. По смерті Сталіна радянський режим еволюціонував, інколи дозволяв обмежену дискусію про чистки та деякі згадки про невдачі колективізації. Проте, незважаючи на декілька літературних творів, в яких згадувався голодомор, режим відмовлявся визнавати трагедію. Українські кола поза межами Радянського Союзу також значно змінилися за півстоліття. У 1930-х рр. українці за кордоном СРСР були політично розмаїті, існували й прорадянські ліві, які визнали офіційну радянську версію. У той час політично активні групи поза Радянським Союзом склалися, головним чином, з мешканців західноукраїнських територій, що входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, і політичних лідерів та їх послідовників в емігрантських центрах у Празі, Парижі й Варшаві. Після Другої світової війни, радянської анексії західноукраїнських земель та окупації Східної і Центральної Європи територіально діаспора зосередилась у Західній Європі та, найбільше, у Північній і Південній Америці. Сотні тисяч біженців приєдналися до старішої діаспори у США і Канаді. Це поповнення, а також поступове зникнення соціалістичних та комуністичних груп повернули діаспорних політиків вправо. Хвиля біженців також принесла до діаспорної спільноти тисячі тих, хто вижив під час голодомору.

До 1970-х рр. радянська сторона досягла значного успіху в обмеженні поінформованості громадськості та стримуванні вивчення голодомору. Та у 1980-х рр. українська діаспорна спільнота почала сприяти широкому громадському обговоренню і привертати увагу науковців до голодомору 1932—1933 рр. Причини цього зрушення полягали не тільки у новій тактиці діаспо-

ри, а й у змінах позиції політиків та змісту наукових програм через кілька десятиріч після голодомору. Оповідь про те, чому було потрібно багато часу, аби зосередити увагу громадськості та науковців на голодоморі і чому це сталося лише у 1980-х рр., порушує тему про хитросплетіння поглядів та дискусійних питань, які, як часто здавалося, не стосуються трагедії безпосередньо. Найбільшу вагу мали ті особи та угруповання, які не спростовували факту голодомору і не підтримували точку зору про те, що мав місце геноцид. Наприкінці 1980-х рр. широкі кола громадськості на Заході взнали, що у 1930-х рр. в Україні лютував голод і що радянське спростування цього факту було фальшивим. Невдовзі по тому гласність в Радянському Союзі підірвала довго утримувану радянською владою позицію у цій полеміці та надала можливість проводити публічні дискусії і дослідження в Україні.

Це нове обговорення питання про голодомор в Україні повсюди викликало здивування, що такі жакливі події так мало відомі. Першопричини цього почасти можуть брати свій початок у 1930-х рр., коли західні уряди та громадськість виявляли явно невеликий інтерес до репортажів про голодомор, а активні політичні діячі не визнавали, що сталася великомасштабна трагедія¹⁹⁶. Пізніше голодомор теж не досліджувався, хоча Радянський Союз і був об'єктом інтенсивного вивчення, особливо після Другої світової війни. При перегляді узагальнюючих праць про Радянський Союз можна віднайти лише рідкісні згадки про голодомор 1932—1933 рр., а про його причини або вплив на долю України не йдеться¹⁹⁷. 1987 р. експерт з радянського сільського господарства та селянства Р.У. Девіс заявив, що більшість західних звітів про розвиток СРСР розглядають голодомор 1932—1933 рр. як другорядну подію, хоча ця подія повинна займати центральне місце в історії Радянського Союзу¹⁹⁸. До кінця 1980-х рр. увага науковців фокусувалася переважно на колективізації сільського господарства після 1929 р., у багатьох працях про втрати худоби говорилося більш детально, ніж про людські жертви. Література, присвячена історії України, частіше зосереджувалася на голодоморі, хоча теж мала тенденцію розглядати подію у загальному спискові сталінських злочинів.

Існують численні причини такого ігнорування голодомору. Це проблеми із джерелами, різноманітні нещастя, що лягли на плечі Радянського Союзу, а відтак і України, віддання переваги певним дослідницьким темам, а також ставлення до національного питання взагалі та до України зокрема. Важливі свідчення з'явилися у 1930-х рр., в тому числі вже згадана книга Е. Амменде, що торкалась проблеми більш детально¹⁹⁹. Однак замкнутість радянського суспільства обмежувала джерела, що були б доступні на Заході. Радянський уряд замовчував дані перепису 1937 р. Навіть свідчення тодішніх західних журналістів були непереконаливими. Сенсуалістське видавництво "Hearst press" у Сполучених Штатах узялося за дослідження голодомору, але часом використовувало облудні свідчення і, таким чином, фактично підірвало довіру до більш поважних доповідей з цієї теми. Опортуністські або прорадянські західні журналісти, зокрема Уолтер Дюранті з "New York Times", фальсифікували свої репортажі²⁰⁰. Західні відвідувачі СРСР, зокрема Сідней та Беатрис Вебб, приєдналися до спростувань факту голо-

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

домору радянською стороною²⁰¹. До того ж доступ до України під час голодомору був дуже обмежений.

Хоча сталінізм був всесоюзним феноменом, Україна постраждала значно більше за інші регіони. Україні судилося бути місцем битв, бути окупованою нацистами під час Другої світової війни, бачити масові руйнування її міст та знищення населення, депортації до Німеччини, придушення збройного опору наприкінці 1940-х рр. та сталінську лють до населення, яке знаходилось поза радянським контролем. У своїй десталіністській промові М. Хрущов заявив, що Сталін обмірковував плани депортації всіх українців, як це він зробив з багатьма маленькими народами.

У 1970-х рр., коли став можливим доступ до радянських архівів, докторанти обирали такі теми та прикріплювались до тих установ, до яких радянська сторона ставилась доброзичливо. В цей час науковці молодшого покоління досліджували тоталітарну сутність Радянського Союзу. Вони заявляли, що без використання доступних архівних матеріалів не можуть краще зрозуміти Радянський Союз як історичну спільність. Вони намагались досліджувати соціальну історію та ситуацію за межами Москви й Кремля. Виявилось, що цій меті сприяє студіювання таких подій, як голодомор в Україні. На практиці, однак, багато цих “ревізіоністів” цікавились перебігом “соціалістичних перетворень” та “революції знизу” і не вивчали того, що заважало перебігові цих процесів. Вони часто, на відміну від архівних джерел, характеризували свідчення емігрантів як упереджені та другорядні, навіть коли доступ до радянських архівів був обмежений. Їхня антипатія до риторики про “холодну війну” та ліві погляди віддаляли їх від тих соціальних груп та культур, що визначались як праві й виступали як прибічники холодної війни²⁰².

Вивчення життя в Україні натрапляло на особливі труднощі. Значна кількість українських громад на Заході й еміграція сотень науковців та інтелектуалів до Західної Європи і Північної Америки після Другої світової війни гарантували відродження емігрантських інституцій та досліджень. У Північній Америці, де багато емігрантів посіли посади викладачів і бібліотекарів університетів, ці студії вийшли на бистрину. Дехто з нових іммігрантів-студентів приєднався до нащадків більш ранніх емігрантів для створення груп випускників, які бажали студіювати українські проблеми. Хоча ця “етнізація” поля досліджень могла, певною мірою, віддалити від них загальну наукову спільноту, все-таки час довів, що сумнівно, аби інші випускники та вчені спроможні були заповнити цю лакуну. Багато американських славістів і радянологів, підготовлених у 1930—1950-х рр., засвоїли ставлення російської еміграційної спільноти, що навчала їх навіть щодо того, чи існує українська мова або чи варті серйозних досліджень українські проблеми. Рух за незалежність України вбачався екстремістським та небажаним²⁰³. Переважання правого націоналізму в українському політичному емігрантському житті, колабораціонізм деяких українців з нацистами, сфальсифікована історія погромів в Україні та підтримка активними політичними діями української американської спільноти програми поневолених народів, розробленої Республіканською партією, і далі відраджували багатьох учених від досліджень тем з історії України.

У 1970-х рр. ситуація навколо українських студій почала змінюватися. Українське культурне відродження 1960-х рр. та український дисидентський рух кінця 1960—1970-х рр. надали значущості українським темам, хоча ці факти чи події не пробуджували увагу до них сторонніх. Проте вони викликали інтерес до України серед студентів українського походження, які народились або отримали освіту на Заході. Заснування завдяки пожертвам української громади кафедри української історії (1968) та науково-дослідного інституту (1972) при Гарвардському університеті, а пізніше — як результат зусиль української канадської спільноти на урядовому рівні — і Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті (1976) продемонстрували життєвість діаспори та визнання нею важливості вивчення України. Їхній приклад стимулював заснування подібних програм в Австралії. Ці наукові заклади з власними видавничими програмами та журналами перебували в системі університетів. Вони дали українським студіям базу та посилили інтерес до них серед науковців Північної Америки.

Впродовж 1970-х рр. українська діаспора розвивалася в численних заснованих нею товариствах, що мали, серед інших важливих завдань, поставити питання про голодомор і надати йому широкої гласності. У 1930-х рр. українці в Європі та Північній Америці докладали значних зусиль для інформування про голодомор та звинувачували радянський режим у тому, що голод спричинили хлібні реквізиції і що така політика була спрямована проти українців як нації²⁰⁴. Водночас значна група прокомуністично налаштованих українців кинула виклик тим українським організаціям, які широко оповіщали про голодомор. Ці групи впродовж 1950-х рр. у США та, особливо, у Канаді швидко занепали, натомість антикомуністичні групи отримували значну допомогу від післявоєнних еміграційних структур. Однак зусилля, скеровані на привернення уваги науковців і засобів масової інформації до голодомору, на початку 1950-х рр. були значною мірою невдалими²⁰⁵. Численні мемуари та статті українською мовою мали малий обіг за межами української громади, а англومовні праці, такі, як двотомна історія “The Black Deeds of the Kremlin” [“Чорні справи Кремля”. — прим. перекл.], що містила численні свідчення тих, які вижили, проголошувалися правою емігрантською пропагандою²⁰⁶. У 1970-х рр. досягнення північноамериканських громад щодо створення широкої мережі громадських інституцій та ініціалізації академічних проектів й центрів українських студій супроводжувалися вдалою інтеграцією у соціальні та політичні структури США й Канади. Таким чином, у 1980-х рр. сформувалась дослідницька база для порушення питання голодомору.

Увагу громадськості на цій проблемі сфокусували наближення у 1983 р. 50-ї річниці голодомору та наполегливі твердження радянських властей про те, що голоду ніколи не було. Спільнота добре усвідомлювала, що ті, хто вижив під час голодомору і могли з перших вуст розповісти про те, що сталося, швидко сходять зі сцени. Політика союзників наприкінці Другої світової війни, скерована на насильницьку репатріацію радянських (до 1939 р.) людей із Західної Європи до Радянського Союзу вела до того, що тільки мала частина післявоєнних емігрантів відважувалася свідчити про голодомор. Сталінсь-

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

кий терор та рішення союзників про репатріацію на Схід колишніх радянських громадян настільки травмували цих українських емігрантів, що багато з них, побоюючись за своє життя та життя своїх родичів в радянській Україні, не хотіли розповідати про себе. Хоча й у 1980-х рр. СРСР все ще викликав жах у багатьох, час, що минув, та смерть членів родин, що залишилися в Україні, зменшували ці побоювання. Збільшення уваги американської громадськості до таких трагедій, як голокост та геноцид вірменів, сприяло створенню навколишнього оточення, сприятливого для свідчень тих, хто вижив ²⁰⁷.

Громада зосередилась на демонстраціях, які були важливими чинниками у справі привернення уваги до ув'язнень дисидентів та переслідування українських церков у СРСР. Молодше покоління отримало доступ до мас-медіа, особливо у проведенні інтерв'ю з тими, хто пережив голодомор. Місцеві українські громади домагались, щоб голодомор був включений до шкільних навчальних програм та відбувались поминальні заходи з нагоди річниць геноциду ²⁰⁸. Значний резонанс, викликаний такою діяльністю, спричинив низку спростувань з боку радянських властей, зокрема прес-реліз радянського посольства в Оттаві від 28 квітня 1983 р. “З приводу так званого “голодомору” в Україні”, де визнавались лише деякі “труднощі” через неврожай та саботаж куркулів. Радянські представники заперечували, що мали місце драконівські хлібозаготівлі та будь-які зміни у кількості населення у 1932—1933 рр. Вони переконували, що “наклепи” йдуть від емігрантських організацій та їхніх лідерів, деякі з яких, згідно з твердженнями радянського прес-релізу, активно підтримували нацистські злочини ²⁰⁹.

Успіх у приверненні уваги громадськості до голодомору був досягнутий у 1980-х рр. завдяки чотирьом проектам: (1) виробництву фільму “Harvest of Despair” [“Жнива відчаю”. — прим. перекл.] (1984); (2) організації наукових конференцій та появі друкованих видань, передусім книги Р. Конквеста “Harvest of Sorrow” [“Жнива скорботи”. — прим. перекл.]; (3) у створенні Комісії Конгресу США для дослідження голодомору в Україні (1985); (4) проведенні розслідування голодомору міжнародною комісією (1988). Різні українські діаспорні громади не мали загального плану, але кожний з проектів впливав на інші та сприяв тому, щоб на голодомор звернули увагу найширші кола.

Фільм “Harvest of Despair”, характерною рисою якого була документальність, був замовлений Українським Комітетом з питань голодомору (Торонто), його продюсерами стали Славко Новицький та Юрій Луговий. Кадри фільму, зокрема інтерв'ю з тими, хто пережив голодомор, а також з ветераном англійської журналістики Малколмом Магґеріджем (Malcolm Muggeridge), справили сильне враження. Низка прем'єрних показів “Harvest of Despair” відбулась восени 1984 р. у Канаді і широко висвітлювались у засобах масової інформації. Публікації про кількість жертв в абсолютних цифрах (за оцінками, 7 млн або навіть до 10 млн) та викриття жорстокого приховування голодомору репортером газети “The New York Times” Уолтером Дюранті привернули широку увагу. Канадська корпорація теле- та радіомовлення Canadian Broadcasting Corporation транслювала “Harvest of Despair” у квітні 1985 р., фільм отримав нагороди на семи міжнародних кінофестивалях ²¹⁰. Деякою мірою через ка-

надське виробництво фільму та більш значний вплив, що має українська спільнота у Канаді, “Harvest of Despair” більш легко вийшов на телеекрани у Канаді, ніж у США, де навіть відділення громадського теле- та радіомовлення Public Broadcasting (PBS) не хотіли його показувати ²¹¹.

Виправдовувати небажання демонструвати фільм ставало дедалі важче через зростаючу кількість його міжнародних нагород та появу значного масиву наукових праць з проблем голодомору. Критика з боку американських правих, що PBS має лівацькі ухили, потрапила в ціль, особливо після того, як у газеті “National Review” опубліковано статтю про трансляцію “Harvest of Despair” ²¹². Зрештою, PBS вирішила цю дилему, продемонструвавши фільм у програмі консервативного редактора “National Review” Уільяма Ф. Баклі (William F. Buckley). Після спеціального показу у “Firing Line” [програма “Гарячі новини”. — прим. перекл.] 4 вересня 1986 р. відбулося обговорення фільму групою спеціалістів у складі науковця Р. Конквеста та журналістів Г. Сейлісбера (Harrison Salisbury) та К. Гітченса (Christopher Hitchens) ²¹³. Загальна прихильна реакція громадськості на фільм поєднувалась із здивуванням щодо небажання демонструвати його ²¹⁴. Навіть питання про те, чи всі фотографії, що відображають жертви голодомору, зроблені в Україні у 1932–33 рр., по суті, не підірвали довіру до нього.

Резонансові фільму сприяла зростаюча кількість наукових конференцій та публікацій про голодомор ²¹⁵. Канадські науковці Роман Сербин та Богдан Кравченко багато писали на цю тему та зредагували кілька резолюцій конференції, що була проведена в Квебекському університеті у 1983 р. ²¹⁶ Український дослідний інститут в Гарварді спонсорував проект по дослідженню голодомору, фінансований діаспорною спільнотою. Керівники проігнорували погрози українського представництва ООН щодо наслідків реалізації проекту. Декілька членів делегації ООН приїхали до Кембриджу, штат Массачусетс, щоб виголосити ці погрози, а також попередити, що архіви можуть бути назавжди закриті для вчених Інституту. Різка критика з боку радянських представників зосередилась на штатах Гарвардського українського дослідного інституту. Приміром, у публікації, скерованій до діаспори та англомовних читачів на Заході, йшлося: “Для того, щоб якимось “теоретично” обґрунтувати свої авантюрні плани, політики імперіалістичних країн намагаються привернути на свій бік різні організації та наукові установи. Одним з них є Український дослідний інститут при Гарвардському університеті. Директором цього “інституту” є Омелян Пріцак. Минулого року у США з’явився новий збірник наклепницьких статей про “провали радянського сільського господарства” та “жалюгідне” життя наших людей, сфабрикованих науковим співробітником “інституту” Пріцака Джеймсом Мейсом, а також Мироном Куропасом та Марком Калинником. Передмову написав Пріцак. Як свідчать націоналістичні газети, це було не єдиним прикладом його діяльності: ігноруючи високу відповідальність перед Академією наук США, Пріцак опустився до написання дешевих, наклепницьких статей. Його академічний ступінь, до речі, слугує прикриттям псевдонаукового характеру його та подібних досліджень”. У наступних на-

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

падках використовувались такі означення, як “дармоїд” та “прислужник імперіалістичних реакційних кіл”, особливо фокусувалась увага на підтримці Конгресу США²¹⁷.

Член делегації Іван Хміль написав про його зустріч із Джеймсом Мейсом: “Це відбувалось у Гарвардському університеті, де я перебував під час мого візиту до США у складі делегації Української РСР на сесії Генеральної Асамблеї ООН. Його представили мені як дослідника, який щойно написав про голод в Україні у 1932—33 рр. Я публічно відповів йому відповідно до офіційної версії, яка превалювала у нас... Однак після загального обговорення ми продовжили спілкуватись приватно, і я багатозначно йому сказав: “Молодий чоловіче, голод був, я ледь не став його жертвою. Якого дідька це вас стосується?”²¹⁸

До літератури про голодомор додалися каталог виставки у бібліотеці Widener Library у Гарварді та низка мемуарів²¹⁹. Після призначення Джеймса Мейса дослідником інститут придбав надійного спеціаліста по радянській Україні. Мейс написав численні статті про голодомор²²⁰. У цей час Гарвардський інститут виступив із проектом, згідно з яким намагався зацікавити визнаного вченого провести дослідження, що могло бути опублікованим більшістю видань та привернути широку увагу. Гарвардський комітет звернувся до Р. Конквеста. Його як автора монографій про Великий Терор та депортації націоналістів вважали головним спеціалістом у цій галузі²²¹. За політичну діяльність у сфері радянології його пов’язували із тоталітарною школою і вважали правим, тому в деяких колах його праці викликали підозру. У 1984 р. Р. Конквест почав обдумувати отримані дані²²².

У книзі “The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine” [“Жнива скорботи: радянська колективізація та терор голодом”. — прим. перекл.] Конквест розглядав голодомор в Україні в широкому контексті радянської політики щодо селянства й сільського господарства, української історії і людських жертв внаслідок голоду в Казахстані у 1932 р. та в районах Кубані, Дону й Волги у 1932—1933 рр. Конквест передусім звинуватив сталінський режим у (1) вимогах немислимих зернових податків, (2) ігноруванні повідомлень про голод, (3) відмові у звільненні від податку навіть тоді, коли селяни почали вмирати від голоду, (4) експорті зерна, (5) відмові від допомоги голодуючим з-за кордону, (6) забороні навіть згадувати слово “голод”. Конквест визначив загальну кількість померлих в Україні у 5 млн. Він також доводив, що кордони України з Росією були закриті, аби запобігти втечам голодуючих та передачі їм продовольства. Ніякого голоду у Центральному Чорноземному районі Росії або Білорусі не було. За Конквестом, у той час, коли в радянській Україні голод був повсюди, голод в Росії, який, за його оцінками, забрав 2 млн життів, обмежувався кількома сільськогосподарськими районами, в тому числі Кубанню, де переважало українське населення. Твердячи, що голод в Україні потрібно вважати геноцидом, він розглядав його у контексті української та національної політики Сталіна. Він також приділив увагу тим журналістам, які перекручували дані про голод, та тим, хто пропагував радянську брехню.

Опублікована видавництвами “Hutchinson Press” у Великобританії і “Oxford University Press” у США книга “Harvest of Sorrow” широко рецензувалась у засобах масової інформації, зокрема у “Time”, “Newsweek”, “The New York Times”, “The Los Angeles Times”, “The Economist”²²³. Багато рецензентів у цих публікаціях, а також у “The New Republic”, “Times Literary Supplement”, “The London Review”, “The New York Review of Books” та “The Spectator” були істориками-спеціалістами з російської і східноєвропейської історії і навіть спеціалістами з цього періоду²²⁴. Рецензії у наукових журналах з’явилися із звичним запізненням²²⁵.

Переважаюча більшість рецензентів визнала основні тези, висунуті Р. Конквестом, деякі висловили здивування, що трагедія такого масштабу була практично невідомою. Джеффри Госкін (Geoffrey Hosking) із Школи слов’янських та східноєвропейських студій при Лондонському університеті писав: “Неймовірно, але книга д-ра Конквеста є першим історичним дослідженням того, що може вважатися одним з найбільших штучних жаків століття, яке було ними переповнене. Е.Н. Карр привчив декларувати, що, вірогідно, історія Радянського Союзу приблизно після 1930 р. не може бути адекватно написана через незначну кількість достовірних джерел. Я завжди припускав, що це застереження значною мірою стосується колективізації і особливо голодомору, тому пережив ледь не шок, коли виявилось, наскільки багато матеріалів зібралося впродовж років, більшість з яких повністю загальнодоступна у бібліотеках Англії”.

Він також твердив, що дослідження Конквеста беззаперечно довело, що голодомор був свідомо розв’язаний, аби підірвати українську націю. На завершення він писав: “Ми всі у боргу перед Конквестом, адже він логічно і послідовно виклав те, що до того часу було невизначеним та фрагментарним. Його книга не тільки витягла на світло мертві знання: у ній порядкує моральний обов’язок”²²⁶. З рідкісною відвертістю Пітер Уїліс (Peter Wiles) заявив, що аргументи Конквеста його переконали. Він визнав, що його у вивченні фактів завжди надто стримував заголовок книги “The Black Deeds of the Kremlin”²²⁷. Багато суперечок точилося навколо важкої проблеми кількості жертв, деякі рецензенти зазначали, що цифра, наведена Конквестом, надто велика²²⁸. Інші задавалися питанням, чи голод був скерований проти України та/або проти українців, спеціально роблячи наголос на темі закриття кордонів²²⁹. Дехто з рецензентів категорично відкидав будь-які свідчення, надані тими, хто вижив і перебував на Заході, базуючись, знову ж таки, на тезі про закриття кордонів (пізніше підтвердженої тими, хто вижив в Україні, та наказом Молотова)²³⁰.

З усіх вчених один Дж. Арч Гетті (J. Arch Getty) виступив з рецензією, яка не тільки була найбільш негативною, а й найбільш різкою як для політичної полеміки²³¹. Оскільки Гетті був важливою фігурою у ревізіоністській групі радянологів, рецензія мала особливий інтерес. У ній ставилось питання про масштаби голоду, зневажливо оцінювалась мемуарна література і доводилось, що нещастя спричинились незначним централізмом та надмірним ентузіазмом знизу. Звинувачуючи Сталіна, Гетті також покладав відповідальність на “десятки тисяч активістів та урядовців, які проводили

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

політику” й на “селян, які вирішили масово вбивати тварин, підпалювати поля і бойкотувати оранку на знак протесту”. Він не згадав, що радянська влада не визнавала факту голодомору впродовж півстоліття та у 1987 р. все ще заперечувала його й не дозволяла його вивчення. Замість цього Ґетті спрямував свій гнів на українців діаспори, що намагалися привернути увагу громадськості до голодомору. Він описував “навмисну оповідь про голодомор” як “момент віри українських емігрантів на Заході після холодної війни”. Він оголосив “The Black Deeds of the Kremlin” та інші книги початку 1950-х рр. “уламками епохи”, а на “Harvest of Despair” навісив ярлик “мертвого фільму”. З точки зору Ґетті, на порядку денному української громадськості стояла підтримка ідеї голоду-терору та прирівнювання Советів до нацистів для того, щоб висунути наперед антирадянську мілітаристську програму й зупинити депортацію підозрюваних у злочинах під час Другої світової війни до Східної Європи ²³².

Для того, щоб викликати антиукраїнську полеміку, Ґетті звів воедино дуже різнопланові питання. Він звинуватив Конквеста, що той із захопленням описує відродження й зростання українського націоналізму за останні 50 років і навіть що Конквест вживає переважно українські географічні назви, ніж їх більш стандартизовані російські аналоги. Чи не зрозуміло, писав Ґетті, що Конквест мусив оминати будь-які згадки про українських націоналістів-антикомуністів, які у співпраці з СС натискали на гачок у Бабиному Яру та в інших місцях масових розстрілів й про велику кількість тих, хто наприкінці війни вирішив приєднатися до нацистів за межами СРСР?

Таким чином, використання українських географічних назв подавалось як доказ приховування військових злочинів, а сотні тисяч українців, які шукали порятунку на Заході наприкінці війни, були прирівняні до військових злочинців. Це були кричущі упереджені прояви, однак самісіньке використання цього типу міркувань північноамериканським професором та публікація їх у відомому науковому журналі показували, наскільки заполітизованим було питання про голодомор та наскільки поважно виступали українофоби ²³³.

Як і очікувалось, радянські офіційні кола опублікували заяву, в якій заперечували положення книги ²³⁴. Заперечення, що голод мав місце, ставали більш спотвореними, а спроба звинуватити в усіх труднощах куркульський саботаж звучала дедалі більш розпачливо. Тон рецензії Ґетті приблизно повторювався в рецензіях радикальних лівих. У Канаді ці ар’єргардні дії очолював радянський поборник Дуглас Тоттл (Douglas Tottle), який навіть видав книгу із алітеративною* назвою “Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard” ²³⁵ [“Облуда, голод та фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда”. — прим. перекл.]. Більше значення мав виступ Джеффа Коплона (Jeff Coplon) у віднос-

* Алітерація — особлива рима, що утворюється завдяки повторенню однорідних приголосних звуків у сусідніх словах (прим. перекл.).

но незалежній газеті “Village Voice”, зокрема тому, що він цитував висловлювання науковців ²³⁶.

Книга Конквеста остаточно поставила на обговорення питання про голодомор в Україні перед широкою громадськістю. Книга та дискусії, що виникли, стимулювали учених вивчати свідчення про голодомор. Багато з них погоджувалися з більшістю висновків Конквеста. Книга також була засобом привертання уваги широкої світової аудиторії до України та української історії ²³⁷.

Під час відзначання скорботної 50-ї річниці голодомору в 1983 р. діаспора домагалась від урядів Заходу офіційного визнання події. Невдачі української діаспори у досягненні урядової підтримки у 1930-х рр. підносили значення цього питання. Радянське вторгнення до Афганістану та прихід до влади Консервативної партії у Канаді й адміністрації Рейгана у США сприяли цьому. Крім того, увага до невдалих дій західних урядів під час голокосту викликало таке сприйняття проблеми геноциду, що вийшло за межі партійної політики. У грудні 1983 р. прем'єр-міністр Канади Брайан Малруні (Brian Mulroney) говорив про голодомор на засіданні Світового конгресу вільних українців у Торонто. Радянське посольство в Оттаві відповіло звинуваченнями, що голодомор — брехня.

Тоді як українська громада у Канаді вже давно була визнана важливою силою у політиці, пропорційно менша українська громада у США стала краще політично організованою під час захисту українських дисидентів у 1970-х рр. Хоча активна підтримка членів громади, які входили до лоббі пригноблених народів Республіканської партії, частково пояснює деякий вплив у Вашингтоні, Резолюція Конгресу, що описувала голодомор як акт штучного геноциду проти українського народу, була прийнята контрольованим демократами Конгресом у 1983 р. Найбільшим досягненням української громади у США у цій кампанії стало створення у 1985 р. Комісії Конгресу США для дослідження голодомору ²³⁸. Радянські власті були найбільше стурбовані тим, що питання про голодомор набуло міжнародного політичного значення. Під керівництвом Джеймса Мейса Комісія у США зібрала свідчення про голодомор приблизно у 200 осіб, які пережили голод, і опублікувала їх 1990 р. у грандіозному проекті усної історії ²³⁹.

Успіхи в Оттаві та Вашингтоні показували, що українська діаспора своїми заявами може домогтись слухань у політичних колах, однак через подальші спростування СРСР факту голоду громадськість вважала, що необхідне якесь юридичне рішення. Світовий конгрес вільних українців звернувся до відомих юристів для створення Міжнародної комісії з питань голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Скликана 14 лютого 1988 р. Комісія впродовж року провела дві сесії, на яких збиралися свідчення, нараду у 1989 р., а у 1990 р. опублікувала остаточний звіт ²⁴⁰. Питання, що обговорювались, стосувались доказу намірів й визначення вини через 50 років після голодомору та припустимості застосування положень Конвенції 1948 р. з проблем геноциду до події, яка мала місце до того, як Конвенція була прийнята. Точка зору більшості членів Комісії підтвердила заяву позивача, що (1) у 1932—1933 рр. в

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

Україні стався голодомор, (2) число жертв досягло щонайменше 4,5 млн осіб, (3) причинами голоду були хлібозаготівлі, колективізація, винищення куркулів та денаціоналізація, (4) радянські центральні та українські радянські власті знали про ситуацію, що склалася, але аж до літа 1933 р. не надавали ніякої допомоги, та (5) радянські власті, якими б не були їхні наміри, вживали заходів, щоб посилити голод.

Більшість членів комісії не погодилися, що в розпорядженні Комісії є свідчення, які б доводили існування попередньо розробленого Москвою плану організації голодомору для проведення своєї політики. Вони скоріше вважали, що уряд із вигодою використав голодомор для того, аби довести до кінця свою сільськогосподарську та національну політику. У той час, коли більшість покладала відповідальність на радянські власті взагалі, члени комісії не мали бажання визначати міру особистої відповідальності, за винятком Сталіна та, до певної міри, Л. Кагановича і В. Молотова. Згідно з висновком Комісії, українські керівники (за винятком П. Постишева) не відігравали активної ролі у плануванні та проведенні заходів, що спричинили й продовжили голодомор.

Розглядаючи питання про геноцид, більшість (три члени) визнали правдоподібним, що під час голодомору мали місце складові геноциду. Один член комісії заявив, що відбувалось те, що Конвенція з проблем геноциду визначала як геноцид, один частково погодився з більшістю, але був переконаний, що повинна застосовуватись не так Конвенція з проблем геноциду, як визначення “злочини проти людства”, ще один вважав отримані свідчення недостатніми для ствердження кримінальних намірів, скерованих на зруйнування української етнічної належності. У супровідній записці президент комісії проф. Якоб У.Ф. Сандберг (Jacob W. F. Sundburg) пішов далі, ніж більшість, у підтвердженні тверджень петиції.

Хоча Комісія не повністю підтримала уявлення про голодомор, що превалювали в українській діаспорі, ця група відомих неупереджених арбітрів дійшла висновків, які підтвердили більшість тверджень діаспори. Діяльність діаспори упродовж 1980-х рр. змінювалась відповідно від визнання трагедії, невідомій загальній громадськості та мало дослідженій вченими, до характеристики її як події, відомої значній кількості північних американців та європейців й основного об'єкта радянології.

Радянські власті та їхні пропагандисти на Заході дедалі менше заперечували факт голоду в Україні, його штучний характер і значні людські втрати. Це не означало, що не залишилось інших пояснень того, чому питання про голодомор було підняте діаспорою або бажанням аналізувати голодомор як суспільне явище, що завжди ґрунтувалося на поділі на лівих, правих та прихильників холодної війни. Однак з початком гласності в Радянському Союзі, а потім і з розпадом СРСР опір дослідженню голодомору в Україні зменшувався. Проте негативне ставлення до українців, яких стереотипно і далі сприймали як нацистських колаборантів чи антисемітів, позначалося на готовності визнати українців жертвами. Часом питання голодомору вважали за таке, що має відволікати увагу від інших питань або як засіб потай виправдати антирадянське співробітництво з нацистами у роки Другої світової війни. Навіть

заяви про кількість жертв деким зображувалися як применшення особливостей голокосту ²⁴¹.

Голодомор в Україні став темою досліджень учених з Північної Америки та Європи, хоча й далі точились дебати щодо міри відповідальності радянських властей та кількості жертв. Деякі спеціалісти відкидали точку зору, що радянський уряд планував чи використовував голодомор, більшість відхиляли думку, що голодомор був частиною геноцидної антиукраїнської політики. Ідеологічні суперечності все ще впливали на науковців, деякі представники ревізійністської школи радянської історіографії применшували значення голодомору та намагались підірвати довіру до праць таких учених, як Р. Конквест та Дж. Мейс. Такі автори відмовлялись визнати, наскільки важливим, всупереч радянським запереченням та неувазі західних науковців, був внесок Конквеста та Мейса. Інколи навіть поважні наукові часописи публікували дискусії, під час яких виявлялася ворожість до української діаспори та небажання бачити будь-які специфічно українські риси голодомору ²⁴². Все ж таки наприкінці 1980-х рр. наукова громадськість нарешті визнала голодомор найбільшою трагедією в радянській та українській історії.

Зміни у ставленні західної громадської думки й наукових кіл були пов'язані значною мірою з початком гласності в Радянському Союзі. В СРСР почалися публічні дискусії, увага була привернута до багатьох подій періоду сталінізму. Йдучи значно далі десталінізації 1956 р., викриття стосувались масових переслідувань та раніше не згадуваних тем, зокрема пакту Молотова—Ріббентропа й звірств радянських властей під час та після Другої світової війни. Нове керівництво прийшло до влади насамперед у Москві, ще там працювало найбільше добре поінформованих інтелектуалів, спроможних використати переваги свободи ²⁴³. У московському журналі "Огонёк", редагованому українським поетом Віталієм Коротичем, почали з'являтися дискусійні матеріали про аспекти голодомору 1932—1933 рр., де увага зосереджувалась на Україні.

Питання про голодомор було поставлене й письменниками, особливо Юрієм Щербаком та Володимиром Маняком. Меморіал — організація, створена для вшанування пам'яті жертв сталінського терору, збирала свідчення про голодомор ²⁴⁴. Покоління людей, яким на той час виповнилось більше 65 років, отримало можливість відкрито тужити за померлими та розповісти історію свого життя. На відміну від діаспори, де були тисячі свідків голодомору, в Україні ще проживали мільйони таких свідків, незважаючи на швидке зменшення їх числа. Спогади про голодні роки радянська влада забороняла покараннями за одну тільки згадку після 1933 р. слова "голод". Неабияке значення грали й психологічні травми, завдані свідкам масових смертей і навіть канібалізму. Багато тих, хто вижив, залишили свої рідні села і спробували розпочати нове життя в містах. Терор 1930-х рр., спустошення за Другої світової війни та голод 1947 р. ще більше затьмарювали пам'ять тих, хто пережив голодомор.

Народна пам'ять про голодомор була значною мірою придушена і не передавалась наступним поколінням. Лише ті, хто слухав західне радіо, мали джерело інформації про голодомор, і лише ті, хто вважав радянську сис-

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

тему злочинною, могли повірити, що подібна жорстокість, навіть не обговорювана у приватних колах, мала місце в їх середовищі. Раптом заборона на обговорення спала. Питання набуло особливого значення у східних українських селах. Хоча вони збезлюділи, стали політично байдужими та перебували повністю у руках керівників колгоспів, тобто стали радянізованими, селяни похилого віку були зв'язані родинними стосунками, що підсилювалися там, де відбувались ті події²⁴⁵. Для них це питання було не віддаленою національною трагедією, а означало втрату членів родини та сусідів, яких вони знали.

Для молодшого покоління в Україні, мешканців міст і жителів Західної України, де голоду не було, як і для української діаспори, питання про голодомор, вірогідно, мало значення як свідчення злочинної суті сталінізму та навіть радянського режиму взагалі. Оскільки наприкінці 1980-х рр. посилювались контакти із діаспорою, більшість акцій і проектів української діаспори ставали відомі в Україні, де почали прислуховуватись до її точки зору. Рефреном у працях того періоду проходила думка про те, чому сталося, що події, які ретельно досліджувались на Заході, були заборонені в СРСР.

Діяльність Комісії по дослідженню голодомору в США різко контрастувала із запереченнями радянського уряду. Глави з книги Конквеста у 1989 р. з'явилися у журналах, а згодом вийшло повне видання²⁴⁶. Перебували в обігу відеокасети з українською версією фільму "Harvest of Despair". План випуску в світ меморіального тому із свідченнями очевидців був подібний до видання Конгресу, і його первісна назва "Біла книга" навіть відображала формулювання титулу томів "Black Deeds of the Kremlin". Вплив української діаспорної літератури та високий ступінь громадської зацікавленості голодомором на Заході у 1980-х рр. як суспільним і науковим питанням прискорювали весь процес найповнішого охоплення всіх питань, що асоціювались із голодомором.

Науковці в Україні виявили, що їхні наукові теми визначаються дебатами, які точилися на Заході. Авторитетні донедавна науковці опинились у незavidному становищі. Їм необхідно було поспіхом по-новому формулювати свої праці про успіхи радянської колективізації та індустріалізації. Оскільки власті та лідери комуністичної партії, які так довго задавали тон їхнім дослідженням, раптово дали настанови зайнятися кількісно зростаючими масовими свідченнями, що досі ігнорувались або фальсифікувались, історики почали болісний процес опрацювання питань, пов'язаних із голодомором. Вчені, яких довго привчали слугувати політичним хазяям, втратили підґрунтя, бо стало неясним, що від них хочуть хазяї і як їм слугувати. Деяким історикам отримана свобода бачилась слушною нагодою, але в цілому представники заполітизованої професії нові теми починали опрацьовувати повільно²⁴⁷.

У своїх роботах всі історики твердили про необхідність по-новому оцінювати здобутки діаспори та наукові диспути на Заході²⁴⁸. Після міжнародного симпозіуму по голодомору, який відбувся у Києві 5—7 серпня 1990 р., жоден радянський український історик не міг писати про 1930-ті рр., не згадуючи про голодомор²⁴⁹. Ці історики у своєму розпорядженні також мали архівні документи, хоча важливі матеріали знаходились у Москві і доступ до них був

обмеженням. Не зважаючи на це, такі важливі джерела, як приховані дані перепису 1937 року, були такі досліджені.

На час, коли Україна 24 серпня 1991 р. проголосила свою незалежність, що підтвердив референдум 1 грудня 1991 р., вивчення і дослідження голодомору в Україні нарешті зосередилось в Україні, а не в українській діаспорі. А все ж таки зусилля української діаспори, скеровані на інформування широкої громадськості про голодомор, навіть пізніше мали сильний вплив. Увага до голодомору з боку українського телебачення напередодні референдуму мала явні наміри нагадати українському населенню, що принесла йому радянська влада. Українці в Україні згодом зробили свій власний фільм, гіркий підрахунок особистих людських трагедій, названий “Голод 33”. В основу сценарію режисер поклав новелу українського письменника на еміграції Василя Барки “Жовтий князь”. Сильний вплив діяльності української діаспори на дослідження в Україні був продемонстрований д-ром Джеймсом Мейсом, який приїхав в Україну для того, щоб очолити Інститут дослідження геноциду²⁵⁰. Якби сильні впливи не мала діяльність української діаспори, дискусії та вивчення голодомору тепер зосередилися в Україні і оформилися завдяки науковим, культурним та політичним реаліям в Україні.

У 60-ту річницю голодомору в 1993 р. основні скорботні зібрання були не у Вашингтоні, а у Києві за участі президента України та духовенства, яке стояло на чолі Українських Автокефальної Православної та Греко-Католицької церков, що були заборонені у радянські часи. Хоча українське суспільство тепер визнавало голодомор як національну трагедію, ставлення до події та пояснення її причин залишались дискусійними. Тема голодомору пов’язувалась із українським національним відродженням, антикомуністичними настроями, опозицією до політики сталінізму, в тому числі до колективізації, опором московському контролю над Україною. Значна частина українців були або байдужі, або ворожі до українського національного відродження, далі підтримували чи симпатизували комуністичним традиціям та угрупованням, залишилися відданими встановленим у період сталінізму традиціям колективізму та підтримували збереження деяких зв’язків із Росією. Ці останні групи посилили свою діяльність у 1993—1994 рр., частково в результаті краху економіки в Україні. Погляди та політичні уподобання були надзвичайно еkleктичні, багато мешканців в Україні не мали інтегральних переконань. Приміром, селяни похилого віку оплакували своїх родичів, померлих в роки голодомору, але і далі підтримували прокомуністичних голів колективних господарств та жахалися наслідків будь-яких руйнувань структури колгоспів. Ці мінливі політичні й культурні відносини впливали на рівень суспільного ставлення до голодомору та пояснення його причин²⁵¹.

Вчені в Україні перебувають під впливом загального політичного клімату. Деякі аспекти голодомору, насамперед ступінь його плановості та скерованості проти України й українців все ще обговорюються. Проте певні теми, приміром закриття кордонів, тепер були розкриті за документами радянського уряду, складнощі із розв’язанням інших проблем були пов’язані із системою збереження документів радянською владою та розкриттям мотивів діяльності Сталіна. Такі питання, як число жертв, ще довго обговорювалися,

4. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору

хоча в результаті відкритого доступу до радянських архівів та внеску науковців України збільшились оцінки кількості жертв, зроблені західними вченими, які сильно критикували оцінку Конквеста у 5 млн ²⁵².

Із здобуттям Україною незалежності, розвалом Радянського Союзу та переміщуванням досліджень голодомору з діаспори в Україну настав час обмірковувати, як сприяли дослідження голодомору вивченню та аналізу політики й історії Радянського Союзу. Відносний успіх радянських властей у відволянні уваги від голодомору не лише під час самої події, а навіть наприкінці 1970-х рр. продемонстрував, як існування радянської держави як супердержави, хоча і в менш сталіністській версії, слугувало обмеженню розуміння трагедій у радянський час. Хоча про це було відомо всередині Радянського Союзу, примітивне сприйняття превалювало навіть на Заході. Проблема була не лише у відсутності доступу до джерел. Звичайно, обмеження мало значення, проте навіть у 1933 р. були реальні дані, що голодомор досяг апогею тоді, як Радянський Союз експортував зерно. Навіть радянський перепис населення 1939 р. показував, що сталась якась катастрофа з українцями, а не з їхніми сусідами — білорусами, скажімо. Наприкінці 1940-х рр. велика кількість на Заході тих, хто пережив голодомор, могла надати докази хлібозаготівель, зберігання продовольства в центрі голодомору та у закритті українських кордонів.

Допомагає пояснити неухагу до голодомору виснаження народу подібною трагедією після завершення Другої світової війни та збільшення на порядок сталінських звірств. Успіхи Радянського Союзу у приховуванні голодомору можна пояснити також протиборством ліво- та праворадикальних сил у ХХ ст. Після того, як Радянський Союз боровся з ліберальними демократіями у Другій світовій війні, радянська влада досягла відносного успіху в ігноруванні питання про голодомор, пов'язуючи його з нацистськими колаборантами, приміром так, як сталося з різаниною у Катині, коли дані надійшли з німецьких нацистських джерел. Хоча багато науковців вважали похвальними відверто антифашистські та ворожі нацистській Німеччині погляди, проте вони зовсім інакше сприймали відвертий антикомунізм і антагонізм до Радянського Союзу. Отже, українська діаспора впродовж багатьох років могла тільки проводити слухання серед правих кіл та антикомуністичних сил, та й то лише тоді, якщо ці кола не були надто русифіковані. Вчені відхиляли свідчення і докази, що не були оформлені так, як вони того вимагали. Приставав хтось на точку зору української діаспори щодо голодомору чи ні, але було прийнято виявляти більшу ворожість до тих, хто пережив трагедію, тому що вони наприкінці 1980-х рр. мали політично менш "прийнятні" погляди, ніж радянські власті та публіцисти, які заперечували факт голодомору.

Не викликає сумніву, що дисидентський рух у колишньому Радянському Союзі, вторгнення в Афганістан та політичні успіхи правих у США покращили клімат для все ще краще організованої української діаспори та для сприйняття її позиції. Але питання про голодомор не було вимислом нового антирадянського політичного порядку денного. Намагання не бачити різниці між різними елементами проблеми голодомору й апіорно їх політизувати вело

до протилежних позицій та оцінок. Вчені, які вважали проблему голодомору частиною порядку денного неоправих, не бажали згадувати про намагання радянської влади замовчати питання і дискредитувати тих, хто бажав його досліджувати. Представники української діаспори, які вірили, що є всі ознаки геноциду, вважали будь-яку згадку про терор голодом проявом прорадянських і навіть просталіністських поглядів, бо це вважалось применшенням його жажливих масштабів. Недовіра до української діаспори та її надмірної емоційності навіть з боку неупереджених вчених вела до ігнорування свідчень тих, хто пережив голодомор, та відмови визнати, що, якою б не була його природа, голодомор 1932—1933 рр. для України та українців був значно більшою, ніж війна, трагедією, ніж для Росії і росіян.

Події 1980-х рр. показали, як багато дотичних питань (ставлення до українців, порівняння кількості жертв голодомору та голокосту, внутрішні політичні дебати у США тощо) впливали на дискусію про голодомор. Звичайно, політичний клімат сприяв діяльності української діаспори. Неправдоподібно, що якби радянсько-американські відносини були кращими, була б створена Комісія Конгресу з питань голодомору, і важко уявити, що канадський прем'єр-міністр говорив би про голодомор, якби ним був не Брайан Малруні, а П'єр Еліот Трюдо.

Ситуація в північноамериканських наукових колах була ще більш заплутаною. Збільшення питомої ваги українських студій та утворення видатних дослідницьких установ у Гарвардському й Альбертському університетах створювали базу для підняття питання про голодомор на солідний науковий рівень. Проте подальше зневажання неросійських народів і республік та зростання впливу ревізіоністської школи у північноамериканських історичних студіях не сприяли дослідженню голодомору. Вчені, які спеціалізувались на проблемах радянської демографії, пропонували методи для визначення числа жертв. Однак дослідження зазнавали труднощів через відсутність доступу до радянських джерел та затьмарювалися зайвою політизацією. Крім того, запропонований представниками української діаспори порядок денний викликав гнів науковців через небажання багатьох з них взяти під сумнів ігнорування конкретних питань й, частково, через спрямування їхнього гніву на емігрантів, в тому числі на тих, хто вижив під час голодомору.

З розпадом Радянського Союзу поділ на лівих та правих, що сприяв дискусії про голодомор, поступово зменшувався, а незалежність України усунула мотив захисту, який характеризував діяльність української діаспори. Утвердження незалежної України допомогло відродити українські студії, як і дослідження голодомору в Україні. Це також викликало інтерес до українських проблем серед західних науковців. У цьому, новому кліматі штучний голодомор 1932—1933 рр. міг бути, нарешті, досліджений у контексті сталінізму, української історії та геноциду як такого.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

Голодомор 1932—1933 рр. був тим страхотливо-переломним часом української історії, після якого вона пішла “вниз”: була підірвана не лише біологічна, вітальна, соціально-творча, а й інтелектуальна сила нації. Адже до фізичного винищення селянства додавалося викорінення національної інтелігенції. Ця скоординованість не випадкова: більшовицькі політики були стратегами глибоко випереджальних акцій. Вони враховували, що терор проти селян може викликати протест української інтелігенції, тому водночас посилили терор і проти неї. Метою процесу над СВУ і подальших масових арештів та цькувань було: одних — ліквідувати, других — змусити мовчати, третіх — спонукати до прийняття і вславлення всього, що діялося.

Існує думка, що тогочасні надзвичайні заходи проти селян були зумовлені безвихідною ситуацією із забезпеченістю країни збіжжям, необхідністю прогородувати місто, робітничий клас. Але це не так. Для внутрішнього ринку в ті часи хліба вистачало. Йшлося про демпінговий експорт з метою здобути за будь-що валюту на прискорену індустріалізацію. 1932 р. було вивезено за кордон 1 760 000 тонн пшениці; 1933 р., незважаючи на голод, — 1 717 500 тонн, тобто майже стільки ж. Це — за даними зарубіжних дослідників. Точно така ж цифра названа і в радянського автора: 18 млн центнерів²⁵³. Але кон’юнктура на світовому зерновому ринкові була несприятлива, ціни низькі, і вся виручка за проданий по демпінгових цінах хліб становила в 1933 р. 389 млн крб.²⁵⁴ До речі, і пізніше Сталін не вагався заробляти мізерну валюту (в тому числі політичну) коштом голоду власного народу. З документальних публікацій 1990-х рр. довідуємося, як “вождь” зреагував на спробу М.Хрущова проінформувати про голод в Україні в 1946—1947 рр., коли українську пшеницю вивозили в Польщу (для утвердження там соціалізму) та Італію (у безнадійній спробі сприяти перемозі Пальміро Тольятті на президентських виборах).

7 січня 1933 р. Сталін виголошує промову на об’єднаному пленумі ЦКК і ЦК ВКП(б) “Підсумки I п’ятирічки”. Її розділ про сільське господарство був дуже лапідарним. Навівши цифри майже суцільної колективізації, “вождь” зробив висновок: “Судіть тепер самі, чого варте базікання буржуазної преси про “крах” колективізації, про “провал” п’ятирічки в галузі сільського господарства”. Тут же з властивим йому сарказмом поставив контрпитання: “А як стоїть справа з сільським господарством у капіталістичних країнах?” І захопився малювати безнадійне становище капіталістичного сільського господарства, аграрну кризу на Заході, трагедію селянства капіталістичних країн...

Політика “ліквідації куркульства як класу” була одним із найвизначніших внесків Сталіна в теорію і практику більшовизму. Він з гордістю приписував собі її авторство і в статті “До питання про політику ліквідації куркульства як класу” (січень 1930 р.) підкреслював, що це принциповий поворот у ставленні до “куркульства” і що “доведеться тепер відкласти набік” раніші постанови і закони про “недопустимість розкуркулювання”. Цей поворот, запевняв Сталін, “добре зрозуміли бідняки і середняки нашого села, які громлять куркульство і здійснюють суспільну колективізацію”. А деякі партійні товариші,

мовляв, “цього не розуміють”, пасуть задніх. Фактично це був прозорий заклик до цілковитої сваволі і розправи з тими, хто не виявляв достатнього ентузіазму до явно непосильної колективізації. В цей час було запущено в ужиток і термін “підкуркульник”, що й поготів розв’язував руки операторам “класової боротьби”.

Цей жорстокий політичний цинізм блискуче відобразила наша література. В романі *І.Кириленка “Аванпости”* є такий епізод — один із ключових. Комсомольський ватажок Павло Мотора, підтриманий уповноваженим ЦК партії харківським робітником Марком Обушним, напосівся на голову сільради Довбню (вже саме прізвище викликає політичну підозру до цього голови!) з питанням: “Чи є в управі колгоспу куркулі й підкуркульники?” Певно, Довбня, на відміну від Мотори й Обушного, не читав або зігнорував промови на цю тему товаришів Сталіна й Постишева, а тому відповідає ухильно: “Про куркулів нічого не можу сказати. Може, вони є в управі, а може, й нема. В душу людині не залізеш”. З цього характерного діалогу (який у різних модифікаціях відтворювався у багатьох творах тодішньої прози) видно, по-перше, що об’єктивних соціально-економічних критеріїв на предмет діагностування куркуля не існувало, а були тільки суб’єктивні: чекістська індикація, читання в серцях, — бо інакше і питання не стояло б — є чи нема: все для представників влади було б ясно з кількості землі, реманенту, наявності найманої робочої сили тощо (відповідні “наукові” регламентації в офіційних документах так і залишилися на папері). По-друге, з цього діалогу видно, що сам голова сільради — опортуніст і підкуркульник, інакше б він не сказав, що “в душу людині не залізеш”. Адже ж мистецтво загостреної “класової боротьби” якраз і полягало в умінні залізати в душу — в гордо-переможному усвідомленні свого права і обов’язку не тільки залізати, а й бачити там те, що треба в інтересах справи, або виймати цю душу.

Для розмивання критеріїв було введено в політичний ужиток хитрий термін: “підкуркульник” — ним називали всякого, хто не виявляв належного ентузіазму в боротьбі з “куркулями”.

Зразок цього мистецтва показує інший, справжній голова сільради — Петро Недокльований в оповіданні *Пилипа Капельгородського “Знищити як клас”* (з однойменної збірки, 1931). Він твердо каже “культурному хазяїнові” (тавро “культурного хазяїна” було тоді гіршим за тавро контрреволюціонера, найганебнішим) Прокопові Кіндратовичу Рекалу: “Ти — той куркуль, що його без більшовицьких окулярів і не впізнаєш...” Це — воістину геніальна формула сталінської класової боротьби, великий історичний винахід сталінізму. Нормальними людськими очима нічого не побачиш, люди як люди, лояльні до влади, хочуть мирно жити й працювати. Та варто начепити сталінські окуляри із спецлінзами — і побачиш куркуля, ворога, якого треба знищити як клас і як людину.

На неозброєний сталінськими окулярами погляд Прокіп Рекало — “культурний хазяїн”, який “революцію... недолюбливав, але гопки проти неї не пнувся”, “наймитів не держав”, “не проти влади”, як казав сам, “людина лояльна”, що хотіла “вростати у соціалізм” (чи не на заклик Бухаріна?). А крізь сталінські окуляри зразу було видно, що, по-перше, експлуататор: “в жнива

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

сусіди завжди йому допомагали... він, було, тому плужка дасть, тому мішечок жита позичить, а вони йому залюбки помахують там день-два косою та граблями” (не думайте, що це елементарна споконвічна селянська взаємодопомога!); по-друге, він небезпечніший, ніж одвертий куркуль, бо його “ло-яльна овеча шкура псами підбита, лисом підшита”, бо “виступає вкупі з нами, але — проти нас”.

Не можна заперечувати права художника на сатиричне викриття пристосуванців і хамелеонів. Однак у літературі тих часів перейдено хистку межу між сатиричним викриттям куркульства і співучастю у державному терорі проти селянства, його основної працюючої маси. У згаданому оповіданні збори ухвалюють резолюцію: “Розкуркулити і виселити наявних ворогів п’ятирічки й колективізації”, серед них і Рекала. Але ж Рекало куркулем не був, бо не мав найманої робочої сили, не був і ворогом, бо пристосуванець — це все-таки не ворог. Отже, питання про куркульство і ворожість вирішувалося не за якимись об’єктивними критеріями, а з міркувань поточних політичних потреб. Власне кажучи, пафос оповідання спрямований проти “бухарінської” теорії “вростання куркуля в соціалізм”, а що за цим крилося — ми вже знаємо.

В цьому ж і пафос оповідання **“Середнячок” Пилипа Капельгородського** — з тієї ж збірки “Знищити як клас”. Куркуль Роман Крячка ходить у машкарі “середняка”, втаює землю, експлуатує сусідів під виглядом взаємодопомоги та оренди й не може обдурити голову сільради більшовика Семена Товчигречку (зауважимо, що в 1931 р. голови сільрад і колгоспів були справжніми більшовиками; це вже після 1932, не виконавши планів хлібозаготівель, вони перетворилися на куркульських агентів, прихованих петлюрівців і т.д.). Так от, Роман Крячка намагається довести, що в нього не двадцять десятин, а дванадцять, що він не експлуататор. “Але Семен Товчигречка нічого того в резон не бере. Продподаток за двадцять десятин — це раз. Експертний до двору — це два. Позбавив права голосу — це три. Розкуркулив за невиконання — це чотири. І посадив — нібито за контрреволюцію — це п’ять”. “Так і занастив культурного середняка Романа Родивоновича Крячку”, — іронізує автор. А ми звертаємо увагу на те, як швидко проходиться дистанція від середняка до куркуля і від куркуля до контрреволюціонера — і яка умовна межа між цими поняттями, визначуваними головою сільради за спущеними згори оперативними рознарядками й “більшовицькими окулярами”.

Відсутність об’єктивних критеріїв і законних підстав дуже виразно підкреслюється одним характерним мотивом тодішньої літератури. Його можна визначити формулою, дуже популярною в творах тих років (прямо перенесеною в літературу з офіційних документів та політичної публіцистики): “Треба виявити куркуля”. Ми не можемо уявити собі постановку питання: виявити поміщика, капіталіста, робітника, ремісника тощо. А куркуля треба було *виявляти*, особливо коли не вистачало до планової цифри.

У тих же “Аванпостах” І.Кириленка читаємо: “Основне — треба виявити куркулів і підкуркульників у колгоспі. Ми вже двічі чистили цей колгосп, але ясно, що всіх, кого слід, не вичистили”. Це доповідає секретар РПК Гавриш

уповноваженому ЦК Обушному. “— Я розумію, — задумано відповів Обушний. Він уже накреслював план дій. — Жени куркуля в двері, він лізе в щілинку. Це правильно. Та я до них візьмуся. — Я певен цього”.

Певна річ, що коли *треба виявити*, то *буде виявлено* і у двічі, і в тричі вичищених колгоспах, надто як за це “взявся” Обушний:

“— Я запевняю, що ми знайдемо всіх, хто, примазавшись до колгоспу та його керівних органів, намагається розкласти колгосп і приховати від держави лишки хліба. Ми знайдемо тих, хто вкладає сокиру в руки партизана Мотори, ми їм покажемо таку моторизацію, що й небу стане жарко!”

Запам’ятаймо цю погрозу: “що й небу стане жарко!” — вона або подібні перифрази афоризмів “вождів” ще часто траплятимуться. А зараз зауважимо, що це уповноважений ЦК промовляє не перед ворогами, здавалося б, а перед колгоспним активом.

“Оце він, актив! — думав Обушний. — Це ж від нього великою мірою залежатиме успіх справи. Саме вони, активісти, одностайно повинні підтримати мене в боротьбі за хліб, за готування до сівби”. Та досвідчене око більшовика спостерегло чимало такого, що примусило підійти до активу критичніше. Помітив Марко, що тільки невелика частина активістів короткими зауваженнями, одвертими поглядами, ба навіть рухами виявляла цікавість до зборів. Переважна більшість уперто смалила цигарки, спинами обіпершись об піч, і непорушна тупа байдужість густими хвилями йшла від скованих мовчанкою сірих облич. (...)

Нарешті Марко Кожушний круто повернувся до присутніх, і лице йому закам’яніло. Жодний м’яз не ворухнувся йому. Тільки допитливі очі перебігали з одного обличчя на друге, ніби читали в поглядах присутніх його затаєні думки. (...)

— Товариші! Я бачу перед собою тих, хто в першу чергу відповідає за ганебний провал хлібозаготівель у Петрівці. Невже ви гадаєте, що пролетарська диктатура дозволить терпіти таке становище, дозволить зривати плани соціалістичного будівництва? Невже ви думаєте, що влада, ліквідувавши куркульню як клас, не зможе знайти й розтрощити недобитків цього класу? (...) Хто так думає, той сам потрапив у полон до куркульні, став її помічником і виконавцем!”²⁵⁵

Ми вже бачили, який короткий шлях був від “середняка” до “куркуля” й “контрреволюціонера”. Таким само коротким був і шлях від колгоспного активіста до виконавця волі куркульства. І це не випадково. Тут ми переходимо до ще одного типового мотиву, стереотипу тодішньої літератури:

Як прочитати твори того часу, то виходить, що куркульня або її агенти ледве чи не взяли в свої руки справу колективізації.

“— Куркулі тут верховодили, а не чесні радянські колгоспники! Куркульня послала своїх агентів не лише в колгосп, а й в управу колгоспу і в сільраду!..” — обурено запевняє в романі І.Кириленка “Аванпост” новий голова управи петрівського колгоспу Сукач²⁵⁶.

У романі **Г.Епіка** “**Перша весна**” куркулів підтримує значна частина повітового й окружного керівництва...

Те саме знайдемо і в багатьох інших творах.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

Причому куркульську аґентуру, шкідників, троцькістів, націоналістів — за відсутністю об'єктивних критеріїв — визначали нюхом, на око, просто з винахідливості або особливої ідеологічної сверблячки, а найчастіше — за допомогою дуже типового тоді, похвального і рекомендованого “вождями” прийому: потрійного стрибка від невдоволення до припущення, від припущення до підозри, а від підозри до впевненості й висновку. Цей спортивно-“логічний” трюк здійснювався, як йому і належить, за одним разом. Ось простежте за “логікою” міркування секретаря окрпарткому Дмитра Холода в уже згаданому романі Г. Епіка: *“Мені здається, що наше земельне управління робить неприпустимі помилки. Не маючи докладного обліку, тяжко сказати щось; але навіть випадкові спостереження примушують думати, що там — або повна безгосподарність, або ж систематично провадять просто шкідницьку роботу”*.

Хоч як це дивно, але на 15-му році після революції аванґард народу, коли вірити тодішній пресі та літературі, виявляється чужим серед цього народу, відчуває себе в постійній небезпеці і мусить щоразу покладатися на уповноважених, міліцію (ДПУ) або власний наган, що завжди в кишені чи під подушкою.

“Негайно треба попрохати допомоги з району, масу колгоспну підняти на куркуля. Нас жменька, а вони нахабнітимуть з кожним днем (...) Говорить так єдиний справжній комуніст на селі, голова управи колгоспу “Жовтень” тов. Сукач. Лише два місяці тому його надіслано до Петрівки. Тихенький, роботящий більшовик, він два місяці відчуває упертий, прихований опір, а надійних кадрів — одиниці”²⁵⁷.

“Нас жменька” — чується не раз, як і надія на те, що “уповноважений допоможе”. Недоброзичливий настрій села секретар РПК тов. Гавриш пояснює тим, що “тут свого часу кожний п'ятий був або в Петлюри, або в бандах...”²⁵⁸

Але конкретний матеріал і цього твору, та інших дає можливість побачити й інше пояснення: приходили на село з одним — узяти; поводитися як завойовники, як збирачі данини, покладалися не так на слово переконання, як на револьвер або судову повістку.

Іван Ле (“Історія радості”, 1934): у “куркульському селі” Чепеліївці приїжджого зустрічають запитанням: “Представник партійний чи пошталейон?” І автор коментує: “Якою злою ненавистю та іронією звучало це запитання! Дивним і непотрібним був усякий представник Радянської влади для чепеліївської гнилі того часу”.

Ця формула також належить до найпопулярніших у пропаґанді та літературі тих років. Не виростити, не купити, як було раніше, а **взяти**.

У романі І.Кириленка секретар ЦК на нараді в Харкові інструктує уповноважених, що виїжджають у села: “Без хліба не можна далі зміцнювати обороноспроможність нашої країни!.. (...) Нам треба взяти хліб, щоб дати складні дорогі машини на наші поля”²⁵⁹.

Це — на рівні політичної мотивації, політичної директиви. А як на рівні практики? Ось щоденні клопоти Корнія Івановича, чергового виконавця Петрівської сільради: “...Завтра знову доведеться ходити на кутки з комсомольцями та сільрадчиками, знову дратувати собак, слухати соковиту лайку жінок і розважні запевнення чоловіків:

— Хліба немає”.

Уповноважений ЦК Обушний діє вже енергійніше:

“ — На перший куток ідуть: Сукач, Семен Миколук, Сутуга і Пронченко Василь. Збираються у хаті Пронченка. Завдання на сьогодні — тридцять центнерів. Працювати, доки не виконає. Другий куток: Павло Мотора, Федір Губка, Балута, Микита Романчук і Петро Жовтоніг. Збиратися в хаті Романчука. Завдання — двадцять п'ять центнерів. І третя бригада: Довбня, Андрій Миколук, Христя Смілик, Кривуля. Збиратися в Іванютиній хаті. Завдання — сорок центнерів. Усім ясно, товариші?”

“ — Дозвольте вопрос, товаришу уповноважений, — обізвався від дверей Балута. — А трусити можна?

— Ні в якому разі! Коли на це буде потреба, тоді скажемо”.

Сказати довелося дуже швидко. Так звані “буксирні бригади” не дають спуску “хитрим сукиним синам”, що ховають зерно в полові або закопують у землю.

Майже в усіх творах про колективізацію одним із центральних питань є питання про розміри хлібозаготівель. Власне, тут розгадка всього іншого. В підході до цього питання нібито і виявлялася суть класової боротьби на селі. Власне, воно опинилося в центрі, а не конструктивна робота з організації колективного господарювання.

Куркулі, підкуркульники, опортуністи в один голос плачуть, що плани хлібозаготівель нереальні, перебільшені. “Конєшно, держава трохи перехавкнула з планом, це всі селяни скажуть”, — нахабно заявляє голова сільради куркульський прихвостень Довбня в романі І.Кириленка. Йому дає відсіч новоприсланий голова колгоспу Сукач: “План на Петрівку цілком реальний. Хліб є, він похований, і його треба знайти. Коли ми змобілізуємо маси і розтрощимо куркульських недобитків, ми і план хлібозаготівель виконаємо, і колгосп зміцнимо, і до весняної засівної як слід підготуємося. Оце й уся моя промова!”

Це було 1932 р.; наступного, 1933-го, все стало ясно...

Низка творів, писаних по гарячих слідах колективізації або й “наввипередки” з лінією партії, виразно засвідчує, що фактично це була війна з селянством.

У романі І.Кириленка “Аванпости” маємо прямо-таки фронтову патетику: “Мобілізація уповноважених на села набирала явно військового характеру. Це відчувалося і в тоні промови секретаря (секретаря ЦК. — *І.Дз.*), і в тому бойовому піднесенні, що опанувало всіх після доповіді.

— Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!”

Здається, ось-ось пролунає всепереможне: “За Родіну, за Сталіна!” Та ба — не володіли ще Кириленкові герої цією магічною формулою. Ще не вкладено було їм це в уста. Все інше — як на війні із супостатом: донесення “з передових позицій”, накази: “розгромити... розтрощити”, “без жалю трошити”, “кого треба — посадимо”, “в наступ треба переходити, товариші”; загальна мобілізація: “Центральний штаб соціалізму... Мільйонна армія”; порядком рівняння на ревтрадиції пропонується: сформувати “Особливу Далекосхідну!”, “Вдаримо по-пролетарському” і “підемо вперед нечуваними темпами” — звісно, “з неминучими жертвами”.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

І весь цей шал “класового” божевілля освячується філософською максимою, яка повинна зняти будь-які вагання: “На фронті не розмірковують!” І ще: “Є наказ — виконуй!”

Ось для чого потрібна була наскрізна воєнізація суспільства!

Та невдовзі з'ясувалося, що наган дає владу, але... хліба не родить.

Оскільки плани хлібозаготівель оголошені реальними, оскільки виконання цих планів — перша заповідь, що не підлягає обговоренню, то всякі труднощі з їх реалізацією є виявом класової боротьби куркульства з радянською владою. Держава не грабує селян, вона тільки хоче забрати в них “лишки”. Це означення “лишки” — зустрінемо на кожній сторінці кожного твору тих років і в кожній газеті. Але ніде не знайдемо посутнішого роз'яснення — що ж таке “лишки” і як вони визначалися, як вичленовувалися з тієї кількості збіжжя, що потрібне селянській сім'ї для прожиття. Залишається думати (і так воно й було), що розмір “лишків” точно відповідав розмірові того, що центральна влада вирішила взяти з села. Відповідно те, чого не вдавалося взяти до плану, оголошувалося “розкраденим”, “прихованим”, незаконно привласненим. Отже, не держава “позичала” в селянина, а селянин “грабував” державу. Все переверталось з ніг на голову.

“Хліб ще з літа розкрадено, поховано!” — кричить у романі І.Кириленка секретар райпарткому Гавриш. “Хліб розкрадено, поховано, розбазарено!” — кричить уповноважений ЦК Обушний. “Скількох ви покарали за розкрадання соціалістичної власності?” — допитується він у голови сільради і, почувши відповідь: “Не було в нас таких!”, — зловісно обіцяє: “Нічого, ми цю хибу найближчими днями виправимо...”

Хоч комсомол за статутом уважався помічником і резервом партії, але фактично його використовували як ударний загін і кидали “на прорив”. Якщо вірити тому ж таки І.Кириленкові, то саме комсомольці сягали висот ентузіазму в класовій боротьбі: “...З молодих очей просто бризкала люта ненависть і бажання негайної акції проти ворога”.

У Кириленкових “Аванпостах” комсомолка Варвара Нежурбіда від класової свідомості позбулася навіть сну і самовіддано ночами вистежує ворогів. Серед ночі вона прибігає до комсомольського секретаря Павла Мотори зі страхітливою звісткою: “Куркульський млин меле!” (Річ у тім, що селянам було суворо заборонено молоти зерно до цілковитого виконання плану хлібоздачі, тобто фактично вивезення всього хліба.) Аж струснуло секретаря — не помітив, а так і в опортуністи потрапиш, отож: “Тепер він бачив і чув реальну дійсність, реальну класову боротьбу (...) Рвучко вихопив наган”. Старший партійний товариш розчулено коментує: “І вночі воюють (...) Бравий народ!”

Звісно, класова боротьба мусить бути трохи приперчена політичним гумором. Отож Павло Мотора має пса, якого назвав Керзоном. Його він муштрує в дусі ненависти до ворогів: “Куркулів і підкуркульників взяв! Куси!” Політично свідомому псові повторювати не треба: “Собака скажено загарчав і шарпнувся до Кривулі”.

Бідному дотепникові Павлові не втямки, що й сам він, як і його пес, надресирований кидатися на людей за тією ж командою: “Куркулів і підкурку-

льників взяв! Куси!” — і що це взагалі формула так званого “загострення класової боротьби на селі”.

Чия правда? Власне, в більшості творів 30-х років це питання не стоїть як питання. Правда була тільки в офіційних гаслах і директивах, а найменший сумнів щодо них майже завжди дорівнював зраді. Позитивні герої неухильно керувалися чіткими постановами центру, й міра їхньої войовничості в проведенні цих настанов за будь-яку ціну і була водночас мірою їхньої позитивності, людської цінності взагалі. Ті, хто в чомусь відхилявся від генеральної лінії або не встигав за її зигзагами, тим самим засвідчували свою негативність і зрештою викривали себе як явних або прихованих класових ворогів. Та ось минуло півстоліття, і ми, читаючи твори того часу, з подивом знаходимо у “злісних” пророцтвах ворожих елементів — гіркі передбачення, які, на жаль, збулися, а в “плутаних” міркуваннях несвідомих чи опортуністів — слова, які сьогодні ожили в новій якості і нерідко промовляються з найвищих трибун. І тоді навіть хочеться подякувати літературі, що вона бодай у такий спотворений, інколи маячливий спосіб (інакшого не було?) все-таки донесла до нас якісь фрагменти *реальної* історії, *реальної* боротьби, якісь відлуння народної соціальної мудрости, в тому числі якісь свідчення чесної народної позиції багатьох партійців.

З цього погляду дуже цікавим і вдячним здається мені згаданий роман **Григорія Епіка “Перша весна”** (1931) — твір, у якому загалом аж забагато прикрого, в тому числі героїзації найнижчих інстинктів, названих тоді “класовою свідомістю” (хоча на захист автора треба сказати, що він писав свій твір ще на першому етапі колективізації, до найстрашніших репресій та голоду). Водночас роман містить чимало “інформації для роздуму” сучасному читачеві.

Є в романі такий персонаж — Сергій Голубенко, старий революціонер-більшовик, голова окрвиконкому. Секретар окрпарткому Дмитро Холод про нього довірчо каже комсомольському ватажкові Логвину: “Голубенко посідає дуже невиразну позицію, і нам доведеться ще з ним повоювати”. Справді, з ним воювали, поки не довели до самогубства. В чому ж невиразність Голубенкової позиції, власне кажучи, дуже виразної? Ось одна з його суперечок, швидше батьківських розмов, із комсомольським ватажком максималістом Логвином, якого він закликає до більшої розсудливості, але дарма.

“ — ...Тільки надто гарячі, надто молоді голови уявляють собі процес знищення капіталістичних елементів на селі наче якусь нову революцію (...) Куркульське коріння потрібно виривати. Але виривати його треба уміючи. Хто вириває його так, що разом з тим корінням руйнується загалом увесь основний ґрунт господарювання сільського, той — хоче він чи ні — робить велику шкоду справі колективізації.

— Конкретніше не можна? — нетерпелився Логвин.

— Конкретніше, товаришу Логвине, це означає... Я буду говорити, звичайно, грубо, схематично, — мотивував Голубенко, — що нам те куркульське коріння треба не висушити по-хихацькому, а вміючи пересадити на колгоспний ґрунт”.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

Як бачимо, тут досить точно відтворено наявність двох позицій у питанні про обсяг і темпи колективізації. Та справжніми більшовиками виступають адепти надзвичайних заходів — Холод і Логвин, а Голубенко — опортуніст, бухарінець. Але був ще тільки самісінький початок 30-х років, порівняно безкровний період колективізації, революції згори, і тому опортуніст-бухарінець постає ще не як ворог народу, а як неспроможний і безхребетний політик, що заплутався у складнощах боротьби й капітулював перед класовим ворогом, пішов на угоду з ним. Його самогубство символізує крах відповідної політичної лінії. Це самогубство не було випадковим, це той порівняно гуманний вихід, який ще давала таким людям “історія” (тобто сталінська історична реальність), — і невдовзі з нього скористалися Хвильовий, Скрипник, а потім Томський, Гамарник та ін. Тут Епик виявився пророком (а може, й був уже свідком таких доль).

Далі — розмова Голубенка з Логвином.

“ — Якби наша молодь мала хоч краплю революційного, більшовицького досвіду до свого запалу, вона б не показувала себе так голо з своїми аж надто революційними схемами, — захвилювався Сергій Голубенко. — Мені шкода, що ти, Логвине, виглядаєш тут таким теоретичним незаможничком, але життя навчить тебе. Історія має свої закони, і хто хоче її перехитрувати чи обійти, той буде немилосердно покараний нею.

— Історію ми творимо самі, — відповідав спокійно Логвин, — і хто посміє стати на нашій дорозі, того справді буде жорстоко побито. Але поб’є його не ваш метафізичний бог історії, а ми, хто її робить, її учасники й рушії”.

Знаменна розмова! Тут — відгомін тодішніх політичних суперечок (може, і прямий відгук на знамениту пікіровку Сталіна з Бухаріним з приводу “кроків історії”, коли Сталін з властивим йому “холоднокровним” (рафінованим?) сарказмом сказав: “Лечите свои уши, господа оппозиция!” Тут бачимо і виразно сформульований тодішній волюнтаризм малоосвіченої молоді, яка думала, що взяла історію за горлянку.

Але це був час, коли ще можна було викладати погляд опонента, не обмежуючись його “викриттям” і словесним огидженням. Можна навіть думати, що автор трохи симпатизує Голубенкові, а може, швидше, жаліє його. Принаймні суб’єктивна порядність його під сумнів ще не ставиться. Буквально через рік-другий у літературі запанує зовсім інша схема...

Що ж до історії, то справді через *кілька років* вона наче підтвердила насильницьку орієнтацію Логвинів: вона перемогла — і спростувала розважливіші слова Голубенка. Нібито. Та минуло *кілька десятиліть*, і все стало на свої місця. На жаль, висновки довелося робити вже іншим поколінням. Правда, і багато хто з таких Логвинів, опинившись років через шість-сім там, куди вони від імені історії переможно відправляли інших, мав можливість подумати про те, яким ото “рушієм” він був, куди й що рухав...

Голубенко — не єдиний опортуніст у романі. Не менш цікава позиція ще виразнішого ухильника — голови райвиконкому Михайла Товстодума, який у суперечці з секретарем РК партії Андрієм Діденком “викладає свою теорію про передчасність та навіть і шкідливість такого темпу колективізації”. “З такими темпами ми зірвемося”, — застерігає він. Або (*Товстодум*):

“Я думаю, що справу приймання куркулів до колгоспу ми повинні розв’язувати з погляду господарської ефективності і широкої політичної доцільності”.

Діденко: “Ти це серйозно кажеш?”

Товстодум: “Пояснювати все тільки куркульською агітацією, куркульським наступом, — це виправдовувати усі наші помилки. Причини такого ставлення селянства до колгоспів лежать глибше. І нічого тут притягати за уші куркулів”.

Діденко на це: “Не тільки непевна, а й одверто ворожа нам позиція”.

Ще суперечка. *Товстодум*: “Підтримувати те, що може, помилково сказали інші (мабуть вищі. — *І.Дз.*), — це найлегше. ...Але працювати конкретно в наших умовах куди важче, ніж говорити. Нам треба тримати більшовицьку гнучкість (...) Хіба це лінія, коли цілий актив району день і ніч сидить на цій роботі? Нам треба негайно ж узяти менші темпи, оглянуться. Нехай селянин піде до артілі не з нашої агітації, а з своєї свідомості, із свого глибокого переконання.

— Довго ждати доведеться, товаришу Михайле.

— Довго, так зате ж буде справжня колективізація”.

І далі опортуніст *Товстодум* каже: “Справжній більшовик, справжній лєнінець не може сліпо виконувати інструкції, хоч би вони були золотими”.

Але в той час такі слова, такі застереження вже наперед кваліфікувалися як маскування ворожої протидії “генеральній лінії”, і провідники лінії навіть не сприймали їх, а просто відкидали. Характерно, що “правильні” *Діденко*, *Холод*, *Логвин* навіть не намагаються спростувати *аргументи* опонентів, *Голубенка* й *Товстодума*, їм вистачає констатувати, що вони не відповідають лінії. І все. Це дуже характерний момент для позитивних персонажів творів про колективізацію, і ми до нього ще повернемося. Тут хочеться сказати, що *Голубенко* й *Товстодум* своїми поглядами й аргументацією мають багато спільного з секретарем райкому *Опейкою* — з пізнішої знаменитої трилогії білоруса *І.Мележа*...

Тверезі думки висловлює і якийсь чоловік, саркастично названий “відповідальним робітником землеуправління”: “За цією ухвалою (про суцільну колективізацію. — *І.Дз.*) піде хихацьке нищення всіх культурних господарств. Я, як відповідальний робітник землеуправління, маю зробити все, щоб припинити цю дикунську вакханалію їхнього розкуркулювання”. Тут уже чується голос прихованого ворога народу; яким і є цей прихований куркульський аґент, що дарма силкується врятувати “до сотні куркульських господарств” *Багви*. Через два роки таких уже просто брали під ніготь пролетарської диктатури.

Ну, і вже зовсім зловорожим було пророцтво селянина непевних статків і непевної орієнтації *Гниди* (в романі його названо “проміжним елементом”). Ось як глузливо передає його голова комнезаму *Григорій Химочка*, який ратує за “темпи” і за те, щоб “вдарити всією силою”: “Він такої вчора нам заспівав, що хоч із села тікай. Ви, каже, руйнуєте господарство. Ви, каже, ведете всіх до голоду...” Це мимовільне пророцтво було надруковане 1931 р.

Слово *голод* було в ті роки заборонене. Преса писала про “прорив” у хлібозаготівлях та про ліквідацію цього прориву. І все-таки в художній літера-

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

турі було кілька згадок про голод. Тільки дуже дивних. Хронологічно, мабуть, найперша з них — в оповіданні **Аркадія Любченка “Кострига”**, опублікованому 11 січня 1933 р. в газеті “Комуніст”. Цитую відповідний уривок:

“З вигляду він справді геть змарнів. Аж пригнувся. Рухатися раз по раз ставало важче. Під грудьми частіше заходила різота, брало на кольки. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг ще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг бачити їхні виснажені, посірілі обличчя. Він не міг чути їхні благальні голоси. І серце його корчилося із кричущого болю, коли той же Миколка...” Тут я мушу на хвилику урвати цитату. Фізіологія голоду, як бачимо, відтворена точно і сильно. А “соціологія” голоду? Продовжу цитату, і загадка появи цього оповідання на сторінках “Комуніста” у січні 1933 р. стане вам зрозумілою. Отже, “серце його корчилося із кричущого болю, коли той же Миколка попросив: — Тату, кажуть усі, що у вас хліб є. Одкопайте, тату, хліба. Дайте!”

Може, хоч у такий неймовірний спосіб письменник хотів сказати про страхіття голоду, означити заборонену тему?

Як ви вже здогадалися, йдеться про селянина (невідомо, чи куркуля), який сам себе морив голодом, закопавши хліб, аби не віддати його владі (таку версію і утверджував режим). Що сталося з його дітьми, неважко уявити, бо одкопали ті, кому слід. До речі, це мало змінювало становище, бо навіть маючи зерно, треба було його змолоти, а молоти суворо заборонялося до повного вивезення всього стребуваного хліба. Пам’ятаєте — в “Аванпостах” І.Кириленка як про один із найстрашніших злочинів куркульні розповідається, як однієї лютої завірюшної ночі вони таки прихитрилися пустити млина, але героїчна комсомолка Варвара ночами не спала і таки вистежила куркульський злочин.

Та вернімося до голоду. Певно, версія про те, що куркулі, підкуркульники та просто несвідомі селяни самі себе і свої сім’ї морять голодом, — використовувалася в усній пропаганді. В пресу її не пускали, щоб не дати офіційних доказів голоду. Але в художній літературі вона зрідка зринала. У “сценарії мовного фільму на сім частин” “Пристрасть” Ю.Яновського і М.Бажана (1934), де дія відбувається в трудовому концтаборі на Півночі, про одного із засланих туди куркулів розповідається, що “він закопав свій хліб” і “через це вмерли з голоду жінка його й четверо дітей”. До речі, в сценарії, перейнятому пафосом більшовицького трудового перевиховання в концтаборі колишніх «урків та проститутток», робиться наголос на тому, що єдиний елемент, який не піддається перевихованню, це, звичайно ж, куркулі. Сценарій і починається з куркульського співу: “Помилуй мя, Боже”... Але: “Нічого святого в співі! Це такий куркульський саботаж на роботі”. “Черствість, злоба, утробний сказ співає їхніми голосами”. Куркулі в конфлікті з рештою табірників. “Ей, ви, христослави... Колгоспів палії... Селькорів убивці... Худоби погубителі... Землеїди невмивані...” Розмова куркулів: “За що сидимо? — Не покорилися, — шепотів дідок. — І не покоримося...”

1933 р. Ю.Яновський і М.Бажан написали літературний сценарій німого фільму “Серця двох”. У ньому показові військові маневри відбуваються на тлі щасливої української землі, “радгоспної Фламандії”, серед “скирт колгосп-

ного збіжжя”, і колгоспниця, яка виносить червоноармійцям “повну макітру пирогів”, промовляє: “От які в нас трудодні в колгоспі білі”.

Про багатий колгоспний трудодень пишуть у ті голодні роки й інші автори. В оповіданні **Миколи Дукина “Восени”**, датованому саме 1933 роком, бригадир каже, що колгоспники “вже по сто пудів жита та пшениці у коморах на трудодні позасипали”. В героя оповідання Сидора становище ще краще: “по півпуда на трудодень випадає” та “поверх того по три карбованці на трудодень”, а вони з жінкою й сином Кирилом виробили 580 трудоднів. А проте невідомі колгоспники “жменьками ячмінь крадуть з току”. Вкрала й Варка — Сидорова жінка, а Кирилова — мати.

Ось як реагує на це Сидір: “Я піду й скажу! Скажу, нехай тебе скарають, як хочуть... Так, як усіх крадіїв карають... нашого колгоспного добра крадіїв. Я з тобою не крав і отвічати разом не хочу!... не хочу!” (Зверніть увагу на це істеричне: “отвічати ... не хочу!”). “Я без тебе тисячу разів проживу, а без артілі не проживу... Хай тебе скарають, як схочуть! Мені повірять... повинні повірити...”

Ще “правдивіша” реакція сина-комсомольця Кирила, який чотири дні тому, вартуючи бригадний тік, вовчою картечню перебив хребта одному розкуркуленому, коли той, незважаючи на сигнальний постріл, тікав з мішком від купи неприбраної звечора пшениці:

“— Що ж... Виходить, і вас мені, мамо, вистрелити треба?.. — хмуро заговорив Кирило...”

...Вже у порівняно “тихіший” час, 1938 року, з’являється драма **Юрія Яновського “Потомки”**. Після семирічного заслання повертається до рідного села Грицько Чорний, який “агітував колись проти колгоспу”. Та немає йому місця в новому щасливому житті, немає прощення. Дочка його зреклася: “Я в газеті одмовилась. Ви мені давно не батько, а так, людина з одного села”. Колишні червоні партизани Голешник і Горлиця згадують, “як ми контру в розход пускали”, і полюють на Грицька, щоб те саме зробити з цим “недорізаним контриком”. І рідна мати Василина проклинає сина мовою “славетного” генпрокурора Вишинського: “Проклинаємо всім народом! Іменем предків і потомків!” Щастя нового життя не можна затьмарювати присутністю таких, як Грицько (в цьому має переконати те, що він важить на життя дочки і наміряється підпалити свою хату). І у фіналі п’єси витинає гопака столітній дід Мелхиседек (!), який передумав умирати, щоб вистежити Грицька і, спіймавши на можливому злочині, проголосити улюблену “висшюю міру”. Все це в натуральну величину можна прочитати у 3 томі “Творів у 5 томах” Ю.Яновського (К., 1959).

...Може, блискучий майстер прози, автор “Чотирьох шабел” і “Вершників”, написав знущальну пародію на канони соцреалізму? Чи навмисне писав у стилі соцабсурду? Чи, може, він розраховував, що окремі пекучі репліки Грицька (“Пригадайте, як ви мене босого по снігу гнали! Як ви мою кривавицю знищили! Мало вам мого горя? Серце ваше спитайте!”; “Не я божевільний, а ви всі без розуму”) — переважать барабанну риторику театралізованих “колгоспників”? Принаймні література соціалістичного абсурду хронологічно йде попереду абсурдистської літератури “буржуазної”.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

Важко сказати, чи Ю.Яновський свідомо розраховував на можливість різних акцентів при прочитанні абсурдних сцен (абсурдної реальності?), чи просто його талант не вміщався в обов'язкову схему (все-таки його п'єси піднімалися над рівнем звичної антихудожньої продукції), — але постать “ворога колгоспу” Григорія Чорного постає у вимірах трагічної людської долі, що багато оповідає про жорстокий час і людську засліпленість. І, крім того, змушує — принаймні сучасного читача — задуматися над відносністю та мимущістю тих критеріїв і принципів, які партія проголошувала і абсолютними, і вічними — і які багатьом такими й здавалися...

Мотив донощицтва — один із найпопулярніших, майже неодмінних у творах про колгоспне село (спрямованих також проти українського буржуазного націоналізму). Здебільше донощик героїзується, так само, як і вигрібач останнього зерна з селянського запічка. Але в окремих творах автори просто нейтрально змальовують його як характерне явище сучасної їм реальності або й допускають двозначність, залишаючи читачеві простір для не дуже веселих емоцій.

Специфічно “нашою” і крайньою формою донощицтва було донощицтво на батьків, канонізоване в образі Павлика Морозова, якому присвячували поеми, вірші, оповідання письменники, мабуть, усіх радянських літератур. Були такі твори і в українській літературі. Ось, наприклад, поема **Віктора Вітковського “Павло Морозов”**, видрукувана в № 12 журналу “Червоний шлях” за 1935 р. Їй передує епіграф з Максима Горького: “...Поставити пам'ятник герою-піонеру Павлу Морозову, який був забитий родичами своїми за те, що, зрозумівши шкідницьку діяльність рідних по крові, він віддав перевагу інтересам трудового народу перед родинністю”. Герой поеми — цитую

*...Писав не для забави:
До РВК,
До РСІ — Заява!*

А ось фрагмент виступу Павлика на суді над батьком:

*Ще й кажуть: батько він мені!
Ще й кажуть: рідна кров!
Не смійте!
Ворожу тінь його з ланів
Гарячим виром праці змийте!
О, скільки сили і краси!
Нове життя збуває виром.*

І фінал:

*Від всіх просив
Старий чабан:
— Читайте вирок!*

Поряд з доносами на батьків популярним було і зречення від них. Взагалі цінність родинних зв'язків та родинних почуттів була поставлена під сумнів. Їм протиставлялися класова солідарність і класова ненависть. Це мало якусь життєву зумовленість, коли йшлося про трагедійні ситуації, скажімо, громадянської війни. Та коли говорити про поширення серед дітвори 30-х років таких явищ, як підозра, ворожість або очужілість до батьків, то важко

побачити за цим щось інше, ніж вплив антигуманної і людиноненависницької суспільної атмосфери або й злочинне пропагандистське маніпулювання наївною дитячою свідомістю.

У романі *Івана Ле “Історія радості”* (1934) у Сакія, героя складної долі, який змушений втекти з рідного села в далекі світи (через несправедливі підозри), вдома лишаються дочка Оленка й син Карпо. Оленка часто думає про батька, а Карпові він як завада, краще б його не було: “Подумаєш, батько! Забобони нещасні...” Або: “Подумаєш, батько! Міщанство одне, та й годі”. Карпо — зразковий, ініціативний піонер, націлений у майбутнє; але письменник усе-таки дає відчуття деяку, сказати б, помилковість чи надмірну категоричність такої настроєності.

Складніша в романі ситуація з іншим піонером — Фонею, сином старого Пилипея. Він не тільки доніс на батька, що в того сховано хліб, а й під час трусу, в конфліктній ситуації, з істеричними криками: “Куркуль, стріляв... Куркуль, стріляв...” (хоч ніхто не стріляв) кинувся на батька з сокирою. “Замалим рідному батькові голову не одрубав”, — коментує цю подію героїня, активістка Тетяна. Виявилося, що Фоня збожеволів. Іван Ле подає цю історію так, що в збоченні Фоні винна, так би мовити, стара приватновласницька психологія, бажання вислужитися. Але ж конкретні форми виявлення цього бажання зумовлені новими, радянськими, колективізаторськими обставинами. Хотів того чи не хотів Іван Ле, але ця історія і образ Фоні мають таке об’єктивне життєве навантаження, що його сьогодні можна розглядати і як своєрідну альтернативу міфів про Павлика Морозова.

Є в романі ще один образ батькопродавця — вже не піонера, а зрілого мужа. Це Микита Коровайний, син заможного селянина, який, щоб уникнути розкуркулення, сам записався в актив і почав розкуркулювати інших, у тому числі й рідного батька. Про нього сусідка в листі пише, що він “допомагав, коли виганяли з хат його батька та матір і двох єдиноутробних сестер”. А сам Микита Коровайний міркує так: “Щоб жити певно, треба цій владі догодить, хоч би й сознательними вчинками. Батька через перелаз пхнув, контрою прилюдно тричі назвав, з Чепеліївки, як клас, виліквідував — це шматочок сознательності, похвалитися є чим! Треба буде, так і батькові голову відрубаю, мені з батьком не по дорозі”.

У змалюванні образу Микити Коровайного та у пов’язаних з ним мотивах письменник наближається до соціальної сатири. І хоч сатира ця обмежена викриттям куркульського пристосування і спирається, так би мовити, на офіційну версію про влізання куркульства в керівництво колгоспів (Микита Коровайний мріє дослужитися до голови колгоспу), перегукується з викриттям бухарінської теорії вrostання куркуля в соціалізм, — усе-таки сучасний читач подумає (а може, думав і дехто з тодішніх читачів) про те, до якого ж життя мало дійти село, щоб народилися такі явища. Подумає і про зміст всевладного поняття “сознательность” — якщо воно так легко піддавалося такому перекрученню.

Одне слово, тут я бачу ще один доказ на користь отого запропонованого підходу: за поверхневою (газетно-директивною) тенденційністю творів про

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

колективізацію бачити і об'єктивну її картину, врахувавши, сказати б, коефіцієнт викривлення, переломивши його назад.

Виморивши голодом мільйони селян і змусивши решту змиритися з колгоспами, влада заходила розвивати “успіх”. Адже нищення непокірного села було частиною головної мети: політичного викорінення України.

“Якщо 1933 рік був роком ліквідації відставання на Україні, то 1934 рік був роком закріплення перелому, досягненого в 1933 році, роком дальшого піднесення України в усіх галузях її господарського і культурного будівництва”, — хвалиться П.Постишев. І в промові на II обласному з'їзді Рад Київщини “Цвіте і міцніє індустриально-колгоспна Україна” він поглиблює стратегію “боротьби”, доповнюючи виморювання села виморюванням національної культури:

“1933 рік був роком розгрому націоналістів, петлюрівців та інших класово-ворожих елементів, які засіли на різних ділянках соціалістичного будівництва. В 1933 році ми, висловлюючись образно, наступили важкою ногою пролетарської диктатури на осине гніздо націоналістичної контрреволюції. І зрозуміло, що в момент розтрощення основної маси ворогів деяка їх частина встигла розповзтися в темні кутки.

1934 рік був роком викриття більш тонко законспірованих і замаскованих націоналістів і троцькістів, роком добивання решток розгромленого класового ворога”.

І далі: “Більшовицький наступ на фронті будівництва радянської української культури відбувся в 1934 році по лінії: а) добивання решток розгромленого в 1933 році блоку українських націоналістів і троцькістів; б) висування на всі ділянки будівництва радянської української культури більшовицьких українських кадрів; в) перебудування системи і роботи науково-дослідних і учбових закладів; г) дальшого зміцнення всіх позицій пролетарського інтернаціоналізму на Україні.

Рештки контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів, вигнані в 1933 році з теоретичного і культурного фронту, з колгоспів, МТС, радгоспів, спробували окопатися в київському і харківському університетах, у Радянській українській енциклопедії, у Луганському інституті народної освіти і в ряді інших навчальних закладів України. Ми розгромили в 1933 році націоналістичну контрреволюцію, усіх цих Чижевичів, Сліпанських, Романюків, Ерстенюків, Баданів. У 1934 році ми завдали нищівного вдару решткам цього блоку троцькістів і націоналістів, усім цим Винокурам, Наумовим, Бервицьким і їм подібним”.

А ось його промова на Пленумі Правління Спілки Радянських Письменників України (1935 р.), в якій він “пояснював” необхідність “чистки” в літературі: “Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми образами вони перейшли до боротьби обрізами, наганом...” При цьому більшовицький фарисей з удаваним обуренням цитує “свідчення” репресованих письменників, добре знаючи, як і для чого ті “свідчення” здобувалися. Процитуємо уривок із зізнань одного з “найбільш оскажених контрреволюціонерів-націоналістів” — Влизька: “З кінця 1929 року я входив до складу фашистської україн-

ської націоналістичної організації, куди я був залучений письменником Гео Шкурупієм. Я цілком поділяв усі терористичні настанови і фашистську платформу нашої націоналістичної організації”.

А ось що показав Куліш: “У квітні 1933 року Яловий повідомив нас про думку центру організації про те, що підготовку до повстання не треба припиняти, і спитав, яке буде наше ставлення до індивідуального терору. Я був активним прихильником індивідуального терору. Мої терористичні настрої особливо посилились в період самогубства Скрипника”.

Я міг би навести вам ще ряд зізнань цих ворогів українського народу. (...) Цими днями досить вам відомий Епик, засуджений у справі терористичної організації, надіслав лист на моє ім'я і ім'я тов. Косіора. В цьому листі він, між іншим, пише: “Підготовляючи терористичні акти, ми з безвинним виглядом запевняли партію в своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, в порівнянні з якими дії розбійника з проїжджої дороги є зразком чесності і гуманності. Я зрозумів, що наймилостивіше вирішення пролетарського суду — вчинити зо мною так, як чинять з оскаженілим собакою, знищити; як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці”.

З ними не вчинили, як з оскаженілою собакою або сапним конем. Нехай живуть, може, коли-небудь ще виправляться”²⁶⁰.

Ось так... Я прошу пробачення у пам'яті тих людей, які тут згадані, за те, що наводжу слова, які не можна назвати їхніми. Думаю, це ні в чиїх очах не кине на них жодної тіні, і не для того про це ми згадуємо, а для того, щоб побачити правду і, може, коли не зрозуміти — бо зрозуміти це важко, щоб уявити той час, уявити, як же було в цій атмосфері творити таку тонку духовну справу, як література...

...Вказівки партійних вождів було кому популяризувати й конкретизувати.

10 лютого 1935 р. газета “Комуніст” друкує велику статтю **С. Щупака** *“Вороже спотворення історії літератури”*. Вона є своєрідним підсумком викритих на той час “диверсій класового ворога” в галузі українського літературознавства. “Диверсії” ці йшли широким фронтом і охоплювали практично весь обсяг української літератури. Зокрема, добре попрацювали “диверсанти” над українською класикою. “Лицарі дворушницької контрреволюції”, серед яких С.Щупак називає Христюка, Десняка, Річицького та ін., оголошували Франка “першим українським пролетарським письменником”, тоді як він був реформістом; “Драгоманова оголошували проводирем “українського марксизму”, тоді як Ленін називав його “українським міщанином”. “Відомо, — пише С.Щупак, — що Куліш був не демократ, а ідеолог пруської реакції в Росії, що Щоголев був реакційним представником феодалізму, що Нечуй-Левицький — буржуазний шовініст, що Винниченко — ідеолог буржуазної контрреволюції в період пролетарської революції та її підготування, що група модерністів відбивала період розкладу і занепаду буржуазної літератури. Замазування всіх цих класових процесів — тільки в інтересах буржуазії і буржуазної реставрації”. Найбільше шкодила “ворожа агентура” у висвітленні

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

літератури XX ст. “Шкідники вправлялися особливо навколо постаті Винниченка... Вони нахабно заявляли, що Винниченко політик — це одно, а Винниченко художник — це друге”. “Іван Лакиза, який підносить на щит контрреволюціонера Троцького, піднімає на п’єдестал і контрреволюціонера Винниченка”. “Прислужується класовим ворогам і Коряк, коли він пише, що “Винниченко був соціалістом, а потім перейшов до революційного націоналізму”; цей Коряк, мовляв, по-троцькістському заперечуючи революційність селянства, натомість “розпинається за революційність української націоналістичної буржуазії”. Ще один “великий гріх” Коряка: “За Коряком, першим джерелом радянської літератури є боротьбизм”. Так у троцькісти й націоналісти (дуже характерне на ті часи — попри всю свою протиприродність — поєднання понять) потрапляв найбільший до того ортодокс української критики, естетики і літературознавства. На відміну від Коряка, “Ф.Якубовський оголошує родоначальниками радянської літератури символістів”; це теж “політична диверсія”, оскільки він “оголошує символізм селянською течією, а не буржуазно-націоналістичною”.

Особливо тонко і підступно діяв класовий ворог у питаннях стилю і поетики. Скажімо, з невинним виглядом говорили про імпресіоністичні прийоми у Коцюбинського, але насправді за цим стояли спроби “споріднити письменника з декадентством”. “...Спадщину Коцюбинського націоналістичні й троцькістські недобитки всіляко вихолощували”. “Спотворюючи Коцюбинського, ворожі фальсифікатори натомість підносили так званих модерністів: Богдана Лепкого, автора фашистської трилогії “Мазепа”, спілняка гетьмана Скоропадського, Пачовського, буржуазного самостійника, який ідеалізує в своїх творах гетьманщину”. Особливо дістається в Щупаковій статті Степнякові, який оголосив новаторами в українській літературі “виразників фашистської ідеології” — Лепкого, Пачовського. Як бачите, ці та інші ярлики протрималися понад півстоліття...

Звичайно, в критиці й літературознавстві 20-х років вистачало помилкового, плутаного, спрощеного, дискусійного. Але Щупакові й іншим гепоушникам у літературознавстві не про те йшлося. Їм ішлося про придушення всякої живої роботи, всякої дослідницької думки, про насадження вбогих і примітивних стереотипів, про наведення мертвого поліцейського порядку в літературі. Хоч, власне, ці люди були тільки виконавцями директив політичного керівництва, яке вважало себе не лише спроможним, а й зобов’язаним вирішувати всі питання літературного життя.

22 лютого 1935 р. **П.П.Постишев** виступив на пленумі Київського міського партійного комітету з промовою **“Про деякі завдання марксо-ленінської освіти”** (опубл. в газ. “Комуніст” 6 березня). У ній був спеціальний розділ “За українізацію марксо-ленінської освіти”. Ось принципово важливі уривки з нього: “Я вже говорив, що ряд років справа більшовицької українізації була не в більшовицьких руках. Вороги, зрозуміло, намагалися проводити свою, буржуазну, а не радянську українізацію. Вони свідомо намагалися загальмувати будівництво української радянської культури, чинили найзапекліший опір справі більшовицької українізації.

Ворогів ми погромили, міцно погромили. Недобитки ворогів успішно нами тепер викорчуюються, і от вороги намагаються змалювати тепер справу так, що, мовляв, до 1933 року українізація була, а ось після цього розгромили українську культуру.

Ми то знаємо, про яку українізацію до 1933 року говорить ворог. Він говорить про українізацію Баданів, Ерстенюків, Сліпанських, Білашів — цих запеклих ворогів Радянської України, цих шпигунів і агентів чужоземних капіталістичних розвідок. Для нас усіх ці розмови, це гавкання розбитого ворога цілком зрозуміле. Якщо ворог гавкає, значить ми влучили в точку.

Але не в цьому тепер справа. Погано те, що є в нас деякі комуністи, які до питання українізації підходять не зовсім так, як слід було б, не по-більшовицькому.

Є в нас такі члени КП(б)У, які вже українізувались непогано, а деякі навіть дуже добре володіють мовою, але за останній час вони почали дезукраїнізуватись і навіть перестали говорити по-українському. Треба прямо сказати, що ці люди ллють воду на млин ворога. Це серйозне явище, на яке ми повинні звернути особливу увагу”.

Уважному читачеві ця промова Постишева багато скаже. По-перше, видно, яких втрат зазнала українська культура і якого страху було нагнано на українців, коли навіть ті, кому від начальства було доручено говорити по-українському, ухилялися від цієї непевної справи, і самому Постишеву доводилося їх заспокоювати і підтверджувати наказ. По-друге, можна здогадатися, якої політичної шкоди завдав антиукраїнський терор престижеві влади, якщо Постишев змушений був заспокоювати рештки української громадськості й, певно, якісь кола світової громадськості в тому, що політика українізації триватиме. По-третє, бачимо, що навіть такий деспотичний і терористичний режим, як режим Сталіна-Постишева, не зовсім байдужий до настроїв людності і якимось мусить на них реагувати. А по-четверте — і це головне — бачимо механіку політичного і психологічного маніпулювання цими настроями, мистецтво дезорієнтації мас.

Зверніть увагу: певні групи, категорії української інтелігенції було розгромлено, тому, зокрема, що “вони свідомо намагалися загальмувати будівництво радянської української культури, чинили найзапекліший опір справі більшовицької українізації”. Це не випадкова, це глибоко продумана більшовицькими блудословами теза, вона трапляється в багатьох виступах і самого Постишева, й інших керівників. Вона звучить лейтмотивом у тодішній пресі. “Партія розгромила українських націоналістів, що намагалися перетяти шлях народним масам до творчості, науки, мистецтва”, — читаємо в передовій “Комуніста” від 15 січня 1935 р. 8 січня ця ж газета друкує статтю **А.Хвилі** **“Зростає українська радянська інтелігенція”**, в якій автор, назвавши низку прізвищ т.зв. “висуванців” (з яких нам сьогодні відомі лише Петро Колесник і Михайло Деревус), робить висновок: “Громлячи українських націоналістів як головну тепер небезпеку на Україні, КП(б)У під проводом ЦК на чолі з тт. Косіором і Постишевим, її столичний більшовицький актив непослабно вирощують і виховують кадри української радянської інтелігенції”.

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

14 січня 1935 р. газета “Комуніст” серед матеріалів II з’їзду Рад Київщини друкує **“Виступ драматурга тов. Корнійчука”**, в якому філіппіки проти українських буржуазних націоналістів та інших ворогів закінчуються таким оптимістичним висновком: “Розгром цих недобитків на Україні, проведений під керівництвом ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У,любимих керівників більшовиків України тт. Косіора й Постишева, розчистив шлях для великої творчості й викликає нове могутнє піднесення мистецтва й літератури”.

А сам “тов. Постишев” у величезній промові на тому ж з’їзді, розповівши про розгром націоналістів на всіх ділянках науки, культури, літератури і назвавши довгий ряд прізвищ, переходить до вихваляння успіхів, досягнутих українською культурою саме завдяки цьому розгрові, завдяки його, Постишева, лінії: “Висування українських кадрів інтенсивно відбувалося в 1934 році по лінії науки, художньої літератури, кіно, театру, музики, живопису, архітектури і інших вищих ступенів будівництва радянської української культури.

Коли на цих ділянках сиділи націоналісти, вони, зрозуміло, не давали ходу й всіяко затискували зростання наших радянських українських кадрів. Хіба міг би, приміром, Курбас стерпіти на сцені “Березоля” Корнійчука, Кочергу або Микитенка? Ти йому подай Куліша, Остапа Вишню і їм подібних націоналістів, контрреволюціонерів, яких він міг використати щонайменше як драматургів і щонайбільше як ворогів Радянської України. Тепер, коли ми вигнали й розгромили націоналістів, просунулися вперед і швидко ростуть у нас дійсно радянські кадри на всіх ділянках”.

Тут є про що подумати. І про те, як вправно використовувано принцип “поділяй і володарюй”, як послідовно проводилася політика протиставлення різних груп інтелігенції та нацьковування їх одна на одну. І про те, якої трагічної метаморфози зазнало правильне саме по собі і високо гуманістичне гасло висування талантів з робітників і селян: замість орієнтувати їх на навчання у майстрів, замість виховувати з них спадкоємців культурної традиції, їх використовували для уривання цієї традиції, для підміни майстрів. Тут, між іншим, є і щось спільне із звичною сталінською тактикою знищення старих кадрів і заміни їх щоразу новими й новими, ідеологічно “голими”, — хоча явище, про яке говоримо, набагато складніше, пов’язане з глибокою недовірою до інтелігенції, зокрема старої інтелігенції і надто інтелігенції української, а також із спрощеним розумінням культури, зведенням її до хапливо засвоєної напівкультури, нерозумінням значення традиції, атмосфери, усталеності з уявленням, ніби потрібний культурний прошарок можна спекти за кілька років, а то й місяців, порядком чергової політичної кампанії, і далі формувати й переформовувати це печиво на власний розсуд.

Але найбільше хотілося б звернути увагу на інше. Нищення української культури політичні гіпнотизери вперто називали боротьбою за українську культуру, і це пропагандистське навіювання багатьох позбавляло розуму й волі, давало немалі плоди. Тим більше, що водночас із цим нищенням справді висувалися нові кадри, друкувалися книжки, будувалися нові театри й палаци культури, святкувалися ювілеї і т.д. і т.п. Зрештою, в реальності відбувалися суперечливі процеси, влада і пропаганда мали певний простір для

маневрів і блискуче його використовували. Народ виживав, виживала культура, і певні її здобутки прислужилися для створення ілюзії небувалого розквіту. Це ми повинні пам'ятати, щоб зрозуміти, чому багато чесних людей щиро обманювалися.

Аналогічний обман, підміну понять, маніпулювання свідомістю людей, демагогічне перевертання звичних цінностей бачимо і в багатьох інших "акціях" на культурному фронті. Візьмімо хоча б створення єдиної Спілки радянських письменників СРСР. Цю сталінську ідею більшість письменників Союзу зустріла з радістю, як порятунком: адже її вмотивовано необхідністю покінчити з груповою боротьбою, консолідуватися, створити атмосферу взаємоповаги і гарантованої спокійної творчості. І мабуть, мало хто тоді здогадувався, що єдина Спілка письменників стане могутнім знаряддям у руках сталінської влади для наведення аракчєєвського порядку в літературі, спростить механізм контролю над духовним життям, механізм його уніфікації, та й просто процедуру складання списків для каральних органів.

А теорія соціалістичного реалізму, оформлена й канонізована саме в ці роки? Якщо у визначенні методу соціалістичного реалізму кожне слово сприймати буквально, то дещо можна було б прийняти без заперечень. Але в тому-то й річ, що сталінська влада для розмови з народом та інтелігенцією виробила жаргон, у якому була тільки звукова видимість людського слова, а зміст вкладався часто прямо протилежний. Зображення дійсності в її революційному розвитку? Велика література завжди так чи так вловлювала тенденції історичного розвитку. Але тут малося на увазі зовсім інше: в зображення дійсності, по можливості реальної, вносити той специфічний ідеологічний коефіцієнт, завдяки якому вона ставала б зрозумілою і приємною для начальства та доводила б людству плідність зусиль цього начальства. А правда? Саме в ті роки на весь світ прозвучала геніальна порада тов. Сталіна: "Пишіть правду!" Слідом за Сталіним аналогічними порадами щоразу зверталися до письменників і менші "вожді".

Ось батьківське заохочення, з яким Постишев звернувся на II з'їзді Рад Київщини: "Пиши, тов. Корнійчук, краще, працюй над собою більше (*оплеси*). Пиши правду соціалістичного життя. Але, щоб показати правду нашого соціалістичного ладу, не бери слабких, а рівняйся на тих, які дужі, в яких крок твердий, розмах сильний, в яких більше ударів у ціль (що таке постишевський розмах і постишевські "удари в ціль", ми вже бачили з попереднього. — *І.Дз.*). Рівняйся на тих, зображай тих, хто вже виявив себе, хто навчився будувати нове життя, хто трактор опанував, комбайн, техніку. На цих рівняйся і на них рівняй свого читача. Бо той, хто піддається труднощам боротьби і по слабких ділянках визначає нашу велику роль та завдання, той неминуче приречений до творчої безплідності, до творчої смерті".

Як бачимо, до письменників було точно доведено, що і як писати, їм залишалося тільки писати. Ніколи в історії людства письменникам не полегшували їхньої справи такою мірою. Але я хочу звернути увагу на інше. Ніколи в історії людства письменників так наполегливо не закликали писати правду і тільки правду. Більше того, їх зобов'язували писати правду, вимагали; їх су-

5. Відображення голоду засобами художньої літератури

воро карали за небажання або невміння писати правду... Воїстину — якийсь фантасмагорійний антисвіт!

І в цьому фантасмагорійному антисвітові довелося жити і писати тим письменникам, які вціліли. А серед них були не лише посередності, а й таланти великої міри. Вони пристосовувалися. Творили пристосовану, часом хворобливо покручену літературу. І вона мала свого читача, вона впливала на нього, вона брала участь у формуванні радянської людини. Вона закладала нову тенденцію. Отже, дослідник не має права ігнорувати її.

6. Становлення соцреалізму як “творчого методу”

Нам, мабуть, треба заново вчитися читати літературу 30-х років. Заново осмислювати її матеріал, понятійний апарат і мову.

П о – п е р ш е, в загальному її пафосі й тенденційності відрізнати авторське світоглядне від неминучого ритуального, що залізно диктувалося літературним режимом.

П о – д р у г е, бачити малопомітні відхилення від офіційної догми, які давалися тоді нелегко, яких навіть помічати тоді остерігалися, бо ж це було справою донощиків.

П о – т р е т ьє, і в ортодоксально потрактованих картинах бачити той об’єктивний зміст, що перевищує ортодоксальну інтерпретацію, виходить за її межі...

Я не говорю, звичайно, про ті твори, що стоять поза літературою через свою аморальну спрямованість, ідеологічний цинізм, внутрішню антинародність чи художню безпорадність...

6. Становлення соцреалізму як “творчого методу”

Водночас із завершенням колективізації і здійсненням голодомору в Україні, тобто на початку 1930-х рр., у мистецькому житті СРСР з’явився метод соціалістичного реалізму. Влада прагнула впливати насамперед на світогляд “трудящих мас”. Не дивно, що й у книгознавстві вже розроблялась така категорія, як “управління читанням”²⁶¹.

Безпосереднім механізмом такого впливу стало створення творчих спілок. Так, Спілку письменників СРСР було створено якраз голодного 1932 р. на підставі постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”. Спілка письменників України виникла 1934 року на Першому з’їзді письменників України. У Харкові Оргкомітет Спілки художників УСРР було сформовано теж 1932 р.²⁶² Як і в Росії, зі Спілкою художників України відразу не вийшло. Вважається, що Спілка художників України виникла 1938 р., Спілка художників СРСР — 1957-го.

Ініціатива всіх цих акцій ішла, розуміється, від влади. Вже перебуваючи “на заслуженій пенсії”, у розмові з московським літератором Феліксом Чуєвим Лазар Каганович розставив політичні крапки над і:

— Ваш Союз [писателей] был создан в 1934 (sic) году.

— По инициативе Горького.

— Не по инициативе Горького, он создан по инициативе ЦК”²⁶³.

Незадовго перед описуваними подіями — у лютому 1927 року²⁶⁴ — у Радянську Україну приїхав із Чехії чулий до мотивів соціальної нерівності й соціальної кривди визначний графік-реаліст Василь Касіян. Живучи в рядовій капіталістичній країні, він сприймав СРСР як втілення своїх заповітних мрій, країну переможного соціалізму. Голод, який він побачив на власні очі (на харківських вулицях лежали мертві люди), його попросту приголомшив, шокував. Саме тоді на вимогу партії на художніх виставках з’явилися нещирі пейзажі з квітучими садами та безкраїми полями пшениці, повногрудими молодими. Залежні від державних замовлень офіційні митці (а серед них опинився й Касіян), палко оспівували “соціалістичні перетворення” в країні, її

розквіт і буяння. Усе це мало переконувати звиклого до реалістичного мистецтва глядача, що довоколишне життя насправді веселе й щасливе. Так само й у повоєнні важкі роки кубанські козаки, задіяні у зйомках фільму Пир'єва (1950), за бутафорськими продуктами на столах бачили не фальш, а принадну казку, близьку до здійснення мрії про їхній добробут. Разом з тим жах осідав глибоко в душі, роблячи людей слухняними. Так здійснювалися певні надзавдання. Страшні враження від голоду збереглися у пам'яті видатного українського графіка Василя Касіяна, щоб згодом, “у слушний час” випорснути в нього на поверхню у несподіваній формі.

На другій пересувній художній виставці київської філії “Вуапмиту” 1931 р. ще явно домінували твори пролетарської тематики, якими підсовєцькі митці намагалися “йти в ногу” з вимогами часу²⁶⁵. Не менш гостро стояли для них і проблеми стилістичні. Деякі художники (В.Пальмов, К.Малевич) дозволяли собі працювати в манері, далекій від реалізму. На ювілейній виставці “10 років Жовтня” Пантелеймон Антонович Петренко (1908—1936)²⁶⁶, — який згодом, опинившись у Грузії, переклав на російську Руставелі, — експонував виразно авангардистські твори “2 башти”, “11 минут одиннадцатого”, “Міркування про користь шабашів”, “Тройна маріонетка”, “Повстання антихриста” тощо²⁶⁷. 1932 р. у Москві на Кузнецькому мосту відкрилась виставка митців України, Азербайджану й Вірменії. Віктор Пальмов, що представляв тут Україну, виставив портрет Леніна, а чекіст (саме так називав його Григорій Портнов)²⁶⁸ Зиновій Толкачов — дві літографії: “Ленін-маса” та “Лібкнехт”. Владі були байдужі мистецькі стилі, але, обурена, вона стала в обороні своїх вождів. У передмові до каталога офіційний “спец” (якийсь Масленников) писав: “Неграмотно нарисованный портрет Ленина, искажающий известные нам представления о Владимире Ильиче, превращается в политически вредную карикатуру. [...] Характерными являются в этом отношении также и результаты формалистских приемов в картине т.Пальмова “Ленин”, ведущие к тем же последствиям”²⁶⁹.

Отак у боротьбі стилів та ідеологій почав вироблятись і стверджуватись у мистецтві новий стиль, близький до реалістичного. У мистецьких формах набирала силу нова радянська ідеологія. Це й був соцреалізм. Мистецтво мало бути близьке до зовнішніх форм життя, але митець повинен бачити в цьому житті лише те, що дозволяла бачити партія. І бачити лише так, як партія веліла. Отож на мистецьких виставках з'являється дедалі більше творів про “соціалістичні перетворення на селі”. Уже на Третій Всеукраїнській художній виставці (1930—1931) той самий Зиновій Толкачов виставив літографію, що стала знаменитою, “Не віддам (куркуль)”, Лев Крамаренко висунувся з модерною композицією “Похід на куркуля”, а якісь М.Ткаченко (ОСМУ) і В.Чалієнко (АХЧУ) присвятили своє натхнення протихристиянським акціям — “Знімають дзвони” та “Антирелігійний карнавал”²⁷⁰. Останній з перелічених творів міг би ілюструвати моторошні оповідання Юрія Клена чи Людмили Івченко²⁷¹. Цікаво було б подивитись на олію В.Пурія “Жниці-індивідуальниці”, — чим вони відрізнялись від жниць уже усупільнених, але репродукції в каталозі, на жаль, немає. Так само викликає питання картина Юрія Садилєнка “Дружина комісара” (1936), — якими засобами підкреслив художник психологічні особливості своєї героїні, щоб це була вже не просто вольова жінка, а саме дружина комісара?

Четверта й п'ята виставки зазнали невдачі. Не було тієї жаданої консолідації, яка могла виникнути лише на певній ідеологічній платформі. Наприкінці листопада й у перших числах грудня (27/XI — 2/XII) 1933 р. у Харкові відбувався розширений пленум Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УСРР. У передмові до видання його матеріалів зазначено: "По суті, цей поширений пленум Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів України був взагалі першим пленумом Оргбюро після відомої ухвали ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій"²⁷². На цьому пленумі з основною доповіддю, що тривала з перервою цілий день, виступив Андрій Хвиля. Наприкінці обговорення доповіді з промовою виступив тодішній нарком освіти В.Затонський. Так із погрому розпочалась історія Спілки художників. Цей погром завершився знищенням самих Хвилі й Затонського. Рік офіційного заснування Спілки — 1938, але там були вже інші люди.

Офіційне мистецьке життя увійшло в нові береги щойно на Шостій українській художній виставці 1935 р. Тут експонувались олійні картини — "У колгоспному таборі" І.Світличного, "Колгоспне весілля" М.Дерегуса, "На варті колгоспних ланів" П.Горобця, "Охорона колгоспних ланів" Б.Карпова, "Колгоспник-ударник" І.Кузнецова, "У колгоспному таборі" Є.Світличного, твори К.Клюка, О.Кокеля і К.Філанович з однаковою назвою "Колгоспний базар", а також дереворит В.Касіяна "Більшовицький урожай"²⁷³. Невдовзі, на виставці 1936 року О.Гауш показав картину "Колгоспне стадо". Так тематико-ідеологічні зміни в мистецтві сигналізували про зміни в самому суспільстві. Йшлося про таке мистецтво, що віддзеркалювало життя в потрібному світлі. Таким мистецтвом могло бути тільки мистецтво реалістичне.

Але справжня художня правда, справжній реалізм, що відображав життя по-справжньому, владі були протипоказані. Якби хтось із митців реалістично зобразив голодних селян під вітринами харківських "торгсинів", офіційне мистецтвознавство його, м'яко кажучи, не підтримало б. Нехай і в зовнішніх формах життя, але соцреалізм мав бути зовсім інакший. 1935 р., підкреслюю — не котрогось іншого, а 1935 р. (не без прямого впливу Пітера Брейгеля-старшого) Михайло Деревус знайшов відповідний час²⁷⁴, щоб живописати розкішне застілля — дородну пару, що сидить за столом у доволі інтимній позі, а на першому плані жінка відповідної комплекції, усміхаючись, піднесла над головою тацю з апетитною (!) смаженою (!) куркою. Разом це звалось "Колгоспне весілля" (!). Аналогічний випадок — безпосередньо після голоду 1947 р. Тетяна Яблонська створила своє знамените полотно "Хліб".

Як стверджували радянські митці, у колгоспі не працювали тяжко, а навпаки. У каталозі згаданої московської виставки художників України, Азербайджану й Вірменії послужливо репродукували гравюру на дереві Івана Падалки "На вгороді": три жінки в показовому етнографічному вбранні злегка працюють, а четверта читає їм при цьому газету. Звичайно, це була більша мрія про якесь інакше життя, аніж те справжнє, колишнє, яке він знав, і інакше проти йому сучасного. На виставці 1936 р. експонувались картини Василя Вовченка "Відпочинок у колгоспі" та Манцевої "Колгоспниці за газетою". Дехто з митців запопадливо ілюстрував самі газетні повідомлення. Так, В.Нестеров створив олійну картину "Чистка партії", Ф.Кумпан — "Ворога викрито", В.Савін — "Класова помста". Уже в наші часи автори шеститомної

“Історії українського мистецтва” методом антиреклами спопуляризували провальний твір Володимира Костецького “Допит ворога” (1937)²⁷⁵. А на тій самій виставці 1936 р. серед дереворитів Софії Налепінської глядач міг побачити такі політично загострені конформістські речі, як “Колгоспні ясла”, “Робітфаковки”, “Піонери на екскурсії”, “Колгоспний робітфак”, “Здача хліба”, “Боротьба з куркулем”, “Геть шкідника”, “Жертви інтервенції”. І все це “увінчував” кольоровий дереворит — портрет Сталіна²⁷⁶.

Свій “Допит ворога” Костецький створив після недавньої невдачі — картини на тему повстання французьких моряків на міноносці “Мірабо” в Одесі. Присвятившись, як він сподівався, надійному сюжету, він несподівано підпав рішучій критиці. На тому самому першому пленумі Оргбюро Спілки художників А.Хвиля влаштував йому цілковитий рознос: “Непогано задумана композиція цілком знищується формалістичним розрішенням картини — схематизовані постаті, замість облич — плями, не додержано пропорції між головою і тулубом. Лише одне врятує до певної міри Костецького — це те, що він як художник розуміє фарби”²⁷⁷. Намагаючись виплисти з того виру, у який він потрапив, митець у відчаї виконав “Допит ворога”, який увійшов до шеститомної “Історії українського мистецтва” М. Бажана. Так врятувався тоді Костецький, навіки заплямувавши своє ім’я.

Аби вислужитись, митці прагнули маркувати іменами комуністичних вождів навіть загалом нейтральні сюжети. Так, Олександр Петренко намалював 1935 р., як виявилось, не просто колгоспний пейзаж. Він створив картину “Колгосп ім. В.А.Балицького”. Наступного, 1936 р. Б.Васильєв експонував “В’їзд до колгоспу ім. Косіора”²⁷⁸, а Бондаренко — автолітографію “Сад ім. Постишева в Харкові”.

Ясна річ, на виставках тридцятих років були широко представлені портрети Сталіна, Затонського та інших тодішніх “вождів”. Намагаючись відгукнутись на “вимоги часу”, Є.Терпиловський подав шість творів. Він намалював портрети большевицьких “владик” Балицького, Дубового, Косіора, Попова, Амеліна й Постишева. Але авторів не пощастило: усі шестеро невдовзі стали ворогами народу, а їхні портрети — відповідно — не могли не бути знищені. У книговиданні після арештів письменників підлягали автоматичному вилученню і їхні твори. У літівських списках фіксували автора, назву, видавництво, рік видання й мову. Уже перші партії книжок, що підлягали забороні, були настільки великі, що в рубриці “назва” з’явилися записи, які спрощували роботу спеціально призначених на це людей: “Всі твори, за всі роки, всіма мовами”²⁷⁹.

Після утвердження сталінізму митці могли вже спокійно творити в галузі портретування “вождя”, знаючи, що ці твори зберігатимуться у віках, оскільки “вождь” — вічний. Так, на виставці “Мистецтво Радянської України” 1936 р. гіпсові портрети Сталіна виставили І.[ван?] Новосельський, Григорій Пивоварів, Галина Петрашевич та Віктор Савін, а Йосип Рик експонував, крім того, ще й камею з “дорогим” образом.

Так пролетарська, трохи згодом — колгоспна, а разом з нею взагалі радянська, тобто соцреалістична тематика запанувала на мистецьких виставках. Саме історичного 1933 р. Олесь Сиротенко створив зовні аполітичну, але правильно орієнтовану картину “У колгоспному парку”²⁸⁰. На виставці

6. Становлення соцреалізму як “творчого методу”

1936 р. Григорій Світлицький експонував твір з яскравою назвою “Весна в колгоспі”, Андрій Таран — дві олійні картини “Колгоспники”, Ілько Шульга — “Колгоспне свято”, а Йосип Шклявер “Колгоспне стадо”. На тій самій виставці 1936 р. Адольф Страхов виставив п’ять плакатів, і були вони один в один: “Реальність наших планів — це ми з вами”, “Батьківщина моя — комсомол”, “Виконаємо вугільну п’ятирічку за три роки”, “Не здамо справи Леніна” і, нарешті, “Дніпрельстан збудовано”. Що тут поробиш, — любив чоловік совєцьку владу! Такі твори ставили останню крапку у формуванні ідеології засобами образотворчого мистецтва.

Водночас з тим у морі соцреалістичних творів почав формуватись історико-героїчний напрям. На виставці 1936 р. “Мистецтво Радянської України” це були картини “Розстріл комсомольців” Петра Пархета, “Класова помста” Віктора Савіна та “Трипільська трагедія” Івана Шульги, дереворити Василя Касіяна “Повстання арсенальців”, “За владу рад”, “Перекоп”, “Голова борця (sic) з-під Перекопу”.

Якщо Четверта виставка пройшла непомітно, після П’ятої митців зібрали на засідання і влаштували їм формений рознос (каталоги навіть не вийшли друком), то на Шостій виставці мистецтво соцреалізму перемогло й ствердилось. Влада високо оцінила результати Шостої виставки, і старання митців-учасників було щедро винагороджено. 26 січня 1935 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про “стимулювання робіт художників — малярів, графіків, скульпторів”, що взяли участь у виставці. На підставі постанови Раднаркому 12 березня Наркомос встановив три категорії премій: I — 1500 крб., II — 1000 і III — 750. Першу премію одержали восьмеро майстрів, серед них Деревус та Касіян. Другу було дано 14 митцям. Третю одержали 27, серед них згаданий Василь Вовченко. Постанову Наркомосу підписав заступник наркома Андрій Хвиля ²⁸¹.

Принагідно нагадаємо, що 13 серпня 1937 р. Андрія Ананійовича Хвилю було заарештовано, а рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 8 лютого 1938 р. його розстріляли ²⁸².

Як відомо, у створенні мажорних соцреалістичних картин на тему “щасливого радянського життя”, на жаль, взяли участь невдовзі розстріляні бойчукісти Іван Падалка та Василь Седляр і їхній вчитель Михайло Бойчук. Найнижчою точкою розвитку бойчукізму стали, можливо, їхні знищені згодом розписи у харківському Червонозаводському театрі 1933—1935 рр. ²⁸³ На харківській виставці “Мистецтво Радянської України” 1936 р. вони експонували фрагменти цих фресок: М.Бойчук — “Урожай”, І.Падалка — “Відпочинок”, а В.Седляр — “Дніпрельстан” ²⁸⁴. Четверту фреску — “Фізкультура і спорт” — робила Оксана Павленко, але на виставці вона участі не брала. У 1970—80-х рр. Оксана Павленко згадувала, що головний інженер будівельного тресту в Харкові, який зводив той театр, Рязанов, дістав розпорядження фреску знищити: “Спочатку він хотів заштукатурити її, але йому наказали — ні, фреску треба ліквідувати остаточно. Повністю. І тоді він запропонував зчистити її карборундом. Що й було зроблено”. Оцінюючи ту працю їхньої групи, Оксана Трохимівна розповідала: “Робота ця була для мене, як поріг, що я переступила, але далі піти не змогла — не дозволили...” Митці працювали у вузьких, запропонованих їм, рамках, але вкладали у них всю душу, і та

сама Оксана Павленко цілком щиро казала: “Харківський свій розпис я вважаю найліпшою своєю роботою”²⁸⁵.

Міркуючи про шляхи розвитку бойчукізму, не можна не враховувати, що і Михайло Бойчук, і його учні не були вільні, а жили й творили в лещатах тоталітаризму. Вертаючись навесні 1927 р. із Західної Європи, у Празі Бойчук дозволив собі розслабитися, побувавши у давнього друга, тоді емігранта Дмитра Антоновича. Син останнього, Марко, відомий історик з діаспори, переказав фразу, яку зронив тоді митець у розмові про большевиків: “Якби Ви знали, як вони мені набридли!”²⁸⁶

Усвідомлюючи ситуацію, 1934 р. А. Хвиля намагався врятувати фізичне життя українських митців: “Треба рішуче покінчити також і з невірним ставленням до окремих працівників образотворчого фронту. Ти — бойчукіст, працював з Бойчуком, значить тебе треба “предать анафеме”, й не лише тебе, а й усіх твоїх внуків, правнуків і т.д. Не можна так ставити питання. Цьому треба покласти край”. І в тій самій доповіді — про самого Бойчука, якого він відчайдушно кинувся захищати: “Таких майстрів, як Бойчук, у нас небагато на Радянській Україні і в Радянському Союзі. Їм треба дати можливість працювати, щоб їх можна було використати як слід в інтересах пролетарської держави”²⁸⁷. Гоголівського Вія не влаштовувала така постановка питання. 25 листопада 1936 р. Михайла Бойчука арештували, а невдовзі як вже зазначалося, арештували й Хвилю.

Слідчим Бойчука був молодий, але заслужений перед владою оперативник Хаєт²⁸⁸. Хаєт Михайл Ізраїльович (1904 — 1957, Київ) служив у IV відділі УДБ НКВС УРСР. Наостанку був начальником 1 від. 2 управління МДБ УРСР. За наказом МДБ СРСР від 4 січня 1950 р. звільнений з органів МДБ «за неможливістю дальнішого використання». Як зазначав М. Жулинський, це він знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, Плужника. До цих імен можна додати також імена Михайла Бойчука, Бориса Антоненка-Давидовича, Катерини Грушевської. Похований на Байковому кладовищі, навпроти могили Г. Епіка. Під час допиту 4 грудня 1936 р. Бойчук розповів слідчому (а той записав у своїй чекістській інтерпретації) про своє повернення з Ленінграда, де він недовго викладав, причому сказав дещо про голод: “Мене інформували, що в Україні був голод, від якого гинула українська людність, особливо по селах. Потім почалися (“послєдовали”) хвилі арештів української національно свідомої інтелігенції, які я розцінював як похід на українців, як початок системи знищення українців, що мислять національно, як і я”. А далі Хаєт підсунув Бойчукові згубні формулювання самообмови, від яких Бойчук уже не міг відмовитися: “Усе це штовхнуло мене, людину певних націоналістичних переконань до необхідності переходу до організованої боротьби з радянською владою, до боротьби за звільнення України від большевиків. З цього приводу я почав провадити розмови зі своїми друзями й товаришами по роботі, як[-от] з Падалко[ю] Іван[ом] Івановичем та Седляром Василем Теофановичем та ін.”²⁸⁹ 13 липня 1937 р. Бойчука розстріляли.

У тодішньому суспільному житті свою роль відігравали засоби монументальної та взагалі масової пропаганди. 64-річний киянин Олександр Йович Васильченко, колись машиніст паровоза, згадував про голод у селі Шрамківці на Черкащині: “Я вже ходив у 1-й клас і вмів читать, це було в 1931 році.

6. Становлення соцреалізму як "творчого методу"

Йду зі своїм товаришем зі школи, аж висить серед вулиці гасло, червоне, а на ньому білими літерами написано: "Знищимо куркуля як клас!" І знищили" ²⁹⁰.

Плакат — це сфера мистецтва, звичайно скромна або більше ніж скромна. Але за большевиків вона виглядає гіпертрофовано великою. Влада регулярно випускала плакати, які запопадливі митці-конформісти не без гонорарів малювали. Ось які плакати виконали майстри пензля 1930 р.:

Фіногенов [А.]. Активісте! Ти мусиш перший продати свій хліб державі. Кольорова літографія. 5000 прим.

Без кооперативу — селу могила. Кольорова літографія. 10 000 прим. Якщо не помиляюсь, це єдиний плакат 1930-х років з таким актуальним словом "могила" у назві. Автор невідомий.

Здавайте хліб до кооперації! Кольорова літографія. 15 000 прим. Автор невідомий.

Селяни! Здавайте хліб до свого кооперативу! Кольорова літографія. 10 000 прим. Автор невідомий.

Хто з твоїх товаришів ще не записався в члени кооперативу? Піди і приведи його! Кольорова літографія. 5 000 прим. Автор невідомий.

Падалка [Іван Іванович]. Хто не член кооперативу — той ворог нового життя! Кольорова літографія. 5 000 ²⁹¹ прим. Мабуть, не треба нагадувати, що видатного українського митця-бойчукіста Івана Падалку 13 липня 1937 р. було розстріляно.

Найцінічніше в цій історії те, що такі страшні плакати большевики друкували і у 1932-му, і в 1933-му рр. Ці "твори мистецтва" напряду розходилися з правдою життя, заперечували її. І це був справжній соцреалізм.

Василь Улянович Савчук, 1919 р. народження, родом із села Малі Лісівці Сквирського району, оповідає: "У колгоспі дохли коні. Тих, що ще живі були, підв'язували мотузами до сволоків, щоб не падали. А як упаде, то вже його не піднімуть, уже йому край. Везуть на скотомогильник. А там уже люди голодні ждуть. І брат мій з вітчимом там. Відкопали, порубали дохлу коняку, принесли куски додому. Тоді посолили і закопали, а частину лишили, щоб зараз з'їсти. [...] Тут ми хутенько відкопали нашу здобич, та до хати, та в ночви з водою, щоб вимок той клятий гас. А тоді довго варили, не раз зливаючи воду. І однак, коли їли, то смерділо гасом. І ніхто не боявся отруїтися тою дохлятиною, ніхто, бо був страх ще дужчий — померти від голоду, а ця смерть страшна" ²⁹². Тим часом представники влади розвозили по обезлюділих українських селах плакати іншого змісту (1932 р.):

Стещенко С.П. Виконаймо вчасно план хлібозаготівлі. Рішуче боротись з куркулем та його агентурою. Кольорова літографія. 10 000 прим.

Стещенко С.П. Колгоспники, радгоспники! В день врожаю та колективізації рапортуйте [про] свої досягнення. Кольорова літографія. 10 000 прим.

Фатальчук В.Д. [Володимир Дмитрович]. Більшовицькі темпи, правильне розміщення сил, якість праці — забезпечить успішне проведення жнив. Кольорова літографія. 15 000 прим. Фатальчук ніс у собі жах свого соцреалістичного плакату доби голодомору кілька десятиліть. Він помер 20 лютого 1981 р.

Селянин Дмитро Трохимович Лихоліт, 1923 року народження, оповідав, що діялось у с. Хоцьках Київської області 1932 р.: "Раз пішов я до свого това-

риша, а в них якраз шастала бригада “активістів”. І ось один знайшов у печі мале горня із пшоняною кашею. Він витяг його з печі, розбив на долівці і почав розтирати цю кашу величезним чоботом. А діти (було їх п’ятеро) попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобіт”²⁹³. І тим самим 1932 роком, що й спогади Д. Лихоліта, датуються красномовні плакати:

Стешенко [С.П.]. Замість релігійних забобонів розгорнемо планову підготовку до весінньої сівби. Кольорова літографія. 10 000 прим.

Бондаренко Г. [Григорій Антонович]. Колгоспники та одноосібники, боріться за 8 000 000 центнерів білого золота [цукрових буряків]. Кольорова літографія. 8 000 прим. Бондаренко помер 31 січня 1969 р. у Харкові.

Малоштанов М.І. [Микола Іванович]. Організованими бригадами виконаймо плани весняної сівби! Кольоровий офсет. 10 000 прим.

Білопольський Б.Н. [Борис Наумович]. Колгоспники та одноосібники, ударно здійснюйте постанови Партії та Уряду про розвиток тваринництва, скотозаготівлю та розгортання м’ясної торгівлі. Кольорова фотолітографія. 15 000 прим.

Савін В.М. [Віктор Маркіянович]. Под руководством ВКП(б) вперед, к новым победам. Кольорова літографія. 5000. По війні Савін мешкав у Львові, де виховував молоде покоління західноукраїнських радянських митців. Помер 9 червня 1971 р.

Українська селянка Марія Данилівна Венець, 1928 р. народження, із села Велике Старосілля Городищенського району нині Черкаської обл., оповідає про свою матір: “А то ще взнає, що в когось пропало порося або здохла коняка (в кого ще не забрали), і несе тую здохлятину додому, і ми їмо”²⁹⁴. Варто нагадати, що Марія Венець була землячка знаменитих “п’ятисотенниць” Марини Гнатенко і Марії Демченко. І того самого страшного 1933 р. було надруковано такі плакати:

Білопольський Б.Н. [Борис Наумович]. Зробимо колгоспи більшовицькими, колгоспників — заможними. Офсет. 25000 прим.

Кравченко В.Т. Колгоспники та радгоспники! Поширюйте високоякісне вітчарство. Кольоровий офсет. 15 000 прим.

Колишня учениця Київського педтехнікуму Т.Микал згадувала: “Був з нами один хлопець з дитячого будинку — Костя. Ми його гукаєм, а він не йде. Підійшли до нього і вжахнулись... Він сидів біля ями, у якій було повно мертвих тілець дітей. Вони всі лежали в безладі: того рука, того нога, того весь тулуб показував, що їх звалили з підводи. Таких було сім могил, одна з них ненаповнена. Це робилось вночі — привезуть, скинуть — і поїхали далі по людські душі”²⁹⁵.

Люди масово вмирали, а плакати продовжували кликати до “світлого майбутнього”:

1934. *Білопольський Б.Н.* Іде весна, парує день, в колгоспі наша сила. Цвіте країна молода, могутня і щаслива. Кольорова фотолітографія. 20 000 прим.

1934. *Савін В.М.* [Віктор Маркіянович]. Успіхи колективізації — торжество лєнінського вчення. Кольоровий офсет. Російською, єврейською, молдавською та німецькою мовами. По 13000 прим. кожна. Думаю, що цей плакат повинен увійти до шкільних підручників, принаймні до “історій” мистецтва,

6. Становлення соцреалізму як "творчого методу"

на науку митцям майбутнього. Не знаю, хто сформулював його текст — сам Савін чи спілчанський парторг, але цей текст можна було б відтворити не тільки на плакаті, а й на мармурі. І це теж був соцреалізм.

1934. *Ангельський Д.І.* Борімося за 100 % зберігання та вирощування приплоду [свиней]! Кольорова літографія. 8000 прим.

1934. *Горілий П.П.*[Павло Петрович]. Клянemся тебе, товарищ Ленин, что мы с честью выполним твои заповеди. Кольорова літографія. Тираж не зазначено. Словник подає дату смерті Горілого — 31 грудня 1941 р.

1935. *Юнак М.*[Марія Іванівна]. Жінка Радянського Союзу — найщасливіша в світі. Кольорова літографія. 20 000 прим. Марія Юнак дожила до глибокої старості. Я зустрічався з нею. Вона була доброю, привітною людиною, але життя її було глибоко трагічне, бо в тридцятих роках вона опинилася в самісінькому епіцентрі того жаху. Останні роки життя Марія Іванівна Юнак мешкала в Києві на Великій Житомирській вулиці, 30, кв. 8, і померла 1 серпня 1977 р.

1935. *Онуфрійчук В.* Виконання хлібоздачі — перша заповідь. Кольорова літографія. 15000 прим.

1935. *Вовченко В.* [Василь Мусійович]. "Ми повинні 1935 рік зробити роком високого врожаю при всяких кліматичних умовах" (П.Постишев). Кольорова літографія. 35 000. Вовченко помер 12 квітня 1988 р.

1935. *Сліпченко М.* Вчасною підготовкою до весняної засівної кампанії забезпечимо раннє закінчення сівби. Кольорова літографія. 20 000 прим.

1935. *Світличний Є.* [Єфрем Павлович]. Жодного втраченого колоска не залишимо в полі. Кольорова літографія. 25 000 прим.

1935. *Страхов А.* [Адольф Йосипович]. В.Ульянов (Ленин). Кольорова літографія. 30 000 прим. Цей плакат став всесвітньовідомим. Страхова зробили класиком українського мистецтва. Помер він 3 січня 1979 р.

1935. *Савін В.* Під прапором партії більшовиків, під керівництвом Ленінського ЦК — вперед, до вершин радості і щастя людства! Кольорова літографія. Тираж не зазначено.

1936. *Гринєць Д.* Хай живе ленінізм! Кольорова літографія. 10 000 прим.

1937. *Горілий П.П.*[Павло Петрович]. Хай живе ленінізм! Літографія. 20 000 прим.

І завершую перелік quasi-мистецьких творів напівриторичним питанням — щ о т а к е м и с т е ц т в о ?

Українське мистецтво совєцької доби, звичайно, знає й інші — теж політично заангажовані, але виразно антирежимні твори. 1923 роком датується пастель художника-символіста Юхима Михайліва "За завісою життя"²⁹⁶. Сюжет цього твору цілком літературний: рука відхиляє розмальовану яскравими квітами завісу, за якою волохатий звір наступив потворними лапами з кігтями на нерухоме тіло П'єро; вдаліні палає поміщицький будинок. Цю річ митець відважився експонувати на публічній виставці, й вона викликала широкий розголос. Уже перебуваючи на еміграції, архівіст Володимир Міяковський, згладжуючи гострі кути, описав її в протилежному порядку: "П'єро, роздавлений важкою звірячою лапою життя за барвистою принадою завіси, край якої відгорнуто, щоб показати, що за зовнішніми проявами життя стоїть якесь "абсолютне буття", яке керує життям людини"²⁹⁷.

Редакція “Червоного шляху” повідомляла: “Худ.[ожник] Юх.Михайлів закінчив останню свою композицію “За завісою тайни”²⁹⁸. Картина справляє велике враження: це найкраще з усього того, що намалював Юхим Михайлів”²⁹⁹.

Невдовзі, 1925 року митець створив акварель з аналогічним підтекстом — “Закуте мистецтво”. Стовбур верби обмотано ланцюгом, кінці якого зчеплені великим замком³⁰⁰. А на виставці “10 років Жовтня” Михайлів дозволив собі виставити — і тоді її прийняли! — пастель “Прометей”. Розробляючи цей сюжет, митці звичайно підкреслювали мотив героїзму, зосереджуючи свою увагу на Прометеевих біцепсах. Український символіст, котрий жив і працював в умовах радянської влади, намалював натомість високу темну скелю. З неї безвільно звисає нога у кайданах, а попід верхнім краєм настовбурчились крила хижого птаха³⁰¹. Самого Прометея, по суті, не видно: там було надто страшно.

Творчість художника-символіста, ясна річ, не могла ввести в оману пильних цензорів. В огляді виставки “10 років Жовтня” партійний функціонер і мистецтвознавець Іван Врона підкреслював: “Поруч з передвижницьким натуралізмом у таборі АХЧУ є підозрілий багаж у вигляді архі-міщанських, дрібно-буржуазних символістичних і алегористично-стилізаторських течій, як Ю.Михайлів (“Прометей”, “Музика зор” тощо) [...]”³⁰². Його громили також такі режимні (словами С.Таранушенка) мистецтвонезнавці, як Є.Холостенко, С.Раєвський та ін. Не подобались їм і теоретичні праці Ю. Михайліва. Статті Миколи Макаренка і Юхима Михайлова у “Бібліологічних вістях” М.Золотарьов назвав “вилазками буржуазних теоретиків”³⁰³. Заявивши про свої настрої, митець був відтак приречений, його арешт став уже справою часу. Після самогубства М.Скрипника влада зняла Юхима Михайлова з посади директора художньої школи, яку він очолював. За кілька місяців, у травні 1934 р. слідчий Спіноза забрав у нього паспорт, а в канцелярії НКВС йому видали посвідку про заслання до Котласа, куди йому довелося їхати і де він невдовзі помер³⁰⁴. Оперуповноважений 2 від-ня Секретно-політичного відділу (СПВ) Спіноза якраз спеціалізувався в ДПУ з українського мистецтва. 24 жовтня 1933 р. він склав постанову про обшук і арешт мистецтвознавця Федора Ернста³⁰⁵. 21 лютого 1934 р. Спіноза прийняв постанову про початок слідства й обрання запобіжного засобу у справі мистецтвознавця Миколи Макаренка, а у квітні — про пред’явлення йому звинувачення³⁰⁶.

А І. Врону арештували навіть ще раніше — 13 липня 1933 р.

Характерний випадок стався з урочистим похороном Президента УНР. Молода комсомолочка тоді розгубилася: “Вчора казали, що М.С.Грушевський — ідеологічний ворог, а сьогодні кажуть про його заслуги й так ховають”. Наталя Полонська-Василенко пояснила це дівчині коротко й гранично виразно: “Як ви не розумієте, — сказала я, — це діалектика”³⁰⁷.

Українське мистецтво довоєнних років існувало в умовах жорстокої ідеологічної боротьби, страшного терору. Документи свідчать, що совєцький плакат в Україні розвивався під постійним контролем влади, — можливо, навіть пильнішим, аніж мистецтво інших жанрів. Наприклад, завідуючий спец-частиною київського Держполітвидаву С.Рошаль “стукав” до НКВС:

Держполітвидав при РНК УРСР. Книжкова фабрика (Київ, Сінний майдан, 14). 27 червня 1938 року. № 94: "Секретно.

Обл. Н.К.В.Д. 4-е отделение. Тов. Лавренко.

В Харькове, в Гос.[ударственном] издательстве "Мистецтво", Пушкинская, № 44, печатались плакаты кандидатов в депутаты Верховного Совета УССР. Художник Маренков, редактор Колесниченко и тех.редактор Розенберг.

Над портретом кандидата флаг с изображением товарища Ленина и товарища Сталина. Прошу Вашего внимания на разрисовку усов товарища Сталина. Впечатление, что нарисован козел с рогами, лапами и хвостом.

Пишу для сведения.

Зав. спецчастью <підпис> (Рошаль).

Приложение: Плакат.

Напеч.[атано] 2 экз.

1 — в дело.

1 — [в] адрес.

Е.Л."

НКВС звернувся із запитом до цензури. З'явився другий документ:

Головне управління в справах літератури та видавництв. Головліт. 17 жовтня 1938 р. № 470: "Секретно.

Облуправлению НКВД. 4-й отдел — тов. Меерзону.

На В[аш] запрос относительно плакатов художника Маренькова (sic) Главлит УССР сообщает следующее:

К выборам в Верховный Совет СССР издательством "Мистецтво" было выпущено 5 плакатов кандидатов в депутаты (т.т. Ворошилова К.Е., Ежова Н.И., Кагановича Л.М., Молотова В.М., Хрущева (sic) Н.С.) художника Маренькова (sic) А. тиражем (sic) по 10 000 экз. Редактор этих плакатов Колесниченко — впоследствии разоблаченный враг народа.

Плакаты были разрешены к печати Уполномоченным Главлита тов. Перельманом 2-го июня 1938 г. и выпущены в свет бывш.[им] начальником Главлита (враг народа) Мазурком 17 июня — 38 г.

Плакаты содержат в себе грубые контрреволюционные извращения. На лице товарища Сталина (на флаге) конец уса художником изображен в виде (sic) какого-то зверка (sic). С правой стороны шеи нарисован вполне ясно топор, упирающийся в шею. С левой стороны шеи нарисован второй топор, направленный на силуэт В.И.Ленина. Кроме того, изображение товарища Сталина как и всего плаката в целом выполнено недоброкачественно.

Указанные выше контрреволюционные извращения были замечены избирателями и работниками НКВД. По распоряжению НКВД плакаты были сняты со стен и заборов в городе. Только после этого бывш.[ий] начальник Главлита УССР Мазурок (враг народа) отдал распоряжение об изъятии указанных плакатов.

И.о. начальника Главлита УССР <підпис> /Пинхусович/

Начальник библиотечного сектора <підпис> /Логинов/

Отп.[ечатано] 2 экз.

[в] адр.[ес] — 1 "

в д.[ело] — 1 "

Л.Ю." ³⁰⁸

Нічого дивуватися, що життєвий шлях М. Маренкова обірвався в таборах.

1937 р. Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР до 20-річчя жовтневого перевороту провело ювілейну виставку. У передмові до каталогу митців напучували: “Ювілейна виставка відкрита, незважаючи на те, що вороги намагалися зірвати виставку, дезорганізувати і дезорієнтувати художників. Наймити фашизму — різні хвилі, беньковичі³⁰⁹, бойчукісти — намагалися відірвати художників від соціалістичної дійсності, посилаючи художників писати ідилічні пейзажі з старими хатками та вітряками. Ці вороги народу вимагали від художників спотворення прекрасного соціалістичного життя; ці вороги народу, фашистські запродавці, зробили так, що художники не писали портретів кращих людей країни, її героїв, портретів керівників більшовицької партії та радянського уряду. Більшовицька партія розгромила троцькістсько-бухаринські й націоналістичні банди шпигунів і диверсантів”³¹⁰.

Цей черговий зигзаг, пірует, фортель комуністичної влади здається незбагненим. Митці уже стояли на колінах, гора в кілька мільйонів трупів змушувала їх до відвертої колаборації. Здається незбагненим, навіщо було знищувати І ЦИХ митців, готових малювати портрети Сталіна й колгоспи імені Косіора? У цій незбагненності й лежить відповідь. Люди повинні бути АБСОЛЮТНО слухняні, повинні діяти, не задумуючись.

Отож на виставку 1937 р. Федір Андрієць приніс картину “Чапаєв складає план наступу”, Сергій Беседін — “Паровоз “ФД” (себто “Фелікс Дзержинський”. — С.Б.), Борис Білопольський — “Товариш Сталін серед делегатів II Всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників”, Микола Бурачек — “Шлях до колгоспу”, Олександр Воронцов — “Залізнична будка, де народився товариш К.Є.Ворошилов” (sic), Олександр Гауш — “Колгосп “Червона зірка”, Костянтин Грипич — “Піонери на охороні врожаю”, Михайло Добронравов — “Портрет худ. В.М.Савіна” і “Портрет худ. В.М.Вовченка”, Порфирий Жалко-Титаренко — “Червоні війська під Варшавою”, Віра Зіміна-Бедрицька — “Портрет М.І.Єжова”, Наум Карповський — “Смерть Щорса” (ми знаємо тепер, як він помер насправді. — С.Б.), Володимир Костецький — “Допит ворога”, Марія Пашенко — “Трудколонія імені Дзержинського”, Йосип Сирота — “Німецькі окупанти на Україні”, Мусій Штейнберг — “Щаслива старість”. Постарались і графіки. Експонувались твори В.Касіяна “Слово Сталіна між нами” (плакат), К.Клемм — “Завод “Ленкузня”. Чеканка заклопок” (олівець), Олександр Пашенко — 13 ілюстрацій до книги Л.Берії “До історії більшовицьких організацій Грузії і Закавказзя” (кольорові ліногравюри), З.Толкачов — “Київський Арсенал у Січневі дні” (малюнок).

Психологічний терор призвів до того, що більшість українських митців 20—30-х років — навіть брати Кричевські — не наважились так відверто виявляти свої політичні настрої. У тому самому мажорному ключі оспівав веселі колгоспні будні у знаменитій картині “Веселі доярки” (1937; за чутками, авторська назва була “Бугай”)³¹¹ Федір Кричевський. З певним застереженням можна сказати, що ніхто не наважився відтворити жах голодомору. Чи не єдиним винятком стали хіба що авангардні начерки Казимира Малевича. Один із них, що впевнено датується 1932—1933 рр., відтворює три жіночі постаті. Цей твір читається, як ребус. Замість одного обличчя зображено серп і молот, замість другого — хрест, замість третього — домовину. Ори-

гінал цього начерку зберігався у Петербурзі, у збірці Лепорської, котра нещодавно померла. Мистецтвознавець Дмитро Горбачов назвав цю річ, відому з репродукції в монографії Валентини Маркаде (Васютинської), — “Де серп і молот, там смерть і голод”³¹². Звичайно, манера виконання цього твору не сприяє його популяризації без відповідних розлогих коментарів. Тим часом трагічні начерки 30-х років відіграють велику роль у біографії К.Малевича, документуючи його особисті тодішні погляди на довколишній світ і політичну систему. У Центрі Ж. Помпіду (Париж) зберігається інша композиція К.Малевича 1932—1933 р. — “Селянин поміж хрестом і мечем”³¹³. Ще один його малюнок: знову замість обличчя — хрест. Формально нагадуючи народну ляльку, він разом з тим є безсумнівною ремінісценцією трагічних переживань митця, викликаних голодом на селі.

Але українському мистецтву, крім Малевичевих, відомі інші твори, в яких митці спромоглись на яскравий вислів виразною мовою мистецтва. У творах такого змісту можна побачити два напрями. З одного боку, це брехливі твори, полотна, на яких митці-конформісти, що зазнали ідейної поразки й світоглядного краху, безпринципно оспівували щасливе колгоспне життя. З другого — твори Георгія Нарбута, який, пройшовши голод 1919 р., вперто й послідовно звертався до образу козака Мамає, що традиційно стверджував ідею народного безсмертя³¹⁴. Це твори, від яких не можна відмовитися за будь-якої “перестройки”. Далі, на шостій виставці 1935 р. експонувалась олійна картина Григорія Довженка з публіцистичною назвою “Корову кожному колгоспникові”. Ідейний пафос цього твору також не може не імпонувати.

Професор гравюри Київського художнього інституту Софія Налепінська-Бойчук на офіційній виставці до 10-річчя Жовтня виступила з моторошною гравюрою “Голодні”³¹⁵. Залізниця; жінка поїть молоком виснажених дітей. Правдоподібно, матеріалом до цього твору, що попри свою трагічну й аж ніяк не мажорну тему міцно увійшов у мистецьку скарбницю нації, послужили безпосередні враження мисткині від голоду 1921 р. Пройшли роки, — невдовзі Налепінську було арештовано, а 13 липня 1937 р. її розстріляли³¹⁶.

На виставці 1935 р. експонувались кілька речей з назвами, що стали невдовзі небезпечними — “Збір колосків” (дружина Федора Григоровича Наталія Павлівна Кричевська), “Збирають колоски” (В.Пурій), “Збір колосків” (Я.Шаповал) та “Збирають колоски” (В.Касіян)³¹⁷.

На виставці 1936 р. Василь Касіян відважився виставити дереворит “Голод”³¹⁸ — вчинок, який не може не викликати подив і пошану. У повоєнному виданні свого зразкового каталогу митець дав докладне пояснення: “38. Голод. Дереворит. Київ — 1927. Груша — 210 x 155. Дошка загинула в Харкові в 1941—1943 рр. Естамп — унікум з фондів Державного музею українського мистецтва у Львові”³¹⁹. Захищаючи себе, Василь Ілліч підкреслив тим самим, що цей твір, мовляв, не має нічого спільного з подіями 1933 р. Він створив його раніше, отже, в цьому творі нічого антирадянського немає. Але ж ми розуміємо, що це не зовсім так. Створив, може, й раніше, але ж виставив “Голод” не коли, як саме 1936 року, і цей його вчинок стоїть серед подій того часу зовсім самотньо.

Після Налепінської Василь Касіян зберігав у своїй пам’яті тему голоду протягом десятиліть. Він не міг не звернутись до неї навіть по війні, за, здавалося б, цілковитого большевицького повновладдя, навіть у статусі офіцій-

ного митця-орденоносця. Інтенсивно педалюючи настрої жаху, в ілюстраціях до Т.Шевченка він з далекою від реалізму натуралістичною відвертістю відтворив реалії нібито кріпацького села. Завдяки своїм безсумнівним і незаперечним мистецьким вартостям ці твори стали теж загальновідомі й загальновизнані. Василь Касіян помер 26 червня 1976 р., і на будинку, де він мешкав (ріг Великої Житомирської і Володимирської), встановлено меморіальну дошку.

Подібне, так само приголомшливе враження справляє картина Олександра Канюки “На Сибір”, що попри зміну підпису в пізнішій репродукції чітко датується 1931 роком. Це і візії дореволюційної доби, і передбачення голодомору³²⁰.

Нарешті, страшні картини голоду знаходимо у Василя Седляра в його ілюстраціях до “Кобзаря”, де, правдоподібно, як і у Налепінської, теж натрапляємо на ремінісценції того, що йому довелося особисто бачити 1921 р. У момент творення мистецька візія В.Седляра осмислювала страхіття колишнього голоду на випередження голодомору 1933, який він мав пережити. У згаданій доповіді 1934 р. А.Хвиля казав: “[...] треба рішуче висловитись проти такої трактовки, проти такого формалістичного підходу, якого припустився тов. Седляр, оформлюючи “Кобзаря”³²¹. Більшовики розстріляли В.Седляра того самого дня, що й його побратимів — 13 липня 1937 р.

Були й інші свідки, але ця низка творів виникла і багато пізніше, й поза територією. 1953 р. в торонтському журналі “Нові дні” дружина Майка Йогансена (згодом — за Михайлом Бойчуком) Алла Гербурт (під псевдонімом “Ала Гейбович”) репродукувала рисунок “1933 рік на Полтавщині”, а потім видала дві листівки на цю тему. Не вирішуючи якихось спеціальних мистецьких завдань, вона документувала те, що зберегла в пам’яті чи вивезла за кордон³²². 1963 року Михайло Дмитренко виконав олійну картину “Тисяча дев’ястсот тридцять третій”³²³. Микола Садовський 1965 р. намалював олійну картину “Жертви колективізації” — селяни в снігу у Сибіру³²⁴. 1983 р. Роксолана Лучаковська-Армстронг виконала плакат “Ukraine Bread Basket of Europe 1933”³²⁵.

Аби уникнути на політичних зигзагах, котрими їм доводилося ходити, якихось прикрих несподіванок, митці почали ховатись в аполітичність. Не диво, що, прагнучи оборонити своїх підопічних, Андрій Хвиля 1937 року влаштував цілу виставку з підкреслено нейтральних пейзажів та етюдів³²⁶. На осінній виставці робіт київських митців 1938—1939 рр. теж переважали твори “На Дніпрі”, “Свіжий вітер”, “Після дощу”, “Прибій”, “Літо пройшло”, “Тополі”, “Край села” тощо³²⁷. Після колотнечі часів голодомору й Великого Терору люди, видно, дозволили собі відпружитись.

Але після приєднання Східної Галичини харківські митці привезли 1940 р. до Львова багато творів, зв’язаних з біографіями Тараса Шевченка та О.Пушкіна, а з ними й увесь набір із репертуару соцреалізму — автолітографії “Сталін на південному фронті” (В.Касіян), “Сталін на західному фронті” (Н.Карповський), “Фрунзе під Перекопом” (Й.Дайц), “Сталін і українська делегація на XVIII з’їзді партії (Н.Карповський) тощо³²⁸. Метод соцреалізму увійшов у повну силу.

Соціалістичний реалізм сформувався як не стільки мистецький, скільки ідеологічний засіб, яким політичний режим досягав відразу двох цілей. З одного боку, влада ламала творчу індивідуальність митців, штовхала їх на шлях брехні,

творення казок, що кричущо суперечили правді життя. З другого боку, руками упокорених художників влада примушувала й народ вірити в ту їхню вигадку, у те, що ніби ніякого голоду не було, а були лише “тимчасові труднощі”. Багато людей, яким можна хіба поспівчувати, пронесли цю казочку через усе життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

- ¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. — М., 1952. — С. 314.
- ² Варварцев Н.Н. Национализм в обличчя советологии. — К., 1984. — С. 176—177.
- ³ Кульчицький С. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. // “УІЖ”. — 1988. — № 3. — С. 15.
- ⁴ Див. про це: Кузнецов В.І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Дж. Мейсом // Там само. — 1990 — № 7. — С. 158.
- ⁵ Рудницький О. Демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Українській РСР // Історія нар. гос-ва та екон. думки Укр. РСР. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 23.
- ⁶ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // “УІЖ”. — 1989. — № 8. — С. 32.
- ⁷ Кульчицький С. Найчорніша сторінка в історії України // Голодомор в Україні 1932—1933 рр. — Одеса; Львів, 2001. — С. 25.
- ⁸ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 4.
- ⁹ Там само. — С. 42.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні: Препринт № 4. — К., 1989.
- ¹² Там само. — С.13.
- ¹³ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 47.
- ¹⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // “УІЖ” — 1989. — № 8. — С. 25.
- ¹⁵ Рудницький О. Цит. праця. — С. 25—26.
- ¹⁶ Голод на Україні (1931—1933 рр.) // “УЖ”. — 1989. — № 7. — С. 99.
- ¹⁷ Там само. — № 8. — С. 105.
- ¹⁸ Там само. — № 9. — С. 112.
- ¹⁹ Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України 26 січня 1990 р. // Голод 1932— 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3.
- ²⁰ Там само. — С. 4.
- ²¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 7. — К., 2003. — С. 17.
- ²² Панчук М. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 57.
- ²³ Кульчицький С. Трагічна статистика голоду // Там само. — С. 79.
- ²⁴ Савельєв В. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Там само. — С. 101.
- ²⁵ Там само. — С. 102.
- ²⁶ Касьянов Г. Україна, 1933-й // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 5. — С. 65—70; Панченко П. Перший «радянський» голод на Україні 1933 р.// Сіль. обрії. — 1990. — №11. —

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

- С. 14—17; *Шаблій А.* Профспілки особливого призначення // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 2—6; *Шаповал Ю.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. — К., 1990.
- ²⁷ Міжнародний симпозиум «Голодомор 1932—1933 років на Україні». Київ, 5—7 вересня 1990 р. // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 1. — С. 8.
- ²⁸ Голодомор: біль народний...//Трибуна. — 1990. — № 11. — С. 12.
- ²⁹ Там само. — С. 9.
- ³⁰ *Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду. — К., 1989.
- ³¹ *Пахоренко В.* Правда про голод на Україні 1933 // Жовтень. — 1989. — № 2. — С. 76.
- ³² *Марочко В.* Голод на Україні (1931—1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. праць. Вип.1. — К., 1991. — С. 59—65.
- ³³ Там само. — С. 66.
- ³⁴ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. — К., 1991.
- ³⁵ *Кульчицький С.* Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 356.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. — С. 326.
- ³⁸ Там само. — С. 330.
- ³⁹ Там само. — С. 335.
- ⁴⁰ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991. — С. 120.
- ⁴¹ Там само. — С. 120—121.
- ⁴² Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — К., 1992; *Мухіна М.* Упокорення голодом. — К., 1993; Неоголошена війна. — Тернопіль, 1993.
- ⁴³ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. — К., 1992.
- ⁴⁴ *Горошко С.* Документи звинувачують // Політолог. читання. — 1993. — № 4. — С. 131—146; *Марочко В.* Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр. // «УІЖ». — 1993. — № 10. — С. 47—53; *Савельєв В., Хорошун Б.* Велика народна трагедія: голодомор 1932—1933 рр. в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу // Політика і час. — 1993. — № 8.
- ⁴⁵ Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. — К., 1992. — С.10.
- ⁴⁶ Див. про це: Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. конференція. Київ, 9—10 верес. 1993 р.: Матеріали. — К., 1995. — С. 3.
- ⁴⁷ *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — С. 23—35; *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Там само. — С. 95—105.
- ⁴⁸ *Марочко В.* Національний аспект голодомору 1932—1933 рр. в Україні // Там само. — С. 66—74.
- ⁴⁹ *Морозов А.* Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років // Там само. — С. 84—90; *Перковський А.* До питання про закономірність голодоморів чи загрози голоду в умовах соціалістичної системи // Там само. — С. 170 — 181.
- ⁵⁰ *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Там само. — С. 24.
- ⁵¹ *Марочко В.* Національний аспект голодомору 1932—1933 рр. в Україні // Там само. — С. 72.
- ⁵² Там само. — С. 66.
- ⁵³ *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Там само. — С. 98.
- ⁵⁴ *Марочко В.* Цит. праця. — С. 73.

- ⁵⁵ *Горошко С.* Цит. праця. — С. 96.
- ⁵⁶ *Коган В., Нагорна-Персидська Р.* Медичні аспекти голоду 1932—1933 рр. в Україні // Там само. — С. 108.
- ⁵⁷ Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Висновки і рекомендації. — С. 197.
- ⁵⁸ *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 109, 113.
- ⁵⁹ Там само. — С. 112.
- ⁶⁰ *Шитюк М.* Голодомори ХХ століття. — К., 1997. — С. 23.
- ⁶¹ *Калініченко В., Яценко Є.* Історіографія голодомору 1932—1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнар. наук.-теорет. конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 15—26.
- ⁶² *Кульчицький С.* Проблема голоду 1932—1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х — початку 90-х рр. // Там само. — С. 27—45.
- ⁶³ *Демченко Т., Коваленко О.* Голодомор 1932—1933 років на Чернігівщині (До питання про стан вивчення проблеми) // Там само. — С. 253—264.
- ⁶⁴ *Шаталіна Є.* Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти // Там само. — С. 159—178; *Капустян Г.* Голод і селянська ментальність // Там само. — С. 179—190; *Гриневич Л.* Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932—1933 рр.) // Там само. — С. 253—264; *Гриневич В.* Відлуння голодомору 1932—1933 рр. та антиколгоспні настрої в Червоній армії напередодні та під час “визвольних походів” 1939—1940 рр. // Там само. — С. 421—432.
- ⁶⁵ *Даниленко В., Бондарчук П.* Крах політики українізації і голод 1932—1933 рр. // Там само. — С. 61—62.
- ⁶⁶ *Марочко В.* Дипломатія замовчування: ставлення західноєвропейських держав до голодомору 1932—1933 рр. в Україні // Там само. — С. 147.
- ⁶⁷ *Сергійчук В.* Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору // Там само. — С. 128.
- ⁶⁸ Див. напр.: *Ящук П.* Маловивчені аспекти геноциду голодоморами в Україні // Там само. — С. 217—234; *Морозюк Ф.* Наслідки голоду-геноциду // Там само. — С. 359—363.
- ⁶⁹ *Мейс Дж.* Політика голодомору // Там само. — С. 46—51; *Тевнен Е.* Голод 1932—1933 років в Україні очима французів, американців та людей Заходу в останні роки (починаючи з 1975-го) // Там само. — С. 129—146.
- ⁷⁰ *Коць М.* Маловідомі факти про Допомоговий комітет голодуючим // Там само. — С. 235—240.
- ⁷¹ *Ивницький М.* Хлебозаготовки 1932—1933 годов и голод 1933 года // Там само. — С. 84—123.
- ⁷² *Здіорук О.* Правнича оцінка голодомору 1932—1933 років // Там само. — С. 248—252.
- ⁷³ *Лук'яненко Л.* Юридичні аспекти голодомору 1932—1933 років // Там само. — С. 240—247.
- ⁷⁴ Там само. — С. 530—531.
- ⁷⁵ *Смолій В.* 1933 рік в нашій пам'яті, в нашій історії // Там само. — С. 12.
- ⁷⁶ Там само. — С. 531.
- ⁷⁷ *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 179.
- ⁷⁸ Там само. — С. 183.
- ⁷⁹ *Демченко Т.* Терор голодом // Сіверян. літопис. — С. 118.
- ⁸⁰ *Кульчицький С.* Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х, 40-х років (передмова) // *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. — К., 2000. — С. 14.

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

- ⁸¹ Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Цит. праця. — С. 250.
- ⁸² Там само. — С. 82, 83.
- ⁸³ Там само. — С. 98.
- ⁸⁴ Там само. — С. 141.
- ⁸⁵ Там само. — С. 129.
- ⁸⁶ Там само. — С. 104.
- ⁸⁷ Там само. — С. 137.
- ⁸⁸ Там само. — С. 138.
- ⁸⁹ Там само. — С. 253.
- ⁹⁰ Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті — 50-ті роки XX століття. — К., 2000. — С. 309.
- ⁹¹ Задніпровський О. Голод в історії України. — Донецьк, 1999.
- ⁹² Куліш А. Геноцид. Голодомор 1932—1933. Причини, жертви, злочинці. — Полтава, 2000.
- ⁹³ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. праць. Вип.7. — К., 2003. — С. 18.
- ⁹⁴ Пиріг Р. Історичні джерела вивчення людських втрат в Україні під час голодомору 1932—1933 рр. // Там само. — С. 248.
- ⁹⁵ Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932—1933 рр. в українській історіографії // Там само. — С. 254.
- ⁹⁶ Єфіменко Г. Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932—1933 рр. // Там само. — С. 282.
- ⁹⁷ Капустян Г. Передвісники голоду початку XX ст. в Україні // Там само. — С. 234—242; Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УРСР у період формування тоталітарного ладу (1920—1936) // Там само. — С. 193—195; Репешко П. Планування як ознака штучності створення умов для голодомору в 1932—1933 рр. // Там само. — С. 258—263.
- ⁹⁸ Лук'яненко Л. Нюрнберг-2 // Там само. — С. 56.
- ⁹⁹ Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932—1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. — К., 2001. — С. 12—80. Шаповал Ю. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голодомору // Там само. — С. 152—164.
- ¹⁰⁰ Васильєв В. Цит. праця. — С. 80.
- ¹⁰¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Істор. нариси. — К., 2002. — С. 391.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само. — С. 376.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 395.
- ¹⁰⁵ Кульчицький С. Найчорніша сторінка в історії України // Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліогр. покажчик. — Одеса; Львів, 2001. — С. 25—45.
- ¹⁰⁶ Кульчицький С. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки // Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія укр. народу: Матеріали Всеукр. наук. конференції. Київ, 15 листоп. 2002 р. — К., 2003. — С. 20.
- ¹⁰⁷ Марочко В. Геноцид в українському селі 1932—1933 років: історико-політологічний аспект // Там само. — С. 32—33.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 42.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 32.
- ¹¹⁰ Пиріг Р. Документи державного політичного управління УСРР як джерело історії голодомору 1932—1933 років // Там само. — С. 52—56; Даниленко В. Відображення голо-

домору 1932—1933 років в Україні у матеріалах спецслужб // Там само. — С. 99—106; *Сергійчук В.* Документи Політбюро ЦК КП(б)У про три голодомори в Україні у XX столітті // Там само. — С. 80—90; *Конончук Т.* Відображення голодоморів в українській літературі // Там само. — С. 120—129; *Костилева О.* Тема голоду 1932—1933 років у дзеркалі газети “Літературна Україна” доби горбачовської гласності // Там само. — С. 236—242; *Піскун В.* Українська еміграційна преса 30-х років про голод в Україні (за матеріалами українського часопису «Тризуб») // Там само. — С. 243—249; *Хижняк І.* Національний вимір у передумові виникнення голодомору 1932—1933 рр. // Там само. — С. 60—64; *Шоповал Ю.* «Повелительная необходимость»: рік 1932-й // Там само. — С. 69—79; *Єременко Л.* Соціально-економічні і політичні причини голоду 1932—1933 років в Україні // Там само. — С. 151—152.

¹¹¹ *Соболь П.* Голодомор 1932—1933 років: особливості соціальних патологій // Там само. — С. 164, 172.

¹¹² *Котляр Ю.* Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932—1933 років // Там само. — С. 189

¹¹³ *Веселова О.* Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932—1933 і 1946—1947 років // Там само. — С. 254.

¹¹⁴ Звернення до Організації Об’єднаних Націй учасників Всеукраїнської наукової конференції “Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія українського народу”. Київ, 15 листопада 2002 р. // Там само. — С. 268.

¹¹⁵ Звернення до Верховної Ради України учасників Всеукраїнської наукової конференції “Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія українського народу”. Київ, 15 листопада 2002 р. // Там само. — С. 270.

¹¹⁶ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг.: Сб. / Состав. В.П. Данилов и др. / Под ред. и со вступ. ст. В.П. Данилова, Н.А. Ивницкого. — М.: Политиздат, 1989. — 526 с.; 30-е годы: взгляд из сегодня. Сб. / Отв. ред. Д.А. Волкогонов. — М.: Наука, 1990. — 165 с.

¹¹⁷ Аграрный рынок в его историческом развитии: XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24—27 сентября 1991 г.: Тезисы докладов и сообщений. — М., 1991. — 119 с.

¹¹⁸ *Цаплин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопр. истории. — 1989. — № 4. — С. 175—181.

¹¹⁹ Там само. — С. 179.

¹²⁰ *Осокина Е.А.* Жертвы голода 1933 года: сколько их? : Анализ демографической статистики ЦАНХС СССР // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 18—26.

¹²¹ Там само. — С. 21.

¹²² Там само. — С. 23.

¹²³ *Араловец Н.А.* Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечеств. история. — 1995. — № 1. — С. 135—146.

¹²⁴ *Данилов В.П.* Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и “демографическая катастрофа” 30—40-х годов в СССР // Вопр. истории. — 1988. — № 3. — С. 116—121.

¹²⁵ *Осокина Е.А.* Цит. праця. — С. 21—25.

¹²⁶ *Араловец Н.А.* Цит. праця. — С. 139.

¹²⁷ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. — М., 1997. — С. 315.

¹²⁸ *Земсков В.Н.* Судьба “кулацкой ссылки” (1930—1934 гг.) // Отечеств. история. — 1994. — № 1. — С. 119.

¹²⁹ *Земсков В.Н.* Заключение в 30-е годы (демограф. аспект) // Социол. исследования. — 1996. — № 7. — С. 11.

¹³⁰ Плотников И.Е. Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы и материалы // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 160—171; Адибеков Г.М. Спецпереселенцы — жертвы “сплошной коллективизации”. Из документов “особой папки” Политбюро ЦК ВКП(б). 1930—1932 гг. // Истор. архив. — 1994. — № 4. — С. 145—180; Красильников С.А. Рождение Гулага: дискуссии в верхних эшелонах власти. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) // Истор. архив. — 1997. — № 4. — С. 142—155.

¹³¹ Зеленин И.Е. Осуществление политики “ликвидации кулачества как класса” // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 31—49.

¹³² Зеленин И.Е., Иваницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н. О голоде 1932—1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 256—263.

¹³³ Там само. — С. 256.

¹³⁴ Там само. — С. 262.

¹³⁵ Зеленин И.Е. “Революция сверху”: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 35.

¹³⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы: В 5 т. Т.3. Конец 1920—1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М., 2001. — 1008 с.; Иваницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929—1932 гг.). — М.: Наука, 1992. — 360 с.; Голод 1932—1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. и авт. вступ. ст. Ю.Н. Афанасьев. — М.: Рос. гос. гуман. ун-т, 1995. — 96 с.; Сталин. Сталинизм. Советское общество: Сб. ст. к 70-летию В.С. Лельчука / РАН, Ин-т рос. истории. — М.: ИРИ РАН, 2000. — 368 с.; Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: Республика, 1992. — С. 11.

¹³⁷ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-ые годы. — М.: РОССПЭН, 1996. — 304 с.

¹³⁸ Осокина Е. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927—1941. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 8, 111—119.

¹³⁹ Там само. — С. 18—23.

¹⁴⁰ Зеленин И.Е. Осуществление политики... — С. 47.

¹⁴¹ Осокина Е.А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 93.

¹⁴² Россия непознанная / Под общей ред. акад. А.Н. Яковлева. — М.: Нов. хронограф, 2002. — 468 с.

¹⁴³ Осокина Е.А. Предпринимательство в повседневной жизни первых пятилеток. На примере рынка потребительских товаров // Социал. история. Ежегод. 1998/99. — М., 1999. — С. 341.

¹⁴⁴ Зима В.Ф. Голод в СССР 1946—1947 годов: происхождение и последствия. — М., 1996. — С. 8—9.

¹⁴⁵ Голодомори в Україні 1932—1933 рр. Бібліогр. покажчик. — Одеса; Львів: Вид-во М.П.Коць, 2001. — С. 654.

¹⁴⁶ Auhagen O. Die neueste russische Agrargesetzgebung. Bauernwirtschaft oder Agrarsozialismus? // Berichte über Landwirtschaft. 1929 (Berlin). — S. 193—256; Die russische Agrarrevolution und ihre Lehre für die deutsche Landwirtschaft. Vortrag. gehalten auf dem 34 Bundestag der Deutschen Bodenreformer in Danzig am 17. Mai 1932 // Jahrbuch d. Bodenreform, — Bd. 28.H. 2. — Juni 1932. — S. 65—89.

¹⁴⁷ Schiller O. Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion/ Ein Beitrag zu den Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft. — Berlin; Küningsberg Pr.: Osteuropa-Vlg., 1930. — 124S; Daniel A. Die Bauernkollektivierung in Sowjetrussland // Der deutsche Volkswirtschaft. — 1931. — S. 54—58, 89—93; Lask B. Kollektivdorf und Sowjetgut. Ein Reisetagebuch. — Berlin: Internat. Arbeiter-Vlg., 1932. — 176 S.

¹⁴⁸ *Brutzkus B.* Die Probleme der Kollektivierung der burlichen Landwirtschaft in Sowjet-russland // *Berichte iber Landwirtschaft.* 1932. — S. 216—243; *Ergebnisse der russischen Agrarsozialisierung // Der deutsche Volkswirtschaft.* — 1932. — № 6. — S. 1155—1158; *Domanewskaja O.* Agrarsozialismus in Sowjetrussland. Bringt d. Kollektivisierung d. Ausweg. — Berlin: Laub Leipzig; Klemm in Komm, 1931. — 173 S; *Интеллигенция Российского зарубежья 1920—30 гг.: Новые споры о старом // Нов. истор. вестник.* — М., 2001. — № 1. — С. 62—72; *Россия в изгнании: Судьба российских эмигрантов за рубежом / Е.И. Пивоваров (рук.), Е.И. Алдуюхова, А.М. Бегидов и др.* — М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 1999. — 457 с.

¹⁴⁹ *The Famine in the Ukraine.* Published by the Executive Committet of the Ukrainian Social Democratic Labour Party. — Berlin, I.H.W. Dietz Nachf. G.m.b. H., 1923. — 23p.

¹⁵⁰ Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану голови т-ва проф. Дмитра Антоновича. — Прага, 1939. — 232 с.

¹⁵¹ *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. — Париж: Вид-во “Меч”, 1934. — 352 с.

¹⁵² Там само. — С. 206, 208.

¹⁵³ *Шульгин О.* Цит. праця. — С. 209.

¹⁵⁴ Голодомори в Україні 1932—1933 рр. Бібліогр. покажчик. — С. 94—103.

¹⁵⁵ *Berland P.* La Famine en Ukraine // *Le Temps.* — 1933. — 22 Juill; *Bertillon S.* L'effroyable Detresse des Populations de L'Ukraine // *Le Matin.* — 1933. — 29 Aout; *Ammende E.* Famine in Russia // *Times.* — 1933. — 12 June; *Muggeridge M.* The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes.I: Famine in North Caucasus // *Manchester Gaurdian.* — 1933. — 25 Mar.

¹⁵⁶ *La Famine en Ukraine // Figaro.* — 1933. — 14 Oct.: *La Famine en U.R.S.S. // Figaro.* — 1933. — 17 Juil; *La Famine en Russie // Gazette de Lausanne.* — 1933. — 18 sept.; *Die Tragцdie der Ukraine // Neue Zrlicher Zeitung.* — 1933. — 1 sept.

¹⁵⁷ Про дебати щодо голодомору в Палаті лордів. Велика Британія // *Свобода.* — 1934. — Ч.30. — С.3; Резолюції Міжнародної конференції щодо голодомору. Відень, 16—18 грудня 1933 р.

¹⁵⁸ Там само. — Ч.1. — С.11.

¹⁵⁹ *Ammende E.* Muss Russland Hungern?: Menschen und Vollkerschichsale in der Sowjetunion. — Wien: W.Braumuller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1935. — 355 S.

¹⁶⁰ *Ammende E.* Human life in Russia / Introd. by the Rt. Hon / Lord. Dickinson. — London: Allen and Unwin, 1936. — IX. — 319p.

¹⁶¹ *Wienerberger A.* Hart aus hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: Ein Tatsachenbericht: Mit 52 original Leicaaufnahmen des Verfassers. — Salzburg; Leipzig: Vlg Anton Pustet, 1939. — 246 S.

¹⁶² *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом: Док. і факти. — Варшава; Львів: Схід, 1937. — 204 с.; *Садовський В.* Національна політика Совітів на Україні. — Варшава, 1937. — 173 с.

¹⁶³ *Багрянний І.* Чому я не хочу вертати на “родіну”. — Лондон: Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. — 30 с.; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. — Новий Ульм: Прометей, 1947. — 93 с.; *Гришко В.І.* Мій замах на Ерріо в 1933 р. // *Укр. трибуна.* — 1948. — Трав-черв.; *Його ж.* Третій постріл: Згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемика у Львові 26 жовтня 1933 р. // *Укр. вісті.* — 1948. — Ч. 83; *Олежко Н.* Аграрна політика большевиків: (Спроба істор. аналізу). — Б.м.: Наша книгозбірня, 1947. — 103 с.

¹⁶⁴ *Schiller O.* Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren landwirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. — Berlin: Reichs-Vlg., 1943. — 192 S.

¹⁶⁵ *Майстренко І.* Організатор голоду в Україні П.П. Постишев // *Сучас. Україна.* — 1953. — 26 лип.; *Костюк Г. (Подоляк Б.)* Криваві роки // Там само. — Ч.16—18; *Костюк Г.,*

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

Подольак Б. Падение П.П. Постышева // Вестник Ин-та по изучению истории и культуры СССР. — 1954. — Ч.6. — С. 112—123; Ващенко Г. Жажливий злочин Москви // Визвол. шлях. — 1952. — Кн. 12; Його ж. Жажливий злочин: голод на Україні 1932—1933 рр. // Ілюстратив. календар “Рідна нива” на звичайний рік 1957. — С. 71—77.

¹⁶⁶ Fedenko P. Ukraine: Her Struggle for Freedom. — Ugsburg: Free Ukraine, 1951. — 80 p.; Полонська-Василенко Н. Нарис історії. Т. 2. — Мюнхен.: УАН, 1955; Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній боротьбі України 1917—1956 рр. — Мюнхен: Накладом Укр. Нац. Гвардії, 1956. — 104 с.; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Ч.1. Період підготовки до Другої світової війни. — Мюнхен: Сучас. Україна, 1956. — 176 с.; Феденко П. Український рух у 20-му столітті. — Лондон: Наше слово, 1959. — С. 229—230, 254.

¹⁶⁷ Черчилль У. Вторая мировая война: В 4 т. — М., 1959. — Т. 4. — С. 493.

¹⁶⁸ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упоряд. Ю.Семенко. — Мюнхен: Вид. газ. “Укр. селянин”, 1963. — 80 с.

¹⁶⁹ Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. — Мюнхен, 1965. — 535 с.

¹⁷⁰ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Ч.2. — Мюнхен: Сучасність, 1969. — 107 с.; Історія Комуністичної партії України. — Б.м.: Сучасність, 1979. — 259 с.; Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен: Сучасність, 1972. — 343 с.; Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920—1941 роках: Розгром української еліти й українського селянства. — Лондон: Укр. вид. спілка, 1973. — 123 с.; Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years, 1932—1933. — München: Ukr. Ins. für Bildungspolitik, 1973. — 29 p.

¹⁷¹ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960): Праці інж.-філос. секції / За ред. В.Янева. — Париж; Мюнхен, 1969. — 359 с.

¹⁷² Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Сучасність, 1978. — С.120—121.

¹⁷³ Кононенко К.С. Цит. праця — С. 276—277.

¹⁷⁴ Conguest R. Soviet Nationalities Policy in Practice. — London; Sydney: Bodley Head, 1967. — 160p.; The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. — London: Macmillan, 1973. — 844 p.

¹⁷⁵ Muggeridge M. Chronicle of Wasted Time. Part. 1. The Green Stick. — London: Collins, 1972. — 284 p.

¹⁷⁶ Сагайдак М. Етноцид українців в СССР // Укр. вісник (Париж). — 1974. — Ч. 7—8. — С. 33—147; Sahaydak M. Ethnocide of Ukrainians in the USSR: An Underground Journal from Soviet Ukraine, Spring 1974 / Intro by R. Conguest: Transl. and ed. by O. Sacink, B. Yasen. — Baltimore; Paris; Toronto, 1976. — 208 p.

¹⁷⁷ Martchenko V., Woropay O. La famine-génocide en Ukraine: 1932—1933 (Prél. de Malavrie. — Paris: Publ. de l'Est Européen, 1983. — 133 p.

¹⁷⁸ Oleskiw S. The Agony of a Nation: The Great Man-Made Famine in Ukraine, 1932—1933 / Fuvew. by M.Muggeridge. — London: Nat. Comm. to Commemorate the 50 the Anniversary of the Artificial Famine in Ukraine 1932— 1933, 1983. — 72 p.

¹⁷⁹ Merl S. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowietunion wirklich notwendig // Osteuropa. — 1984. — № 5. — С. 329—344.

¹⁸⁰ Conguest R. Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929—1933. — München, 1988. — 464 S.

¹⁸¹ Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko.— Sonnenbühl: Vlg Helmut Wild, 1988. — 309 S.

¹⁸² Merl S. Einfachte Stalin die Hungersnot von 1932—1933 zur Auslossung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrb. für Geschichte Osteuropas. — 1989. — Bd.37. — № 4. — S. 569—590.

- ¹⁸³ Конквест Р. Жнива скорботи: Рад. колективізація і терор голодом: Розд. з кн. // Дніпро. — 1990. — № 1. — С. 81—120; № 2. — С. 156—169.
- ¹⁸⁴ Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліогр. покажчик. — С. 282—283.
- ¹⁸⁵ Kosyk W. L'Ukraine les Ukrainies. — Paris: Publl. de l'Est Europeen, 1993. — 175 p.; Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 28—29; Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932—1933// Jahrb. der Ukraine. 1983 (München). — S. 89—126.
- ¹⁸⁶ Мерль Ш. Голод 1932—1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечеств. история. — 1995. — № 1. — С. 49—61.
- ¹⁸⁷ Там само. — С. 50.
- ¹⁸⁸ Phol D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936—1953. Ein ьberblick // Jahrb. fьr histor. Kommunismusforschung. 1997. — S. 326.
- ¹⁸⁹ Bullok A. Hitler und Stalin. Parallele Leben /Aus dem Ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger/. — Berlin: Siedler, 1991. — 1333 S. (S.368).
- ¹⁹⁰ Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion 1917—1991. — Mьnchen: Vlg C.H.Beeck, 1998. — S. 367—423; Baur J. “Gro ьr Terror” und Sдuberung im Stalinismus. Ein Forschungs-ьbersicht // Zeit. fьr Geschichtswissenschaft. — 1997. — Н. 4. — S. 331—348; Plaggenborg S. Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. — Berlin: Vlg Arno Spitz G.m.b.H., 1998. — S. 71—72.
- ¹⁹¹ Mecklenburg J., Wippermann W. (Hrsg.) “Roter Holocaust”? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. — Hamburg: Konkret Literatur Vlg, 1998. — 294 S.
- ¹⁹² Mьller H. Der rote Holocaust und die Duetschen. Die debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. — Mьnchen: Piper, 1999. — 249 S.
- ¹⁹³ Коммунизм, террор, человек. Дискуссион. статьи на тему “Черной книги коммунизма” / Сост. С.Кройцберг, И.Маннтойфель, А.Штейнинггер: пер. с нем. — К.: Оптима, 2001. — 195 с.
- ¹⁹⁴ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне. 1917—1933. — М.: РОССПЭИ, 2001. — 95 с.
- ¹⁹⁵ Heinrich A. Die sozialistische Transformation der Ukraine. 1917—1934. Analyse der politischen, ьkonomischen und sozialen Verьnderungen vom zusammenbruch des Zarenreiches bis zum Abschlъ der Kollektivierung / Mikrofiche. — Marburg: Tectum Vlg, 1997. — 150 S.
- ¹⁹⁶ Carynnyk M. Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933 // Famine in Ukraine, 1932—1933 / R. Serbyn, B. Krawchenko eds. — Edmonton, 1986. — P.109—138.
- ¹⁹⁷ Не можна погодитися з твердженням про голодомор Поля Роберта Магочі (Paul Robert Magocsi): “Від 1960-х рр. підручники з історії Росії та Радянського Союзу навчали основним фактам тисячі студентів коледжів Північної Америки” (див.: Magocsi P. Famine and Genocide // The World & I. — 1987. — April. — P. 417). Як доказ, він цитує фразу з підручника Рязановського (Riasanovsky): “[у 1933] страшний голод охопив Україну” (див.: Riasanovsky N. V. A History of Russia. — New York, 1963. — P.551). До речі, у тексті Рязановського навіть не наведено дату. Крім того, в уривку не розглядаються причини, масштаби або наслідки. Магочі також цитує уривок з книги: Dmytryshyn Basil. The USSR: a Concise History. 4-th edn. — New York, 1984. — P.171, де є три речення з більш повним описом, хоча й без всебічного дослідження масштабів голодомору. Потрібно зазначити, що проф. Дмитришин — український емігрант. Нижче у своїй статті Магочі сам обстоював, що “необхідність підкріплення доказів, як пропонується у книзі “The Harvest of Sorrow”, є істотною, бо спростування Советами того, що колись мав місце голодомор, та скептичне ставлення до вимог про його визнання, здається, переважає... Хоча історики Радянського Союзу, які публікувалися на Заході, в загальних рисах згадували про голодомор, він губився серед низки звірств радянського суспільства часів сталінізму” (р. 422). Часто вживаний

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

підручник Treadgold Donald. *Twentieth Century Russia*, 7-th edn. — Boulder, San Francisco, London, 1990 (сама назва свідчить про ставлення Заходу до Радянського Союзу та труднощі, які стоять перед неросійськими дослідженнями) приділяє голодоморові обмежену увагу. В книзі є лише одна згадка про голод, що поєднується з колективізацією. “Принаймні п’ять мільйонів селян загинули під час колективізації та голодомору, що виник через неї (під час Ялтинської конференції Сталін назвав Черчиллеві цифру у 10 млн). Не дивно, що були росіяни, які пережили страхіття Другої світової війни, які не могли, не втрачаючи самовладання, говорити про те, що з ними сталося у попередні роки колективізації” (р. 272). Не лише трагедія визнається беззастережно “російською”, але навіть не обговорюється географія голодомору. У розділі, присвяченому Україні цього періоду (р. 278—280), взагалі не йдеться про голодомор. У п’ятому виданні книги: Harcave Sidney. *Russia: a History*. — Philadelphia; New York, 1964. — Р. 603, Геркейв стверджує: “Ті обставини [відсутність досвіду селян у веденні колективного господарства, невідповідні засоби виробництва, відсутність худоби для ведення сільського господарства та харчування внаслідок масових забоїв худоби багатими селянами], що додалися до неврожайів 1931 та 1932 рр., сприяли виникненню сильного голоду в деяких районах України та Північного Кавказу взимку 1932—1933 рр.” Не згадується конфіскація продовольства чи відмова режиму принаймні визнати сам факт голоду. Для того, щоб вияснити, що широка громадськість, студенти та вчені знали про голод до 1980-х рр., необхідне методичне вивчення підручників та популярних узагальнюючих праць.

¹⁹⁸ Див. про це рецензію на кн. “Harvest of Sorrow” (Дітенте. — 1987. — № 9—10. — Р. 44—45). У цій неприязній рецензії про діяльність української діаспори Штефан Мерль (Stephan Merl) стверджував, що порівняно з “великою чисткою” та “ліквідацією кулака як класу” голодомору в літературі за межами “українських емігрантських кіл” присвячено дивовижно мало уваги. “Чи роздмухував Сталін у 1932—1933 рр. голод, щоб загасити український націоналізм? Зауваги до сучасних західних публікацій про “український” голодомор” (див.: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 1989. — N 4 (№ 37). — Р. 568).

¹⁹⁹ Оригінал німецькою мовою з’явився у Відні у 1935 р. під назвою “Muss Russland hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion”, англійський переклад побачив світ за рік під назвою “Human Life in Russia” (Лондон, 1936).

²⁰⁰ За свої репортажі з Радянського Союзу Дюранті був нагороджений Пулітцерівською премією. У 1980-х рр. “The New York Times” категорично відхилила вимоги української громадськості, що жадала зняти його портрет з місця пошани в офісі газети; можливо, де-що невідгідна позиція газети у висвітленні голодомору була пов’язана з її скрутним становищем. Згодом негідна поведінка Дюранті як професійного журналіста була повністю досліджена у кн.: Taylor S.J. *Stalin’s Apologist*. — Oxford, 1990. Див. також: Carynnuk Marco. *Making News Fit to Print: Walter Duranty // The New York Times*; а також: *Ukrainian Famine of 1933 / R. Serbyn and B. Krawchenko eds. // Famine in Ukraine*. — Р. 67—96.

²⁰¹ Webb Sidney and Beatrice. *Soviet Communism: a New Civilization*. — London, 1937.

²⁰² Про дискусію з приводу поглядів ревізіоністів та їх критики тоталітарної школи див.: Burbank J. *Controversy over Stalinism: Searching for a Soviet Society // Politics and Society*. — 1991. — No. 3 (№19). — Р. 325—340. Вивчаючи діяльність ревізіоністів у той час, коли гласність у Радянському Союзі приводила багатьох радянських людей до досліджень історії політичних угруповань та питань, від яких ревізіоністи ухилялись, Бурбенк стверджувала: “Моя завдання довести, що західні ревізіоністи помиляються як у заглибленні у стару теорію соціалістичних перетворень, так і щодо дотримання єдиної сюжетної лінії” (р. 336).

²⁰³ Див., скажімо, лист Анатолія Лайвена (Anatole Lieven), де йшлося про книгу Конквеста “Harvest of Sorrow”. Лайвен, журналіст, який пізніше написав чудову книгу про бороть-

бу прибалтійських республік за незалежність, вважав надмірними домагання українських націоналістів незалежності (див. про це: *The Tablet*. — 1986. — 22 Novem.) Навіть у 1993 р. спеціаліст з радянської історії та національного питання Рональд Грайгер Сані (Ronald Grigor Suny) жалкував з приводу розвалу Радянського Союзу, говорячи про перевагу зреформованого СРСР над національними державами, що стали його наступниками (*The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. — Stanford, 1993. — Р. XV).

²⁰⁴ Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Док. і факти. — Варшава, Львів, 1937. Стаття у західноукраїнській щоденній газеті “Діло” вже у 1934 р. обговорювала вплив голодомору на зміну національного балансу в радянській Україні (див.: Скільки людей померло голодною смертю?! // *Діло*. — 1934. — 6 груд.).

²⁰⁵ Однією з небагатьох неукраїнців — дослідників голодомору в цей час була Дана Далраймпл (Dalrymple D. *The Soviet Famine of 1932—1934* // *Soviet Studies*. — 1964. — No 3 (№ 15). — Jan. — P.250—284; *Ії ж.* *The Soviet Famine of 1932—1934: Some Further References* // *Soviet Studies*. — 1965. — N 4 (№ 16). — Apr. — P.471—474).

²⁰⁶ *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*.: 2 vols. / Pidhainy S., ed. — Toronto; Detroit, 1953—55; *Solovij D.* *The Golgotha of the Ukraine*. — New York, 1953; *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932—1933 років. — Лондон, 1952; *Woropay O.* *The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of Famine in Ukraine, 1932—1933*. — London, 1954; *Holiy M.* *Organized Famine in Ukraine, 1932—1933*. — Chicago, 1963. Свідчення також можна знайти у спогадах емігранта, колишнього радянського урядовця високого рангу Віктора Кравченка (*Kravchenko V.* *I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official*. — New York, 1946; *Kravchenko V.* *I Chose Justice*. — New York, 1950).

²⁰⁷ Поль Роберт Магочі вважав ці обставини сприятливими для досягнення політичних цілей: “За певною логікою, зусилля українців на Заході встановити зв’язки з громадськістю базуються на успішному досвіді євреїв. Якщо євреї завдяки постійним нагадуванням світу про свої страждання під час Другої світової війни спромоглися отримати симпатії та підтримку для створення Ізраїлю, то українці сподівались зробити те ж саме завдяки розголошенню “свого голокосту”, — голодомору 1933 р. (*Magocsi P.R.* *Famine and Genocide*. — Р. 422).

²⁰⁸ *The Great Famine in Ukraine* Hadzewych P. et al., eds. — Jersey City, 1983; *Dushnyck W.* *50 Years Ago: the Famine Holocaust of 1933*. — New York; Toronto, 1983; *Oleskiw S.* *The Agony of a Nation: the Great Man-Made Famine in Ukraine in 1932—1933*. — London, 1983.

²⁰⁹ *Famine in the Soviet Ukraine 1932—1933. A Memorial Exhibition*. — Cambridge, MA., 1986. — Р. 71—72. (News Release. — 1983. — N 60. — 28 Apr.).

²¹⁰ Фільм вийшов на екрани у 1984 р. (див. рецензію: *Malarek V.* *Graphic Film Documents Ukraine Famine* // *The Globe and Mail*. — 1984. — 27 Oct.).

²¹¹ Кампанія “СВС” вже передала в ефірі документальну частину про голод “And No Birds Sang” у своєму головному випускові новин “Fifth Estate” у 1983 р.

²¹² *Paluch P.* *Spiking the Ukrainian Famine, Again* // *National Review*. — 1986. — 11 Apr. — Р. 33—36. П.Палух був членом Українського дослідного фонду при Гарвардському університеті.

²¹³ Див. стенограму Southern Educational Communications Association.

²¹⁴ Джон Коррі (John Corry) написав надзвичайно уїдливу рецензію на лицемірство PBS та формат “Faring Line” у “New York Times” від 24 вересня 1986 р. Він докладно оповів про відмову радянського уряду визнати, що голодомор мав місце, а потім довів, що “між іншим, внесок громадського телебачення в дискусію полягає у припущенні, що точка зору Радянського Союзу, незважаючи на історичні факти, може бути обґрунтованою”. Він критикував “Firing Line”, що склад групи спеціалістів, які брали участь у програмі, надав пи-

танню політичних рис. Він твердив, що незважаючи на кілька корисних коментарів Р. Конквеста, сталися дві небажані речі: “Перша полягала у тому, що більша частина обговорення, навіть якщо й ненавмисно, відволікала нашу увагу від реалій однієї з найбільших трагедій в історії. Пан Гітченс, наприклад, розпочав свій виступ з припущення, що українці отримали те, на що заслуговували. Хіба не були вони антисемітами? Хіба вони не співпрацювали з нацистами? Пан Конквест змушений був відповісти йому зауваженням, що українські партизани під час Другої світової війни воювали як в радянській, так і в німецькій арміях. Потім пан Гітченс здавався стурбованим, коли пан Баклі спробував порівняти Гітлера та Сталіна”. Коррі також виступив із критикою враження, яке склалося під час передачі, що голодомор нібито широко обговорювався за межами СРСР. Інший рецензент, Артур Айнджер (Arthur Unger), навпаки, похвалив фільм та ініціативу PBS показати його і твердив: “Лише пан Гітченс достатньо дозволив собі в рамках цієї програми звернути увагу на те, що самі українці не вели себе бездоганно у часи Другої світової війни. Не забуваючи про голодомор, він звинуватив тисячі українських добровольців в участі у різні євреїв у Бабиному Яру” (Christian Science Monitor. — 1986. — 24 Sept. — P. 24). За коментарями Гітченса бачимо стенограму, поширену Southern Educational Communication Association. А Гаррісон Сейлісбер після перегляду фільму заявив, що він, як і раніше, вірить, що голод був у всьому Радянському Союзі і що всюди проводилась однакова політика.

²¹⁵ Maksudov S. [Aleksandr Babenyshev]. The Geography of the Soviet Famine of 1933 // Jour. of Ukrainian Studies. — 1988. — No 2 (№ 8). — P. 52—58, а також його ж статтю: Ukraine’s Demographic Losses, 1927—1938 // Famine in Ukraine 1932—1933 / R. Serbyn, B. Krawchenko, eds. — P. 27—44.

²¹⁶ Krawchenko B. The Man-Made Famine of 1932—1933 in Soviet Ukraine // Conflict Quarterly. — 1984. — No. 2 (№ 4). — P. 29—39; Famine in Ukraine 1932—1933 / R. Serbyn, B. Krawchenko, eds.

²¹⁷ Styrykul V. Who is behind the Masks // News from Ukraine. — 1985. — Oct. — P. 7.

²¹⁸ Цитовано у статті Петра Часта “Не по-українськи”(Свобода. — 1994. — 22 берез., взято з: Демократ. Україна. — 1994. — 12 лют.). Цитуються також твердження Хмілья, що за десятиліття знаходилось багато “мейсів”, які зводили наклепи на історію України для того, аби обґрунтувати необхідність холодної війни. Існують припущення, що у 1980-х рр. д-р Хміль був співробітником КДБ високого рангу для роботи серед української діаспори США. Після настання епохи гласності та здобуття Україною незалежності йому необхідно було захищати своє минуле. Як і багато інших представників «старої гвардії», він відстоював свої погляди в Інституті історії Академії наук.

²¹⁹ Famine in the Soviet Ukraine 1932—1933. A Memorial Exhibition. — Cambridge, MA., 1986. Див. також: Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933. — Cambridge, MA., 1983; Dolot M. Who Killed Them and Why?: In Remembrance of Those Killed in the Famine of 1932—33 in Ukraine. — Cambridge, MA., 1984; Dolot M. Execution by Hunger: the Hidden Holocaust. — New York; London, 1985.

²²⁰ Mace J. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine // Problems of Communism. — 1984. — May—June. — P. 37—50; Mace J. The Man-Made Famine of 1933: What Happened and Why // Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide / W. Charny Israel, ed. — Boulder, 1984. — P. 67—83.

²²¹ Conquest R. The Great Terror: Stalin’s Purges of the Thirties. — Revised edition. — New York, 1973.

²²² Conquest R, Dalrymple D., Mace J., Novak M. The Man Made Famine in Ukraine. — Wash.: D.C., 1984 (видання Амер. ін-ту підприємництва).

²²³ Перелік див.: Conquest’s Harvest of Sorrow: An Overview of the Reviews // The Ukrainian Weekly. — 1987. — 25 Jan. — P. 5, 12. Книга Р. Конквеста широко рецензувалась у

засобах масової інформації. Джим Міллер (Jim Miller) писав: “Досить дивно, що книга Конквеста є першим загальним викладом цих жахливих подій, яка призначена неспеціальній аудиторії” (Newsweek. — 1986. — 17 Novem. — P.85). У газеті “The Los Angeles Times” від 19 листоп. 1986 р. Герберт Еллісон (Herbert Ellison) писав: “Це дбайливо виконане та чудово написане дослідження”. “Для багатьох спеціалістів з російської історії, а також і для інформованого читача найбільш важким з багатьох збентежуючих висновків Конквеста, можливо, буде той, що Сталін використовував “терор голодом” свідомо та цілеспрямовано як інструмент політики щодо України. Глава “Відповідальність” своїм ретельним документалізмом та аналізом саме цього пункту передбачає ці питання... По суті, голодомор був використаний, щоб приборкати спротив українців”.

Патріція Блейк (Patricia Blake) писала: “Конквест доводить, що Сталін мав на меті геноцид українців, до чиїх націоналістичних бажань він ставився з презирством і яких боявся. Його погляди підтверджують похоронний дзвін по “безвинно загиблим на радянській землі”. Тепер, 50 років по тому, як вони були викреслені із пам’яті, Конквесту вдалося відтворити їхні людські обличчя” (Time. — 1986. — 8 Decem. — P. 91—92. Див. також рецензії Джарса Балана (Jars Balan) (Edmonton Journal. — 1986. — 2 Decem.) та Дмитрія Саймса (Dmitrii Simes) (Book World; The Washington Post. — 1986. — 19 Oct.). У невідомій рецензії (The Economist. — 1986. — 11 Oct. — P. 104) використовується термін “геноцид”, однак стверджується: “Він представляє жертв голодомору як пішаків у боротьбі за владу всередині Комуністичної партії, а сам голодомор — як останнє із багатьох нападів на російське селянство та на Україну (яка у 1918 р. оголосила про свою незалежність). Ці пояснення можуть не зовсім переконувати, але висновки пана Конквеста стверджують: Сталін засудив на смерть 14,5 млн людей заради утвердження комунізму на селі”.

Джон Гросс (John Gross) назвав книгу “обов’язковою для всіх, хто хоче зрозуміти формування і деформації сучасного світу” та наказів Сталіна, які викликали голодомор: “В цей час його метою було не тільки підкорити селян, а й остаточно покінути з українською культурою та будь-якою думкою про українську автономію” (The New York Times. — 1986. — 7 Oct. — P.17). Див. також статті Вальтера Гудмена (Walter Goodman) про книгу Р.Конквеста у тій же газеті від 15 жовтня 1986 р.; Девіда Флойда (David Floyd) (The Daily Telegraph. — 1986. — 12 Sept.) і Mount F. Ruling through Famine // The Sunday Telegraph. — 1986. — 28 Sept. — P.14.

²²⁴ Brooker C. // The Spectator. — 1986. — 25 Oct. — P.32—34; Bourdeaux M. // Church Times. — 1986. — 21 Novem.; Magocsi P. R. Famine and Genocide. — P. 416—423; Bruce. Russia’s Grim Famine History // The World and I. — 1987. — Apr. — P. 424—430; Salisbury A. The Ukrainian Holocaust Documented // Global Affairs. — 1987. — Spring (передруковано у The New York City Tribune. — 1987. — 20 Apr.); Methvin H. The Other Holocaust // National Review. — 1987. — 28 Febr. — P. 48—49; Huttenbach H. R. // Martyrdom and Resistance. — 1987. — N 4 (№ 13). — Mar.— Apr. — P. 1, 10.

²²⁵ Brovkin V. N. Robert Conquest’s Harvest of Sorrow: A Challenge to Revisionists // Harvard Ukrainian Studies 11. — 1987. — No 1—2 (June). — P. 234—245, а також: Johnson R.H. // Canadian Slavonic Papers 29. — 1987. — No 2—3 (June—Sept.). — P. 348—349. Джонсон стверджує: “Центральне становище українського гетакомбу у цьому дослідженні, здається, підтверджується”.

²²⁶ Arranging a Catastrophe // Times Literary Supplement. — 1987. — 20 Febr.

²²⁷ Stalin’s Two Famine // The New York Review of Books. — 1987. — 26 Mar. “Я мушу визнати, що через назву цієї книги я весь час відкладав її читання, але ця книга — одна з найбільших заслуг Конквеста, що прокладає борозну вперед”. Він продовжував: “Конквест (а перед ним Джеймс Мейс) визнав точку зору української еміграції, а він переконав свого рецензента”. Госкін також розв’язує питання щодо невдач у вивченні свідчень. “Західні вчені схильні зарозуміло обминати компіляції з такими палаючими назвами. Але вони по-

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

міляються; такі письмові свідчення змальовують “народну історію” таким чином, що вони волають до кожного читача “Анналів”.

²²⁸ Алек Нов (Alec Nove) припустив, що було більше п’яти мільйонів жертв і назвав оцінку Конквеста у сім мільйонів у межах можливого (Nove A. When the Head is Off... // *The New Republic*. — 1986. — 3 Novem. — P. 34—37). На початку 1980-х рр. було дано поштовх дискусії щодо економічної статистики та демографії, а також втрат за період сталінізму. Хоча вона постала тоді, щойно було піднято питання про голодомор, дискусія зав’язалась не у відповідь на проблеми, які поставило питання голодомору. Вплив громадської активності на хід цієї дискусії ще потребує вивчення. Дискусія точилася навколо радянської економіки та статистики примусової праці. Її розпочав С. Роузфільд (S. Rosefielde) у ст.: *Rosefielde S. The First “Great Leap Forward” // Slavic Review*. — 1980. — No 4 (№ 39). — Decem. — P. 559—582. З іншого боку, у дискусії взяли участь Р.У. Девіс та С.Г. Уїткрофт (Davies R.W., Wheatcroft S.G. Steven Rosefielde’s *Kliukva* [Клюква Стівена Роузфільда. — Назва іронічна: переносне значення слова “клюква” в англійській мові — “міф”, “байка”. — Прим. перекл.] // *Slavic Review*. — 1980. — No 4 (№ 39). — Decem. — P.593—602; *Wheatcroft S.G. On Assessing the Size of Forced Concentration Labour in the Soviet Union, 1929—1956 // Soviet Studies*. — 1982. — № 22. — Apr. — P.265—295; *Wheatcroft S.G. Towards a Thorough Analysis of Soviet Forced Labour Statistics // Soviet Studies*. — 1983. — No 35. — Apr. — P. 223—242). Безпосередня увага до статистики населення привела до доподальшої дискусії, що викликала зосередження на голодоморі (*Rosefielde S. Express Mortality in the Soviet Union: a Reconsideration of the Demographic Consequences of Forced Industrialization, 1929—1949 // Soviet Studies*. — 1983. — No 3 (№ 35). — July. — P.385—409; *Rosefielde S. Express Collectivization Deaths, 1929—1933: New Demographic Evidence // Slavic Review*. — 1984. — No 1 (№ 43). — Spring. — P. 83—88; *Wheatcroft S. A Note on S. Rosefielde’s Calculations of Express Mortality in the USSR, 1929—1949 // Soviet Studies*. — 1984. — № 36. — Apr. — P. 277—281; *Rosefielde S. New Demographic Evidence on Collectivization Deaths: a Rejoinder to Stephen Wheatcroft // Slavic Review*. — 1985. — № 44. — Fall. — P. 509—516; *Wheatcroft S. New Demographic Evidence on Express Collectivization Deaths: Yet Another Kliukva from S. Rosefielde // Slavic Review*. — 1985. — № 44. — Fall. — P. 505—508. Див. також: *Anderson B.A., Brian S. S. Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR // Slavic Review*. — 1985. — № 44. — Fall. — P. 517—536. (У цій статті згадується збірник статей Мейса, Конквеста та Дейлримпл (Dalrymple) про голодомор в Україні. Це може розглядатися як результат Гарвардської програми з вивчення голодомору, в ній аналізується нове обговорення, надане голодоморові в Україні (P. 518, 532—534). “The Slavic Review” потім опублікував короткий виклад “Ongoing Discussion” [“Продовження дискусії”. — Прим. перекл.], де були вміщені листи Роберта Конквеста, Стівена Коена (Stephen Cohen) та Стівена Г. Уїткрофта (p. 295—299), стаття Стівена Роузфільда “Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR: a Rejoinder to Barbara Anderson and Brian Silver” (p. 300—306), а також Барбари Андерсен (Barbara Anderson) та Брайана Сільвера (Brian Silver) “Tautologies in the Study of Express Mortality in the USSR in the 1930s” (p. 307—313) (*Slavic Review*. — 1986. — № 45. — Summer).

²²⁹ Крейг Уїтні (Craig Whitney) у газеті “The New York Times Book Review” від 26 жовт. 1986 р. розглянув тезу Конквеста про те, що голодомор був скерований проти України. У своїй рецензії він повністю зігнорував національне питання, називаючи всіх жертв розкуркулення та голодомору “росіянами”. Він неприязно поставився до використання Конквестом українських еміграційних джерел з їхніми емоційними назвами. У відповіді, опублікованій у номері від 30 листоп. 1986 р., Р.Конквест доводив, що “легковажна відмова від книг з такими назвами є лише культурним забобоном”. Нув зазначив, що єдиним моментом у книзі Конквеста, з чим він не згоден, є “український аспект” і поставив питання щодо

визнання Конквестом “українського національного міфу” у тлумаченні історичних подій (р. 37). Конквест відповів на його критику у номері “The New Republic” від 1 груд. 1986 р.

Одне з найбільш спантеличуючих обговорень українського аспекту голоду проявилось у рецензії Поля Роберта Магочі. Він писав: “Цифри, узагальнені Конквестом (р. 306), ще більше спотворюють українську специфічність трагедії. Із наведених оцінок у 14,5 млн померлих, менш, ніж половина (5 млн) приписані Україні, і якраз ця цифра повинна включати як не українців, так і українців в етнічно різномірних сільськогосподарських регіонах Української РСР” (р. 421). Магочі склав 6,5 млн померлих в результаті розкуркулення (значна частина яких були в Україні або українці в інших республіках) (за оцінкою Конквеста), 1 млн казахів (його власна оцінка) та 7 млн жертв голоду у 1932—1933 рр. (оцінка Конквеста). Це, без сумніву, підтверджує думку Конквеста, що голод мав специфічні українські риси. Магочі також не згадав, що, за оцінками Конквеста, з 2 млн померлих від голоду в Росії 1 млн складали українці.

²³⁰ Whitney Craig // The New York Times Book Review. Див. також: Magocsi. *Famine and Genocide*. — Р. 421.

²³¹ Getty J. A. *Starving the Ukraine* // London Review of Books. — 1987. — No 2 (№ 9). — 22 Jan. — Р. 7—8. Див. рецензію, написану у науковій манері, що різко негативно ставиться до оцінки Конквестом кількості жертв, його тверджень про українську специфічність, а також до його визначень підґрунтя комуністичної ідеології: Davies R.W. // *Ditente*. — 1987. — N 9—10. — Р. 44—45.

²³² Побожування Гетті щодо наслідків постановки питання про голод підтвердились деякими критичними відгуками. Приміром, Р.Г. Джонсон (R.H. Johnson) писав, що “Конквест відчуває, а його книга підтверджує, що події, описані в ній, не можуть бути одразу забуті як надто віддалені. Сьогоднішні радянські керівники залишаються “послідовниками та співучасниками жадливої історії”, описаної тут, доки вони не почнуть дивитися на питання прямо і відкрито” (*Canadian Slavonic Papers*. — 1987. — No 2—3 (№ 29). — June—Sept. — Р. 348—349.

²³³ Коментар Гетті: “Звичайно, було б помилкою мазати всіх українців (або радянських людей) одним пензлем, або заперечувати законність образ та сподівань українців. Водночас науковці повинні оминати полеміку на користь збалансованого аналізу” звучить нещиро, надає полемічного тону його рецензії (*Starving the Ukraine* // London Review of Books).

²³⁴ Юрій Богаєвський, перший секретар посольства, відповів на публікацію двох фрагментів книги у газеті “The Globe and Mail” від 29 листоп. та 1 груд. 1986 р. Він завзято твердив, що ніякого голоду, викликаного податками, у 1931—1932 рр. не було (sic), хоча засушливі погодні умови зменшили в ті роки врожай. Він заперечував, що мав місце масовий голод і докладно зупинявся на саботажі куркулів, що вело до дезорганізації сільського господарства. Він робив такі висновки: “Дійсно, часи були важкі і багато людей справді страждали, особливо ті родини, чії батьки, сини та брати були вбиті куркулями. Але ні в якому разі до такої міри, як зображується у псевдонаукових публікаціях” (*The Global and Mail*. — 1986. — 1 Decem.). Конквест відповів на ці зауваження у номері від 10 січ. 1987 р.

²³⁵ Книга опублікована у Торонто видавництвом “Progress Publishers” 1987 р. У вступі на підтримку тези про зв’язок питання про голод із кампанією по відверненню уваги від військових злочинців наводилась довга цитата з рецензії Гетті (р. 3). Тоттл визнав, що голод мав місце, але його причини пов’язував із засухою та саботажем куркулів. Він доводив, що цифри, наведені Конквестом та іншими науковцями, були дуже перебільшеними, але не робив власних оцінок. Він обстоював, що велику смертність викликали епідемії, а не голод, і не звертав уваги на взаємозв’язок цих двох явищ (р. 92—94). Також див. його рецензію: *The Realm of Subjectivity* // *Canadian Dimension*. — 1987. — Mar. — Р. 36—37. Джерс Балан у відповіді ставив питання, чому так багато лівих і далі докладають зусилля,

аби довести, що голоду в Україні ніколи не було, і чому зазвичай роблять висновки, що українське питання є недоречним, не існує або стосується винятково правих націоналістів (Canadian Dimension. — 1987. — Oct. — P. 2, 46). Про дискусію про роль Комуністичної партії Канади та дозвіл Києва на друк книги див.: *Kravchuk P. Our History: the Ukrainian Labour-Farmer Movement in Canada. 1907—1991. — Toronto, 1996. — P. 248—251.*

²³⁶ *Coplon J. In Search of a Soviet Holocaust: a 55 Year Old Famine Feeds the Right // The Village Voice. — 1988. — 12 Jan. — P.28, 30, 32.* Ідеологічна запопадливість Коплона вилилась у викривлення ним фактів та використання підбурюючої мови. Він схарактеризував Українську національну асоціацію як таку, що мала “сильні праві традиції” (до речі, вона мала змішаний електорат) та приписав, що Світовий конгрес вільних українців мав фашистське минуле. Український націоналізм був визначений ним як історично “обмежений суспільно-політичний рух середнього класу в містах”, який мало підтримували селяни; твердження, без сумніву, голослівне щодо Західної України та сумнівне для Східної України після Першої світової війни. Коплон визнав, що сотні тисяч, а можливо, і один чи два мільйони українців померли під час голоду. Однак, щоб ствердити, що вина лежить не тільки на одній стороні, він цитував рецензію Гетті. Разом з іншими Коплон цитував Дугласа Тоттла. Монтуючи твердження проти книги Конквеста, Коплон також цитував Моше Левіна (Moshe Lewin), який казав: “Це дурниця, нісенітниця” та “Я антисталініст, однак я не бачу, що ця [геноцидна] кампанія додає до наших знань. Вона додає страх, додає жах, доки не перетворюється на патологію”. Роберті Меннінг (Roberta Manning) з Бостонського коледжу приписують найбільш нестримані зауваження. Цитуються її слова про Джеймса Мейса: “Мені незрозуміло, як йому вдалося отримати справжню академічну роботу. Радянологія сьогодні надзвичайно конкурентноздатна — багато науковців виполюються як бур’ян після отримання ними докторського ступеня (Ph.D.). Якщо він не зайнявся політикою, то міг би проводити дослідження для банку, або мати експортно-імпорتنний бізнес”. Цікаво, що професор Меннінг, яку Коплон характеризує як “ветерана радянологів”, не має монографії з радянської історії, тоді як д-р Мейс опублікував в цілому добре сприйняту книгу “Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine” (Cambridge, MA., 1983). Хоча Коплон, можливо, цитував науковців неакуратно, листи, опубліковані у “The Village Voice” як відгук на статтю, не містили посилань на жодного із цитованих дослідників.

²³⁷ Мішель Бордо (Michael Bourdeaux) у газеті “Church Time” від 21 листоп. 1986 р. назвав книгу “авторитетним виданням” і відверто порушив питання про ставлення до українців: “Harvest of Sorrow” відповідає на питання, що давно мене турбувало. Чому так сталося, що про Україну як націю або зовсім не йшлося у пресі, або подавалось негативно (хоча після Чорнобиля люди нарешті дізнались, де вона знаходиться)? Країна, яка займає найбільшу територію в Європі після Росії і має 51 млн населення, просто не вважалась існуючою. Це справді інша частина Радянського Союзу; її дивні емігранти мають потішні імена і час від часу влаштовують даремні демонстрації. Книга пана Конквеста присоромила всіх, хто так думав (якщо вони прочитали її).

Девід Флойд назвав голодомор та політику 1930-х рр. “першим успішним наступом Сталіна на Захід”. Він твердив, що “в результаті сорокамільйонна Україна стала забутою країною Європи, найбільшою нацією у світі без держави. Не останньою заслугою д-ра Конквеста є те, що він нагадав нам про долю України, яка нещодавно постраждала від іншої штучної катастрофи — в Чорнобилі” (Daily Telegraph. — 1986. — 12 Sept.).

²³⁸ Дев’яносто дев’ятий Конгрес Сполучених Штатів заснував “Комісію для дослідження голоду в Україні” відповідно до ст. 99—335 Public Law. Перше організаційне засідання комісії проведене 23 квіт. 1986 р. (Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933: Report to Congress. — Wash., D.C., 1988).

²³⁹ Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933: Oral History Project / James E. Mace, Leonid Heretz eds. — V.1—3. — Wash., D.C., 1990.

²⁴⁰ International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine: The Final Report. — Toronto, 1990.

²⁴¹ Мішель Бордо підняв болюче питання, коли писав: “Геноцид — це слово, яке часто вживається неточно, між тим геноцидом у його найповнішому юридичному сенсі можна назвати лише нечисленні злочини цього століття. Всі переконані, що найгіршим прикладом геноциду було знищення Гітлером євреїв (та інших народів) у голокості. Однак всі помиляються. Знищення Сталіним людей в Україні, як і детально продумана політика 1930-х рр., були ще більшими злочинами проти людства. Виявляючи стурбованість першою подією і навіть не бажаючи знати про факти останньої, ми самі — прості люди, наші політичні лідери, преса, церква — коїмо кримінальний злочин” (Church Times. — 1986. — 21 Novem.).

Генрі Р. Гуттенбах (Henry R. Huttenbach) виступив із поширеним тлумаченням слова “голокост” та порівняв голокост євреїв із голодом в Україні, особливо наголосивши на прихованих фактах та нездатності адміністрації Рузвельта вжити якихось заходів. (Martyrdom and Resistance — 1987. — No 4 (№ 13). — Mar.—Apr. — P.1, 10). Коплон, який вважав, що кампанія з інформування про голодомор ставить на порядок денний заперечення Голокосту, цитував колишнього генерального радника Всесвітнього єврейського конгресу Елі Розенбаума (Eli Rosenbaum): “Вони завжди шукають згадок про число, більше ніж шість мільйонів... Це змушує читача думати: “Боже, це гірше, ніж голокост” (The Village Voice. — 1988. — 12 Jan. — P.32). Пан Розенбаум написав листа, в якому наголосив, що цитата не повинна бути інтерпретована в тому смислі, що він заперечує розміри трагедії голоду в Україні та відповідальність Сталіна, але не визнає офіційні заяви (The Village Voice. — 1988. — 2 Febr.). Ті, хто вважав питання про голод лише намаганням відвернути увагу від Голокосту або від військових злочинів, вчинених деякими українцями під час Другої світової війни, помітно його заполітизували. Цю точку зору найбільше відстоював апологет комунізму Дуглас Тоттл у своїй роботі: Anti-Semitism and the Ukrainian 1933 Famine Genocide Hoax // Outlook. — 1987. — June. — P. 5—6. Про тих, хто не визнавав голодомор, бо вважав українців антисемітами, див.: Puddington A. Denying the Terror Famine // National Review. — 1992. — 25 May. — P. 33—36.

²⁴² Merl S. Entfachte Stalin die Hundersnot von 1932—1933.

²⁴³ Обговорення в науковій літературі дискусії, що точилась на Заході, почалося в Москві (Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и “демографической катастрофе” 30—40-х годов в СССР // Вопр. истории. — 1988. — № 3. — С. 116—121). Данилов негативно оцінив книгу Конквеста. Проаналізовані західні критичні статті обмежувались роботами Пітера Уїліса та Дж. Арч Гетті. Данилов підтримав “ревізіоністів антикомунізму”. Розглядаючи праці Уїткрофта, Андерсен, Сільвера та ін., він найбільше уваги приділив питанню про кількість жертв. Полемізуючи із Конквестом щодо українського аспекту голоду, Данилов спотворив результати проведеного Конквестом всебічного вивчення національного складу Кубані, намагаючись обмежити населення кубанськими козаками і, таким чином, заперечуючи, що на Кубані проживала велика кількість українців (с.117).

²⁴⁴ Коваленко Л., Маняк В. Голод 33. Народна книга-меморіал. — К., 1991.

²⁴⁵ Про проект встановлення монументу у селі Малинівка Полтавської області та труднощі, що йому чинили власті, див.: Ягольник О. “Тінь” Соловків. Про ініціативу людей, які вирішили встановити пам’ятний знак своїм односельчанам — жертвам голоду 33-го // Рад. Україна. — 1989. — 26 серп.

²⁴⁶ Переклад українською мовою в повному обсязі зроблений у Києві у 1993 р. (Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993).

²⁴⁷ Найкращим прикладом є кн. “Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів” (К., 1990), опублікована Інститутом історії партії при Компартії України.

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

Книга, що була складена за наказом партії, показує, як багато ще залишилось від старої ментальності. Цим особливо відзначається стаття В. Савельєва “Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії” (с. 85—108), де досить схвально оцінюється стаття Коплона у газеті “The Village Voice”.

²⁴⁸ Аналіз відгуків Станіслава Кульчицького на західну літературу див.: Mace James E. Soviet Ukrainian Historian Pens Attack on U.S. Famine Commission // Ukrainian Weekly. — 1990. — 27 Novem. — P.1, 4.

²⁴⁹ Симпозіум підтримав висновки, зроблені Комісією США з дослідження голоду й засудив “псевдоісториків” Інституту історії Академії наук та Інституту історії Компартії за їхні фальсифікації (Ухвала Міжнародного симпозіуму “Голодомор-33” // Україна. — 1994. — № 13. (лип.). — С.11—13).

²⁵⁰ Див. інтерв’ю із Джеймсом Мейсом: Хочу спокутувати величезну провину американського народу перед українським // Там само.

²⁵¹ На Другому конгресі дослідників голодомору у груд. 1994 р. стала надзвичайно очевидною політична актуальність питання голодомору. Смерть активістів Володимира Маняка та Лідії Коваленко, які організували збирання матеріалів для Меморіалу, явно послабила діяльність. Проте доповідалося, що заплановано встановити 48 пам’ятників жертвам голодомору. Політичний аспект питання чітко проглядає у зауваженнях Левка Лук’яненка — довголітнього політичного в’язня та лідера демократичної національної опозиції, який, як було написано у газеті “News from Ukraine”, заявив: “Дослідженню голодомору свідомо перешкоджають колишні представники основних гілок влади. Сьогодні вони знову при владі і відчувають відповідальність за вчинені злочини”. Лук’яненко був обраний головою і дав обітницю зробити все можливе для викриття злочинів російських комуністів проти українського народу (News from Ukraine. — 1995. — № 1). Про сучасний стан дискусії див.: Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.) // “УІЖ”. — 1995. — № 1. — С. 34—48.

²⁵² Стівен Уїткрофт, ґрунтуючись на статистиці реєстрації смертей, збільшив свою оцінку втрат від голодомору по всьому Радянському Союзу від 3—4 до 4—5 млн. Хоча він і говорить про високий рівень смертності по всій Україні, але не наводить числа померлих в Україні (More Light on the Scale of the Repression and the Express Mortality in the Soviet Union in the 1930s // Getty J. Arch, Manning R. Stalinist Terror: New Perspectives. — n.p., 1993. — P. 280, 282—283, а також статтю Nove A. How Many Victims in the 1930s? // Soviet Studies. — 1990. — No 2 (№ 42). — Apr. — P. 355—373). Станіслав Кульчицький доводить, що Уїткрофт при використанні статистики реєстрації смертності недооцінює число смертей, тому що статистика є неточною. Використовуючи перепис 1937 р. та нестачу населення України після міграції, він вважає, що померло 3—3,5 млн, ще 1—1,3 млн не народилось тих, хто мав народитися, якби не було голодомору (“Демографічні втрати України від голодомору 1932—1933 рр. за даними загального перепису населення 1937 року”. Неопублікована праця. 1994).

²⁵³ Данилов В. Феномен первых пятилеток // “Горизонт”. — 1988. — № 5. — С. 34.

²⁵⁴ “Правда”. — 1988. — 28 окт.

²⁵⁵ Кириленко І. Аванпост. — С. 333—334.

²⁵⁶ Там само. — С. 316.

²⁵⁷ Там само. — С. 296.

²⁵⁸ Там само. — С. 307.

²⁵⁹ Там само. — С. 280.

²⁶⁰ Постишев П. Шляхи української радянської літератури. — К.: Партвидав, 1935. — С. 30—32.

²⁶¹ Див., напр.: Парманин Н.А. Как руководить чтением беллетристики в библиотеке. — Х.: ПОЮР, 1919. — 102 с.

- ²⁶² В офіційних виданнях (2-ге видання УРЕ) називають рік 1933.
- ²⁶³ *Чуев Ф.* Так говорив Каганович. — М.: Отечество, 1992. — С.172.
- ²⁶⁴ *Зубар М.* Василь Касіян. — К.: Мистецтво, 1946. — С.11.
- ²⁶⁵ Друга пересувна художня виставка київської філії “Вуапмиту”: Каталог. — Біла Церква, 1931. — 8 с.
- ²⁶⁶ *Чилачава Р.* Пантелеймон Петренко — переводчик “Витязя в тигровой шкуре”. — Тбіліси: Ганатлеба, 1984. — 124 с.
- ²⁶⁷ Репр.: Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки [10 років Жовтня, 1917—1927]: Малярство, графіка, скульптура, архітектура, фото—кіно, кераміка, текстиль. — Вид. 2. — Х.; К.; Одеса, [1927].— С. 24—25. У третьому — ілюстрованому — виданні цього каталога було вже не вісім Петренкових творів, а лише чотири (С. 26).
- ²⁶⁸ *Портнов Г.* Федір Григорович Кричевський // Нотатки з мистецтва. — Ч.19. — Філя-дельфія, 1979. — С.17.
- ²⁶⁹ Виставка работ художников Украины, Азербайджана, Армении. — М., 1932. — С. 6.
- ²⁷⁰ Каталог третьей Всеукраїнської художньої виставки НКО УСРР. — Х., 1930—1931. — С. 21, 22 та без паг.
- ²⁷¹ *Клен Ю.* Кризь Великодні минулі... // Клен Ю. Твори. Т. 3. — Торонто, 1960. — С. 206—207; Українське православне слово. [St.Bound Brook, N.J.,]1992. — № 4—5. — С. 8; *Івченко Л.* Великдень 1925 року // Укр. православ. календар на 1956 рік [St.Bound Brook, N.J., 1955]. — С. 91—92.
- ²⁷² До перебудови образотворчого фронту: Стенограми доповіді й виступів на першому пленумі Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27—ХІ — 2—ХІІ—33 р. / За ред. Є.Холостенка і М.Шапошнікова. — Б.м.: Мистецтво, 1934. — С.3.
- ²⁷³ Шоста українська художня виставка: Каталог. — К.; Х., 1935. — С. 45, 49, 51, 56—59, 68.
- ²⁷⁴ “Место и время” — так зветься книжка колишнього політв’язня Михайла Хейфеця, написана в 70-х роках у таборі суворого режиму.
- ²⁷⁵ Історія українського мистецтва: В 6 т. — К., 1967. — Т. 5. — С. 273.
- ²⁷⁶ Виставка “Мистецтво Радянської України”. — Х., 1936. — С. 30.
- ²⁷⁷ *Хвиля А.А.* Образотворчий фронт. — С. 40—41.
- ²⁷⁸ Виставка “Мистецтво Радянської України”. — Х., 1936. — С. 9.
- ²⁷⁹ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознав. дослідження. — К., 1999. — С. 68.
- ²⁸⁰ Вукохудожник: Каталог виставки першої бригади художників. — Х., 1934. — С. 25.
- ²⁸¹ Шоста українська художня виставка: Каталог. — С. 25—27.
- ²⁸² ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп.1. №38353 ФП. — Арк.1, 3; *Войналович В.А., Юренко О.П.* Щоб трагічне не повторилося // Репрес. краєзнавство (20—30-і роки). — К.: Рід. край, 1991. — С. 332.
- ²⁸³ Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 5. — С. 286.
- ²⁸⁴ Виставка “Мистецтво Радянської України”. — Х., 1936. — С. 8, 16, 19.
- ²⁸⁵ “Промовте — життя моє — і стримайте сльози”...: Художник Оксана Павленко згадує, розповідає / [Записав] Л.Череватенко // Наука і культура. Україна. — Вип. 21. — К., 1987. — С. 381—383.
- ²⁸⁶ Запис розповіді М. Антоновича від 10 травня 1990 р. При цьому вчений зауважив, що в ті роки Софія Налепинська виглядала натомість дуже більшовизованою.
- ²⁸⁷ *Хвиля А.А.* Образотворчий фронт. — С. 45—46.
- ²⁸⁸ ЦДАГО України. № 51728 ФП / кор. 68. Арк. 68; 52281 ФП / кор. 1139. Арк. 182; *Антоненко-Давидович Б.* Сибірські новели. — Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. — С. 301—302, 304—306; *Жулинський М.* Слово про дружину поета // Україна. — 1990. —

РОЗДІЛ II

Особливості висвітлення голоду в історіографії

- 7 січ. — №1 (1717). — С.14; ... З порога смерті... Вип.1. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 46, 84, 246; *Гривачевський Б.* Листи з Соловків. — К.: Молодь, 1992. — С. 46.
- ²⁸⁹ Державний архів Служби безпеки України. № 46 293 ФП.— Арк. 26—27.
- ²⁹⁰ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал / Підгот. Л.Коваленко і В.Маняком. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 261.
- ²⁹¹ Тут і далі наводяться відомості за вид.: Образотворче мистецтво Радянської України, 1917—1966: Бібліогр. друк. творів. — Х., 1968. — 641 (+ 1) с.
- ²⁹² 33-й: Голод. — С. 249.
- ²⁹³ Там само.— С. 239.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ Там само. — С. 261—262.
- ²⁹⁶ Див.: Юхим Михайлів, його життя і творчість. — New York, etc, 1988. — С.173. Нині пастель художника зберігається в Українському культурному центрі у Бавнд-Бруці.
- ²⁹⁷ *Міяковський В., Світлицький В.* Юхим Михайлів // Юхим Михайлів, його життя і творчість. — С. 54.
- ²⁹⁸ Така була інша назва твору. Див.: Літературно-мистецька хроніка // Нова громада. — К., 1923. — 15 верес. — Кн. 9. — С. 36.
- ²⁹⁹ Серед митців і видавництв // Черв. шлях. — 1923. — Вересень—жовтень. — С.225.
- ³⁰⁰ Нотатки з мистецтва. — Ч.12. — Філядельфія, 1972. — С. 43; Юхим Михайлів, його життя і творчість. — С. 177. Оригінал також у Бавнд-Бруку.
- ³⁰¹ Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки [10 років Жовтня, 1917—1927]: Малярство, графіка, скульптура, архітектура, фото—кіно, кераміка, текстиль. — Харків; К.; Одеса, [1927]. — Вид. 2. — С. 19.
- ³⁰² *Врона Ів.* Огляд художніх сил і досягнень: Виставка “10 років Жовтня” // Літ. газета. — К., 1928. — 10 берез. — № 5 (23). — С. 2. *Врона Ів.* Всеукраинская художественная выставка “10 лет Октября” // Сов. искусство. — 1928. — № 2. — С. 24; *Холостенко Евг.* Идеалисты из украинской Академии и художественные критики // На лит. посту. — Москва, 1929. — Авг. — № 15. — С. 39—40; Його ж. “Поповщина” під забралом мистецької критики // Літ. газета. — 1929. — 15 жовт.— № 20 (62). — С. 6; *Раєвський С.* На ланці образотворчого мистецтва // У боротьбі за укр. пролет. культуру. — Х.: Молод. більшовик, 1931. — С. 171—172; *Холостенко Є.* На фронті ІЗО // Черв. шлях. — 1930. — № 1. — С. 169.
- ³⁰³ Клясова боротьба в книгознавстві: Стенограма засідання Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків 29 травня — 1 червня 1931 року з передмовою М.В.Золотарьова. — К., 1932. — С. 16—17.
- ³⁰⁴ *Михайлова Г.* Наш шлях: життя з Юхимом Михайловичем // Юхим Михайлов, його життя і творчість. — С. 98.
- ³⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп.1. № 62089 ФП / кор. 1650. Т. 1. — Арк.6; Ф. Ернста розстріляли 28 жовтня 1942 р.
- ³⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп.1. № 61278 ФП / кор. 1604. — Арк.10—12зв.; М. Макаренка розстріляли 4 січня 1938 р.
- ³⁰⁷ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: Нарис історії. Ч. 2. — Мюнхен, 1958. — С. 43.
- ³⁰⁸ Фототипічне відтворення документу див.: *Білокінь С.* Масовий терор... — С. 206—207. Табл. 23—24.
- ³⁰⁹ У зв'язку з переїздом столиці до Києва, закриттям Харківського, Київського та Одеського художніх інститутів й арештом Ів. Врони у Києві було створено новий Український художній інститут, ректором якого став партієць Бенькович (*Портнов Гр.* Ф.Г.Кричевський. — С. 22—23).
- ³¹⁰ Ювілейна виставка творів художників УРСР, 1917—1937: Каталог. — [К.]: Мистецтво, [1937]. — С. 10.

- ³¹¹ Пор.: Портнов Гр. Федір Кричевський // Нотатки з мистецтва. — Ч. 19. — Філядельфія, 1979. — С. 35.
- ³¹² Найдено О., Горбачов Д. Малевич мужицький // Хроніка 2000. — К.: Довіра, 1993. — № 3—4 (5—6). — С. 226.
- ³¹³ Там само. (Перед першою стор.)
- ³¹⁴ Вперше про це сказано в: Білокінь С. Нарбутова доля // Молода гвардія. — 1970. — 20 черв. — №118 (2516). — С. 4.
- ³¹⁵ Репр.: Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки, [10 років Жовтня, 1917—1927]. — Х.; К., Одеса [1927].
- ³¹⁶ Білокінь С. Смерть Софії Налепінської-Бойчук // Миргород. керамич. технікум; Історія, діячі, навчальний процес: Матеріали ювілей. наук. конференції. — Миргород, 1996. — С. 44—51. Пор.: Його ж. Смерть Софії Налепінської-Бойчук // Образотворче мистецтво. — 1997. — Ч.1. — С. 46—49; Його ж. Софія Налепінська-Бойчук // Наше життя. — New York, 1998. — Жовт. — Ч.10. — С. 3—7, 29.
- ³¹⁷ Шоста українська художня виставка: Каталог. — К.; Х., 1935. — С. 51, 59, 66, 73.
- ³¹⁸ Виставка “Мистецтво Радянської України”. — Х., 1936. — С. 26.
- ³¹⁹ Каталог ювілейної виставки творів В.І.Касіяна, народного художника СРСР. — К.: Мистецтво, 1946. — С. 33. Мій примірник має інскрипт: “Стефану Андрійовичу Таранушенку, з вдячністю за збережені і передані для виставки мої праці, В.І.Касіян. 9.VII.46, Київ”. Митець чудово знав, що Таранушенко відбув строк у таборі на других під’їзних шляхах БАМ’у і саме тоді перебував на засланні.
- ³²⁰ Репр.: Нотатки з мистецтва. Ч.24. — Філядельфія, 1984. — С. 71; Канюка О. Від Гужівки до Біломор-каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. — Нью-Йорк: Наук.-дослідне т-во укр. термінології, 1988. — С. 56.
- ³²¹ Хвиля А.А. Образотворчий фронт. — С. 40.
- ³²² Нові дні. — Торонто, 1953. — 10 черв.
- ³²³ Репр.: Нотатки з мистецтва. — Ч.14. — Філядельфія, 1974. — С. 38; Михайло Дмитренко / Передмова Св. Гординського. — Детройт; Нью-Йорк, 1990. — С. 92. Іл. 20.
- ³²⁴ Репр.: Нотатки з мистецтва. — Ч.19. — Філядельфія, 1979. — С. 70.
- ³²⁵ Там само. — Ч. 30. — Філядельфія, 1990. — С. 74.
- ³²⁶ Виставка етюдів України та Молдавії: Малярство, скульптура, графіка. — К., 1937. — 48 с.
- ³²⁷ Осіння виставка робіт художників Києва: малярство, графіка, скульптура. — К., 1938—1939. — 19 с.
- ³²⁸ Виставка художників Харкова у Львові. — Л., 1940. — С. 15.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПЕРІОДУ НЕПУ

1. Голод 1921—1923 рр.: “генеральна репетиція” 1933-го

Незаперечними для істориків факторами, які спричинили виникнення голоду початку 20-х років, стали безперервні військові дії протягом семи років та дворічна посуха 1921—1922 рр. у хліборобних південних губерніях. Однак існували й інші чинники — політичні, які катастрофічно погіршили продовольчий стан у республіці й відіграли вирішальну роль у виникненні голоду. Це класова та національна політика більшовиків.

Терор голодом служив засобом придушення селянської опозиції, яка на початку 20-х років вилилася у збройні повстання — так званий “куркульський бандитизм”.

Причиною голодомору була радикально-комуністична доктрина більшовиків, які розглядали дрібних виробників як силу, потенційно ворожу пролетарському інтернаціоналізму і суцільній націоналізації виробництва. “Дрібні хазяйчики”, як зневажливо називав селян Ленін, становили переважну більшість населення країни, тому він вбачав їх силою набагато небезпечнішою для комуністичної партії, ніж армії Колчака і Денікіна.

Реквізиції зерна проводилися шляхом продовольчої розкладки під гаслом вилучення “хлібних лишків”. Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів навесні 1921 р. виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська і Подільська губернії), а саме там, де активно виконувався

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії)¹. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував експропріацію продовольства у селян. Розкладка поширилася майже на все, що вироблялося у селянському господарстві.

На відміну від Росії, де продовольча розкладка була скасована в березні 1921 р., в Україні уряд заявив про її офіційну відміну лише після жнив 1921 р. Через воєнні дії на території України в 1920 р. основний тягар продрозкладки припадав на хліборобські райони Росії, тому після припинення воєнних дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки і в українському селі.

Продовження хлібозаготівель за розкладкою визначили постанови ВУЦВК про введення продподатку з врожаю 1921 р. та РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, в постанові РНК зазначалося:

“1. Волинську, Катеринославську, Харківську й Чернігівську губ., які виконали найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти останніх губерній відповідно загальному економічному стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що обов’язкова до здачі негайно після кінця засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська — 15 млн пуд., Полтавська — 13 млн, Кременчуцька — 6500 тис., Київська — 9500 тис., Одеська — 3 млн, Миколаївська — 3 млн, Донецька — 2500 тис., Подільська — 1500 тис.”².

Більшовицький уряд намагався беззастережно виконувати планові завдання. Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено “продтижневик” і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано в озброєні хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. З січня по березень 1921 р. кількість загонів, що діяли в Україні, збільшилася з 127 до 263, а чисельність бійців у них — з 3,4 тис. до 9,5 тис. осіб³. У районах масового збройного опору селян спецзагонам допомагали регулярні військові формування. На початку 1921 р. для придушення селянських повстань було кинуте дві третини частин РСЧА, які недавно діяли проти військ П. Врангеля. Крім того, повстанцям протистояли підрозділи військ внутрішньої самоохорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС) чисельністю у 50 тис. бійців, а також частини особливого призначення (ЧОН), міліції, бойові підрозділи незаможників, усілякі маневрові, винищувальні й каральні загони⁴.

Завдяки карально-репресивним діям влади щодо “саботажників” хлібозаготівель надходження хліба до державних комор вдалося пришвидшити. Якщо у грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні — 7—8 тис. пудів⁵. Наповнення державних магазейн дозволило збільшити вивіз хліба до Російської федерації: 142 тис. пудів — у січні, 247 тис. — у лютому, 1 млн 114 тис. — у березні. В квітні після закінчення “продтижневика” і повернення продзагонів у міста кількість відправленого до Росії хліба дещо зменшилася — до 132 тис. пудів⁶. Це викликало незадоволення ЦК РКП(б).

Голова українського уряду Х.Раковський і нарком продовольства М.Владимиров 8 травня одержали телеграфне повідомлення секретаря ЦК РКП(б) В.Молотова такого змісту: “Зобов’язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владимирова відправити в розпорядження наркомпроду РСФРР не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом”⁷.

Чотири десятки продовольчих ешелонів за місяць — такої кількості від України ще не вимагали. І це незважаючи на звільнення від продрозкладки чотирьох із дванадцяти губерній республіки. Не бралися до уваги й наслідки неврожаю на півдні УСРР. Попереднього року зима тут випала безсніжна, а весна — без дощів. Проте в далекій від причорноморських степів Москві були іншої думки щодо продовольчого становища в Україні. Так, 18 травня Ленін телеграфував М.Фрунзе (в копіях Г.Петровському і Х.Раковському): “Тов. Бухарін каже, що врожай на Півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200—300 мільйонів пудів”⁸.

Ілюзії московських керівників обернулися для українського селянства реаліями репресій і терору. Місцеві податкові органи знову вдалися до широкого використання військової сили. Це засвідчує телеграфне розпорядження політбюро ЦК КП(б)У, надіслане у травні в Одеську губернію: “Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки”⁹. У запропонованому центром обсязі травневе завдання Україна все-таки не виконала: було відправлено 522 тис. пудів¹⁰. У протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня зафіксовано догану Раковському “за недостатньо енергійну продроботу”¹¹. Цілком зрозуміло, що це була вказівка з Москви: Раковський користувався в Україні величезним впливом, не кажучи вже про те, що в республіканській номенклатурі він офіційно займав становище першої особи. Ганьбити перших осіб у побудованій на засадах “демократичного централізму” більшовицькій партії не дозволялося.

Щоб повернути прихильність Кремля, голова українського уряду спромігся вижати з України 728 тис. пудів зерна¹². Однак і така кількість виявилася недостатньою. Особливе незадоволення Леніна викликала затримка відвантаження хліба з України під час роботи у Москві з’їзду Комінтерну — в останній декаді червня. 1 липня 1921 р. із Кремля до Харкова надійшла телеграма за підписом голови РПО Леніна та секретаря ЦК РКП(б) Молотова, яка адресувалася секретарю ЦК КП(б)У Д.Лебедю, члену Раднаркому УСРР В.Чубарю та командуючому військами України й Криму М. Фрунзе, у якій вимагалася “довести відвантаження хліба Центру до ста вагонів щодня” і “посилити продапарат України військовою силою”. Щоправда, наступного дня, 2-го липня, добова норма відправки хліба з України була зменшена на чверть — до 74 вагонів¹³.

Розверставши нове завдання центру по губерніях, політбюро ЦК КП(б)У зобов’язало губкоми партії щоденно відвантажувати хліб на північ у таких обсягах: Полтавщина — 20 вагонів, Київщина — 10, Запоріжжя — 7, Кременчуцька, Миколаївська та Одеська губернії — по 5 і Чернігівська — по 3 вагони¹⁴. Доводячи розкладки до губкомів і губвиконкомів, секретар ЦК КП(б)У Лебідь і голова ВУЦВК Петровський супроводжували їх благально-загрозливими

1. Голод 1921—1923 рр.: “генеральна репетиція” 1933-го

листами з однаковим змістом: щоб не трапилося, а вивозити треба! Навіть із губерній, де посуха знищила врожай.

На догоду центральній владі ЦК КП(б)У порушив постанову українського уряду про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. в частині, яка торкалася звільнення від недоїмок Чернігівської губернії. 4 липня 1921 р. він надіслав до Чернігівського губкому та губвиконкому телеграму такого змісту: “Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов’язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби. Тому ВУЦВК та ЦК КП(б)У пропонують Чернігівському губкому і губвиконкому напружити всі сили для посилення продроботи та відвантаження для Півночі щоденно по три (3) вагони хліба. Про хід заготівлі повідомляйте щотижневим зведенням”¹⁵.

Для інших губерній завдання ЦК КП(б)У були встановлені понад рознарядку Наркомпроду. Про це у листі ЦК КП(б)У до Мелітопольської повітової партійної конференції Запорізької губернії від 4 липня 1921 р. повідомлялося: “Запорізька губернія повинна, окрім загальних завдань Наркомпроду, давати центрам РСФРР по сім вагонів хліба щоденно”¹⁶.

Ці завдання виявилися нереальними, оскільки губернії не були спроможні впоратися і з попередніми. Так, наприклад, Миколаївський губвиконком був змушений двічі порушувати клопотання перед центральним керівництвом про зменшення червневої та анулювання липневої норми вивезення хліба. При повторному обговоренні цього питання 22 червня 1922 р. він констатував: “Центр вимагає в червні від нашої губернії 1 575 тис. пуд. зерна: 500 тис. пуд. уже відправлено. Відправити центру максимум можна 250 тис. пуд. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства. — *О.М.*) пропонує виконати наряд повністю. Якщо опродкомгуб це виконає, то постачання губернії стає загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії”¹⁷.

Невважаючи на благання з місць, союзний уряд залишався непохитним. Він нерозважливо розраховував досягти мети репресивними заходами. 4 липня 1921 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію виїзних сесій ревтрибуналів в “ударні райони” хлібозаготівель та про застосування натуральних чи грошових штрафів, нарахованих за ринковим еквівалентом, проти селян, які не виконали розкладки¹⁸. Однак ніякі репресії, навіть найсуворіші, вже не могли змінити становище. Зернові запаси українських селян були остаточно вичерпані, і російські столиці отримали лише 138 тис. пудів хліба¹⁹. Надії на подальше викачування хліба з України були пов’язані із перспективами нового врожаю.

Принципове значення для визначення допустимих розмірів відчуження хліба у селянських господарствах та можливостей використання продовольчих ресурсів республіки для забезпечення “червоних столиць” мали статистичні дані про валовий збір хлібів в Україні. Протилежність інтересів українського та російського урядів з питань продовольчої політики зумовила суперечливий характер статистичних даних про валовий збір хлібів, обрахованих статистичними органами цих республік. Найвищий показник дає Центральне статистичне управління (ЦСУ. — *О.М.*) по РСФРР — 633 млн пудів (середній врожай до продрозкладки становив близько 1 млрд пудів)²⁰. Дані Централь-

ного статистичного управління УСРР становили 276,6 млн пудів²¹. На VII Всеукраїнському з'їзді рад нарком земельних справ України І.Клименко назвав ще меншу цифру — 200 млн пудів²². Наркомпрод України у листопаді 1921 р. зупинився на 430 млн пудів, тобто на середньоарифметичній величині даних московських і харківських статистиків²³. Раковський силою своєї влади визнав пізніше цю цифру офіційною. Але неважко визначити, що це — лише політичний компроміс. Якщо наркомземівці мали відношення до вирощування врожаю, то наркомпродівці — тільки до його вилучення. Звичайно, міжвідомча суперечка легко розв'язувалася елементарною перевіркою статистики. Але не випадково Х.Раковському заборонили надсилати на місця перевірочні комісії. Для офіційної Москви вигідніше було завищувати врожай в Україні.

Саме так і робив Ленін, посилаючись при цьому на Х.Раковського. На початку липня 1921 р. він написав: "...Урожай на Україні приблизно визначають (Раковський) в 550—650 мільйонів пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300 ($150 - 20 = 300$) на годівлю сім'ї і худоби, маємо остачу ($550 - 450 = 100$; $650 - 450 = 200$) в середньому близько 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голодних губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообміном + окремими реквізиціями з багатих на допомогу голодним) *повністю*"²⁴. Пропозицію Леніна на ранковому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1921 р. підтримав голова ЦСУ РСФРР М.Попов. Він оптимістично заявив, що Україні можна затвердити продподаток в 120 млн пудів. Цю цифру й було схвалено. Але присутні представники партійно-державного керівництва УСРР гостро заперечували.

За попереднім обговоренням хлібозаготовчих планів члени українського уряду Х.Раковський і М.Владимиров попереджали, що можна отримати не більше 80 млн пудів²⁵.

28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію Попова про підвищення податкових ставок в Україні перерахуванням врожайності за методикою ЦСУ РСФРР. Інформуючи Леніна про хід переговорів з українським більшовицьким центром, голова ЦСУ РСФРР повідомляв: відмова дана "з міркувань організаційних (розлад апарату) і політичних (бандитизм), бо за два-три дні до мого приїзду податкові ставки було повідомлено у повіти". Одночасно політбюро ЦК КП(б)У прийняло зустрічну пропозицію Попова — ввести підвищені ставки оподаткування за врожайністю понад 70 пудів. Крім того, за власною ініціативою було запропоновано "в основу податку, що стягується, прийняти пшеницю, що дасть збільшення на 25 % при збиранні іншими хлібами"²⁶. Але, як з'ясувалося 29 липня ранком, це теж не задовольнило політбюро ЦК РКП(б).

Попереджаючи розростання конфлікту з всеросійським центром, політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси. Воно надіслало до Москви таку телеграму: "Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю у повітах, Політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн пудів хліба реальних плюс 20 млн збору за податок і 10 млн пудів товарообміну"²⁷.

Такий крок задовольнив Леніна. На вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня ранкове рішення було скасовано і затверджено пропозицію

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

ЦК КП(б)У. Планове завдання визначалося у розмірі 117 млн пудів, або 42 % валового забору зернових. Воно також не відповідало реальному становищу, тому що валовий збір хлібів в Україні (із розрахунку 276,6 млн пудів) міг забезпечити лише мінімальні продовольчі потреби населення без урахування продподатку, фуражних і насінневих витрат — по 11 пудів зерна на рік на їдця^{27а}, але подальших поступок українські більшовики не домоглися.

Заради хлібопостачання Росії політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам підвищити ставки оподаткування “при пересуванні платників на 1—2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85—100 пудів з десятини”. Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: “Ставки для Запорізької, Донецької і Миколаївської губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській губ. залишити відкритими до отримання відомостей з місць, з отриманням таких питань вирішити тт. Раковському з Владимировим. Щодо Київської губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, останніх не змінювати. По відношенню повітів, де ставки волостям не повідомлені, питання тимчасово лишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву: там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не чіпаючи вже оголошених повітових ставок”²⁸.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П'ятьом неврожайним губерніям були виставлені фантастичні вимоги. У доповідній записці Раковського Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні від 15 січня 1922 р. зазначалося, що “...за кошторисом т. Попова Олександрівська (Запорізька. — О.М.) губ. повинна була дати 8679 тис. [пудів] продподатку, тоді як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пуд. хліба і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заручників, не могли зібрати 255 тис. пуд. хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж говорив Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання продподатку в Олександрівській губ. З Донецької губ. т. Попов пропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. пуд. З Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11 254 тис. пуд. хліба, вона дала всього 1040 тис. пуд. З Одеської губ. т. Попов вимагав 12 932 тис. пуд. хліба, а Одеська губ. дала всього 3890 тис. пуд. хліба. З Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пуд. хліба, вона дала 842 тис. пуд. хліба”²⁹.

Через нереальність виконання план продподатку неодноразово переглядався. Зокрема, восени 1921 р. він був зменшений до 95 млн, а на початку 1922 р. остаточно затверджений в обсязі 81,5 млн пудів. Фактично в республіці було зібрано 74,9 млн пудів зерна³⁰.

Відповідно до перегляду плану хлібозаготівель змінювалися і завдання щодо хлібопостачання Росії. Якщо 29 липня політбюро ЦК КП(б)У при обго-

воренні питання про продподаток прийняло таке рішення: “Ми за всяку ціну повинні дати Півночі 60 млн [пудів]”, то вже через місяць, 3 вересня, його переглянули на користь пропозиції заступника наркома продовольства РСФРР М.Фрумкіна: “Встановити кількість хліба, яку Україна зобов’язана дати Росії, щонайменше в 30 млн пудів навіть на шкоду власному постачанню”³¹.

І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. становив 35 млн пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній³².

Так, в одному із найневрожайніших у Миколаївській губернії Дніпровському повіті восени 1921 р. було заготовлено і вивезено для Криму, який у той час входив до складу Російської федерації, 3 млн пудів зерна. Проте навесні 1922 р., незважаючи на скрутне становище у повіті, його знову включили до плану допомоги неврожайним районам, хоча більша частина його населення голодувала. Неврожайна Одеська губернія вивезла до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова 58 тис. пудів зерна. Із голодуючого Олександрівська до Самари також прибув вагон продовольства³³. За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала — ані грошей, ані промислових товарів. Як згадувалося у доповідній записці Раковського Леніну від 28 січня 1921 р., товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано³⁴.

Грабіжницький характер хлібозаготівель викликав опір селян, основну форму якого становила економічна боротьба. Методи саботажу продподатку включали досить різноманітний арсенал: від небажання підписувати списки платників податку до несплати податкового завдання. Але в умовах адміністративного і військового тиску найпоширенішими були такі методи боротьби, як утаювання від оподаткування дійсних розмірів врожаю і земельних наділів з метою зменшення податкового тягаря. Щоб змусити селян розширити засів, продподаток стягувався не із засіяної, а з усієї площі ріллі. Це був суто репресивний захід, своєрідний батіг, яким “робітничо-селянський” уряд поганяв селян. Цілком зрозуміло, що селяни використовували будь-які можливості, щоб втаїти розміри земельних наділів, особливо малопродуктивні, і навіть відмовлялися від додаткової землі, що нарізалася їм у ході ліквідації поміщицького землеволодіння.

Намагаючись унеможливити приховування джерел оподаткування, політбюро ЦК КП(б)У 21 серпня 1921 р. встановило колективну відповідальність селян за утаювання землі³⁵. 3 вересня воно визнало свої заходи недостатньо ефективними і дозволило використовувати для примушування селян до сплати податку репресивні заходи, запозичені з часів продрозкладки. ВУЦВКу доручалося, по-перше, “дати директиву губвиконкомам та уповноваженим посилити роботу виїзних сесій ревтрибуналів, а де їх немає, — негайно організувати такі в небандитських повітах, причому трибунали повинні відкривати свої дії у випадках не тільки масових, але й поодиноких відмов від виконання продподатку”, по-друге, “запропонувати губвиконкомам повідомляти центру про села та волості, які вперто відмовляються від виконання податку або де особливо є частими форми місцевого бандитизму, спеціально

1. Голод 1921—1923 рр.: “генеральна репетиція” 1933-го

спрямовані проти збору продподатку, на предмет накладання на такі села і волості спеціальних засобів стягнення”³⁶.

Завдяки репресивному тиску продовольчі органи виявили 344 тис. десятин ріллі, яку селяни намагалися приховати від оподаткування. Ці землі становили п'яту частину наділів селян³⁷. Найбільший опір оподаткуванню чинився у неврожайних районах³⁸.

Якщо під час саботажу хлібозаготівель цілими селами та волостями застосовувався постій військ за рахунок селян, то невиконання окремими селянами продподатку каралося штрафом у розмірі від 1/5 до 1/10 ставки цього податку або арештом строком до двох тижнів. Коли адміністративні заходи не досягали мети, “злісні порушники”, які відмовлялися від виконання податку або утаювали врожай чи здавали неякісні продукти, відправлялися на примусові громадські роботи строком на місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна³⁹.

Як засвідчують повідомлення губернських податкових відділень та політзведення управлінь заготівель Наркомпроду, міра покарання “завзятих неплатників податку” встановлювалася залежно від ваги скоєного “злочину” строком від 6 місяців до 6 років тюремного ув'язнення⁴⁰. Зокрема, у донесенні, отриманому в жовтні 1921 р. із Катеринославської губернії, повідомлялося: “В с. Миколаївці 2-ю Криворізькою сесією [ревтрибуналу] розглянуто справу із звинувачення 24 громадян в ухиленні від сплати податку; частину звинувачених засуджено до умовного ув'язнення в концтраційний табір на два роки із сплатою полуторного податку; три особи — на один рік із ув'язненням в концтабір під варту”. В Таганрозькому повіті Донецької губернії “судили 25 осіб за злісне ухиляння від сплати податку, один — за підбурювання до несплати податку. В Шахтинському повіті розстріляно 4 особи за вбивство продпрацівників”⁴¹.

Не менш суворими були вироки за утаювання ріллі від оподаткування. Так, у Полтавській губернії ревтрибунали присудили до “конфіскації прихованої землі на користь маломісних господарств, а в окремих випадках — конфіскації майна тих, хто вперто приховує”. В Запорізькій губернії було засуджено 21 особу за “утаювання землі і невнесення продподатку на строк від трьох місяців до одного року з конфіскацією всього майна”⁴².

До кримінальної відповідальності за саботаж продподатку притягали не лише його неплатників, а також “продпрацівників” та інших осіб, які вважали хлібозаготівельну політику грабіжницькою. Так, у Володимирівській волості Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії трибунал у листопаді 1921 р. засудив “три посадові особи, які звинувачувалися у бездіяльності, — до двох років ув'язнення; одного чоловіка за агітацію проти продподатку — до трьох років ув'язнення”⁴³.

Однак у умовах терористичних методів хлібозаготівель більш типовими були випадки свавілля продпрацівників. Про це у доповідній записці Катеринославського губкому до ЦК КНС повідомлялося: “...Є випадки, коли продінспектори вимагають продподаток, хоча б такий (мається на увазі збіжжя. — О.М.) зовсім не вродився, примушують купувати, але сплатити або забирають [майно] на товарообмін в інших губерніях. Крім того, продінспектори вимагають сплатити млинам натурподаток, що належить з них за договором, —

150 пуд. у місяць, хоча через відсутність у населення хліба млин працює дві доби на місяць і навіть не розмелює загалом 150 пуд. на місяць”⁴⁴. Не дивує після цього реакція населення, яке заявляло, що продрозкладка набагато легша, ніж продподаток, бо тоді була встановлена норма споживання і брали переважно надлишки, а не примушували купувати для хлібозаготівлі.

Скаржники на свавілля продпрацівників замість захисту почасти зазнавали репресій. Відтак 30 вересня 1921 р. Українська економічна нарада прийняла постанову про неприпустимість арештів скаржників на неправильне оподаткування. Вона попереджувала: “... особи, винні у незаконних арештах, як ті, що не виконують постанов верховного органу Республіки, будуть віддаватися суду Ревтрибуналу”⁴⁵. Але одночасно у постанові підкреслювалося, що право оскарження не звільняє селян від виконання продподатку. Його стягнення продовжувалося до розгляду скарги виконкомом ради. Це невелике застереження перекручувало зміст постанови, оскільки в умовах розкладкової політики хлібозаготівель результат розгляду скарги на користь держави був заздалегідь відомий.

Лише навесні 1922 р. після завершення хлібозаготівель деякі з ув’язнених були амністовані. Однак владу турбувала не доля засуджених селян, а проблема попередження недосів зернових, який міг би перешкодити наступній податковій кампанії. За постановою ВУЦВК від 5 квітня 1922 р. “Про звільнення засуджених за невиконання продподатку”, амністії підлягали особи, які порушили податкове законодавство, крім засуджених за посадові злочини корисливого характеру, а також за контрреволюційну діяльність, до якої відносилися заклики не виконувати продподаток та чинити збройний опір хлібозаготівельним органам⁴⁶.

Такими були реалії повсякденності, “регламентовані” нормами радянського законодавства. Однак в умовах компартійної диктатури визначальними нормами стали не законодавчі акти, а інструкції і вказівки правлячої партії та розпорядження численних надзвичайних органів. Наприклад, Вознесенський особливий комітет за самочинним розпорядженням від 17 листопада 1921 р. поновив у “воєнно-комуністичному” варіанті колективну відповідальність (кругову поруку) селян за виконання хлібоздачі. У випадку невиконання він загрожував селянам заходами “соціального захисту”, а саме — розстрілом. Про це у тексті наказу повідомлялося: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 осіб заручників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, по закінченні терміну продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заручників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, незважаючи на цифри податку, який належить з господарств, на котрі пошириться колективна відповідальність, буде конфісковано”⁴⁷.

Надалі Особком, який діяв в одному із неврожайніших повітів Одеської губернії, вдався до інших надзвичайних заходів. Заради стягнення податку з голодуючих селян він порушив закон про комнезами, а саме: позбавив комнезамівців, що не сприяли податковим комісіям, допомоги за рахунок відра-

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

хувань із надходження продподатку. Так, у наказі Вознесенського повітового Особкому від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: “У випадку, якщо комнезаможники цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям. — *О.М.*) і ухиляються від виконання свого революційного обов’язку, позбавляти такі загалом отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави”⁴⁸.

Репресивні заходи, спрямовані проти селян, могли застосовуватися тільки за підтримки військової сили. Ще на початку 1921 р. голова російського уряду в записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати на Поволжі “молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків” і “розташувати ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні”⁴⁹. Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливо через повну дезорганізацію життя у Поволжі й стан залізниць. Селяни і без того залишали вражені посухою місця і прямували пішки до благодатніших місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г.Петровським⁵⁰. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомогти державі вилучити хліб в українських “ненажерливих багатих селян”. Потрібні були інші засоби.

Вождь більшовиків знов, хоча й в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М.Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: “Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений”⁵¹. Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку “негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру”⁵². Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київським військовим округом Й.Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення “продмобілізації” військових частин. Це засвідчувалося великою кількістю виділених для продроботи червоноармійців, а саме: до Волинської губернії — 800 багнетів, Подільської — крім багнетів, кінний корпус до 24 ескадронів, Київської — понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської — 2 тис. багнетів, до Кременчуцької — 200 багнетів. Командувач гарантував “подальше сприяння” до остаточного вилучення зерна⁵³.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготівельні робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу — понад 8 тис. осіб⁵⁴.

“Ефективність” дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом: “Поділяй і володарюй!” Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР⁵⁵.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель Наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання при цьому озброєних формувань породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: “Тиск і репресії продорганів, що посилюються з посиленням голоду, навіть у найблагополучніших волостях (Крутянській, Сарадинській, Писарівській), стають вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства, яка має певний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, ... які зловживають своїми повноваженнями. У Валегоцулівському р-ні були випадки побиття і погроз розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)”⁵⁶.

Щоб уникнути зайвих сутичок з селянством, власті намагалися вилучити сільськогосподарську продукцію руками самого селянства. Для більшої зацікавленості селянської бідноти в експропріації майна заможних вона надавала комнезамам певну частку реквізованих надходжень. Однак у випадку відмови комнезамів брати участь у реквізиціях хліба односельців до них самих, про що вже згадувалося на прикладі Вознесенського повіту, застосовувався терор голодом.

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, терору та репресій проти селян.

У 1922 р. в Україні врешті-решт було запроваджено продовольчий податок і заздалегідь створено резервний фонд допомоги селянським господарствам. Однак надмірні експортні потреби викликали урізування до мінімуму витратних статей у хлібному балансі республіки, причому їх скорочення здійснювалося за рахунок споживання сільського населення. Обрахування витрат, виходячи із занижених норм споживання зерна в селянських господарствах (13 пудів на рік на їдця та 5 пудів — на худобу), призвело до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення неврожайного регіону у 1922/23 р. Надалі, коли виявилось погіршення перспектив врожаю, хлібний баланс степових губерній зазнав певного коригування. Проте принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим⁵⁷.

1. Голод 1921—1923 рр.: “генеральна репетиція” 1933-го

Розміри продовольчої та насінневої позики, яка складала 9,6 млн пудів зернових і кукурудзи, не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн пудів, оскільки 13,5 млн пудів Україна віддала для продажу за кордонами СРСР ⁵⁸. Незацікавленість державної партії рятувати українських селян особливо яскраво проявилася у перший рік голодомору.

У 1921 р. катастрофічна посуха охопила великий регіон — Поволжя, Північний Кавказ, Південь України. Склалися об’єктивні обставини, за яких держава не могла одночасно задовольняти потреби всіх споживачів. Ними були: п’ятимільйонна Червона армія, “червоні столиці”, міське населення взагалі, сільське населення вражених посухою хліборобних регіонів. У цій ситуації Кремль виробив певну систему пріоритетів. На останньому місці в ній опинилися голодуючі селяни Півдня України.

ЦК Допгол ВУЦВК була зобов’язана організовувати збір коштів для регулярного забезпечення продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. — в УСРР ⁵⁹.

Захищаючи власні інтереси, центральна влада всіляко намагалася блокувати обережні спроби уряду УСРР заявити про український голод. Між тим для партійно-державного керівництва УСРР загроза небаченої посухи стала зрозумілою вже у червні 1921 р. Як згадував голова українського уряду Х.Раковський, 11 червня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося із його пропозицією зобов’язати губкоми партії щотижня надсилати статистичні дані про очікуваний врожай для з’ясування ситуації на місцях ⁶⁰.

Звістки, що надходили з місць, виявилися невтішними. Наприклад, Миколаївська губерньська військова нарада 18 червня повідомляла про неврожай та скрутне продовольче становище у губернії так: “Стан посівів у всій губернії безрадісний. В Миколаївському пов. у радіусі 60 верст навколо Миколаєва сходи загинули. Дещо краще в районах Нового Бугу і Привольного. Дуже постраждали від посухи й шкідників Дніпровський та Херсонський, де повний неврожай цілком визначився. Наближається до середнього врожай у Елисаветградському пов., де, однак, через відсутність дощів становище загрожуює погіршитися. Узгоджуючи стан засівів із передбачуваною сумою податку, необхідно констатувати, що визначену весною цифрою податку в 14 млн пудів доведеться звести щонайбільше до 5 млн пудів, причому доводиться зазначати, що земоргани вважають і цю цифру надмірною, наполягаючи на максимальних цифрах 3 млн пудів” ⁶¹.

Занепокоєний становищем на Півдні України, голова українського уряду запропонував Українській економічній нараді (УЕН) розглянути питання про допомогу неврожайним губерніям УСРР, оскільки розумів, що політбюро ЦК КП(б)У не наважиться прийняти необхідні українським голодуючим постанови без попереднього дозволу ЦК РКП(б) ⁶².

І він не помилявся. У серпні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання “Про кампанію щодо боротьби з голодом” прийняло резолюцію, яка не потребує коментарів: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засоба-

ми”⁶³. Після цього “з чисто політичних міркувань — не створювати паніки” українським ВУЦВКом була скасована постанова УЕН про посилку експертної комісії до неврожайних губерній⁶⁴.

“Братерська допомога хлібом” Україні від Росії виглядала б дивно, якби всі не знали, що українські селяни також вмирають від голоду. За такої ситуації, щоб мати більш-менш пристойний вигляд в очах світової і вітчизняної громадськості, керівникам правлячої партії треба було утаємничити голод на Півдні України. Так вони і зробили. Заборонили газетам висвітлювати становище у цьому регіоні та посилили обмеження на в’їзд іноземців у неврожайні українські губернії.

Проте продовольчі проблеми на Півдні України з кожним місяцем ускладнювалися. Місцеві органи закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами з вимогою допомоги уряду. На початку жовтня Ленін телеграфував місцевим органам влади, що в Донбас направлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам’яновугільну промисловість⁶⁵. Але хліб надходив на шахти, а не в села. Селянам Донеччини була надана сумнівна пільга — 22 вересня політбюро ЦК КП(б)У постановило: “Маючи на увазі надзвичайність випадку, дозволити замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною”⁶⁶.

Інші неврожайні губернії не отримали навіть такої поступки уряду, і місцева влада почала діяти на свій страх і ризик. Так, 20 жовтня 1921 р. Миколаївський губвиконком “через з’ясований неврожай, запропонував Опродкомгубу звільнити: Богоявленську, Водопойську, Воскресенську, Пересадівську, Тернівську, Анчикракську і Кузуруб-Байкушську волості від податку на зернопродукти, сіно та солому, за умови стягання податку з окремих господарств, що мають запаси, для чого райпродкомісіям скласти терміново списки таких господарств”⁶⁷.

Під тиском місцевих органів влади Раковський вдруге запропонував УЕР розглянути питання про державну допомогу неврожайним губерніям УСРР. 14 листопада за його пропозицією УЕР постановила: “Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в обсязі 6 млн пудів, з них: 1,5 млн продовольчої допомоги, 1 млн насінневої позички, 500 тис. пудів з відрахувань від продподатку.

Асигнувати позику не менш ніж в 75 млрд [крб.]. Селянам неврожайних губерній, що її потребують: на закупівлю насіннєвого хліба, не менш 1 млн пуд., а також не менш 1,5 млн пудів хліба для голодуючих селян неврожайних губерній.

Продовольчу допомогу в 1,5 млн пудів розподілити таким чином: 800 тис. пудів — Запорізькій губ., 350 тис. — Катеринославській губ. і 350 — Донецькій губ.

... Запропонувати Наркомзему і Наркомпроду розробити в тиждень строк програму попередніх робіт для з’ясування потреб Запорізької, Катеринославської і Донецької губ., а також план і строк розподілення хліба у вказаних губерніях”⁶⁸.

Однак, як згадував Раковський у раніше цитованому листі до голови Раднаркому РСФРР Леніна від 25 січня 1922 р.: “По відношенню до насіннєвих потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбайливість. Олександрівській губ. було обіцяно з 1 листопада видавати по 90 вагонів

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

хліба для голодуючих [щомісячно], між тим як за 3 місяці — листопад, грудень, січень — було перекинуто всього 44 вагони. Це відбулося тому, що ми в першу чергу мали на увазі Радянську Росію і Донбас”⁶⁹.

Не краща ситуація з отриманням продовольчої допомоги складалася і в інших неврожайних місцевостях. Голова Маріупольського губвиконкому Донецької губернії з відчаєм писав до ЦВК у грудні 1921 р.: «Позбавлені абсолютно якої б то не було допомоги від органів Радянської влади ... ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський адміністративний Всеросійський центр, у ЦВК: “Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вмираючий, спустошений голодом край?”⁷⁰».

У грудні 1921 р. масова смертність у південних губерніях УСРР змусила нарешті дисциплінованих українських більшовиків виступити проти політики партійного центру на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У. Ініціативу з цього питання виявив М.Скрипник — один з найавторитетніших діячів КП(б)У. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив Раковський, він *заявив*: “Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не наслідувалися казати, що у нас в нашій благодатній Україні голод”⁷¹. Після промови Скрипника ЦК КП(б)У наважився доповнити порядок денний партійної конференції спеціальною доповіддю “Голод і засівна кампанія”, з якою виступив нарком земельних справ Д.Мануїльський, котрий вперше поставив знак рівності між жахливим станом на Поволжі й на Півдні України.

За доповіддю Мануїльського конференція прийняла постанову, яка визначала “державну допомогу неврожайним губерніям України (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) в розмірі 6 млн пудів, з них 1,5 млн — проддопомоги, 1 млн — з поверненої насінневої позички, даної селянам у 1920/21 р., 500 тис. пудів — вирахування з продподатку в насінневий фонд неможливих, 1 млн позички з поверненням у насінневий фонд, для чого асигнувати 75 млрд карбованців, і 2 млн пудів на продаж селянам, асигнувавши для цього відповідну суму. Проддопомогу 1,5 млн пудів розподілити між вказаними губерніями в такій пропорції: 800 тис. пудів — Запорізькій губ., 350 тис. — Катеринославщині і 350 тис. пудів — Донбасу.

Вважати, що 1,5 млн пудів проддопомоги покривається з наявного і того, що має надійти, продподатку в його частині, яка становить фонд комнезамів...”⁷².

Після цієї постанови ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність голоду в Україні й більше не заперечував проти спрямування частини її продовольчих ресурсів до голодуючих місцевостей. Але йшлося про обмежену частину, що засвідчує, наприклад, постанова УЕР про допомогу голодуючим Запорізької губернії від 23 грудня 1921 р.: “Прийняти до відома заяву т. Володимирова про те, що Наркомпродом доведено до відома Москви про необхідність з метою надання справжньої допомоги голодуючим України звільнити Київську губ. від нарядів для РСФРР і що з боку Москви з даного питання протесту не надійшло. Прикріпити Запорізьку губ. для задоволення її продовольчих і насінневих потреб до Київської губ. Підтвердити розпорядження, яке дано Наркомпродом Кременчуцькому опродкомарму (особлива продовольча ко-

місія з постачання Червоної армії. — О.М.) про відправку у дводенний строк одного маршруту хліба Запорізькому губкомдопголоду і в грудні — не менше трьох маршрутів насінневого матеріалу. Запропонувати Наркомпроду дати Київському опродкомгубу за рахунок нарядів РСФРР і зверху трьох маршрутів Донбасу хоча б одного маршруту на адресу Запорізькій губ.”⁷³

Ця постанова була першим кроком у реалізації плану допомоги голодуючим УСРР, який УЕР на початку грудня 1921 р. доручила розробити Наркомзему і Наркомпроду УСРР. Однак рішення УЕР мало відомчий характер і його виконання цілком залежало від позиції Москви.

Питання про голод в Україні перед широкою громадськістю було поставлено на VI Всеукраїнському з'їзді рад, який проходив після завершення партійної конференції. Але необхідність допомогти голодуючим розглядалася лише в контексті підготовки до ярої сівби. З'їзд обмежився ухваленням резолюції VI Всеукраїнської конференції, підтвердженої постановою уряду УСРР про надання селянству неврожайних українських губерній державної насінневої допомоги в 2,5 млн пудів зерна. Крім того, у декларації з'їзду про голод і насінневу кампанію йшлося “про надання 2 млн пудів насінневого матеріалу для продажу господарям за пільговими цінами, що не перевищує вартості державної заготівлі”⁷⁴.

Про державну продовольчу допомогу неврожайним місцевостям на з'їзді не йшлося. На харчові й насінневі потреби українського голодуючого селянства, за постановою VI Всеукраїнського з'їзду КП(б)У, пропонувалося передати зернові фонди комітетів незаможних селян. Але до того часу вони були значною мірою вичерпані пожертвами для голодуючих РСФРР. Ще на початку вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало використати ці фонди для допомоги голодуючим України. Але відомо, що у той час всі пожертви йшли за однією адресою — у неврожайні губернії РСФРР.

Силами селянської взаємодопомоги через внутрішні селянські позики планувалося й фуражне забезпечення неврожайних селянських господарств.

Питання щодо продовольчої допомоги українським губерніям було вперше порушено на Всеукраїнському з'їзді комітетів і комісій допомоги голодуючим, який передував республіканському з'їзду рад. Делегати з'їзду висловилися за необхідність регулярного продовольчого забезпечення голодуючих не тільки в Росії, а й в Україні. Проте резолюції з'їзду не мали необхідної чинності без ухвали Всеросійським з'їздом і затвердження урядом УСРР.

Український Раднарком 14 січня 1922 р. прийняв давноочікувану постанову про визнання неврожайних губерній УСРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні й доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол ВУЦВК вжити заходів, щоб у пресі з'явилося “побільше відомостей про голод на Півдні України”⁷⁵.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих було віднесено лише Запорізьку й Донецьку губернії повністю, а крім них — Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської; Одеський, частину Тираспільського і Вознесенського — Одеської; Катеринославський і Новомосковський — Катеринославської; Костянтиноградський і Кобиляцький — Полтавської. Проте звіт Центральної комісії допомоги голо-

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

дуючим при ВУЦВК, який було видано окремою книгою до VII Всеукраїнського з'їзду Рад, містить інформацію про значний дефіцит у всіх повітах південних губерній.

Карта чистого збору хлібів (залишки після задоволення насіннєвих потреб) у повітах України з розрахунку на душу сільського населення показує, що у 21 повіті степових губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали й посіяного зерна. У 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів становив від 0,5 до 5 пудів на душу. Отже, третина тогочасної території України позначалася на карті як голодний район.

Як райони без лишків урожаю позначені 25 повітів Наддніпрянщини. Чистий збір хлібів там становив від 5 до 10 пудів на душу. Тут селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулого врожаю і сплачуючи продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали власний продовольчий запас.

Більш-менш сприятливими виявилися 46 повітів Лівобережжя і Правобережжя з чистим збором більше 10 пудів на душу сільського населення. Вони мали незначні зернові надлишки, але їх не вистачало для одночасної підтримки російських і українських голодуючих ⁷⁶. Вибір було зроблено, проте не на користь останніх.

Офіційне визнання голоду на Півдні України виявилось багато в чому декларативним не тільки тому, що не всі неврожайні місцевості набули статусу голодуючих, а й тому, що навіть ті губернії, які його набули, не отримали пільг, котрі надавалися голодуючим місцевостям РСФРР.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні й не звільнялися від сплати податку, як це було у РСФРР. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку аж до його повного скасування, заміняти натуральний податок грошима, але виключно за пропозицією продовольчих органів, які цілкомитов підпорядковувалися російському Наркомпроду ⁷⁷. Проте центральні органи влади не поспішали зі скасуванням у неврожайних місцевостях практики застосування продрозкладки.

“Наркомпродівська мітла” продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Про типову ситуацію у розв'язанні питання щодо скасування продподатку у неврожайних місцевостях і оголошення їх голодуючими свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦВКом клопотання Кременчуцького губвиконкому про визнання неврожайних волостей губернії голодуючими. 16 березня всупереч черговій відмові Петровського президія губвиконкому наважилася це зробити самочинно, але голова виконкому згодом повідомляв ВУЦВК: “...Заслухав доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту в зв'язку з неврожаєм, що його вразив, і про факти масового поїдання кішок, падла мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської та Верблюзької і, беручи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до Олександрівського пов., [президія губвиконкому] по-

становила вищеназвані повіти оголосити голодуючими й категорично просить вашого підтвердження”⁷⁸.

Навіть така обтяжена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М.Фрунзе, у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському повіті (Одещина). З місця події він скаржився Раковському: “Становище посівної кампанії ... викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуті на завершення продкампанії, за якою ще залишається добрати дещо більше 20 тис. пуд. Між тим наявних ресурсів вже не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів і представників губерньського центру, які спостерігають за проведенням продкампанії, призведе до зриву посівної. Проблема потребує негайного розв’язання”⁷⁹.

Відчувається, що автор цього послання щиро стурбований. Разом з тим війська, які збирали продподаток відпрацьованими методами продрозкладки на голодному Півдні України, були його військами. Перебуваючи на вершині військової влади, уславлений полководець попри сумніви підкорявся залізній партійній дисципліні.

Продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для врятування населення Поволжя і при оцінці продовольчого становища губерній самої України вони майже не звертали уваги на факти голодування населення. Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку губернія проголошувалася у тяжкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався тим самим темпом, що й раніше, але йшов уже на внутрішні губерньські потреби. Однак після тривалих клопотань місцевих органів влади губернія оголошувалася голодуючою і тільки тоді податкове завдання скасовувалося. “Сумний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відзвичаїти нас від оцінки голоду під кутом зору продподатку”, — підсумовував у червні 1922 р. трагічні торішні помилки секретар ЦК Допгол ВУЦВК М.Сирота⁸⁰.

Зерно, зібране в урожайних українських губерніях, терміново вивозилося до Російської Федерації. Коли ж на початку 1922 р., за обережним висловом ЦК РКП(б), виникли “деякі непорозуміння між РСФРР та УСРР” з цього питання, російський компартійний центр вжив надзвичайних заходів щодо усунення сепаратизму в українському Наркомпроді. Він, по-перше, вдався до кадрових пересувань, замінив керівників, які наважилися на обговорення директиви центрального уряду, безкомпромісними виконавцями, спроможними без найменшого докору совісті виконувати всі розпорядження Кремля. І, зокрема, призначив на посаду наркома продовольства УСРР І.Лобачова замість опального Владимирова, а його заступником — М.Кальмановича. По-друге, провів за проектом наркома продовольства РСФРР Брюханова реорганізацію діяльності українського Наркомпроду з метою підпорядкування російському наркомату. По-третє, вжив термінових заходів щодо вивозу 8 млн пудів українського хліба до Російської федерації, відповідальність за

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

здійснення яких покладалося, крім новопризначеного наркома продовольства УСРР, на інших мобілізованих в Україну членів колегії Наркомпроду РСФРР — М.Фрумкіна, І.Хлоплянкіна, Любовича і Герштейна (останні два — до хлібних українських губерній Волині та Поділля)⁸¹.

Після виконання постанови ЦК РКП(б) від 18 лютого 1922 р. перспективи державного продовольчого постачання в Україні виявилися кепськими. Але голодуючі селяни, які складали 80 % населення республіки, все одно не могли розраховувати на допомогу із державного продовольчого фонду. Більш того, уряд вперто відмовляв голодуючим України в дозволі на закупівлю зерна у врожайних місцевостях до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії (19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлі хліба голодуючим Киргизької (пізніше Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губерній РСФРР. — *О.М.*)⁸². Їм залишалося сподіватися виключно на позабюджетні кошти з фонду допомоги голодуючим (Допгол), який досі (у врожайних губерніях) призначався для врятування поволзьких голодуючих. Лише в 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК (ЦК Допгол ВУЦВК) отримала довгоочікуваний дозвіл на використання частки своїх фондів для потреби українських голодуючих. На неї навісили зобов'язання постачати 1108 тис. голодуючих в РСФРР поряд із 632 тис. — в УСРР⁸³.

Однак плани постачання голодуючих України постійно зривалися і продовольство надходило із запізненням та не у повному розмірі. Це засвідчують численні скарги місцевих комісій допомоги голодуючим із неврожайних українських губерній до Центральної комісії.

Становище на Півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. “Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування. Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з пропускною спроможністю 2 тис. осіб щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, де немає коней. Затримка і незастосування [необхідних. — *О.М.*] заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляй-пільському пов.”, — писав 25 січня 1922 р. у ЦК Допгол ВУЦВК голова Гуляй-пільського повітового виконкому⁸⁴.

Жахливу картину голодного лиха відтворює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВК від 30 січня 1922 р.: “Голод в Донбасі набрав у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч осіб. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зернини. Просимо ваших екстрених розпоряджень про негайне надсилання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду”⁸⁵.

Відчаєм і безвихіддю просякнуті рядки повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей Центральній комісії при ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: “Перед губрадзахдітом (Губернською радою захисту дітей. — *О.М.*) надзвичайно тяжкі перспективи... Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве досягає на сьогодні 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за груд-

невим і січневим нарядами, отримано замість 100 вагонів, що було потрібно, тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої з метою отримання продовольства прикріплена Катеринославська губ., майже зовсім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додаються, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення за січень місяць. У цілому за січень задоволено всього тільки 7 % загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення”⁸⁶. І це у губерніях, включених до урядової програми допомоги голодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть надії на порятунок. “У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з'ясовується близько 111 тис. голодуючих дітей, і для того, щоб їх забезпечити за нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис. пудів хліба; але в розпорядженні комісії є всього 31 тис.”, — повідомляв у Центральну комісію допомоги голодуючим уповноважений Одеської губкомісії Допгол 6 січня 1922 р. Не розраховуючи на державну допомогу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних губерніях, надання позички на організацію громадських робіт для забезпечення якоюсь платнею голодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки в її межах. Відповідь пригломшувала: уряд зобов'язав Одещину надіслати 33 тис. пудів до Запоріжжя⁸⁷.

Одноденна газета “Підсумки і завдання Одеського губкому допомоги голодуючим” від 1 вересня 1922 р. повідомляла про виконання цього завдання: “Губкомдопгол спрямував продовольство і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пудів”. Але така допомога була мізерною.

Хоча кількість голодуючих у степових губерніях України зростала, центральний уряд продовжував викачувати їхні продовольчі ресурси. Як зазначалося у записці секретаря ЦК Допгол ВУЦВК М.Сироти від 28 червня 1922 р. “Про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губ.”, допомога голодуючим в Україні відзначалася специфікою — до березня вся лінія боротьби з голодом в Україні може бути охарактеризована як “поволзька”, однак фактично така ситуація зберігалася до літа 1922 р. Хоча перші безкоштовні їдальні громадського харчування Українського Червоного Хреста (УЧХ) були утворені в голодуючих Катеринославській, Запорізькій і Донецькій губерніях ще у лютому 1922 р., вони забезпечували 1 % тих, хто потребував допомоги. У травні мережа безкоштовного громадського харчування збільшилася. В їдальнях УЧХ харчувалося до 10 % голодуючих. У той же час частка тих, хто отримував державну продовольчу допомогу в Поволжі, досягала від 60 до 80 %. Злиденність ресурсів допомоги голодуючим в Україні визначала відсоток тих, хто харчується.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярої сівби, оскільки, як вказував М.Сирота, недостатнє постачання голодуючих губерній УСРР спричинило “надзвичайну смертність серед продуктивного населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло здійснити засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отже, скорочення засівплощ”⁸⁸.

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

Лише 16 травня 1922 р. голова українського Центрального виконавчого комітету Петровський звернувся з клопотанням до Центральної комісії допомоги голодуючим РСФРР, щоб дозволили припинити допомогу неврожайним місцевостям РСФРР. “Відповідно до вашої статті про голод в Росії, — писав він члену ЦК Допгол ВЦВК О.Винокурову в листі від 16 травня, — є перелом у кращій бік. На Україні — навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса поширюються, в робітничих районах йде вимирання робітників великої індустрії — в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На 1 квітня голодуючих 3 млн. Допомога в більшості — 1/8 фунта хліба — надається лише 15 %. Прошу повної згоди на залишення всіх добровільних зборів на Україні і заборону вивезення наркомпродівських вантажів у Москву, залишення ресурсів компроду в Україні”. Однак цей запит залишився без очікуваної урядом України відповіді.

24 травня Г.Петровський знову звернувся до Москви, але вже безпосередньо до ВЦВК. На цей раз він ретельно обґрунтував своє прохання довідками про катастрофічне посилення голоду на Півдні України і невідповідність державної допомоги чисельності голодуючих: “За даними, що є на 1 травня у п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській, налічується 3 709 556 голодуючих, що становить близько 35 % усього населення вказаних губерній. Процент голодуючих, за даними губерній, коливається, знижуючись до 22 % по Донецькій губ. і підіймаючись вище 75 % — по Запорізькій. Близько 40 % усього голодуючого населення становлять діти. Кількість потребуючих допомоги досягає по всій Україні 6 млн 600 тис. осіб. Розмір допомоги, яку отримує населення голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5 % всього голодуючого населення, коливаючись між 4,2 % в Миколаївській губ. і 15,4 % — по Донецькій губ.”⁸⁹.

Обурений ігноруванням попереднього клопотання про припинення вивозу українського зерна в РСФРР, Петровський вказав на факти упередженого ставлення центрального керівництва щодо голодуючих УСРР: “Маючи своє Поволжя, Україна з початку кампанії по 1 травня надіслала в голодгубернії РСФРР, що прикріплені до неї, 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким надіслала всього 232 вагони. Такий стан зберігається і до цього часу”⁹⁰, — підбивав сумні підсумки виконання вказівок центрального уряду голова ВУЦВК.

Фактично звинувативши центральне керівництво у причетності до голоду в Україні, він вже просив не тільки залишити в республіці надходження з кампанії допомоги голодуючим, а й асигнувати кошти із центрального бюджету на боротьбу з голодом та епідеміями. Намагаючись вплинути на центральний уряд, ВУЦВК зважився на крайній крок. На травневій сесії він без дозволу з Москви розголосив цю вимогу голови ВУЦВК, але так і не наважився на самочинне припинення вивозу продовольства в РСФРР.

Рішення сесії стало підставою для повторного звернення Петровського до ВЦВК. Але у листі від 1 червня він вже не просив, а наполягав: по-перше, на залишенні у республіці всіх коштів, що були зібрані відповідно загальногромадянському податку на боротьбу з голодом, по-друге, на збільшенні до 15 % частки України у придбанні хліба за церковні цінності і, по-третє, на

збільшенні відшкодувань грошових коштів УСРР. Крім того, вказуючи “на становище робітників України, що особливо погіршувалося, і про приєднання з метою допомоги до України Криму”, він просив “про відміну обов’язків щодо вивозу хліба в РСФРР”. Зрозуміло, що ВЦВК не міг залишити поза увагою вимоги законодавчого органу УСРР. До того ж продресурси України були майже повністю вичерпані у червні 1922 р. Тому Україна була відкріплена від продовольчого постачання Поволжя.

Після цього запізненого рішення допомога голодуючим України різко зросла. Якщо до травня 1922 р. в неврожайні райони надійшло 207 вагонів продовольства (17 % продмаршрутів, надісланих у неврожайні райони радянських республік), то з травня по серпень 1922 р. — 1448. Загалом розмір продовольчої допомоги голодуючим УСРР за рахунок республіканських коштів становив близько 1,8 млн пудів⁹¹. Однак ця допомога не покривала потреби хліба в українських губерніях.

На 1 вересня 1922 р. продовольчу допомогу за рахунок фонду Допгол отримувало 425,6 тис. осіб. Ще 1,8 млн забезпечували іноземні благодійницькі організації. Отже, роль закордонних організацій у допомозі українським селянам була вирішальною. Проте через перепони кремлівської влади вони розгорнули діяльність в Україні на півроку пізніше, ніж в Російській Федерації.

Партійно-державні органи намагалися спрямувати допомогу благодійних закордонних організацій виключно у неврожайні губернії РСФРР. За таких умов члени українського уряду, які не наважувалися на відкритий конфлікт з владою, намагалися діяти обхідним шляхом. 21 жовтня 1921 р. народний комісар земельних справ УСРР Д.Мануїльський та Всеукраїнське агрономічне товариство запросили представника Американської адміністрації допомоги (АРА) в Росії Розена прибути в Харків “для участі в нараді по розробці плану обсіменіння посушливих районів України та ввозу насіння з Америки”.

Однак цій пропозиції не судилося здійснитися, оскільки на тиждень раніше, 15 жовтня 1921 р., ВЦВК передбачливо прийняв постанову про заборону безпосередніх зносин урядових закладів з АРА поза повноважним представником уряду РСФРР при закордонних організаціях допомоги А.Ейдуком. На її підставі повпред РСФРР звинуватив Наркомзем УСРР у порушенні радянського законодавства і категорично заборонив в’їзд Розена в Україну⁹².

Тільки на початку 1922 р., коли на Півдні почали масово помирати селяни, завіса мовчання була знята, і “незалежній” Україні дозволили укласти з АРА угоду, аналогічну укладеній Росією в серпні 1921 р.

Взаємовідносини Харкова і Москви у критичній ситуації, коли від голоду гинули десятки тисяч селян України, вичерпно характеризує такий уривок з листа Раковського до Леніна: “Україна не робила будь-якого звернення за допомогою до Росії або закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні, та й то після того, як вони самі полізли туди із згоди РСФРР”⁹³. Знаючи ставлення вождя більшовиків до надання допомоги “імперіалістичною буржуазією”, Раковський обрав відповідну лексику.

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

Зловмисну інформаційну блокаду голодуючих України першими прорвали меноніти США, Канади й Нідерландів. Хоч ця протестантська община проповідувала смиренність, вона не могла допустити голодної смерті своїх братів за вірою, що мешкали в Запорізькій та Миколаївській губерніях. Міжнародні менонітські організації звернулися до Раковського з настійною вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні пункти. У жовтні 1921 р. Раковський уклав з ними відповідну угоду від імені уряду УСРР. Але реалізувати цю угоду меноніти відразу не змогли. В Україну їх не пускали до березня 1922 р.

У грудні 1921 р. Раковський уклав угоду з місією Нансена, а в січні 1922 р. — з АРА про поширення на території Української СРР усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями російським голодуючим. Та лише у травні 1922 р. АРА і місія Нансена розгорнули свою діяльність в Україні. До цього часу їм чинили різні перепони з метою зосередження допомоги у Російській Федерації⁹⁴.

Центральна комісія допомоги голодуючим при ВЦВК 15 лютого 1922 р. прийняла рішення “... просити АРА через т. Ейдука зосередити свої ресурси у Поволжі, не розкидаючи апарат харчування по інших районах РСФРР”. Тут йшлося і про Україну. Це засвідчує лист радника повноважного представника УСРР у Москві голови ВУЦВК Петровського від 9 березня 1922 р.: “...відповідно до постанови ЦК РКП(б) ЦК Допголоду постановив не розширяти межі роботи АРА поза Поволжям, так що на цьому ґрунті т. Ейдук не дозволяє підготовчих робіт для допомоги АРА на Україні. Необхідно ЦК Допголоду УСРР опротестувати в ЦК РКП постанову ЦК Допголоду РСФРР, у протилежному випадку допомога АРА для України буде припинена”⁹⁵.

Проте й українська влада не поспішала із сприянням діяльності американської адміністрації в Україні. На бездіяльність і бюрократизм місцевих чиновників скаржився наркому землеробства УСРР Д.Мануїльському представник директора АРА в Україні Філіп Матюс. “Я приїхав у Харків 15-го грудня 1921 р., з того часу доклав усіх своїх зусиль для того, щоб розпочати надання допомоги голодуючим. ... І хоча я неодноразово звертався із закликом з цього приводу до пана Раковського — голови Ради міністрів України і до секретаря українського Центрального комітету [КП(б)У], і до голови Харківського виконавчого комітету, мені не було надано будь-якого сприяння у цій справі. Незважаючи на угоду, підписану Україною і Американською адміністрацією допомоги, урядові чиновники дали мені багато обіцянок, але жодних наслідків до цього часу немає”, — писав він у листі від 28 січня 1921 р. Розгадка виявилася простою. Москва ще не підтвердила угоди українського уряду⁹⁶.

Після узгодження між центральною і республіканською владами питання про діяльність іноземних організацій в Україні українські голодуючі врешті-решт отримали довгоочікувану допомогу. Але вона, насамперед через значну затримку, не була рівноцінною тій, що надавалася голодуючим РСФРР; а по-друге, не всі іноземні організації були допущені в РСФРР. Як це не дивно, поряд з “націоналістичним” комітетом М.Грушевського, котрий у Відні виявив готовність допомогти Україні, не був допущений до цієї акції і Міжробдоп (Міжнародна робітнича допомога). До осені 1922 р. його вантажі відправлялися лише у неврожайні місцевості РСФРР⁹⁷.

Недостатню увагу центрального уряду щодо українських голодуючих засвідчує лист секретаря Донецького губкому Е. Квірінга від 21 червня 1922 р. до ЦК КП(б)У, ЦК Допгол ВУЦВК та ЦК Робдопгол (Центральної робітничої комісії допомоги голодуючим) Південбюро ВЦРПС. «...За повідомленнями ЦК Допгол, в Донбасі повинен був діяти Нансен. Де ж він? Чи ЦК Допгол гадає, що в Донбасі недостатньо потрібна допомога? Ми ставимо зараз як термінове завдання необхідність відкриття їдалень для дітей робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви знаходяться в гірших матеріальних умовах, ніж робітники Донбасу, а між тим, за кореспонденцією у “Правді”, в усіх районах Москви АРА відкрила їдальні для дітей робітників»⁹⁸.

Більше того, російський уряд намагався припинити іноземну допомогу голодуючим України і спрямувати її на користь голодуючих РСФРР. За повідомленнями від 13 липня 1922 р. голови української місії у Німеччині В.Ауссема до ЦК Допгол ВУЦВК, НКЗС та ЦК КП(б)У члени російської делегації на Міжнародному з'їзді комітетів і комісій Допгол А.Ейдук, П.Смідович та М.Крестинський блокували інформацію про голод в Україні: «Перша доповідь т. Смідовича містила загальні відомості про стан в голодному районі, причому цифри, що ним наводилися, стосувалися майже виключно Поволжя і жодним словом не згадувалося про Україну, хоча на розпорядчому засіданні закордонної делегації 4-го ц. м., про яке ми Вам писали, на наші домагання про співдовідь т. Ейдук заперечив, що ніякої доповіді про Україну не потрібно, тому що Смідович, мовляв, має більше даних і відомостей, ніж “Ауссем і Калюжний разом”, і що він, безумовно, в своїй доповіді висвітлить становище у всіх частинах республіки. Наступна доповідь т. Ейдука торкалася діяльності закордонних комітетів і організацій, причому само собою ані словом не згадувалося про роботу на Україні»⁹⁹.

Тільки завдяки зусиллям представників України на цьому форумі світова громадськість дізналася про страхітливе становище на Півдні України і необхідність допомоги його населенню.

Після закінчення роботи з'їзду уряд уклав ряд нових угод з іноземними організаціями, зокрема, про спільну боротьбу з епідеміями — із французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, з Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американською організацією “Форвардс” та Міжробдопом (Міжнародною організацією робітничої допомоги). Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з Американським-єврейським об'єднаним розподільним комітетом (“Джойнт”), який вийшов із складу АРА. В 1923 р. Раднарком УСРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям¹⁰⁰.

З осені іноземні благодійницькі організації намагалися надати допомогу на розвиток виробництва, оскільки Москва офіційно оголосила, що врожай майже повністю поклав край голоду. Але це була чергова облуда російського уряду, зацікавленого у поновленні хлібного експорту заради відбудови господарства та зміцнення більшовицького режиму.

Наслідки обстеження голодуючих районів, завчасно проведеного українським урядом у червні 1922 р., дали підставу бити на сполох, коли там отримали постанову ВЦВК про ліквідацію Допгол і організацію Наслідгол (Комісії

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

для боротьби з наслідками голоду. — *О.М.*). Екстрено зібравшись на нараду, представники голодуючих губерній вирішили довести до відома центральної влади, “що на Україні голод не минув і що нам доводиться боротись не з наслідками, а із справжнім голодом”, а для збереження продовольчої допомоги голодуючим “з’ясувати ресурси на майбутнє всіх іноземних організацій та укласти [з ними відповідні] договори”. Незважаючи на підтримку українського уряду, ініціатива неврожайних місцевостей була придушена компартійним центром.

Постфактум намагаючись вибачитися за український сепаратизм на з’їзді уповноважених повноважного представництва РСФРР і УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим (17—18 вересня 1922 р.) представник України Башкович заявив: “Ми тоді не відчували того політичного становища, яким керувалися тут, у Москві. Ми вважали, що очі заплющувати не можна, що деякі райони України цього року в набагато гіршому становищі, ніж у минулому, і тому не можна говорити тут у нас про ліквідацію голоду і, керуючись цим, український уряд зазначив, що Допгол не можна ліквідувати. Але я вважаю, що вдасться ліквідацію Допгол провести безболісно” ¹⁰¹. І цим передбаченням, безумовно, судилося здійснитись...

Шалений опір голодуючих українських місцевостей викликала й заява уряду РСФРР про поновлення хлібного експорту, перерваного війною. Заборонити його вимагали навіть окремі радянські працівники. Так, газета “Канадійський фармер” надрукувала засекречений ВЦВК текст виступу делегата з Миколаївщини — робітника, комуніста Романчука на пленумі цього комітету із засудженням проекту Наркомпроду РСФРР щодо поновлення хлібного експорту: “Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомилися з сим проектом, він лише викликав у нас веселий настрій... Я не знаю, може бути, в ситій Москві можна писати проект про вивіз [збіжжя], але в нас, на колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серйозно говорити про се, але, я би казав, навіть небезпечно питати про се думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних на нашому колись багатому полудні... Проект про хлібний вивіз, що був одержаний нами перед виборами в совіти, дуже й дуже причинився до провалу нашої партії на виборах по цілому полудню Росії і на Україні... Робітники і матроси Миколаєва формували цей проект як крадіж останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів... Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елеваторів, треба було подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти Комісаріат харчових справ, очевидно, не вмів. Від імені робітників Олександрійського (залізничного. — *О.М.*) вузла, катеринославських (залізничних. — *О.М.*) майстерень, маріупольського і миколаївського портів заявляю, що про жоден вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайності” ¹⁰².

Протест делегата голодуючої Миколаївщини проти поновлення хлібного експорту радянські керівники проігнорували. Проте його застереження щодо загрози опозиційних виступів були взяті до уваги. Перед початком експорт-

ної кампанії 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило “заборонити у пресі довідки по експорту, що існує (цифри, факти і т.п.), допускаючи теоретичну дискусію”¹⁰³. Проте втаємничити цю інформацію було неможливо, особливо від тих, хто здійснював експортні перевезення.

У березні 1923 р. залізничники південно-західних залізниць спробували блокувати хлібний експорт. За повідомленням канадської газети “Український голос” від 18 березня 1923 р., вони намагалися зупинити рух трьох поїздів, що направлялися в Одесу для вивезення збіжжя за кордон. Щоб придушити опір залізничників, було надіслано спеціалізовані військові формування — залізничні батальйони, однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення змінив напрям пересування потягів і спрямував їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими оголосили залізничники південних шляхів¹⁰⁴. Проте ні страйки залізничників, ні протест представників голодуючих біля радянських органів не змогли запобігти хлібному експорту.

Всупереч клопотанням мешканців неврожайних місцевостей центральна влада припинила і кампанію допомоги голодуючим. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК була реорганізована в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Безкоштовні їдальні громадського харчування були закриті, за винятком незначної кількості для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Селяни почали отримувати допомогу у вигляді позики: продовольчої — загальною сумою 5,8 млн пудів зерна та насінневої — ще 4,2 млн пудів¹⁰⁵. Однак її розмір не зміг покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, який складав не менше 20 млн пудів¹⁰⁶.

Діяльність всесоюзного уряду, який робив усе можливе для порятунку Поволжя і викачував зерно з голодуючого Півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали “куркульським” або “політичним” бандитизмом. Після завершення війни з Польщею й ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Російської федерації Л.Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М.Фрунзе, повністю зосередитися на розгромі повстанців. “Очищення України від бандитизму, — вказувалось у директиві Реввійськради, — і тим самим забезпечення в ній стабільного режиму є питанням життя і смерті для Радянської Федерації та її міжнародного становища”¹⁰⁷.

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбоєздатнішими частинами Червоної армії протистояли повстанському рухові селян, який широкою повинню розливався у багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з’їзду рад, за цей рік було зроблено у справі замирення села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з’явилося з повинною і було амністовано — 162. Більша частина тих, хто з’явився з повинною, припадає на другу половину року.

**1. Голод 1921—1923 рр.:
“генеральна репетиція” 1933-го**

Радянська історіографія стверджує, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули переваги нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконаливіше звучить версія, яка випливає з досвіду боротьби найвідомішого отамана — “батька” Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньова-

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

ними частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрозького повіту, де обговорювалося одне питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? “Батько” спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, бойова активність селян значно впала. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні в Румунії.

Голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнучи це, центральний уряд допомагав природі справитися з ними, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використовував терор голодом, а також заручництво або концтабори, що також вперше були використані як інструмент державної політики.

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

В Україні періоду “непівської відлиги” існувало 54 770 сіл та хуторів, які адміністративно підпорядковувалися 10 733 сільським радам¹⁰⁸. Протягом 20-х років в українських селах налічувалося 40 тис. земельних громад, тобто 3—4 громади на одну сільраду, а майже кожна земгромада охоплювала одне-два села¹⁰⁹. Вони не мали функцій адміністративної одиниці, переймаючись проблемами раціонального використання сільськогосподарських угідь, землевпорядкуванням односельчан і “прийшлих”, виокремленням непридатної землі для вигону худоби, облаштуванням пасовищ, водопоїв. Земельною громадою вважалося об’єднання господарств-землекористувачів (не менше 15 дворів), що доглядали певну земельну площу та займалися спільною діяльністю. Їхня організаційно-господарська діяльність, права та обов’язки членів, система управління були виписані Земельним кодексом, надаючи у такий спосіб земгромадам офіційного статусу¹¹⁰. Діяльність земгромад віддзеркалювала самобутню і водночас традиційну форму селянського самоврядування на землі. До неї належали всі члени селянського двору незалежно від віку й статі, але право голосу мали особи, що досягнули 18-річного віку¹¹¹.

Основною організаційною формою економічного укладу життя українського села залишалося самодіяльне селянське господарство (двір). Воно уособлювало найпоширеніший в Україні тип дрібнотоварного виробництва, історично зумовлений соціально-економічним укладом життя. В 1921 р., тобто по закінченні громадянської війни та революцій, в Україні існувало 4,1¹¹², в 1923 р. — 4,7, в 1925 р. — 4,9, в 1926 р. — 5, в 1928 р. — 5,1 млн селянських дворів¹¹³. В історичній науці за радянського часу вважалося, що революція 1917 р., здійснення націоналізації та соціалізації землі остаточно ліквідували поміщицькі господарства. Їх не фіксували статистичні й фінансові податкові органи радянської влади, тому що поміщицьке землеволодіння

було справді націоналізовано, а в роки соціалізації розподілене між сільськими господарствами та радгоспами. До революції в українських селах діяло близько 30 тисяч поміщицьких господарств¹¹⁴, які були зруйновані, пограбовані за роки війни та революції, але певна їх частина, незважаючи на конфіскацію землі та майна, залишилася до кінця непу.

Після жовтневого перевороту радянська влада дозволила частині поміщиків мати земельні ділянки, якщо вони не виявили “контрреволюційної діяльності”, відтак їхні маєтки з присадибною ділянкою залишалися в багатьох селах України. 23 березня 1925 р. президія ЦВК СРСР запропонувала проект постанови вищого законодавчого та виконавчого органів влади країни “Про позбавлення колишніх поміщиків права на землекористування в господарствах, що належали їм до Жовтневої революції”, мотивуючи доцільність її запровадження семирічною бездіяльністю “колишніх поміщиків”, які занедбали “культурне господарство”, використовують найману працю та експлуатують селян, змушують їх виконувати “повинність”¹¹⁵. Політико-економічне обґрунтування “класової неблагонадійності” поміщиків передбачало їх остаточне виселення з сіл, щоб не заважали активному усупільненню сільського господарства та утвердженню соціалістичного побуту. Діяла відповідна інструкція, яка визначила соціально-політичні підстави депортації колишніх поміщиків: дворянське походження і земський ценз, почесні громадяни, діти духовних осіб, купці, колишні іноземні піддані, “незаконнонароджені діти” дворян, діти чиновників (“різnochинці”) та офіцерів старої армії¹¹⁶. На початку вересня 1925 р., коли до президії ВУЦВКу надходили десятки й сотні скарг “колишніх” дворян, з’явилися ідеологічно вивірені “пільги”. Не виселяли тих поміщиків, діти яких служили в Червоній армії та мали “революційні заслуги”, належали до нащадків декабристів, родини полковника старої армії, розстріляного петлюрівцями, нащадків колишньої польської шляхти з Правобережної України (за умови, якщо їх побут не вирізнявся від звичайного селянського)¹¹⁷. У 1925 р. виселенню підлягало 641 господарство колишніх поміщиків, але після з’ясування виселили 378¹¹⁸. У серпні 1926 р. президія ВУЦВК заборонила окружним виконкомам приймати скарги від колишніх поміщиків, а депортації тривали до початку масової колективізації. При ВУЦВКу діяла Центральна комісія по виселенню “колишніх дідичів”, яка розглядала сотні апеляційних справ (серед них була, зокрема, й справа близьких родичів відомого мандрівника М.М.Миклухи-Маклая, маєток якого залишався в м. Малин на Житомирщині¹¹⁹). Лише на Одещині виселили 267 колишніх великих землевласників у німецьких колоніях, а в списках на виселення, які надходили до Центральної комісії, фігурували сотні прізвищ дворян.

В українському селі одночасно співіснували самодіяльні селянські господарства, маєтки поміщиків та їхні присадибні ділянки, земгромади, артілі, комуни, тсози, кооперативні товариства, приватні заклади торгівлі, орендні млини, кустарно-ремісничі промисли, які представляли два протилежних типи господарювання: індивідуально-підприємницький дрібнотоварного спрямування та колективний. Основну цінність становила земля, відтак відносини власності (юридичні й звичаєві) визначали тип організації господарської діяльності селян, їхній уклад життя. В роки громадянської війни, незважаючи на скасування приватної власності на землю та її націоналізацію, в

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

багатьох селах авторитет колишніх дворян-землевласників залишався традиційно “поважним”. Після здійснення соціалізації та особливо в роки лібералізації економічного життя негівської доби кожен “заможник” і “незаможник” прагнув стати “паном”. Приватновласницькі уподобання українських селян, які розквітли та зміцнилися за період другої половини XIX — початку XX ст., не зникли навіть після “більшовицької секуляризації” земель так званих куркулів та “поміщиків-експлуататорів”. Внаслідок націоналізації землі її основним і безроздільним власником стала радянська держава, яка шляхом соціалізації (зрівняльного розподілу) намагалася наділити землею “трудоі господарства” за соціально-класовими ознаками та запровадити поступово колективну форму виробництва. Влада сподівалася, що соціалізація вирішить ключові проблеми соціальних відносин в українському селі: ліквідує економічні основи “дрібнокапіталістичного типу”, усуне соціальний інститут найманої праці, підвищить продуктивність сільського господарства та зайнятість населення.

Закон “Про соціалістичний землеустрій і про заходи до переходу на соціалістичне хліборобство”, ухвалений на 3-му Всеукраїнському з’їзді рад в березні 1919 р., фактично почали запроваджувати на початку 20-х років. Це, поперше, викликало спротив селян і збройний рух опору, по-друге, започаткувало так зване осереднячення українського села, а насправді руйнацію традиційного способу виробництва та самобутнього соціально-економічного укладу. Розподіл землі між “трудящими” проводився “на зрівняльно-трудоі засадах з тим, щоб споживчо-трудоі норма стосовно до історично усталеної системи землекористування в певному районі не була більша за трудоспроможність наявних сил в кожному окремому господарстві і в той же час давала змогу хліборобській сім’ї існувати безбідно”¹²⁰. Для кожної географічно-природної та сільськогосподарської смуги встановлювали відповідну “споживчо-трудоі норму” землекористування. Насамперед землею наділяли безземельних і малоземельних, хоча за відсутності у них належного реманенту та робочої худоби їхні господарства виявилися неспроможними подолати виробничу діяльність виключно споживчого типу. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи й поступового визрівання так званої зернової проблеми. Якщо безземельних просто наділяли придатними для хліборобства угіддями, то малоземельним “нарізали” за споживчо-трудоі нормою на їдця згідно закону про землю від 5 лютого 1920 р., що пересічно становило 0,67 десятини на двір¹²¹. Губземвідділи, виконуючи закони та розпорядження вищих державних органів влади, встановлювали середні норми землекористування. Так, згідно з наказом Наркомзему УСРР від 31 серпня 1920 р., межовим для трудових господарств Полтавської губернії вважався наділ 12 десятин за наявності 5—6 членів сім’ї¹²².

Соціалізація мала підтримку люмпенізованої частини сільського населення і набула популярності серед безземельних та малоземельних верств “трудоі селянства”, але викликала спротив заможних селян. Підсумовуючи наслідки першого року соціалізації, В.М.Качинський писав у 1919 р. про те, що 50 % українських селян поставилось до неї вороже, бо вони звикли

“до індивідуального (подвірного) користування землею”¹²³. Він, будучи членом партії російських есерів, а згодом функціонером системи Наркомзему, знав справжній стан сільського господарства в Україні. Майже третина селянських господарств, на його переконання, пам’ятали общину, а решта — “чистий тип приватновласницького господарства”¹²⁴. Форми землекористування в українському селі свідчили про самостійницькі тенденції, про масове ігнорування колективного типу господарств. За декілька місяців до початку суцільної колективізації, за даними Наркомзему УСРР, 66,2 % селянських господарств перебували на подвірному землекористуванні, 20,7 % — на общинному, 6,7 % — на відрубному, 1,4 % — на хутірському та 3,7 % обрали колгоспну форму¹²⁵. Восени 1929 р. Наркомзем УСРР висловився за необхідність ліквідації хуторів, відрубів та реорганізації земгромад¹²⁶, започаткувавши кампанію “зселення”, тобто переміщення хутірських осередків до сіл, яка затягнулася фактично до кінця 30-х років. Зокрема, 13 жовтня 1929 р. Раднарком УСРР прийняв постанову “Про порядок заселення хутірських садиб у поселення при переведенні землевпорядження”, якою передбачив “всі хуторянські господарства, що розкидані на площі землекористування земгромад, зселити у села і поселення на протязі не далі 3-річного терміну”¹²⁷. На той час в Україні вже тривала масова колективізація, а паралельно з нею започаткували дехуторизацію.

Колективні господарства (комуни, артіль, тсози), враховуючи економічну ситуацію періоду непу та ментальність українського селянина, що звик до власного наділу і двору, не стали для нього “стовповим шляхом” до соціалізму. В роки непу держава використовувала фінансово-технічні стимулятори розвитку колгоспів (пільги з кредиту, першочергове машинопостачання, надання насіннєвої допомоги, звільнення від податку), відтак динаміка колгоспного руху віддзеркалювала ставлення селян-товаровиробників до соціалістичного типу господарювання: 4391 колгосп станом на 1 жовтня 1924 р., коли фактично були розроблені та юридично адаптовані зразкові статuti основних форм колективних господарств, і 6316 на кінець 1927 р. Однак варто було вдатися до “надзвичайних заходів”, тобто згортання непу, та запровадження “продрозкладного принципу” колективізації за контрольними плановими цифрами, як їх загальна кількість раптово виросла лише упродовж 1928 р. на 5500 одиниць¹²⁸. У 1924 р. до колгоспів пристали 45,7 тис. дворів селян-незаможників, у 1927 р. їх чисельність досягла 62,2 тис. господарств, а в жовтні 1928 р. вже налічувалося 172,5 тис., що перевищувало у 5 разів їхній “приріст” за всі чотири попередні роки¹²⁹.

В Україні, за переписом населення 1926 р., мешкало 28,9 млн осіб, з них 23,2 млн українців, а з 23,6 млн сільських жителів українців було 20,6 млн осіб¹³⁰. Серед сільських мешканців відсоток чоловіків становив 87,6, жінок — 87,8, а в абсолютних числах самодіяльне землеробське населення сягало 14,1 млн осіб, де жінки переважали на 0,5 млн¹³¹. За кількістю господарств та сільського населення Україна посідала 20 % питомої ваги відповідного загальносоюзного рівня¹³². Населення розміщувалося нерівномірно в залежності від природно-географічних умов та сільськогосподарської спеціалізації економічних районів. Так, села з кількістю мешканців від п’яти тисяч і більше становили на Поліссі 0,3 %, на Правобережжі — 0,6 %, на Лівобережжі —

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

0,7 %, в степу — 20,9 %, хоча в Україні переважали села від 1 до 5 тис. мешканців, у яких, власне, зосереджувалося на середину 20-х років 53,3 % сільського населення республіки¹³³. Відносна економічна стабілізація, що тривала упродовж 1925—1927 років, позначилася на демографічній ситуації в українському селі, яка вирізнялася достатньо високим приростом населення, хоча голод 1921—1923 рр. негативно вплинув на відсоток багатодітних родин. Уклад життя вимагав наявності власної робочої сили для обслуговування двору та підняття ґрунтів. Вікова структура сільського населення виглядала доволі перспективною та прогресивною. Відсоток населення віком понад 50 років становив 12,4 %, дітей до 14 років — 38,3 %, а найдієздатнішої групи від 15 до 49 років — майже половину¹³⁴. Отже, соціально-економічна структура українського села в 1926 р. вирізнялася наявністю самодіяльного класу дрібних товаровиробників, які становили дві третини сільського населення; внаслідок запровадження принципів націоналізації та соціалізації землі й ліквідації інституту приватної власності вона на той час вже втратила значну частину заможних груп. Фактично перестала існувати дореволюційна соціально-виробнича структура сільського господарства (поміщицькі латифундії та маєтки, приватні цукроварні та млини) й економічно потужний прошарок підприємливих селянських господарств.

Соціально активну групу сільського населення становили нацменшини, які прижилися на українських землях давно, відтак були органічною структурою в економічному житті суспільства. Якщо українські хлібороби переважали на селі (20,6 з 23,6 млн осіб), то серед трьох мільйонів нацменшин росіян було 1,3 млн, євреїв — 355,7 тис., поляків — 377,6 тис., німців — 359,6 тис., молдаван — 246,3 тис., греків — 93,9 тис., болгар — 88,4 тис., білорусів — 38,6 тис.¹³⁵ Вони вирізнялися між собою соціальною та економічно-господарською структурою. По-перше, майже всі нацменшини, крім євреїв, за основне заняття мали сільське господарство, по-друге, форми і тип господарювання були дуже схожими у поляків, білорусів, росіян. Німці й чехи виокремлювалися високим агротехнічним способом ведення сільськогосподарського виробництва, обсягами земельних ділянок. Серед них, а також у болгар і греків, відсоток заможних господарств був значно вищим від решти селян України. Наприклад, кожне господарство німців-колоністів Молочанського району Мелітопольської округи мало в 1925/26 р. 4 корови¹³⁶. Дроблення селянських господарств українців призводило до їх розпорошення, натуралізації укладу життя, до економічного зубожіння та матеріальної скрути, до “пролетаризації”. Збереження німцями-колоністами системи майорату (неподільності господарства при єдиноспадковості), по-перше, підтримувало товарний спосіб виробництва, а з іншого боку, вимагало придбання нових ділянок землі. До сільськогосподарського виробництва долучались і євреї, але переважно декласована частина цієї соціально активної національної групи. Вони створювали кооперативи та колективні господарства. Землероби серед єврейського населення становили лише 7 %, а решта займалася торгівлею, кустарними промислами тощо¹³⁷.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні були хлібороби-українці: вони становили більше двох третин сільського населен-

ня, представляючи історично зумовлений соціально-економічний тип підприємливих і самобутніх господарів землі. Юридично радянська влада позбавила селян права власності, але де-факто вони залишалися єдиними і справжніми “землевласниками”.

Факторами, що визначають ефективність сільськогосподарського виробництва та його соціальну стабільність, крім суто економічних чинників (продуктивність, рентабельність), є взаємодія трьох умов — наявність посівної площі, динаміка врожайності та валового збору основних зернових культур і достатнє відтворення робочої сили. Перелічені складові не були величинами постійними й абсолютно сталими, тому що залежали від соціально-біологічних та природничих обставин. Але саме вони визначають, яким є — прогресивним чи регресивним тип господарювання на землі. Історики, щоб збагнути показники розвитку сільського господарства в Україні 20-х років, намагаються зіставляти їх з темпами та обсягами довоєнного (до 1913 р.) сільськогосподарського виробництва. Формально така методика порівняльного аналізу можлива, незважаючи на те, що за роки революції та більшовицьких експериментів зазнали докорінної руйнації організаційні форми й економічно-правові підвалини відносин власності та історично сформовані типи основних товаровиробників. Підставою, яка дозволяє подібне порівняння, є майже незмінна кількість населення в Україні довоєнного і післяреволюційного періоду, бо природний приріст населення був нівельований людськими втратами в роки Першої світової та громадянської воєн, червоного терору, а також полеглих за роки повстанського антирадянського руху. На 1 січня 1913 р. в Україні мешкало 27,3 млн осіб, з них понад 5 млн міського та 22,3 млн сільського населення¹³⁸. Посівна площа зернових культур сягала понад 18 млн десятин, з них жито займало 3,3 млн, пшениця — 6,9 млн, ячмінь — 4,5 млн, овес — 1,9 млн та 0,5 млн десятин становила гречка, а решту просо, кукурудза¹³⁹. За роки війни, враховуючи потребу зернових для армії, посівний клин цих культур відповідно збільшився, тому в 1916 р. досяг 20 млн га, серед яких пшениця посідала 6,4 млн га (31,9 %), жито 4,2 млн га (20,9 %) ¹⁴⁰. Технічні культури (льон, коноплі, цукровий буряк, хміль, тютюн, соняшник, рапс, картопля) не перевищували споживчої норми, тобто селяни вирощували їх для власних потреб. Лише картопля та цукровий буряк мали близько 0,5 млн десятин, а решта культур — від 30 до 90 тис. десятин ¹⁴¹. У довоєнному українському селі зернові культури становили 90,3 %, незернові — 9,7 % посівного клину ¹⁴².

Революційні перетворення в Україні, економічну суть яких визначали програмні положення українських соціалістичних партій (УПСР, УСДРП) та більшовицька доктрина націоналізації й соціалізації землі, враховуючи семирічну виснажливу війну (світову та громадянську) на теренах України, катастрофічно вплинули на стан сільського господарства. Запровадження економічної політики “воєнного комунізму” з її руйнівною продрозкладкою стало однією з причин страхітливого голоду 1921—1923 рр. Відродження сільського господарства в частині зернового клину відбувалося неоднозначно: зростала загальна посівна площа, але зменшувалася питома вага зернових культур, натомість зростав відсоток технічних (хміль, льон, цукрові буряки). В голодному 1923 р. зерновий клин в УСРР становив 17,6 млн га, в наступному і

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

маловрожайному 1924 р. — 18,6, а в роки “непівського ренесансу” досяг довоєнного рівня — 19,2 млн, в 1925 р. — 20,5 млн, в 1926 р. — 20,6 млн га¹⁴³. Жита протягом 1923—1927 рр. сіяли близько 6 млн га, а посівний клин пшениці майже подвоїли: з 3,8 млн га в 1923 р. до 7,2 млн га в 1927 р.¹⁴⁴

Ліквідація поміщицького землеволодіння “вивільнила” значний масив сільськогосподарських угідь, які фізично не могла використати економічно слабка та організаційно недолуга колгоспно-радгоспна система 20-х років, тому основна маса землі зосереджувалася в приватному секторі. Упродовж 20-х років відбувалося “освоєння” колишніх поміщицьких, державних, відомчих земель, але темпи й обсяги приросту земельного клину виявилися малообнадійливими. Приріст посівного клину в 1923 р. становив 13,3 %, як наслідок активного запровадження соціалізації землі, голоду та неврожаю (екстенсивний спосіб подолання кризи), в 1924 р. — 6,9 %, в 1925 р. — 4,4 %, в 1926 р. — 4,7 %, в 1927 р. — 1,8 %, а довоєнний темп приросту сягав 3—8 %¹⁴⁵. Найменший відсоток приросту посівних площ мали саме зернові райони України — Степ та Лівобережжя — 1—1,5 %, що, безперечно, вплинуло на загострення зернової проблеми. Причин було декілька. По-перше, за роки непу розвиток ринкової структури і приватного підприємництва зумовив інтенсивне відродження дрібної промисловості, особливо харчосмакової, яка вимагала великих обсягів відповідної сільськогосподарської сировини (хмелю, конопель, цукрового буряку, льону, картоплі тощо), по-друге, націоналізована та передана колгоспам і радгоспам земля не використовувалася за призначенням (брак реманенту, робочої худоби і належної техніки), а загалом вичерпала сама себе екстенсивна форма господарювання. Меліоративні роботи на Поліссі з метою вивільнення непридатної землі для збільшення сільгоспугідь не покривали темпів зменшення приросту зернових на Півдні України. Площа так званих непридатних земель становила в Україні 3,3 млн га (8,4 % від загалу), зосереджених головним чином в поліських районах та на Правобережжі¹⁴⁶.

Меліорація, яка тоді лише розпочиналася і ще не встигла згубно вплинути на фауну й флору українського краю, мала залучити до сівобороту 562,7 тис. га “придатної” землі¹⁴⁷. Держава мало уваги приділяла селянським господарствам, які були основними виробниками продукції та землеутримувачами, а навпаки — неухильно дбала про остаточне усупільнення засобів виробництва й організаційно-господарську ліквідацію багатоукладності в українському селі. В 1923 р. засівна площа селянських (одноосібних) господарств становила 19,5 млн, в 1924 р. — 21,4 млн, в 1925 р. — 22,3 млн, в 1926 р. — 23,3 млн, в 1927 р. — 23,6 млн, в 1928 р. — 24,6 млн, в 1929 р. — 23,7 млн га¹⁴⁸. Вона збільшувалася в усіх регіонах, але в перші роки запровадження примусової колективізації обсяги зменшилися, тому що десятки тисяч селянських господарств були виселені за межі сіл та районів, а землі відійшли до колгоспів.

Структура сільськогосподарських угідь вирізнялася перевагою зернових над технічними культурами, але обсяги зростання посівних площ останніх значно випереджали темпи приросту посівних площ жита, пшениці та інших “головних хлібів”. Подібна тенденція пронизувала всі без винятку форми господарювання. Якщо в радгоспах 1923 р. під зерновими перебувало 98 % землі, то в 1928 р. — 58 %, у колгоспах відповідно — 82,5 % і 77 %, у селянських

господарствах — 86,2 % та 80,9 % ¹⁴⁹. Селяни намагалися зберегти сталу частку зернових, яка забезпечувала родину хлібом та сприяла утриманню поголів'я худоби в господарствах. Технічні культури стали майже пріоритетною галуззю для радгоспів, досягнувши в 1928 р. 29 % власного сільськогосподарського клину, а в колгоспах їхня питома вага коливалася на межі 8—9 %, у селянських господарствах вони зросли від 5,9 % в 1923 р. до 8,3 % в 1928 р. ¹⁵⁰ Загальне зростання питомої ваги технічних культур у структурі рільництва України, крім промислового попиту, зумовлено було високими заготівельними цінами (ринковими та державно-кооперативного сектору). Вирощування льону, хмелю і цукрових буряків вимагало великих затрат праці, використання відповідної кількості робочої сили. Радгоспи спеціалізувалися на відповідних культурах, оскільки були краще забезпечені технікою і кредитами, а селяни використовували льон та коноплі як сировину для виготовлення одягу, предметів побуту, а також як джерело фінансової підтримки інших галузей — зернового рільництва і тваринництва. В 1923 р. посівна площа льону становила 50 тис. га, в 1927 р. — 34,4 тис. га, але майже на 100 тис. га збільшилися конопляні поля селянських господарств, тобто відбулася своєрідна ротація ¹⁵¹. Якщо порівняти з довоєнним періодом, то українським селянам вдалося відновити посівний клин технічних культур, подолавши руйнівні наслідки війни та “продрозкладницької” політики воєнного комунізму. Про це свідчили не лише загальностатистичні показники, а також темпи відродження техкультур в районах їхнього традиційного вирощування. Так, у Коростенській окрузі до 1913 р. сіяли 92 десятини хмелю, в 1922 р. — лише 32 десятини, а в 1926/27 р. — 350 десятин. Його вирощуванням займався 2236 селянських господарств ¹⁵².

Принципове значення для з'ясування соціально-економічних та природно-географічних можливостей сільськогосподарського виробництва має розгляд питомої ваги засівних площ УСРР серед загальносоюзних, а також спеціалізація економічних районів України та структура рільництва основних організаційно-економічних суб'єктів господарювання в українському селі напередодні масової колективізації. Посівний клин українського жита становив 20 % загальносоюзної площі, пшениці — від 36 до 44 %, ячменю — 50 %, гречки — до 34 %, кукурудзи — 53 % ¹⁵³, тобто українські селяни були основними виробниками хліба. На українських чорноземах вирощували 82 % цукрового буряку, третину соняшнику, п'яту частину конопель та картоплі загальносоюзного обсягу ¹⁵⁴. На Поліссі традиційно сіяли жито, овес, гречку, які становили 48,5 %, 21,9 % та 13,2 % загальної структури посівних, а пшениця — лише 7,3 % ¹⁵⁵. Поліщуки вирощували льон, коноплі, хміль, картоплю. На Правобережжі спостерігалася житньо-пшенична спеціалізація, бо частка посівного житнього клину становила там 42,2 %, а пшеничного — 21,4 %. Подібне співвідношення посівних площ збереглося й на Лівобережжі, де селяни засівали 40 % жита та 26 % пшениці ¹⁵⁶. Степ був пшенично-житнім регіоном України, тому що пшениця становила половину зернового селянського посіву, а жито — лише 16,9 % ¹⁵⁷.

Дослідники, аналізуючи соціально-економічний розвиток українського села 20-х років, уживають визначення “доколгоспне село”, тобто до початку масової колективізації. Колгоспи виникли в 1917—1918 рр., а на початку

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

20-х років влада навіть вдалася до примусової колективізації, але одразу схаменулася, тому що в Україні вже вибухнув повстанський рух селян, спричинений політикою воєнного комунізму та соціалізацією господарсько-побутових відносин. Село залишалося доколгоспним, хоча втратило самотутні ознаки довоєнного типу (поміщицька садиба, община, двори, хутори тощо), бо основний масив землі зосереджувався в подвірному користуванні. У 1928 р. польова та садибна засівні площі в Україні становили 25,2 млн га, у тому числі селянам-одноосібникам належало 24,2 млн га, а решта — колгоспам (314,5 тис. га) і радгоспам (641 тис. га)¹⁵⁸. Селянські посіви переважали серед зернових і технічних культур, відтак господарства подвірного користування були й основними виробниками сільськогосподарської продукції.

Наявність землі в селянському господарстві 20-х років без належного забезпечення його робочою та продуктивною худобою, навіть за права оренди, не вирішувала проблеми матеріального достатку. Якщо земельний наділ свідчив про соціально-економічний тип селянського двору, то кількість коней, корів та дрібної худоби виокремлювала його з-поміж інших рівнем можливості. Корова була годувальницею селянської родини, своєрідним еталоном господарської стабільності та соціальної повноцінності двору. Її утримання вимагало наявності власного сінокошу й відповідної кількості землі, належного догляду. Від 1917 до 1929 р. понад третина селянських господарств України залишалася безкорівною, від 48 до 56 % дворів мали лише одну корову, з двома налічувалося близько 10 %, з трьома — до одного відсотка, а чотири й більше мали 0,6 % селянських дворів¹⁵⁹.

Відбудова продуктивно-виробничого потенціалу сільського господарства упродовж 20-х років виглядала малооптимістичною, хоча в офіційних документах партійно-державних органів влади виокремлювалися кількісні показники зростання посівних площ, відтворення поголів'я худоби, кредитування сільського господарства загалом. Війна та більшовицькі експерименти в сільському господарстві, посуха в південних губерніях, продрозкладка і голод початку 20-х років катастрофічно вплинули на стан тваринництва в Україні. За роки непу, котрий певним чином стимулював економічний розвиток, у сільському господарстві не сталося позитивних зрушень радикального характеру, а сама політика економічної лібералізації не виявила нових фінансово-господарських джерел для стрімкого зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Голод 1921—1922 рр., як наслідок посухи та економічної політики радянського режиму, довершив руйнівні процеси, започатковані більшовиками в 1917 р. Сільське господарство після врожайного 1923 р. зазнало кризового спаду внаслідок неврожайного 1924 р., а ознаки його економічної стабільності з'явилися в 1926—1927 рр.

Держава, яка визнала невдалим воєннокомуністичний принцип управління економічним життям суспільства, запроваджуваний нею протягом 1918—1921 рр., вдалася до послаблення комуно-адміністративного способу регулювання народного господарства (відродження кооперації, приватного підприємництва, формального ринкового механізму). Проголосивши неп, держава не дуже переймалася фінансово-економічним забезпеченням індивідуальних селянських господарств, проте не барилася з організацією пода-

ткового визиску та централізованих заготівель сільськогосподарської продукції. Класовий принцип кредитування (зосередження фінансових потоків в усупільненому секторі сільського господарства) та матеріально-технічного забезпечення (направлення тракторів і сільгоспреманенту комунам, артільям, ТСОЗам) й оподаткування (збільшення ставок обкладання для заможних верств та послаблення обкладання для люмпенізованої частини села), а також низка інших гальмівних чинників (обмеження підприємництва, політичні переслідування, одержавлення кооперації, збільшення податкового тиску, заниження державно-кооперативних заготівельних цін, адміністративні заходи, стримування приватного сектору господарювання) свідчили про меркантильне ставлення радянської влади до селянського сектору економіки.

Український хлібороб не відчув фінансово-кредитної турботи з боку держави, яка проголосила відносно лібералізаційний курс в економіці, залишивши селянина сам на сам з його одвічними проблемами: брак коштів, насіння, реманенту, продуктивної та робочої худоби. В 1923 р. 47 % господарств не мали робочих коней та волів, а напередодні масової колективізації їх залишалося близько 40 %¹⁶⁰. Відсутність робочої худоби майже в кожному другому селянському господарстві зумовила спад темпів приросту посівних площ, відтак позначилася на зерновому господарстві країни. Держава, як свідчить історичний досвід 20-х років, не здійснила жодної акції щодо забезпечення селянських господарств худобою. Відмовившись тимчасово від тотального соціально-економічного визиску, радянська влада створила для селян передумови мирного співіснування після виснажливої війни та господарської руїни періоду воєнного комунізму. Неп, хоч і вирізнявся співіснуванням економічних та адміністративно-командних важелів, проте виявив внутрігосподарські переваги порівняно з попередніми роками. Поступово збільшувалося поголів'я худоби в сільському господарстві України. За даними ЦСУ, кількість худоби в УСРР у 1923—1928 рр. становила¹⁶¹:

Свійські сільськогосподарські тварини	Кількість худоби, тис. голів					
	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Коні	3 757	3 958	4 121	4 583	5 006	5 387
Велика рогата худоба	7 288	8 259	8 122	8 304	8 300	8 490
Свині	2 345	4 277	3 691	3 632	4 369	5 746
Р а з о м	13 390	16 494	15 934	16 519	17 675	19 623

Якщо абсолютні дані наявності худоби розподілити за кількістю селянських дворів в Україні 20-х років, то соціально-економічна ситуація виглядатиме досить стабільною, але за такою методикою ми матимемо абстрактне і всім відоме середньостатистичне число. Насправді українське селянство потерпало від безкорівності, безреманентності та безземелля, але передусім від браку робочої худоби. Статистико-економічні відомості забезпеченості худобою основних секторів також вирізнялися певною специфікою. Основна кількість худоби зосереджувалася в селянських господарствах, а в колгоспно-радгоспному секторі — лише її незначна частина¹⁶²:

2. Соціально-економічний уклад життя в українському селі

Рік	Кількість худоби, тис. голів			
	у колгоспах	у радгоспах	у селянських господарствах	Разом
1923	37	45	9 730,0	9 812,0
1924	42	63	10 446,0	10 551,0
1925	50	73	10 694,0	10 817,0
1926	36	75	11 083,0	11 194,0
1927	36	86	11 342,0	11 464,0
1928	48	98	11 695,0	11 841,0
1929	91	103	10 882,0	11 076,0

Кількість поголів'я худоби в колгоспах упродовж 20-х років внаслідок примусової колективізації майже подвоїлась. Середньостатистичні показники забезпечення селянських господарств були обнадійливими, проте відсоток безкорівних і безтяглових дворів свідчив про їх (цих дворів) обмежені продовольчо-сировинні можливості. В 1929 р., коли розпочалася масова колективізація, селяни мали 5,4 млн коней, колгоспи — лише 64,4 тис.¹⁶³, але багато селянських господарств виявилось безкінними. Впродовж перших місяців колективізації, коли худоба масово гинула з різних причин, спостерігалася згубна тенденція усупільнення робочих коней в чорноземних регіонах. На Лівобережжі, Правобережжі та особливо в Степу в колгоспах опинилася майже половина коней, відтак залишилася необробленою під озимину та згодом яровину селянська земля. Важкі чорноземи вимагали своєчасного обробітку, а за браку робочої худоби оранка на зяб тривала місяцями. В поліських районах, де переважали відносно легкі для оранки супіски, основна частина робочих коней та волів зосереджувалася в селянських господарствах, а в колгоспах опинилося від 4 до 8 %¹⁶⁴.

Історико-економічна наука, досліджуючи особливості соціальної диференціації сільського населення в УСРР 20-х років, намагалася виявити антагоністичні соціально-класові групи серед селянства. Політичний режим, запроваджуючи принципи класової ідеології в українському селі, фактично започаткував та офіційно проголосив війну селянам. Проти селян, починаючи із зими 1928 р., держава застосовувала військові частини ДПУ та НКВС. За внутрішнього ворога визнали куркульсько-заможні елементи, політико-економічними ознаками яких виявилися позитивні господарські фактори: рівень землезабезпечення, наявність найманої робочої сили, худоби, реманенту. Якщо для середини 20-х років поділ селянських господарств на соціальні групи (пролетарські, напівпролетарські, дрібнокапіталістичні) був зумовлений необхідністю їх найповнішого обліку податково-фінансовими органами, то на початок колективізації він набув класово-політичного змісту.

Диференціація селянських господарств віддзеркалювала їх історично зумовлену економічну нерівномірність розвитку, але в жодному разі не засвідчувала соціальної неповноцінності заможних верств. За даними “динамічного” обстеження 1927 р., виявилось, що пролетарська група становила

9,6 %, напівпролетарська — 20,8 %, “звичайних товаровиробників” — 65,6 %, “дрібнокапіталістична” — 4 % від загальної чисельності селянських господарств в Україні ¹⁶⁵. Остання підлягала фізичному усуненню шляхом масових депортацій, а решта мала пройти випробування колективізацією та політичними чистками (виявлення петлюрівців, повстанців періоду так званого “політичного бандитизму” тощо).

Багатоукладність в сільському господарстві відповідає його реальному економічному потенціалу, господарським можливостям, віддзеркалює еволюцію його організаційних форм ¹⁶⁶. У суспільно-політичному житті українського села, починаючи від аграрної реформи 1861 р. до 1917 р. включно, історики не виявили жодного істотного соціального конфлікту на ґрунті економічно-майнової диференціації, крім “межових сутичок”. Більшовицька соціалізація, а згодом насильницька колективізація порушили мирне співіснування на селі різних за матеріальним достатком господарств, уможливили легалізоване та політично заохочуване мародерство.

В українському селі віками існувала практика, яка давала можливість виживати всім односельцям. Заможні селяни наймали для своїх господарств робочу силу з-поміж своїх односельців, здавали їм в оренду засоби виробництва. Це убезпечувало пролетарські та напівпролетарські господарства від злиднів, а також відкривало перед ними перспективу розвитку. І так було аж до періоду суцільної колективізації. Наприклад, у 1927 р. чисельність пролетарських та напівпролетарських господарств, що здавали засоби виробництва, не перевищувала 6,5 %, натомість кількість заможних селянських дворів, які надавали подібні послуги, сягала 58,3 % ¹⁶⁷, 74,9 % господарств “дрібнокапіталістичної групи” наймали робочу силу, 43 % орендували землю ¹⁶⁸. Кількість ріллі на одне господарство становила для пролетарських груп — 2 га, для напівпролетарських — 3,2 га, середніх — 6,6 га, так званих дрібнокапіталістичних — 10,3 га ¹⁶⁹. Всі без винятку селянські господарства здавали землю в оренду, щоб вирішити свої назрілі економічно-фінансові проблеми.

3. Селянська кооперація — альтернатива колективізації

Організаційні витоки української селянської кооперації сягають другої половини XIX ст., а протягом 1917—1920 рр. в Україні виникла самодіяльна кооперативна система. Вона економічно підтримувала українські політичні партії на зорі їх становлення, а в роки національно-визвольної боротьби сприяла зміцненню основ української державності. Невипадково нарком земельних справ Д.З.Мануїльський весною 1920 р. називав селянську кооперацію “українським націоналістичним центром”, навколо якого гуртувалася “чумаза українська буржуазія і численний куркульський прошарок села”, та вимагав її ліквідації ¹⁷⁰. Восени 1920 р. кооперація, яка формувалася і діяла в Україні майже півстоліття, перестала існувати.

Відродження кооперації розпочалося після появи в пресі декрету ВУЦВК та РНК УСРР “Про сільськогосподарську кооперацію” від 16 серпня 1921 р.

3. Селянська кооперація — альтернатива колективізації

Селянам надавалося право заснування кооперативних товариств для спільного господарювання, для організації переробки та продажу продукції. 18 березня 1922 р. відбувся установчий з'їзд, 125 делегатів якого ухвалили рішення про створення Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації ("Сільський господар")¹⁷¹. Його статут зареєстрували 31 березня 1922 р., зафіксувавши у такий спосіб офіційний статус центральної спілки¹⁷². Організаційну основу сільськогосподарської кооперації становили первинні товариства та їхні районні спілки. Вони діяли на підставі декрету ВУЦВК та РНК УСРР про сільськогосподарську кооперацію від 18 жовтня 1921 р.¹⁷³ Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань виявилися спочатку інтегральні товариства, які виконували одночасно збутово-постачальницькі, організаційно-виробничі та кредитні функції. Дозволялося розподіляти насіння, утримувати прокатні пункти, заготовляти у населення продукцію. Згодом їх замінили сільськогосподарські універсальні товариства, які переймалися організацією виробництва, збутом продукції, розподілом державних кредитів серед селян, залученням грошових заощаджень членів кооперації. Універсалізацію кооперативних товариств зумовила спеціалізація виробничої діяльності селянських господарств. У 1922 р. діяло 2064, в 1924 р. — 4667, в 1926 р. — 4545, в 1927 р. — 3594 універсальні кооперативи¹⁷⁴. Зменшення їхньої чисельності не свідчило про згортання загальнокооперативної системи в Україні, а лише про скорочення саме цієї організаційної форми, тому що одночасно діяли інтегральні та фахові виробничо-збутові товариства. Кооперативна мережа в Україні неухильно зростала упродовж 20-х років, про що свідчать статистично-економічні показники¹⁷⁵:

Організації	Кількість товариств і колгоспів							
	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
Товариства								
універсальні	2 064	3 784	4 697	4 761	4 545	2 868	2 589	2 515
фахові	352	251	401	2 212	6 330	10 358	19 159	7 262
Колгоспи	1 668	4 069	4 939	5 300	5 064	6 316	6 296	15 855
Р а з о м	4 084	8 104	10 037	12 273	15 939	19 342	25 455	25 646
Кількість господарств у їхньому складі, тис.	267	394	752	1 312,1	1 589,3	1 954,3	3 030,5	4 368,0

Бурхливе зростання кількісного складу кооперативних товариств зумовили, крім господарсько-економічних чинників, дві суто організаційні обставини: залучення до сільськогосподарської кооперації комун, артільей, товариств спільного обробітку землі та масове створення фахових виробничо-збутових об'єднань. 22 листопада 1922 р. ВУЦВК дозволив колгоспам брати участь у сільськогосподарській кооперації на правах офіційних і повночинних фундаторів¹⁷⁶. Дрібні колективні господарства входили до кооперації на правах товариств, сплативши за кожного члена 50 коп. пайового та 2 крб.

вступного внеску. Їх діяльністю в межах кооперативної системи керував створений при “Сільському господарі” спеціальний відділ колгоспів¹⁷⁷.

Сільськогосподарські товариства охоплювали господарства селян одного чи декількох сіл. На одне товариство в середньому припадало тисячу і більше дворів, а таких об'єднань було 65 % від їхньої загальної кількості¹⁷⁸. Кооперативні спілки, які об'єднували первинні товариства, виникали за економічно-господарським, а не адміністративно-територіальним принципом. Якщо в 1923 р. було 93, то в 1929 р. — 192 кооперативні спілки¹⁷⁹.

У середині 20-х років виникають товариства фахової кооперації та їхні спілки, що свідчить про поглиблення спеціалізації самого кооперативного руху й відродження сільськогосподарського виробництва. 13 серпня 1924 р. розпочало діяльність Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продукції птахівництва “Кооптах”, яке мало власні представництва в Москві, Ленінграді, Берліні, Лондоні, а 19 вересня 1924 р. — Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство на паях “Добробут”. Упродовж 20-х років діяли й інші кооперативні спілки: Всеукраїнське товариство насінництва на паях (1926), Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство “Укрсільцукор” (1924), Всеукраїнська спілка садово-городньої, виноградно-виробної та пасічницької кооперації “Плодоспілка” (1925). Таким чином, в Україні функціонувала система сільськогосподарської кооперації, яка займалася організацією виробництва продукції в селянських господарствах, переймаючись передусім її збутом на ринку.

В українському селі діяло понад 20 спеціалізованих (фахових) кооперативних товариств: тваринницькі, молочарські, садово-городницькі, буряківничі, хмелярські, машинно-тракторні, меліоративні, насіннєві, плодоовочеві. Вони уособлювали соціально-економічний тип дрібнотоварного виробництва, яке мало безпосередній зв'язок з ринком сільськогосподарської продукції. Кооперативна система за короткий відтинок часу набула широкого розмаху, засвідчуючи у такий спосіб про перевагу самодіяльних організаційно-господарських форм над підневільно-директивними. У 1925 р. в РСРП налічувалося 99,4 тис.¹⁸⁰, з них в РСФРР — 73,1 тис., в УСРР — 21,3 тис. кооперативів. Мережа сільськогосподарських товариств, у тому числі й колгоспних форм, мала в РСФРР і УСРР таку динаміку:

Республіка	Кількість с/г товариств						
	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.
РСФРР	12 378	21 200	19 581	24 745	27 256	40 478	43 852
УСРР	362	2 507	2 332	5 737	8 813	11 320	15 908
Р а з о м	12 740	23 707	21 913	30 482	36 069	51 798	59 750

Розвиток кооперації в роки голодомору 1921—1922 призупинився, навіть спостерігалось певне зменшення чисельності товариств. У 1926 р. в Росії членами сільськогосподарських товариств були 4,9 млн господарств, в Україні — 1,3 млн селянських дворів, а в споживчих — відповідно 3,4 та 1,1 млн пайовиків¹⁸¹.

3. Селянська кооперація — альтернатива колективізації

Фундаторами кооперативних товариств могли бути фізичні та юридичні особи, тобто окремі селяни, господарі—власники дворів, артїлі, комуни, земельні громади, якщо вони мали зареєстрований статут. Заборонялося приймати до кооперативів засуджених за крадіжку, пограбування, спекуляцію та членів інших товариств. Господар селянського двору подавав до правління заяву, пайовий та вступний внесок. 27 грудня 1922 р. Головний кооперативний комітет при РНК УСРР надав право створення кооперативних об'єднань всім громадянам, але до органів управління заборонялося обирати осіб, яких позбавили “виборчих прав” — політично неблагонадійних, заможних селян (так званих куркулів)¹⁸². Восени 1923 р. при обранні складу правління кооперативу вимагали довідку про соціально-майновий стан претендентів. Безпосередньо членами сільськогосподарської кооперації були в 1925 р. — 26,6 %, у 1926 р. — 31,4 %, у 1927 р. — 41,8 %, у 1928 р. — 38,3 %, у 1929 р. — 56,8 % селянських дворів¹⁸³. Селяни обирали кредитні та виробничо-збутові товариства. Наприклад, з 1,5 млн членів фахових товариств у кооперативних об'єднаннях з вирощування та реалізації цукрових буряків брали участь 694 тис. селянських господарств¹⁸⁴. За соціальним складом, тобто економічним становищем і господарським статусом, в кооперативах на середину 20-х років середні та вище середніх групи селян становили 57 %, а серед членів спеціалізованих виробничо-збутових товариств — 66,4 %¹⁸⁵. Кооперація не усупільнювала землі, реманенту, худоби, а тим паче не запроваджувала організаційних форм колективної праці, водночас вона стимулювала виробничу активність селянських господарств, створюючи систему економічних зв'язків з ринком. Вона віддзеркалювала економічно-фінансові можливості дрібнотоварного виробництва в особі селянських господарств і не була схожою на артїлі чи ТСОЗи, тому що не мала адміністративно-примусової організаційної структури.

Селянська кооперація посідала вагоме місце в організації сільськогосподарського виробництва шляхом фінансово-кредитного стимулювання, укладання господарських контрактів для реалізації продукції з безпосередніми виробниками. Її посередницька заготівельно-збутова діяльність розпочалася одразу після скасування продрозкладки та надання кооперації права торгівлі, обміну тощо. 19 квітня 1921 р. РНК України прийняв постанову про вільний продаж, купівлю та обмін сільськогосподарської продукції і кустарних виробів. Торгівля лишками дозволялась після виконання продподатку. В липні 1922 р. Головокооперком дозволив кооперативним установам займатися, окрім товарообмінних операцій, кредитуванням власної системи, повернувши сільськогосподарській кооперації націоналізовані підприємства та промисли.

Свою підприємницьку діяльність кооперативні установи розпочали з організації хлібозаготівель. У 1921—1922 рр. цією справою займалися державні органи через продподаткові структури (для товарообмінних відносин голодного 1922 р. фактично вже не було лишків основних зернових культур), вилучивши тоді 1,5 млн т хліба, з них 900 тис. т — шляхом товарообміну¹⁸⁶.

У 1923 р. “Сільський господар” одержав від Укрдержбанку кредит для закупівлі хліба в селян. Кооперативні товариства в селах укладали з хліборо-

бами контракти, за якими господарі мали відвантажити певну кількість пшениці та жита. Придбати хліб для засіву, якщо господареві бракувало коштів, він міг під заставу майна.

Відсоток придбаного кооперацією хліба неухильно зростав. Зокрема, в 1923/24 р. з 61,2 млн пудів заготовленого хліба кооперація в цілому дала 47 %, хоча частина цього хліба була віднесена на рахунок державних установ, які використовували кооперативну мережу для виконання власних завдань із хлібозаготівлі¹⁸⁷. Вся система сільськогосподарської кооперації шляхом товарообмінних операцій купила в хліборобів протягом 1925/26 р. 40 млн пудів зерна¹⁸⁸.

До 1925 р. обсяг заготівель зерна встановлювали кооперативні спілки за анкетними даними товариств, а згодом його визначав Наркомвнутрторг. Придбане кооперацією зерно становило в 1923 р. 25 %, у 1924 р. — 31 %, у 1925 р. — 26 %, у 1926 р. — 29,6 % загального ринкового фонду хліба в Україні¹⁸⁹. Питома вага планових заготівель хліба в Україні самого “Сільського господаря”, окрім товариств і спілок, дорівнювала в 1924 р. — 9,6 %, в 1925 р. — 10,5 %, в 1926 р. — 20,7 %, в 1927 р. — 36,1 %¹⁹⁰. Він мало чим поступався обсягам хлібозаготівель провідним державним установам, що займалися цією справою: Укрхлібу, Хлібопродукту, Держбанку, які не мали, однак, власного заготівельного апарату, а відтак зверталися до кооперації. Тоді на кошти Хлібопродукту кооперація купила в 1924 р. 24,7 %, на кошти Держбанку — 32,2 %, Держторгу — 41,4 % хліба¹⁹¹, але про виконання плану відзвітувались державні органи. Хліб у селян купували державні, приватні та кооперативні організації. Одержаний від реалізованого зерна прибуток кооперація розподіляла у такий спосіб: 20 % вартості одержував “Сільський господар”, по 15 % — спілки й товариства, а безпосередні виробники — 45 %¹⁹². Кооперативні спілки відвантажували “Сільському господарю” 58 %, а решту заготовленого хліба продавали державним органам¹⁹³. До 1925 р. збували зерно приватним особам та організаціям, але 16 листопада 1925 р. хлібний відділ “Сільського господаря” заборонив ці операції.

Упродовж першої половини 20-х років заготовлений кооперацією хліб держава переважно експортувала, а в наступні роки залишала для внутрішнього ринку. Так, в 1922 р. для забезпечення потреб внутрішніх споживачів “Сільський господар” вивіз 35,4 %, в 1923 р. — 31 %, у 1924 р. — 61,3 %, у 1925 р. — 57,4 % власного зерна¹⁹⁴. Кількісне зростання питомої ваги кооперації в 1924 р. було викликане недородом, а в 1925 р. некондиційним станом експортного зерна (висока вологість) і значним попитом в Україні. В 1926 р. “Сільський господар” заготовив 18 млн пудів, з них на внутрішній ринок — 10,5 млн пудів¹⁹⁵. Кооперація здійснювала хлібозаготівлі під контролем державних установ та переважно на їхні кошти, але мала і відносну самостійність. На початку 1928 р. “Сільський господар” відвантажив до Закавказзя та Середньої Азії 642 тис. пудів зерна, але за його поставкою пильнував Наркомвнутрторг¹⁹⁶.

Хлібозаготівельна робота кооперації, як і формування внутрішнього ринку, відбувалася в умовах кризи збуту. На початку 20-х років обсяг промислового виробництва в Україні становив половину довоєнного рівня, а в листопаді 1922 р. трести підвищили на 35 % ціни на власну продукцію, що викли-

3. Селянська кооперація — альтернатива колективізації

кало кризу збуту сільськогосподарських машин, оскільки кооперативні товариства не мали коштів для їх придбання. Так, в жовтні 1923 р. пара чобіт коштувала селянинові 45 пудів жита, сокира — 6 пудів, плуг — 96 пудів¹⁹⁷. Купівельна спроможність селян нестримно падала, зменшувався вивіз продуктів на ринок. Селяни також змушені були підняти ціни, які восени 1923 р. зросли на зернові у три рази. На півночі України ціни були значно вищими, ніж на півдні, а тому хлібозаготівлю кооперація проводила переважно у південних районах. Інколи високі ціни на зерно затримували його заготівлю, а кооперації бракувало коштів. За три осінні місяці 1923 р. та початок 1924 р. сільськогосподарська продукція подорожчала в два рази, а ціни на промислові товари зменшились на 26 %. Однак розбіжності між цінами на промислові товари та сільськогосподарські продукти подолати не вдалося, хоча в 1927 р. хліб порівняно з 1925 р. подешевшав майже на третину. Промислові товари залишилися дорогими і фактично недоступними для більшості селян, які висловлювали з того своє невдоволення.

Кооперація тим часом торувала шлях до ринку, незважаючи на мало-сприятливу ситуацію. Ефективності її роботи заважала неузгодженість заготівельних цін на зерно. Наприклад, восени 1928 р. один пуд жита коштував за кооперативними цінами 96 коп., а на ринку — 1,86 крб., тобто вдвічі вище. Звичайно, за таких умов хліб давався кооперації важко. У 1927/28 р. державний план хлібозаготівель для неї становив 48 млн, але згодом його збільшили до 93 млн пудів. Кооперація заготовила тоді 88,3 млн пудів, або 34 % загального обсягу заготовленого в республіці зерна. Якщо у попередні два роки вона досягала 19 % обсягу планових заготівель, то в 1927 р. — 34 %, у 1929 р. — більше половини товарної маси зернових в Україні¹⁹⁸. Збільшення частки кооперативних заготівель починаючи з 1928 р. було зумовлено адміністративним тиском державних органів влади в умовах запровадження “надзвичайних заходів”.

Сільськогосподарська кооперація, окрім хлібозаготівельної роботи, активно займалась постачанням різноманітної техніки і збутом продукції селянських господарств. У загальному товарообороті кооперації збут сільськогосподарської продукції становив у 1923 р. 54 %, в 1924 р. — 56,7 %, в 1927 р. — 85 %¹⁹⁹. Саме вона стала головною ділянкою роботи товариств, які на кінець 20-х років мали монопольне становище на ринку сільськогосподарської продукції. Селянська кооперація налагодила збут цукрових буряків. Так, в 1922 р. вдалося виробити 258 тис. пудів цукру, а в 1925 р. — понад 2 млн пудів²⁰⁰. Кооперація засіяла в 1926 р. 93 % площі під цукровими буряками, а наприкінці 20-х років вона перетворилася на справжнього монополіста цієї ділянки сільськогосподарського виробництва.

Реалізацією продукції рослинництва та садівництва займалась переважно “Плодоспілка”, яка спочатку збувала виноградні вина, тому що ціни на іншу сировину були дуже високими. Згодом кооперативна спілка одержала від держави кредит. За п’ять місяців своєї діяльності вона заготовила 34,6 тис. кг сушених грибів, 6 тис. кг сухофруктів, 48,9 тис. кг зимових яблук, 73,8 тис. кг картоплі, 47,6 тис. кг цибулі, 108 тис. літрів виноградного вина²⁰¹. В 1928/29 р. було зібрано пасічниками 11,5 тис. т меду, в тому числі понад 2 тис. кооперативними товариствами²⁰². В Україні під садами перебувала 231 тис. га

землі, у тому числі в колгоспах і радгоспах 11 573 га, у кооперативах — 13 383 га, а решта садів належала селянам — 202,9 тис. га²⁰³. До революції в Україні не було кооперативного збуту продукції садівництва, а з середини 20-х років його почали запроваджувати. Селяни, що жили поблизу великих міст України, продавали овочі та фрукти самотужки, а до Москви й Ленінграда відправляла їх кооперація.

Прибутковою для кооперативної системи була заготівля технічних культур — льону, хмелю і тютюну. Вони користувалися попитом населення. До війни в Україні сіяли 8 тис. десятин хмелю, а на початку 1922 р. — 250 десятин. Згодом за непу його вирощували на Волині 2630 господарств українських селян, 391 — чехів, 172 — поляків, 159 — німців-колоністів, а також 57 господарств євреїв²⁰⁴. Збут хмелю вважався досить прибутковою справою, оскільки його заготівельна ціна у десятки разів перевищувала цінові показники зернових культур. Кооперація вперше заявила про збут хмелю у 1924/25 р., придбавши 100 тис. пудів сировини, з них 53,3 % у приватників²⁰⁵. Заготівлю проводили Житомирська, Коростенська, Малинська окрсільгоспспілки. На Волині діяв “Хмільсоюз”, який очолював хмелярську кооперацію округи. “Сільський господар” встановив заготівельну ціну — 75 крб. за пуд з врожаю 1925 р., а також доплачував за якість хмелю. Він закупив тоді 2115 пудів, що становило 60 % загального обсягу заготовленого хмелю. Тютюн, як прибуткову культуру, що мала попит населення, вирощували на Чернігівщині та Полтавщині. Там було зосереджено 95 % усієї площі тютюну в Україні²⁰⁶. Якщо до війни його вирощували на площі 27,3 тис. десятин, то в 1921 р. мали лише 100 десятин, а за чотири роки вдалося досягти 19 тис. десятин²⁰⁷. У 1925 р. доля тютюну, заготовленого кооперацією, становила 44 %, а хмелю — 89 %²⁰⁸. Наступного року кооперативна система запропонувала промисловості 4,2 млн пудів тютюну, але та виявилася спроможною на переробку лише 3,7 млн пудів²⁰⁹.

Організацією кооперативного збору продукції птахівництва займався “Кооптах”. Він розпочав заготівельну роботу на кошти кооперативних і державних банків. Йому вдалося заготовити в 1924/25 р. 391 тис. курей, 60 тис. гусей, з них вивезли за межі України 42 тис. гусей, а решту залишили для внутрішнього ринку²¹⁰. Через кооперативну мережу “Кооптах” в 1926 р. було реалізовано 36,2 %, в 1927 р. — 40,1 %, в 1928 р. — 58,2 % відповідної продукції селянських господарств²¹¹. Виробничо-збутова кооперативна спілка перетворилася фактично на основного постачальника продукції птахівництва. Її вона заготовляла та збувала на ринку, задовольняючи дві третини обсягу внутрішнього ринку та потреби експорту²¹².

Заготівлю, збут і переробку продукції тваринництва очолював в Україні “Добробут” — одна з найавторитетніших кооперативних спілок, яка займалася збутом худоби, м’яса, м’ясопродуктів, а також реалізацією молока, його переробкою, виготовленням масла, сиру, бринзи. Свою заготівельно-збутову роботу “Добробут” розпочав у 1924 р., коли селяни після неврожайного сезону почали масово збувати різну худобу. Тоді на кошти кооперативних спілок вдалося придбати 11 тис. голів худоби. В Москві продукцію “Добробуту” скуповували оптом акціонерні товариства, а торгувати нею роздрібно за-

3. Селянська кооперація — альтернатива колективізації

боронялося, але обсяги заготівлі м'яса зростали: в 1924/25 р. вони становили 10,6, у 1925/26 р. — 19,3, у 1926/27 р. — 19,2, у 1927/28 р. — 63,2, у 1928/29 р. — 106 тис. т²¹³. Кооперативна система “Добробуту” досить активно наповнювала внутрішній ринок м'ясопродукції, частка її заготівель наприкінці 20-х років становила 65 %²¹⁴. Для селян вона була джерелом достатку і зручною формою збуту худоби селянського двору без додаткових витрат часу. Наприклад, у 1926 р. саме кооперації селяни продали половину продукції тваринництва, яку вони пропонували на ринок. Саме тоді було заготовлено 1,4 млн пудів худоби живою вагою, в тому числі на внутрішній ринок 363 тис. пудів, а решту — для Москви й Ленінграда²¹⁵. “Добробут” реалізовував свою продукцію у такий спосіб: 34,5 % її обсягу пропонував кооперативним установам, 24 % — державним органам, 10,8 — приватним особам, 33,7 — населенню через свої крамниці²¹⁶. Зокрема, для армії, військ ДПУ, держпромисловості у 1928 р. було заготовлено 100 тис. коней, а худобу вивозили головним чином до Росії — 65,4 %, залишаючи 30,4 % поголів'я для внутрішнього ринку²¹⁷. Збільшення питомої ваги м'ясозаготівель наприкінці 20-х років обумовлене масовою колективізацією, яка призвела до усупільнення худоби та її загибелі.

“Добробут” головним чином займався збутом продукції тваринництва за плановим завданням державних органів. Плани заготівель, особливо з 1928 р., складали центральні державні відомства, а “Добробут” розподіляв лише їх обсяги між кооперативними спілками й товаровиробниками. Дівав принцип контрактації. Спілка доводила завдання товариствам, а далі сільська рада — господарствам і земельним громадам. Зокрема, для бідняцьких і заможних господарств норми заготівель були різними. Так, бідняки повинні були продавати 18 пудів молока річного надою з однієї корови, середняки — 24 пуди, а заможні — 30 пудів²¹⁸.

Насправді селяни постачали значно більше. На приймальні пункти Київської спілки молочарських товариств у 1924 р. господарство здавало від однієї корови 54 пуди молока, у 1925 р. — 64 пуди, а до пунктів Малинської спілки в 1926 р. — 62 пуди²¹⁹. У степових районах — значно більше. Наприкінці 20-х років надої від однієї корови становили пересічно по Україні 67 пудів, але навіть 100 пудів молока не забезпечували її рентабельності в селянському господарстві²²⁰. У 1927/28 р. надійшло 500 тис. т молока, в 1929/30 р. — 215 тис. т, а питома вага кооперації становила в 1927/28 р. — 60,8 %, у 1928/29 р. — 65 %²²¹. Упродовж 1925/26 р. лише на Поліссі й Правобережжі кооперацією було виготовлено і продано 91 тис. пудів масла і 80 тис. пудів сиру, що у декілька разів перевищувало попередні роки. Для виготовлення одного пуда масла необхідно було мати 24 пуди якісного молока, а для виготовлення сиру — 10 пудів молока²²².

Попит на масло, особливо у великих промислових центрах і губерніях, не зменшувався. Лише для Києва, Одеси, Харкова взимку завозили від 5 до 7 тис. пудів масла, “Добробут” міг запропонувати в 1928 р. 0,2 тис. пудів, хоча потреба становила 120 тис. Три кооперативні спілки (Волинська, Поліська й Мелітопольська) заготовили у 1928 р. 56 % масла загальноукраїнського обсягу, що становив 138,7 тис. пудів²²³. Масло переважно залишалося в

Україні для внутрішнього ринку, за межі України вивозили лише четверту частину²²⁴. Кооперація виявилася основною установою, яка заготовляла і постачала масло, сир та молоко споживачеві.

Окрім м'ясо-молочної продукції кооперація заготовляла для збуту сировину — вовну, шкіру, смушки. Лише протягом півріччя 1924 р. “Добробут” закупив у селян 5 тис. пудів вовни, 30 тис. овчин, 31 тис. смушок²²⁵. Щороку в Україні збували 2 млн овець, а 60 % овчин селяни залишали для внутрішніх потреб²²⁶.

Українська селянська кооперація за досить короткий відтинок часу стала однією з провідних організацій, яка забезпечувала внутрішній ринок продукцією селянського господарства. Необхідно зазначити, що кооперації належало лише 3 % землі, проте 45 % селянських дворів, які вона об'єднувала у 1928 р., формували внутрішній споживчий ринок сільськогосподарської продукції та сировини для легкої і харчосмакової промисловості. Сама кооперативна система, яку державні органи влади використовували для усунення приватника з ринку й економіки взагалі, не мала чудодійної сили, а лише допомагала селянам організувати товарообмінні операції. Кількісно кооперативна торгівля в українському селі значно поступалася приватній. Наприклад, в 1927/28 р. там діяло близько 10 тис. кооперативних, 1720 державних та понад 22 тис. приватних крамниць²²⁷. Кооперація, маючи підтримку держави, фактично монополізувала хлібозаготівлі та збут технічних культур, стала самобутнім соціально-економічним укладом.

Сільськогосподарська кооперація наприкінці 20-х років зазнала докорінної реорганізації. У вересні 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову про заснування в системі кооперативних спілок Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів “Укрколгосп”, яка була створена на базі відділу колгоспів “Сільського господаря”. В лютому 1928 р. уряд УСРР обговорив проект постанови “Про ліквідацію кооперативних організацій”, котрою передбачив випадки можливого їх закриття. Головним мотивом для цього була невідповідність інтересам держави²²⁸. Весною 1929 р. в ЦК КП(б)У погодилися з тим, що кооперація повинна повернутися “лицем до усупільнення виробництва”. Селянська кооперація як організаційна форма захисту соціальних економічних інтересів дрібних товаровиробників була приречена на примусову ліквідацію у зв'язку з силовим просуванням у життя ідеї масової колективізації. 8 липня 1929 р. голова правління “Сільського господаря” О.В.Одинцов склав з себе повноваження голови, а до 15 серпня правління очолював О.О.Нурінов, здійснюючи рішення ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 р. про реорганізацію всієї системи сільськогосподарської кооперації. Її структура підлягала руйнації, тому що основною організаційною формою новостворюваної зернової кооперації обрали селищне виробниче товариство. Найвищим керівним центром нової системи кооперації став Всесоюзний союз сільськогосподарської кооперації по виробництву, переробці й збуту зернових, бобових, олійних культур та фуражу (Зерноцентр). Його основним завданням, як зазначалося в статуті, було здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства, розвиток зернової кооперації та колгоспів²²⁹. На селищні товариства, особливо в районах “кволої” колективізації, покладалося завдання пришвидшення хлібозаготівель. На початку 1930 р. діяльність 12 тис. селищних товариств поступово переходила на засади сільгоспартілі.

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

Кооперація, яка виникла на зорі непу, зникла разом з його згортанням. Вона не влаштовувала ідеологів командно-адміністративних методів управління економічним життям суспільства, бо, на їх переконання, не вирішувала зернової проблеми та кризи хлібозаготівель. У кооперації вбачали елементи консерватизму дрібнотоварного укладу на селі, тому на порядок денний висунули масову колективізацію сільського господарства. Дискусії про перспективи кооперації завершилися перемогою абсолютно протилежного їй курсу — усупільнення засобів виробництва та створення сталінських “соціалістичних фабрик зерна” — колгоспів.

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

В усіх країнах сільське господарство вважається дуже вразливою галуззю економіки, яка залежить від природно-кліматичних умов та стихійних явищ, вимагає дбайливого і виваженого ставлення, належного фінансування. Нехтування законами природи та економічного розвитку, як свідчить історичний досвід, завершувалися соціальними катаклізмами. Рільництво, особливо в царині зернових культур, має власну агрокультурну специфіку, біологічну циклічність та соціальну традицію культивування. Сутність землеробської нації визначають не лише обсяги валового збору та посівних площ, а передусім культура зернового господарства, багатий технологічний досвід і потенціал хліборобів. В українському селі від покоління до покоління передавалися землеробський хист, хліборобські навички, обрядові звичаї жнив.

Соціально-економічні експерименти на землі, започатковані більшовиками в 1917 р., практично знехтували соціально-історичною традицією і землеробською культурою в українському селі. Витоки зернової проблеми, яка виразно постала наприкінці 20-х років, сягають періоду політики воєнного комунізму, “червоногвардійського штурму” приватного підприємства, націоналізації землі й ліквідації поміщицького землеволодіння, здійснення соціалізації та цілого комплексу “перших соціалістичних перетворень” в сільському господарстві. Навіть війна, посушливі 1921, 1924 та “відморожений” 1928 роки не завдали зерновому господарству України такої руйнівної шкоди, якої воно зазнало від більшовицького експериментування в українському селі.

Сільське господарство України напередодні сталинської реформи не вирізнялося наявністю великих земельних латифундій. У 1905 р. дві третини господарств мали від 10 до 20 десятин землеволодінь, від 30 до 50 десятин мали не більш 5 % господарств, від 100 до 200 десятин — понад 4 %, а понад 1000 і більше десятин зосереджували близько 1 %²³⁰. Поміщицькі господарства посідали 20 % посівного клину в українських губерніях, на кожне господарство припадало 115 десятин, а взагалі поміщикам належало близько 3 млн десятин²³¹. До революції в Україні валовий збір зернових коливався в межах 1,1—1,2 млрд пудів²³², з них на поміщицьких землях вирощувалося 400 млн пудів²³³. Урожайність 1919—1920 рр., якщо порівняти її з 1911—1915 рр., зменшилася на 18—19 %²³⁴. Перебудова сільського госпо-

дарства на соціалістичних принципах, яка супроводжувалася ліквідацією поміщицьких економій і зернових угідь, на думку відомого політичного діяча й соціоаграрника В.М.Качинського, неминуче супроводжувалася спадом продуктивності сільськогосподарського виробництва протягом декількох років²³⁵. Селяни, яким просто бракувало реманенту та необхідної кількості робочої худоби, виявилися неспроможними якісно і вчасно обробити колишні поміщицькі землі. Сподівання на радгоспи та колгоспи також не виправдалися. Українські селяни чекали від революції не руйнівних соціалістичних перетворень, а збільшення земельного наділу. Лише в степу вони одержали 82 % поміщицьких угідь, але загальна посівна площа на початку 20-х років, особливо протягом 1921—1922 рр., зменшилася порівняно з 1916 р. на 5 млн десятин²³⁶. Неосвоєними виявилися близько 3 млн десятин поміщицьких та 2 млн десятин землі, вилучених в так званих куркульських господарствах. А посуха п'яти південних губерній довершила руйнівні наслідки запровадження воєннокомуністичної доктрини більшовиків в аграрному секторі.

Радянська історична наука вважала основною причиною голодного лихоліття початку 20-х років саме посушливий 1921 р., котрий, безумовно, катастрофічно вплинув на рільництво і тваринництво. Навіть продовольча допомога держави не змогла усунути трагічних наслідків першого радянського голодомору, тому що йому передувала рукотворна господарська руїна. По-перше, революція зруйнувала усталений уклад сільськогосподарського виробництва, враз ліквідувавши поміщицьке зернове господарство та фермерський тип українського хліборобського класу в особі підприємливих дрібних товаровиробників, які спеціалізувалися на зернових культурах степової смуги й економічно зміцніли на поставках зерна армії в роки Першої світової війни; по-друге, заборона внутрішнього і зовнішнього ринку (монополія держави), усунення кооперації та приватного підприємництва зумовили сповзання селянських господарств від товарного спрямування до напівнатурального укладу; по-третє, така аграрна політика призвела до загальної деградації всього сільськогосподарського виробництва (скорочення посівних площ до рівня споживчих норм, катастрофічне зменшення технічних та сировинних культур з відповідним закриттям цукроварень, млинів, олійниць, втрата звичної для багатьох економічних районів виробничої структури та характерних господарських ознак, зниження врожайності). Радгоспи взяли на себе лише 3 % колишніх поміщицьких земель, тому про їх господарську ефективність навіть не згадували. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до щорічних втрат хліба та зернофуражу в обсязі 220—250 млн пудів, а виробництво цукру скоротилося з 85,3 млн пудів у 1914—1915 рр. до 4 млн у 1929—1930 рр.²³⁷

Гуртовий збір зернових культур в 1920—1921 рр. сягав 780—800 млн пудів²³⁸, а з “неврожаю” посушливого 1921 р. — близько 300 млн пудів²³⁹. Середня врожайність жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса та кукурудзи в Україні становила 20 пудів з десятини, а дореволюційна — 58 пудів²⁴⁰. Жита зібрали 36 пудів з десятини, тому що цю культуру вирощували переважно на Поліссі, яке не відчувало на собі руйнівного впливу посухи, а пшениці, характерної для південних районів, пересічно 11 пудів, хоча в господарствах Ка-

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

теринославської, Запорізької та Миколаївської губерній збір не перевищував 3,7 пуда з десятини²⁴¹. Відносно врожайний 1923 р. дав 816 млн пудів, а посушливий 1924 р. — 565 млн пудів²⁴², тобто сільськогосподарське виробництво переслідували катаклізми нещороду, а гуртовий збір досяг половини довоєнного, хоча в умовах ринку вдалося уникнути повторного голоду восени 1924 — взимку 1925 р. Друга половина 20-х років вирізнялася відносною стабільністю валового збору зернових: у 1925 р. — понад 1 млрд пудів, у 1926 р. — 986 млн пудів, у 1927 р. — 1 млрд 56 млн пудів²⁴³. За матеріалами Народного комісаріату внутрішньої і зовнішньої торгівлі СРСР, в Україні того ж 1927 р. зібрали 1 млрд 43 млн пудів основних зернових культур²⁴⁴, що відповідає даним офіційної статистики. В статистичних довідниках наводилися дані “огульного збору зернових” та хлібофуражних, які дещо різнилися. Так, валова продукція хлібофуражних культур в 1923/24 р. досягла 941 млн, в 1924/25 р. — 652 млн, у 1925/26 р. — 1 млрд 49 млн, у 1926/27 р. — 1 млрд 29 млн, у 1927/28 р. — 1,1 млрд, у 1928/29 р. — 799,5 млн пудів²⁴⁵. Отже, відмінності є, але не дуже істотні, відтак маємо абсолютні дані про основні тенденції зерновиробництва в українському селі.

Таким чином, сільське господарство України фактично досягло довоєнного рівня зерновиробництва в 1925—1927 рр., але відсоток товарності залишався недосяжним. За роки політики воєнного комунізму, інерція якої діяла майже до початку 1922 р., основні хлібні культури (жито, пшениця, овес, гречка, ячмінь, просо, бобові) перестали бути товаром, тому що вилучалися за принципом продрозкладки і спрямовувалися майже виключно на задоволення внутрігосподарських потреб селян та міського населення за споживчими нормами. В Україні 1920—1922 років хлібний ринок фактично був згорнений, відтак товарно-грошові відносини перестали існувати і не виконували притаманної їм стимулюючої ролі.

Проблема товарності сільськогосподарського виробництва для українського суспільства виявилася ключовою і доленосною. Торгівля лишками зерна, про яку йшлося на час проголошення непу, виявилася політичним наміром держави, а не економічною спроможністю його основних виробників. Упродовж першої половини 20-х років “товарність” була фактично замаскованою продрозкладкою, враховуючи методи її визначення та хлібозаготівель. Селянські господарства не мали “лишків”, а продавали хліб підневільно, щоб покрити зобов’язання, фінансово-кредитні борги, підтримати інші галузі власного двору. Поняття товарності, яке повсюдно застосовували експерти з ЦСУ, Держплану, Наркомзему для вилучення зернових з внутріселянського обороту, стосувалося гуртового збору, а не реального вивільнення зерна кожним селянським господарством. За офіційними даними статистичних органів, товарність зернових по відношенню до їх валового збору становила: в 1923/24 р. — 26,2 %, в 1924/25 р. — 14,9 %, в 1925/26 р. — 20,9 %, в 1926/27 р. — 21,5 %, в 1927/28 р. — 21,6 %²⁴⁶, тобто п’яту частину від загальної маси. Ці та інші (по технічних культурах) розрахунки, з одного боку, віддзеркалюють об’єктивний стан справ зернового господарства, виокремлюючи недорід 1924 р., а з іншого, висвітлюють надзвичайно високу ліквідність технічних культур (цукрових буряків, хмелю, тютюну), товарність яких сягала 93 %.

Відсоток товаровиробників серед селянських господарств не співпадає з поняттям виробники сільськогосподарської продукції, тому що пролетарські та напівпролетарські й навіть середняцькі групи українського селянства виявилися переважно споживачами, а не “збувачами” продукції власних господарств. Дві перші категорії господарств, а вони становили 28 % селянського загалу, належали до споживчо-натурального типу виробничої діяльності, пропонуючи на ринок жалюгідні рештки зерна, щоб розрахуватися з боргами за податки, придбати елементарний реманент. Для них так звані товарні лишки були повинністю і життєвою необхідністю. Середняки, яких вважали “звичайними товаровиробниками”, а вони становили дві третини селянських господарств України, не поспішали розлучатися з “лишками” хліба, тому що мали високу внутрігосподарську норму споживання (забезпечення хлібом родини, насіння, утримання худоби) і намагалися продати його весною за підвищеними цінами. Саме вони визначали загальний обсяг ринкової маси зерна, тому що були його основними виробниками, враховуючи чисельність та економічну сталість їхніх господарств.

Справжніми товаровиробниками виявилися “дрібнокапіталістичні” групи в українському селі, яких офіційна влада називала куркулями, але вони становили 4,1 %, тобто трохи більше 200 тис. дворів²⁴⁷ (рівно стільки буде розкуркулено станом на 1933 р. — В.М.). Революційна хвиля соціалістичних перетворень економічно зруйнувала їхній виробничий потенціал, переполювавши кількісно. Наприклад, у 1917 р. на Катеринославщині налічувалося 10,7 % господарств з посівом 15 десятин, а в 1924 р. їх залишилося лише 4,2 %²⁴⁸. Вони не мали великої кількості власної землі, відтак орендували, тому не випадково серед господарств з посівом понад 15 десятин відсоток оренди був досить вагомим. Подібні господарства орієнтували виробництво на ринок, вирізняючись з-поміж інших високою товарністю. Так, на Одещині в урожайному 1923 р. 73,4 % господарств з посівом понад 15 десятин продавали продукцію рільництва, серед якої “чиста товарність” сягала 70 %, а з 16,6 млн пудів вивезеного на місцевий ринок зерна їхня частка становила 7,6 млн пудів²⁴⁹. В Одеській губернії реалізовували врожай 1923 р. 42,8 % господарств, переважна більшість яких здійснила звичну для неї торгову операцію — продала в осінній сезон, покриваючи борги, щоб навесні дбати про купівлю насіння. Такий стан мав відношення до збуту товарної маси на ринку. Але господарства-товаровиробники “відчувували” зерно з сльозами на очах, обмежуючи норми його внутрісімейного споживання. Інша справа — господарства з посівом більше 15 десятин, де “відчуження” було справді вивільненням зерна на ринок без наступного його придбання на власні потреби, крім купівлі хліба односельчан для збуту кооперативно-державним заготівельним органам. Враховуючи забезпеченість реманентом, робочою худобою й обсягами посівного зернового клину подібних господарств у 20-х роках, В.М.Качинський констатував у 1925 р. появу в українському селі класу фермерів²⁵⁰. Їх частка (4,1 %) свідчила про перспективи розвитку дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві.

Зернова продукція селянських господарств для одних була справді товаром, для інших — засобом існування, але не ключовим джерелом поповнення сімейного бюджету. Прибутковими були технічні культури, враховуючи їхні високі заготівельні ціни, але вони вимагали значних затрат часу та додаткових

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

робочих рук. Збут зернових мав виразні ознаки сезонності, про що свідчить їх відсоток у селянських прибутках від продажу сільськогосподарської продукції. У січні—червні, тобто на час посівної, вони у селянських прибутках становили близько 10 % від продажу продукції господарств, а в липні—вересні вже 25 %, продукція ж тваринництва завжди давала селянинові майже третину його бюджету²⁵¹. До революції та особливо в роки непу селяни, маючи від 5 до 10 десятин землі, як писали вони в листах до владних органів, не забезпечували себе хлібофуражем на рік, а почасти навіть до кінця зими²⁵².

Від зернового клину залежали всі галузі селянського господарства, тому обсяг гуртового збору визначав темпи розвитку тваринництва. Хлібні культури були не лише ціноутворюючим фактором, а також вирішальною продовольчою цінністю, еквівалентом достатку. Абсолютно всі господарства селян прагнули збільшення збору зернових, зростання їх товарної частки, але не кожне з них мало для цього економічні можливості. Чим більшою була засівна площа, тим вищий відсоток її відводився під зернові. Від загального рівня матеріального забезпечення селянських господарств залежала й питома вага зернових культур серед інших джерел грошового прибутку. Дослідники товарності зернового господарства в Україні підкреслювали високу частку надходження в 20-х роках грошових прибутків від продажу зерна середняцькими групами, але значно меншу порівняно з “куркульсько-заможними”. Посилаючись на підрахунки ЦСУ, деякі економісти-аграрники вважали, що відсоток господарств, для яких головним джерелом їхнього грошового прибутку було виробництво зерна, становив: серед незаможних — 34,1 %, нижчесередніх — 56 %, середніх — 63,5 %, вищесередніх — 73,7 %, міцних — 80,4 %²⁵³. Вони також зазначали, що “осереднячення” українських селян внаслідок аграрної революції “призвело до зниження товарності зернової продукції”²⁵⁴. З іншого боку, природний приріст населення, котрий досяг дореволюційного рівня, відповідним чином вимагав і збільшення норм споживання хліба.

Проблема товарності зернового господарства в 20-х роках набула політичної гостроти та небувалої соціально-економічної вагомості. Її розглядали виключно в контексті ролі зернового господарства України для забезпечення потреб народного господарства СРСР, особливо за умов здійснення індустріалізації, зростання чисельності армії, військ НКВС—ДПУ, партійно-державної номенклатури республіканського та союзного рівнів. Питома вага зернової продукції України, за даними Держплану СРСР, мала таку динаміку, враховуючи довоєнні ціни на зерно: в 1924/25 р. — 28,2 %, в 1925/26 р. — 25,8 %, в 1926/27 р. — 25,3 %, в 1927/28 р. — 26,9 %, а частка України в складі валової сільськогосподарської продукції СРСР становила п'яту частину²⁵⁵. Зернові залишалися пріоритетною культурою землеробства в Україні, серцевиною всього сільськогосподарського виробництва, селянською валютою і запорукою стабільного соціально-економічного розвитку всього суспільства. Частка зернових у гуртовій продукції сільського господарства України становила в 1924/25 р. — 30,6 %, в 1925/26 р. — 36 %, в 1926/27 р. — 37,6 %, в 1927/28 р. — 37,6 %, а їх питома вага в сільськогосподарській товарній масі розподілялася таким чином (відповідно за роками): 28,5 %, 35,5 %, 35,2 %, 34,7 %²⁵⁶. Необхідно зазначити, що для досягнення цих показників (частки зернових у гуртовому зборі й товарній частці усієї сільськогосподарської продукції) під основні хлібні культури відводилося 88,6 % посівного клину республіки²⁵⁷, отже, про-

дуктивність зернового господарства була тоді відносно низькою. Хліб як символ землеробства і продукт харчування шанували в усіх українських селах, але його частка серед джерел наповнення бюджету селянської родини вирізнялася відповідно до природно-географічних районів. Якщо для Степу реалізація хліба була вирішальною, то на Поліссі його вирощували переважно для внутрігосподарського вжитку. Наприклад, господарства з посівом від 1 до 4 десятин мали такий відсоток проданого ними зерна: 78,2 % — для Правобережжя, 31,5 % — Лівобережжя та 12,7 % — для степової України²⁵⁸. Понад третину товарної зернової маси степової смуги 1925 р. формували господарства, що відпускали по 75 пудів, на Лівобережжі вони “відчужували” 4—28 пудів, на Правобережжі — 14 пудів на двір²⁵⁹. На елеватори хліб надходив мізерними партіями з великими диспропорціями між планами і заготівлями, тому що за роки революції були ліквідовані основні товаровиробники, які відвантажували хліб у великій кількості.

Для з’ясування основних причин визрівання зернової проблеми в Україні 20-х років необхідно розглянути хлібофуражний баланс українського села, представлений статистико-економічними установами тих років. Статті витрат і джерела наповнення мають важливе пізнавальне значення для виявлення причин голодомору 1932—1933 рр. Хоча хронологічно й функціонально ці дані віддалені, але норми споживання хліба були сталими (600 г в день на одного працездатного). Упродовж 1923—1927 рр., які відрізнялися валовими зборами хлібних культур, споживання зерна в сільському господарстві становило дві третини від загалу. В абсолютних числах обсяги внутрігосподарського споживання (для харчування, на посів, утримання худоби) характеризувалися такими даними: в 1923/24 р. — 654, в 1924/25 р. — 609, в 1925/26 р. — 779, в 1926/27 р. — 382, в 1927/28 р. — 833, в 1928/29 р. — 769 млн пудів²⁶⁰. Статистичні підрахунки свідчать про щорічне сальдо села від 219 до 266 млн пудів, крім кліматично неврожайних 1924 та 1928 років, коли товарні лишки коливалися в межах 72—97 млн пудів²⁶¹. Хлібофуражний баланс, над яким працювали досвідчені статистики та кілька державних установ з відповідним штатом кваліфікованих фахівців, віддзеркалював життєдайну рівновагу в українському селі. Норми споживання зернових визначалися відповідно кількості поголів’я худоби, посівних площ та чисельності сільського й міського населення, тому пропорції хлібофуражного балансу були не просто цифрами, а природно-економічним фактором, що визначав якість життя хліборобів та функціонування сільськогосподарського виробництва. Порушення кількісних норм споживання одразу давало про себе знати соціальними катаклізмами. За попередніми підрахунками, основні витрати зернових мали таке співвідношення відповідно до усталених норм харчування на душу населення, затрат посівного матеріалу та утримання худоби²⁶²:

Роки	Хлібофуражний баланс УСРР, млн т						
	Валовий збір	Насіння	Харчування людей	Утримання худоби	Інші витрати	Разом витрат	Залишок
1927/28	17,6	2,5	5,0	5,4	0,3	13,3	4,3
1928/29	12,8	2,4	4,8	4,7	0,3	12,3	0,5

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

Залишок після вилучення витрат, хоч і відносно малий, але мав позитивне сальдо. Основними регіонами, де лишки були вагомими, виступали Лісостеп та Степ. Споживання хліба в українському суспільстві, яке поступово виходило з економічної кризи, спричиненої війною та воєннокомуністичними методами управління, значно збільшилося порівняно з 1913 р. Зростання обсягів харчового, кормового й технічного споживання зернових та бобових культур зумовлювалося поліпшенням соціально-демографічної ситуації, про що свідчили матеріали перепису населення 1926 р., а також покращанням економічного становища в сільському господарстві України. З іншого боку, встановлення жорсткої монополії на виробництво та реалізацію горілчаних напоїв викликало “самогонний бум”, що безумовно позначилося на збільшенні норм споживання основних зернових культур. Будь-який позаекономічний та суто адміністративно-командний крок держави в аграрному секторі завершувався неодмінно соціальною напругою в українському селі. До війни в Україні використовували для виготовлення горілки переважно картоплю та патоку²⁶³, а обсяг технічного споживання зерна для самогонваріння був мізерним. Заборона продажу міцних напоїв у роки війни викликала “самопальне” виробництво горілки, спонукавши селян до “відчуження” на “зелену справу” мільйонів пудів хліба. У той час селяни, особливо заможні, мали “про чорний день” хлібний резерв декількох річних норм, але реквізиції періоду громадянської війни, посуха та голод 1921 р. вибрали всі запаси.

Упорядники хлібофуражного балансу врахували всі обставини зернового господарства України, відтак статті витрат можна вважати еталоном соціально-економічної рівноваги в українському селі, показником реальних можливостей сільського господарства. А вони, як свідчив досвід, були обмежені. Якщо валова продукція зернових протягом другої половини 20-х років досягла довоєнного рівня, то питомі вага відчуженого на споживчий ринок хліба безнадійно відстала. За підрахунками відомого в 20-х роках спеціаліста в галузі зернового господарства А.Я.Альтермана, товарна маса основних хлібів (жита, пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, проса, гороху, квасолі, сочевиці) становила: у 1923/24 р. — 248, у 1925/26 — 230, у 1927/28 — 232 млн пудів, тоді як в 1910—1913 рр. хлібооборот, тобто вивіз на “широкий” ринок поза селом сягав 410—450 млн пудів²⁶⁴. Причини такого становища, а точніше витоки, з’явилися не в 20-х роках, а дещо раніше.

Чиста товарність зернового господарства (33,7 %) разом з господарським оборотом селянського двору (42,2 %) значно перевищувала загальносоюзні показники²⁶⁵, що давало підстави для обґрунтування думки про Україну як житницю СРСР. Хлібний баланс, автори якого згодом зазнають політичних репресій, свідчив про обмежені можливості сільськогосподарського виробництва, незважаючи на відносну завершеність так званої відбудови, хоча в окремих галузях “відбудовні процеси” тривали. Ліквідація поміщицьких латифундій та фермерських господарств не лише порушила усталену роками виробничу структуру зернових культур в Україні, а призвела до погіршення складу посівних площ, вилучення високоякісних зразків та поширення низькосортних. Пограбування міцних господарств, започатковане войовничою класовою політикою більшовиків, завершилося не просто фізичною руйною поміщицьких економік та селянських дворів, а й спричинило деградацію

культури землеробства. Так, пшениця, якщо порівняти тогочасні площі її посівів з довоєнними, втратила 21 % звичайної для цієї культури норми, ячмінь — 40 %, овес — 34 %, бобові — 38 %, а натомість частка жита збільшилася на 58 %, гречки — на 51 %, проса — на 39 %²⁶⁶. Отже, високоякісні та врожайні зернові зазнали “соціально-природного ущемлення”, тому що їх перестали масово культивувати, як це свого часу робили в поміщицьких та фермерських господарствах. Певним чином на матеріально-технічну базу сільського господарства вплинула війна, яка свого часу спонукала до розширення виробництва зброї і зменшення виробництва сільгоспремнаненту, а станом на 1921 р. випуск сільгоспмашин в Україні становив лише 4 % довоєнного обсягу²⁶⁷. Промисловість фактично перестала існувати, відтак за браком техніки якість обробітку землі була низькою. Зазначу, що внаслідок війни та голоду в Україні на 1923 р. виявилось 52,7 % господарств без робочої худоби, тоді як в РСФРР — лише 30 %²⁶⁸.

Зернова проблема мала політико-економічне походження, соціально-господарський зміст та статистичні одиниці виміру. В.М.Качинський ще у 1919 р. зазначав, що ліквідація 30 тис. поміщицьких господарств, які давали 20 % валового збору та третину товарної маси зернових²⁶⁹, фактично унеможлиблювала відтворення сільським господарством виробничого потенціалу, а разом з обмеженням селянських фермерських господарств призвела до появи в Україні проблеми зерновиробництва. Згубні для зернового господарства соціально-економічні наслідки аграрних перетворень підкреслювали й інші знавці проблеми — В.М.Соловейчик, А.Я.Альтерман, О.Д.Подвинський, а також сам С.В.Косіор. У липні 1928 р., підсумовуючи рішення пленуму ЦК ВКП(б), на якому йшлося про стан хлібозаготівель, генсек ЦК КП(б)У визнав, що з 1,4 млрд пудів дореволюційного хліба 280 млн пудів припадало на поміщицькі господарства, 650 млн пудів — на куркулів²⁷⁰. Нині ж колгоспи та радгоспи вирощували, за його даними, від 34 до 50 млн пудів, відвантажуючи до плану заготівель 14 млн пудів, а “куркуль дає 120 млн пудів”²⁷¹. Товарного хліба виявилось вдвічі менше порівняно з довоєнними роками. Такою була “ціна великого погрому” сільського господарства внаслідок тривалого соціально-економічного експерименту більшовиків та їхньої аграрної революції в українському селі. Явні втрати зернового господарства не заперечували навіть їхні призвідці.

Причини зернової проблеми, яка виразно заявила про себе наприкінці 20-х років, із статистично-кон’юнктурної точки зору полягали в диспропорціях валового збору та його товарної частини, але соціально-економічний зміст проблеми засвідчив відсутність звичної для сільського господарства структури основних товаровиробників. В абсолютних числах Україна втратила близько 200 млн пудів товарного хліба, для поновлення якого вона не мала відповідного виробничого потенціалу. Відтворити довоєнні обсяги хлібообороту, за оцінкою тодішніх експертів, сільському господарству “за короткий строк навряд чи пощастить”²⁷². Виникнення зернової проблеми, тобто нездатності тогочасного сільського господарства до відтворення належного рівня товарності, засвідчило крах більшовицької моделі колгоспно-радгоспної системи та самої ідеї колективного господарства більшовицького ґатунку. Такі господарства виробляли лише 4 % зернопродукції в УСРР²⁷³.

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

Політичне керівництво розглядало зернову проблему не як системну кризу зерновиробництва, що сталася внаслідок аграрної революції, а виключно прагматично, виходячи з потреб індустріалізації та реконструкції всього народного господарства. Для подолання зернової проблеми, як зазначав восени 1928 р. А.І.Мікоян, необхідно було мати 300 млн пудів експортного фонду та 150 млн пудів на внутрішні потреби²⁷⁴. Темпи заготівель упродовж 20-х років не давали підстав для оптимізму. Присутній на листопадовому пленумі (1928 р.) ЦК КП(б)У В.Я.Чубар зауважив, що на внутрішній ринок України в 1923 р. потрапило 5 млн т, в 1924 р. — лише 0,9 млн т, в 1925 р. — близько 5 млн т, в 1926 р. — 4,2 млн т, в 1927 р. — 4,1 млн т хліба²⁷⁵, а нарком харчової промисловості Мікоян вимагав 7,2 млн т для вирішення зернової проблеми. Якщо голова українського уряду зарахував до обсягу товарності й оборот селянського двору, тобто споживання хліба в межах села, то союзний нарком мав на увазі чисте “відчуження”.

Визначення України всесоюзна житницею покладало на неї економічне завдання, виконання якого було непосильним і неадекватним стосовно можливостей її сільського господарства. Основними виробниками зернопродукції були селянські господарства, серед яких переважна більшість належала до групи споживачів, тобто вони вирощували хлібні культури для внутрігосподарських потреб. Наприклад, у степових районах на долю середняків припадало 40 % загальної продукції зерна, а на Лівобережжі понад 50 % зернових давали малопосівні господарства²⁷⁶. Враховуючи відносну забезпеченість робочою худобою та реманентом середняцьких господарств, маємо відзначити і досить велику частку їхнього внутрішнього споживання зернових. Збільшувалася питома вага “великосіючих груп”, але одночасно зростала кількість членів їхніх сімей та засобів виробництва у них, що неминуче підвищувало норму споживання кожного селянського двору. Дослідники особливостей формування товарної частини зернових селянського двору, проаналізувавши соціально-економічні особливості розвитку хліборобських господарств, дійшли висновку, що в Україні протягом 1925—1927 рр. спостерігався процес падіння частки малопосівних дворів у зерновиробництві, зміцнення селян-середняків, збільшення відсотка господарств із великими посівами²⁷⁷, але паралельно відбувався приріст населення та зросли потреби держави. Товарний хліб, на переконання фахівців 20-х років, які працювали в ЦСУ та Держплані УСРР, зосереджувався “в руках господарств середняцьких та великопосівних груп”²⁷⁸.

Соціально-економічна ситуація в зерновому господарстві України наприкінці 20-х років виявилася малоперспективною щодо швидкого розв’язання зернової проблеми, якою бачили її в кремлівських кабінетах. Малопосівні господарства пропонували на ринок мізерну кількість зерна, реалізуючи його переважно восени, так звані куркулі вирізнялися стабільністю зернопо ставок, хоча наприкінці року їхня частка на зерновому ринку падала, а центральною фігурою залишалися середняки. Незважаючи на відмінності цих груп хліборобів у зерновиробництві, вони уособлювали дрібнотоварний тип господарювання — соціально вразливий і залежний від різних факторів. Зернова проблема, тобто диспропорції між валовою продукцією та її товарною частиною, ускладнювалася економічною політикою держави в українсь-

кому селі. Фінансово-кредитна й матеріально-технічна підтримка селянських господарств, нижчих за середні групи, яка відповідала швидше політичним гаслам більшовиків, ніж економічним реаліям, та обмеження на всіх рівнях підприємливих хліборобів-фермерів лише ускладнювали вирішення зернової проблеми. Більшовикам вдалося зруйнувати усталену століттями систему зерновиробництва, ліквідувати поміщицькі та фермерські господарства, які становили основне джерело постачання товарного хліба на внутрішній і зовнішній ринки. Упродовж 20-х років, дбаючи про зміцнення соціальних основ монопартійної системи політичної влади та викорінювання “приватно-власницьких тенденцій” в українському селі, партійно-державні органи неухильно здійснювали політико-економічний курс підтримки середняцьких господарств. Така політика призвела до поглиблення зернової проблеми та кризи сільськогосподарського виробництва.

Сталість незначного рівня товарності, на думку авторитетного в 20-х роках знавця цієї проблеми А.Я.Альтермана, була зумовлена господарською сталістю середняка, котрого визнали основною соціальною групою, а не його “вимиванням” іншими конкурентами. Осереднення селянства виявилось прихованою формою занепаду сільськогосподарського виробництва. “Ми переживаємо труднощі не від того, — підкреслював А.Я.Альтерман, — що витісняється дрібне господарство, а з того, що не зростає велике”²⁷⁹. Він не закликав до всілякого сприяння “куркульському господарству”, але не заперечував його ключової ролі на хлібному ринку, звертаючи увагу на “турботу про зміцнення зернової продукції”.

Обсяги експорту хліба та хлібозаготівель не задовольнили політичне керівництво. В 1923/24 р. хлібозаготівлі становили 426 млн пудів, з них 310 придбали державно-кооперативні установи, а 116 млн надійшло по лінії продподатку²⁸⁰. Частка українського хліба сягнула тоді 61,3 млн пудів²⁸¹. Весною 1925 р., враховуючи недорід у 1924 р., заготовили 303 млн пудів, з них 184 млн експортували²⁸². Якщо в 1923/24 р. питома вага українського хліба в союзних заготівлях становила 39,5 %, то в 1924/25 р. — вже 24,4 %, але вона виявилася майже вичерпною, особливо для неврожайного 1924 р. Два регіони (Україна та Північний Кавказ), де переважали українці-хлібороби, стали основними поставниками зерна, питома вага яких у союзних хлібозаготівлях досягла в 1923/24 р. 60,5 %²⁸³. У 1925/26 р., тобто з нового врожаю, встановили експортний план 275 млн пудів, а виконали на весну 49 млн²⁸⁴, зменшуючи норми споживання хлібофуражного балансу. Причиною низької товарності була невідповідність між заготівельними та ринковими цінами, між промисловими товарами та сільськогосподарською продукцією, особливо протягом першої половини 20-х років. Переважна більшість селян України не мала можливості придбати самотужки складну агротехніку та навіть плуг вітчизняного чи іноземного виробництва. Продовольчі товари також стали дорожчими порівняно з дореволюційним періодом. За один пуд жита селянин до 1917 р. міг придбати 3,5 м ситцю, а в 1925 р. — лише 2 м, цукру відповідно 6 та 3 фунти, солі 1,6 та 0,78 фунта²⁸⁵. Цінова політика, що залежала від багатьох факторів, не відігравала стимулюючої ролі для товаровиробника.

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

Питома вага України в хлібозаготівлях з основних зернових культур (пшениці, жита, ячменю) в 1925/26 р. коливалася в межах 30—35 %, у 1926/27 р. від 29 % (пшениці) до 42,1 % (ячменю)²⁸⁶. Вилучення понад третину хліба за врожайних років не викликало особливих продовольчих катаклізмів в українському суспільстві, але не вирішило й зернової проблеми. Хлібооборот, тобто відчуження зерна за межі села, мав в Україні зовнішню спрямованість. Український хліб вивозили до союзних республік. У 1923/24 р. було відправлено 83,4 %, в 1925/26 р. — 89,6 %, в 1926/27 р. — 82,6 % заготовленого в українських селах хліба, а частка України в експорті, враховуючи близькість морських портів, сягала 85,1 % в 1923/24 р., 42,5 % — в 1925/26 р., 56,2 % — в 1926/27 р.²⁸⁷ В абсолютних і відносних цифрах Україна посідала одне з провідних місць у загальному хлібообороті СРСР, але цього виявилось замало для союзного уряду.

Зернову проблему почали розглядати в контексті хлібозаготівельної кризи, яка, за визначенням С.В.Косіора, розпочалася “у нас у жовтні 1927 р.”²⁸⁸. Криза означала недовиконання планових завдань, тому в січні 1928 р. вдалися до запровадження принципу продрозкладки в хлібозаготівлях. 7 січня 1928 р. комісія політбюро ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель одержала телеграму Сталіна про посилення темпів заготівель зерна. Одночасно до Харкова надійшла телеграма від Молотова та Мікояна про встановлення обсягу хлібозаготівель в Україні — 480 тис. т²⁸⁹. 27 квітня 1928 р. в Москві відбулася нарада представників від України, Північного Кавказу та Північного Казахстану, яку скликав і провів Молотов. Присутній на ній голова РНК УСРР В.Я.Чубар запевнив союзне керівництво, що “згідно з нашою розкладкою по округах” Україна може збільшити план з 265 до 277 млн пудів²⁹⁰. Хлібозаготівлі супроводжувалися, починаючи з січня 1928 р., застосуванням карально-репресивних заходів (штраф, конфіскація майна, самообкладання, депортація, арешт та ув’язнення селян). Загальний хлібозаготівельний план рекомендували “розверстати” по округах, районах, селах і селянських дворах. Зокрема, на червень 1928 р. планували “розверстати” 10 млн пудів в округах. План вважався виконаним лише тоді, коли вирішували одночасно цільові завдання в кожному районі, селі та в соціальних групах селянських господарств²⁹¹. Репресивні заходи держави торкнулися основних виробників хліба — так званих куркулів і середняків. “Політика цього роду зачіпляла не тільки куркуля ... — зазначалося у звіті Київського окрвиконкому, — за загальним правилом найгостріші заходи в цій галузі минули типового середняка й вдарили по куркулю й частково по тому найміцнішому шару середняцтва, що в умовах нашої малоземельної округи наближається до куркульства”²⁹². До них застосовували статтю 127 Кримінального кодексу, яка передбачала: “за зловмисне підвищення цін на товари, скуповуванням, затаюванням або невипуском їх на ринок, — позбавлення волі на реченець до одного року з конфіскацією всього або частини майна”²⁹³. Першими жертвами репресій стали 63 господарства Київщини, а також були “випадки прямого вилучення окремих великих запасів хліба в їх власників”²⁹⁴.

Валова продукція зернових культур у 1928 р. внаслідок недороду становила 60 % довоєнного рівня, а товарна — 70 %. Саме про це йшлося в допо-

віді Косіора на зборах Харківського окружного комітету КП(б)У²⁹⁵. В липні 1928 р., звітуючись про роботу пленуму ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, він намагався спростувати чутки про вивіз хліба з України до Москви, зазначивши, що республіка спожила в 1927/28 р. 118 млн пудів, мовляв, більше від попереднього року²⁹⁶. Внутрішнє споживання, безперечно, збільшилося, тому що, як зізнався сам Косіор, лише 6—7 % приросту міського населення вимагало 30—49 млн пудів хліба²⁹⁷. За 11 місяців 1927—1928 рр. заготовили 257 млн пудів хліба, виконавши 97 % планового завдання²⁹⁸. У листопаді 1928 р. вдалося заготовити лише 58 % місячного плану²⁹⁹. Адміністративно-силові методи хлібозаготівель не вирішували проблеми зернопостачання “в закрома Родины”.

До політико-економічних причин, які призвели до зернової проблеми, додалися природно-кліматичні фактори. Взимку 1928 р. загинуло 4,3 млн десятин жита і пшениці з 9,2 млн десятин посівного клину, а пересіяна ярівина не дала бажаного врожаю³⁰⁰. У 1928 р. Україна не могла прохарчуватися власним хлібом, а тому закупила 12 млн пудів³⁰¹. Таке катастрофічне становище визнав С.В.Косіор, згадуючи про хлібну кризу 1928 р. на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. Примусове вилучення хліба призвело до голодування селян на Одещині, зокрема в Березівському районі. В березні 1928 р. місцева влада “відпустила” 115 тис. пудів хліба для найбідніших груп селянства, які “буквально голодують”³⁰². Селяни зверталися з листами до уряду, вимагаючи хліба та скасування карально-репресивних заходів. Зокрема, в скаргах селян підкреслювалося “неправильне” самообкладання, визначення соціального статусу господарств, надмірне оподаткування, знуцання уповноважених³⁰³. Для приборкання масових “волинок” селян застосовували військові формування ДПУ, а органи державної влади почали активно здійснювати політику розкуркулення.

Застосування “надзвичайних заходів” не вирішило зернової проблеми, не пододало і так званої кризи заготівель хліба. Керівники партійно-державних органів визнали доцільність і головне — своєчасність “екстраординарних дій”. “Коли б не вжили січневих заходів, — підкреслював 18 липня 1928 р. С.В.Косіор, — то мали б не лише хлібну кризу, а кризу народного господарства”³⁰⁴. Такої самої позиції дотримувався голова уряду СРСР О.І.Риков. «Допустимо, ми не вжили б “січневих” заходів. Так ми мали б перехід з кризи хлібозаготівельної до кризи загальногосподарської. Питання постало так: з двох лих (а не благ) вибрати менше, і, як мені здається, ми зробили правильно, вибравши лихо, якого завдають надзвичайні заходи, а не загальну кризу цілого народного господарства»³⁰⁵. Український лідер говорив про це у Харкові, а голова всесоюзного уряду — у Москві. Обоє вважали карально-репресивні методи здійснення хлібозаготівель, які викликали соціальну напругу та голод в південних регіонах України, політично необхідними та економічно доцільними й своєчасними. Зазначимо, що О.І.Риков знав справжні причини виникнення зернової проблеми, вказавши на її економічне походження. “Засіви куркульські зменшилися, а бідняцькі й середняцькі зросли, — наголошував він. — Здавалося би, добре в політичному розумінні, а в господарському ні, тому що в бідняцько-середняцькому господарстві велика питома

4. Зернова проблема та “криза хлібозаготівель”

вага внутрігосподарського споживання”³⁰⁶. Він сподівався на вирішення кризи зернового постачання господарськими методами, не вдаючись до подальшого застосування “надзвичайних заходів”, тому запропонував повернутися до засад ринку і непівського механізму.

Невтішні обсяги хлібозаготівель з врожаю 1928 р., коли вдалося взяти у селян лише 76 млн пудів, дратували прихильників адміністративно-командних методів. Зокрема, В.В.Куйбишев, виступаючи зі звітом ВРНГ на XI Всеукраїнському з’їзді рад у травні 1929 р., висловив подив з того, що Україна, яка вважалася житницею усієї країни, заготовила у 8 разів менше від попереднього року³⁰⁷. Якщо у 1927 р. питома вага України в союзних хлібозаготівлях становила 41,2 %, то в 1928 р., незважаючи на карально-репресивні методи, українського хліба було лише 15 %³⁰⁸. Від січня 1928 р. до квітня 1929 р. відбувалися дискусії в ЦК ВКП(б) стосовно методів подолання зернової проблеми в сільському господарстві й водночас кризи хлібозаготівель. Зокрема, на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1929 р. М.І.Бухарін наполягав на продовженні непівського курсу, тобто збереження ринку, еквівалентного обміну товарами, врегулювання цінової політики, підтримки приватного підприємництва та багатотукадності. Він та його однодумці (О.І.Риков, М.П.Томський) виступили проти подальшого застосування адміністративного тиску на селян та карально-репресивних заходів. Вони не відмовлялися від самої ідеї колективного господарства, але не визнали за доцільне форсоване здійснення суцільної колективізації. Бухарін зауважив, що “надзвичайні заходи” не вирішили зернової проблеми, а лише зруйнували ринок зерна, порушили звичайний товарообмін між містом і селом, сільським господарством і промисловістю, тому “у нас з’явилися нелегальні хлібні ринки, хліб інколи продають в лісах, з-під поли і т. д.”³⁰⁹. На його переконання, “командні” методи негативно вплинули на соціально-економічну ситуацію, відтак він запропонував внести до резолюції пленуму пункт про визнання репресивних заходів у хлібозаготівлі фактом завершення непу. Позиція групи Бухаріна базувалася на принципах непу, тому відхиляла будь-яку “надзвичайщину”. Визнаючи класову боротьбу, Бухарін пропонував економічне змагання з “куркулем”, а не регіональну “класову війну” проти всіх селян.

На пленумі відбулася полеміка між Сталіним, котрий виявився ідеологом і прихильником насильницької колективізації й масового терору, та Бухаріним. Останній зачитав свій лист від 1 червня 1928 р. до Сталіна, в якому переконував його в тому, що “нас не вивезуть колгоспи, які будуть ще будуватися декілька років”, а місцеві органи влади вже звикли до адміністративних методів, які “переросли в нову політичну лінію”³¹⁰. “Січневі заходи” викликали спротив селян і спричинили соціальну напругу на селі. Сталін, відповідаючи давньому своєму опонентові, все-таки зізнався, що “куркуль все ж не любить надзвичайних заходів”. Бухарін відреагував на репліку “начальника” по партії таким чином: “Він, звичайно, надзвичайних заходів не любить, але, на жаль, не любить їх і середняк. Цього ви не помітили, тов. Сталін! А в цьому якраз вся справа і вся суть”³¹¹. Отже, судячи з того, що репресії в українському селі набули масового застосування, особливо протягом першої половини 1929 р., Бухаріну та його нечисленним прихильникам

не вдалося переконати ні Сталіна, ні ЦК партії. Н.К.Крупська також вважала суцільну колективізацію відхиленням від ленінського плану соціалістичної модернізації сільського господарства³¹². Хлібозаготівлі по-сталінському, які відбувалися протягом 1928—1929 рр., не наповнили експортного та внутрішнього фондів зернових культур, але за невиконання “плану до двору” 33 тис. селянських господарств стали першими жертвами політики розкуркулення³¹³.

Квітневий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) проголосував за продовження карально-репресивних заходів. Сталін з обуренням говорив про недопустимість того факту, що Україна на 1 квітня 1928 р. заготовила 200 млн пудів, а в поточному 1929 р. — лише 26—27 млн пудів, тому вважав “круті заходи” правильними. “Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась в принципі проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства? — говорив він. — Хіба у нас немає закону проти спекулянтів?”³¹⁴. “Законник” Сталін насміхався над “групою” Бухаріна, яка, мовляв, сподівалася на те, що “класовий ворог” віддасть “добровільно свої хлібні надлишки”³¹⁵. Саме тоді Сталін виголосив власне переконання про природно-кліматичну зумовленість зернової проблеми (посуха, недорід), а також про соціально-політичне походження хлібозаготівельної кризи. Політика розкуркулення, яка в 1928—1929 рр. була допоміжним засобом примусового виконання селянами хлібозаготівельних завдань, набула згодом ознак відвертого політичного терору та геноциду. Основним методом розв’язання зернової проблеми стала насильницька колективізація сільського господарства, а засобом пришвидшення її темпів і вирішення соціально-економічних та політичних питань — політика розкуркулення. Виступаючи на XVI з’їзді ВКП(б), Сталін визнав першочерговим завданням саме розв’язання зернової проблеми, а “шлях насадження великих господарств” — єдиним методом розв’язання всіх труднощів в аграрному секторі країни.

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

Проголошення в грудні 1925 р. XIV з’їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію супроводжувалося гострими внутріпартійними дискусіями щодо шляхів і методів його реалізації. Вимоги очолюваної Л.Д. Троцьким “лівої опозиції” форсувати процес розвитку промисловості за рахунок посилення тиску на селянство були рішуче засуджені в грудні 1927 р. XV з’їздом ВКП(б) як такі, що суперечать принципам непу та погрожують зростанням політичної напруги в суспільстві. Однак минуло всього два тижні і щойно затаврована програма “лівих” фактично стала впроваджуватись у життя. Стрімко здійснюючись на олімп влади, Й.Сталін без зайвих манірностей узяв на озброєння ідеї побороного противника, сподіваючись у короткі строки здобути на селі головну “валюту” для здійснення індустріалізації — хліб.

На зламі 1927/28 рр. в країні саме спалахнула гостра хлібозаготівельна криза. Широке розведення “ножиць цін” на фоні промтоварного дефіциту та стрімкого знецінення грошей внаслідок триваючих емісій швидко перетворювало “хлібну ріку” державних поставок у струмок, загрожуючи і його ви-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

сиханням. Кволі спроби подолати кризу шляхом перекидання промтоварів на село за рахунок обмеження поставок до міста виявлялися малоефективними. За таких умов сталінське керівництво вдалося до жорсткого тиску на селян, які притримували хліб, що на практиці означало відновлення у селах надзвичайних заходів взірця доби воєнного комунізму.

Програма дій, спрямована на досягнення “рішучого перелому в хлібозаготівлях”, була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям від 5, 14 січня та 13 лютого 1928 р., підписаних особисто Сталіним³¹⁶. У контексті категоричних вимог виконати державні завдання щодо поставок хліба пропонувалося, з одного боку, — активно застосовувати репресії проти “спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, не зупиняючись і перед конфіскацією хлібних надлишків (ст. 107 КК РСФРР; ст. 127 КК УСРР), а з іншого, — негайно провести серію фінансових заходів, націлених на максимальне викачування з села грошової маси, щоб у такий спосіб примусити його продавати державі зерно. Полегшити “селянську калитку” передбачалося різними засобами — зокрема, шляхом термінового та фактично одночасного стягнення заборгованості з різних платежів (сільськогосподарського податку, страхових зборів, насінневих позик), у ході кампаній самообкладання (формально добровільного виділення грошей на поліпшення культурно-побутових умов села), реалізації “позики зміцнення сільського господарства” тощо.

Україна — одна з головних житниць Радянського Союзу — стала своєрідним полігоном для апробування “нової—старої” державної політики в аграрній сфері. Іще 28 грудня 1927 р. до республіки з мандатом уповноваженого ЦК ВКП(б) з хлібозаготівель прибув В.Молотов³¹⁷. Під керівництвом повновладного інспектора 30 грудня політбюро ЦК КП(б)У цілком і повністю схвалило запропонований Москвою план “битви за хліб”: прийнята українським партійним керівництвом постанова формально наголошувала на потребі поєднання при проведенні хлібозаготівель методів примушування та заохочування селянства³¹⁸. На практиці, однак, усе звелося до застосування сили.

Штурм “хлібозаготівельної фортеці” розпочався. Впродовж січня 1928 р. близько 10 тис. партійних уповноважених різного рівня заповнили українське село³¹⁹. Вони де-факто підмінили собою органи радянської влади, встановивши на місцях відверту диктатуру партійних комітетів. Директиви з ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У і далі на місця сипалися одна за одною, і органи державної влади ледь встигали надавати їм легітимного вигляду. Так, 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову “Про самообкладання людної для задоволення її громадських потреб”, проте 5 січня В.Молотов розпорядився внести до неї суттєві доповнення; вже 7 січня окружні партійні комітети отримали наказ керуватися у своїх діях цими вказівками і лише 9 січня “молотовські поправки” офіційно затвердив український уряд, повідомивши про це телеграфно округам; двома днями пізніше, однак, на місця полетіла нова вказівка щодо корекцій положень постанови у сторону підвищення планової суми самообкладання та скорочення термінів внесків і т.д.³²⁰

Атмосфера насилля пригнічувала українське село. Переконати селян добровільно везти хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно

не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою “загороджувальних загонів”, “протягування” через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади з позбавленням землі тощо³²¹. Брутальним пограбуванням виглядало на практиці й широке застосування ст. 127 КК УСРР: виходячи з настанов забезпечити успіх державних поставок будь-якими заходами, правоохоронні органи не зупинялись перед експропріаціями не тільки всього наявного хліба у селян, але також їх майна, арештами та висланнями³²². Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників — спочатку на хлібофуражному, а пізніше — на м’ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 р. в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торгівці, 275 з яких засудили на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та вислали за межі України³²³. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зросла до 1726 осіб³²⁴.

Мов буревії, проносилися селами численні фінансові кампанії: сьогодні “витискувалися” платежі по заборгованостях та описувалося майно неплатників (нерідко незаможних, бо саме вони на цей час мали борги); наступного дня в пожежному порядку скликався схід, на якому правдами й неправдами ухвалювалося рішення про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50 % і вище сільськогосподарського податку³²⁵. Проте на цьому грошові побори не кінчалися, бо на підвір’ї селянина з’являвся черговий уповноважений з облігаціями позики зміцнення сільського господарства. Так само добровільне за законом, поширення облігацій проводилося примусово, з урахуванням “спущених” згори контрольних цифр³²⁶.

До 1 квітня в Україні було заготовлено 242 млн пудів хліба (при річному плані 1927/28 р. — 265 млн пудів), сільськогосподарський податок зібрано на 106,8 %, кампанію самообкладання виконано на 109,4 %, передплату позики зміцнення сільського господарства — на 75,4 %³²⁷. Результати січнево-березневого “штурму хлібозаготівельної фортеці” сталінське керівництво могло оцінювати як цілком задовільні. Звичайно, цього не можна було сказати про українське село, яке численні силові кампанії просто знекровили. Вкрай складна економічна ситуація в Україні стала набувати загрозливого характеру, коли навесні 1928 р. з’ясувалося, що внаслідок холодної зими в республіці загинуло 52,8 % площі озимини (23,5 % всієї засівної площі). Особливо постраждав Степ (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Криворізька, Мелітопольська, Зінов’євська, Первомайська, Запорізька округи та Автономна Молдавська СРР). Тут втрати озимини сягали 85 % площі (39,5 % загальної площі засівів)³²⁸. У надзвичайно складних умовах пізньої весни селянам довелося пересіювати вдруге, а подекуди й втретє. Однак природа була немилостивою до хліборобів: холодну весну заступило вкрай посушливе, з суховіями, літо, що призвело до масової загибелі хлібів. Тільки в степових округах України недорід охопив район з населенням близько 3 млн осіб (38 % усього населення краю)³²⁹.

Зазначимо, що зазвичай український Степ вважався одним із найбільш товарних в республіці, даючи до 50 % заготівлі пшениці всієї України³³⁰. Тепер же степові округи не тільки не могли виконувати великі плани, встанов-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

лені на останній квартал 1927/28 р., але й самі потребували значної допомоги, в тому числі й у вигляді ввезення хліба. Під тиском тривожних повідомлень з місць політбюро ЦК КП(б)У ще 30 березня 1928 р. ухвалило рішення просити ЦК ВКП(б) зменшити для України квітневий план поставок хліба з 15 до 12 млн пудів³³¹. Про потребу сповільнення темпу вивозу хліба з республіки говорив голова РНК УСРР В.Чубар на нараді з питань хлібозаготівель, що проводилась під головуванням В.Молотова за участю представників України, Північного Кавказу та Уралу 24 квітня 1928 р. в Москві³³². Однак союзне керівництво на поступки не пішло і замість зменшення хлібозаготівельного плану для України навіть збільшило його (на квітень з 15 до 17 млн пудів, на 1927/28 р. з 265 до 277 млн пудів)³³³. 25 квітня 1928 р. ЦК ВКП(б) направив ЦК КП(б)У та Харківському окружному партії директиву № 2762/с, в якій пропонувалось негайно відновити попередні темпи хлібозаготівель. “Спроби пояснити цей факт (зниження поставок хліба. — Л.Г.) бездоріжжям та посівами явно брехливі, — зазначалося в директиві. — Насправді у заготівельних районах в значному ступені розвилися демобілізаційні настрої”³³⁴.

Підпорядковуючись партійній дисципліні, а ще більше — інстинкту самозбереження (бажанню утриматись на високих посадах, завоювати “діловий авторитет” у Москві), українське партійне керівництво 27 квітня 1928 р. визнало за потрібне “директиву ЦК прийняти до неухильного керівництва і виконання”³³⁵. Забезпечити успіх чергової “атаки” на село, так само як це було в січні, належало випробуванним бійцям — армії партійних уповноважених. Водночас політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про “реальне скорочення внутрішнього споживання хліба” в республіці. Постановою від 21 квітня 1928 р. в округах належало залишити не більше місячного запасу хліба³³⁶, рішенням від 30 квітня — максимум двотижневий запас³³⁷.

Різкий поворот в аграрній політиці держави, реанімація практики продрозкладки, звичайно, не могли не позначитись негативним чином на політичних настроях українського села, атмосфера в якому ставала вибуховою. Опір, що його чинили селяни впровадженню сталінського аграрного курсу, набував як пасивних, так і активних форм. Утім, в міру розгортання маховика репресій з боку влади все більш поширеними ставали саме активні форми протесту, причому, як правило, вони носили виразно антирадянське, антикомуністичне спрямування. Дедалі частішали випадки фізичної протидії селян вивозу хліба, побиття активістів тощо. Лунали по селах злі, недвозначні частівки: “Пароплавчик пливе мимо пристані, рибку будемо кормити комуністами”³³⁸. Уповноважених селянство зустрічало розпачливим гомоном: “Годі вже нас катувати, знущатися над нами”, “Серп і молот — кують нам голод”³³⁹. Заклики партійних посланців “налягти як слід”, обіцянки невдовзі виправити ситуацію сприймалися з недовірою. Куди уважніше українські селяни прислухались до сумних і тривожних співів бандуристів, які з’явилися на ярмарках і майданах, та мандруючих “святих старців”, котрі пророкували голод і війну. В містечку Лепетиха Мелітопольської округи один такий старець, вказуючи на три копи пшениці, пояснював селянам: перша копа — змії-облігації, друга — кров, яку з вас п’ють комуністи, третя — хліб, що від вас забрали³⁴⁰.

Не кращою була ситуація в місті. Настанова на суттєве скорочення внутрішнього споживання хліба, постійні перебої з його постачанням зробили реальністю проблему хлібного дефіциту й зумовили миттєве поширення серед населення панічних настроїв — передусім хлібного ажіотажу. Біля магазинів, що час від часу “викидали” хліб, стали збиратися колосальні черги людей, які скуповували не тільки хліб, але й всі борошняні вироби, крупи, розпочалася посилена заготівля сухарів³⁴¹. Час від часу розлючені черги перетворювались на “голодні демонстрації”. Так, 17 квітня 1928 р. почалися масові заворушення у с. Веселе Веселовського району на Мелітопольщині. Не отримавши хліба, натовп людей (500—600 осіб) під вигуки “Дайте хліба, ми три дні голодні” попрямував у місто до райвиконкому та райпарткому, примусивши місцеву владу задовольнити їх вимоги. 25 квітня все повторилося знову. Цього разу до виконкому рушив розгніваний натовп з 200 осіб на чолі з двома демобілізованими червоноармійцями. Один з них (Мацейко-Данченко з поселення Ломоносівка) у запалі кричав представнику районного комітету партії, який вийшов до демонстрантів: “Я — червоноармієць, служив у Червоній армії, а тепер голодую, ось до чого мене довела радянська влада”. Інший з вигуками: “Ви забрали хліб, нічого не даєте бідності” намагався його побити. На закиди представника влади щодо антирадянського підґрунтя виступу обидва кричали: “Ми — не контрреволюціонери, ми за радянську владу”. Тижнем пізніше Мацейко-Данченко організував мітинг у своєму поселенні, під час якого виступав із закликами розгромити виконком, погрожував убити голову сільради³⁴². 3 травня 1928 р. у с. Софіївка Криворізької округи натовп селян з 400 осіб намагався затримати 9 підвід з хлібом, що його в базарний день вивозили з району працівники райвиконкому. 5 і 7 травня “голодні демонстрації” тривали в с. Кам’янка Запорізької округи, учасники яких скандували біля райвиконкому: “Ми помираємо з голоду”, “давайте хліба”, “давайте вільну торгівлю і царя”. Серед демонстрантів особливою активністю виділялись бідняки та маломісні селяни³⁴³.

Незважаючи на постійне погіршення продовольчої ситуації в республіці, вище партійне керівництво України продовжувало засипати низові партійні осередки директивами з категоричними вимогами виконання плану хлібозаготівель. У свою чергу, на республіканське керівництво тиснув союзний уряд, адже до цього часу УСРР виступала основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграда та ряду великих промислових центрів³⁴⁴. З метою з’ясування реальних перспектив викачування хліба з республіки в Харкові наприкінці травня, очевидно, побував Сталін. 24 травня 1928 р. він направив до Москви шифротелеграму на ім’я Рикова, Молотова, Мікояна, в якій повідомляв: “... З’ясувалося, що за червень і липень Україна не може дати хліба Москві. Причина — провал озимини, погані види на врожай, необхідність забезпечити Україну посівним зерном на осінь. Були пропозиції негайно підняти ціни на хліб від 15 до 40 коп. і ввезти з-за кордону млн 10—20. Ми відкинули ці пропозиції, прийняли скорочення постачання другорядних споживачів і закликали райони з добрими видами на врожай до посилення заготівель”³⁴⁵.

Спираючись на керівні настанови союзного уряду, ЦК КП(б)У вже 29 травня 1928 р. видав директиву про перенесення основної ваги при проведенні хлібозаготівель на Лісостеп і Полісся³⁴⁶. Посилено “працювало” в напрямі

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

наповнення державних заготівельних пунктів і ДПУ: за повідомленням від 11 травня 1928 р., під час проведеної таємної операції спецорганам вдалося виявити приховані склади зерна: в Ніжині — до 10 тис. пудів, у Маріуполі — 10 тис., в Одесі — 4 тис., у Черкасах — 20 тис., у Прилуках — 3,5 тис., у Первомайську — 6,7 тис., у Харкові — 30 тис. пудів³⁴⁷. До кінця червня ціною неймовірних зусиль з України було вижато 15,5 млн пудів хліба, внаслідок чого загальний обсяг хлібозаготівель у республіці за 1927/28 господарський рік склав 258,5 млн пудів. З них 72,9 млн пудів були використані на харчування населення самої УСРР, 5,4 млн — на утримання військ Української військової округи, 127,7 млн вивезено на внутрішньосоюзні ринки, 20 млн експортовано за кордон і т. д.³⁴⁸ Встановлений на 1928/29 р. новий хлібозаготівельний план в обсязі 164 млн пудів (у тому числі 55 млн пудів — на потреби республіки, 9,9 млн пудів — для забезпечення воєнного відомства, 23,8 млн пудів — на експорт тощо)³⁴⁹, хоча значно менший за попередні роки, все ж був досить високим для України, південно-західні райони якої вже з початку літа 1928 р. потрапили в лещата голоду.

Інформаційний відділ ЦК КП(б)У 12 червня 1928 р. був змушений повідомити вище партійне керівництво республіки про те, що в ряді районів Херсонської округи “гостру потребу в хлібі” відчувають більше 30 % бідняцького населення. У документі також йшлося про посилення захворювань на цингу, одиничні випадки опухання дітей і дорослих, зокрема й смерті на ґрунті недоїдання. Зведення містило витяги з перехопленого спецорганами листа, направленного одним із мешканців Херсона за кордон: “... Час настає жахливіший голодного 1922 р., — писав він рідним. — Народ зовсім упав духом, втратив надію на майбуття, не сподівається на порятунок, а очікує смерті голодної... Селянська маса хвилюється, налаштована надзвичайно вороже проти радянської влади, проте вона не організована, у неї немає керівників і плану дій... Щоправда, голод може знесилити народ так, що йому буде байдуже...”³⁵⁰ У зведенні Інформаційного відділу констатувалися й ускладнення із годуванням тварин у неврожайних округах. Селяни Маріупольської, Волинської, Криворізької округ, намагаючись самотужки “вирішити” цю проблему, почали активно згодовувати тваринам солом’яні покрівлі господарських споруд³⁵¹.

Досить складною була в цей час ситуація і в містах, населення яких хронічно потерпало від перебоїв з постачанням хліба. На цьому ґрунті, ясна річ, усе більшого розмаху набували “голодні демонстрації”. Зокрема, 12 червня почалися серйозні заворушення у Миколаєві. Близько 500 селян з навколишніх сіл, до яких приєдналися робітники заводу ім. Марті, вийшли на вулиці після того, як десятитисячне місто взагалі не отримало хліба. Голодні люди рушили до окривконкому з вимогою до влади: “Дайте хліб!” Хвилювання в Миколаєві знайшли відгомін і в армії. Вже 14 червня близько 100 мешканців с. Тернівка прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали скаржитись на своє гірке життя. “Як нам не було погано за царя, — говорили вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було”. Побачивши в помийних відрах табору залишки хліба та страви, окремі селяни почали жадібно їх поїдати. Це справило на червоноармійців приголомшливе враження. Серед бійців було чути

розмови: “Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій”, “До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб, і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві, — робиться скрізь”. Деякі з червоноармійців також говорили між собою: “Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв — це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо”³⁵². Принагідно зазначимо, що, починаючи з травня 1928 р., розташовані на українському терені війська буквально захлестнула хвиля розпачливих листів від рідних, значна частина з яких містила тривожні звістки про посуху, загибель озимини, страх голодування і, нарешті, про початок голоду на селі. В оцінках причин такої ситуації селянство здебільшого демонструвало солідарність, покладаючи відповідальність на конфіскаційну політику влади, яка зробила хліборобів безпомічними перед природною стихією. “У нас передбачається голод, як у 1921 році, — писали рідні до червоноармійця 2-ї кавалерійської дивізії Кузьменка, — озимий хліб вимерз на 100 %, земля більшою частиною не засіяна, бо немає зерна, немає також за що його купити, адже гроші забрали в рахунок самообкладання та облігацій”³⁵³. “У нас тепер жорстокий голод, — повідомляли з дому червоноармійця 99-ї стрілецької дивізії, — якщо тобі шкода рідних..., то скидай шапку перед політруками і командирами та подякуй радянську владу за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як ті собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти хоча б фунтом муки”³⁵⁴. Обсяги подібної кореспонденції були досить значними: з переглянутих Особливим відділом округи 3749 листів, що надійшли до червоноармійців УВО під час травневого призову, 2 були нейтральні, лише 71 містив позитивну інформацію, решта 3676 були негативними за своїм змістом³⁵⁵.

Ще в квітні—травні 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович вимагав від окружних партійних комітетів не впадати у паніку та категорично наполягав на тому, що про ввезення до України хліба не може бути й мови³⁵⁶. Проте вже у липні українське партійне керівництво було змушене поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виділення республіці 1 млн пудів хліба³⁵⁷, а в серпні — про необхідність завезення в Україну не менше 5 млн пудів посівного зерна³⁵⁸. На початку серпня 1928 р. і Раднарком УСРР, усвідомлюючи, що значна частка українського населення голодує і подолати цю ситуацію власними силами вже неможливо, звернувся до Москви³⁵⁹. 14 серпня 1928 р. за підписом заступника РНК УСРР Дудника до РНК СРСР була направлена “Доповідна записка про допомогу округам, що постраждали від недороду 1928 року на Україні”, в якій було представлено інформацію про масштаби неврожаю у степових районах республіки та містилось прохання до союзного центру надати допомогу: по-перше, для збереження посівної площі, по-друге, для недопущення масової загибелі поголів’я тварин і, по-третє, для продовольчої допомоги населенню³⁶⁰. Така дивна на перший погляд розстановка позицій в офіційному документі насправді була доволі показовою і цілком адекватно відбивала уявлення більшовицьких лідерів про існуючі пріоритети: на першому місці — майбутній врожай (важливий для проведення індустріалізації), на останньому — уражене “дрібно-буржуазними поглядами” селянство. Очевидно, у цьому контексті можна розглядати і дивну метаморфозу з визначенням кількості голодуючих в Укра-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

їні — за попередніми розрахунками українського уряду (знайшли своє відбиття у надісланому до Москви проекті постанови РНК СРСР) такими, що потребують продовольчої допомоги, мали бути визнані 855 тис. мешканців республіки (в тому числі 342 тис. дітей)³⁶¹.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 27 серпня 1928 р. внесла деякі корективи в цифру, визнавши, що кількість голодуючих дітей має бути не більше 300 тис.³⁶² Це зауваження було враховане: у доповіді урядової комісії про допомогу недорідним округам від 15 вересня 1928 р. вже йшлося про 850 тис. голодуючих, у тому числі 300 тис. дітей віком до 14 років³⁶³. А проте і перша, й друга цифри потерпілих від неврожаю та масованих хлібозаготівель були явно заниженими. Нагадаємо, що неврожаєм була охоплена територія України з населенням до 3 млн осіб. Отож виходило, що українські урядова та партійна комісії визнавали такими, що потребують державної допомоги, лише четверту частину загальної кількості населення потерпілого регіону. Безкоштовне харчування “щасливчиків” — дітей і жінок останніх місяців вагітності планувалося проводити через школи в період з 1 жовтня 1928 р. до 1 серпня 1929 р. Решті “списочних голодуючих”, у повній відповідності з популярним радянським гаслом “хто не працює, той не їсть”, належало іще заробити свій кусень хліба, ударно попрацювавши на громадських роботах — на влаштуванні ставків, штучному зрошенні та осушенні заболочених місць, закладенні лісових захисних смуг, зволоженні полів і т. ін.³⁶⁴

Згідно з обчисленнями української сторони, із союзного бюджету на подолання наслідків неврожаю мало б бути виділено трохи більше 48,8 млн крб., у тому числі 20 млн крб. — на харчування населення. Однак РНК СРСР, розглянувши 4 вересня 1928 р. клопотання України, ухвалив рішення обмежити союзну допомогу 31,2 млн крб. При цьому на харчування населення мало бути виділено 10,5 млн крб. — сума, вдвічі менша за визначену українською урядовою комісією³⁶⁵. Решту українська сторона мала заповнити з власного бюджету.

До 15 вересня 1928 р. з союзного бюджету в Україну на харчування населення надійшло 3 млн крб.³⁶⁶ Цільовий внесок було повністю використано, однак від початку стало зрозумілим: коштів для надання допомоги голодуючим не вистачає. Наприкінці вересня — на початку жовтня 1928 р. інформаційний відділ ЦК КП(б)У продовжував констатувати погіршення продовольчої ситуації на місцях і водночас вказував на недостатність державної допомоги потерпілим. Показовим у цьому відношенні було, зокрема, с. Покровське на Миколаївщині: тут за допомогою держави харчувалося 16 % населення, в той час як реальна кількість голодуючих сягала 60—65 %³⁶⁷. Про трагедії окремих селянських сімей у цей період розповідали численні листи до селянських газет, які, зрозуміло, редакціями не оприлюднювалися. Один із таких листів у вересні 1928 р. надійшов до “Крестьянской газеты” (Москва) з хутора Ново-Накош Гросулівського району Одеської округи. “Нема хліба, нема й життя. Б’ємо куркуля, а з бідняка не тільки волосся, але й цілком голова летить, — писав місцевий сількор до газети, розповідаючи трагічну історію, очевидцем якої він був сам. — На хуторі Ново-Накош жив один чесний і добрий бідняк з переселенців. Сім’я у нього складалася з 5 їдців. Він отримав

переселенську позику, на яку купив тяглову силу — волів, разом з тим купив і корову. Через теперішній недорід..., а також внаслідок державних надзвичайних заходів... цей біднячок [був змушений] продавати своїх воликів кілька разів подешевше. Кінець-кінцем, він довимінювався до того, що йому вже й робити було нема на чому, [все] продав і проїв. Далі йому і продавати нема чого, а їсти ж хочеться. І ось цей чесний бідняк, а не злодій, не розбійник, не п'яний, не картяр, замислився глибоко, засумував про життя в майбутньому, [згадав] про державний борг, котрого підходить строк платежу. А він же голодний і їсти нема чого, а не тільки сплачувати борг. І тоді вирішив він себе і свою сім'ю зарізати. Але родина сховалася. Самого ж себе він приніс у жертву... Відрізав собі косою голову..."³⁶⁸.

Українська влада намагалася подолати складну продовольчу ситуацію за рахунок самих же селян, поставивши від початку успіх державної допомоги голодуючим у пряму залежність від успішного виконання плану хлібозаготівель та фінансових кампаній, які активізувались в Україні іще з серпня 1928 р. після призначення на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора. Однак наповнити зерном державні зсипні пункти не вдавалося: у степових районах республіки хліба фактично не було, оптимістичні надії на інші регіони також не виправдовувались, оскільки непогода негативно позначилася і на їхній врожайності. Зрозуміло, ті селяни, які все ж мали хліб, зовсім не були налаштовані віддавати його задарма державі (за даними Наркомату торгівлі УСРР, у першому кварталі 1928/29 р. середня заготівельна ціна за пуд пшениці становила в республіці 135,8 коп., а ринкова — 267,8 коп.)³⁶⁹. Ситуації не виправляли й наїзди уповноважених на село. Більше того, у багатьох місцях низовий радянський і заготівельний апарат почав відмовлятися від проведення хлібозаготівель і пожвавлював свою діяльність лише під час короткотермінового перебування на селі високих партійних начальників. Почалися спроби бунту і на самому "партійному кораблі": іще в серпні 1928 р. Запорізький ОПК виступив проти спущеного згори плану хлібозаготівель, мотивуючи це тим, що його реалізація не залишить в окрузі й пуда хліба на внутрішнє споживання³⁷⁰. Реакція вищого партійного керівництва була миттєвою: постанову окружного партійного комітету оцінили як "політично шкідливу", "правий ухил" і звинувачені партійні функціонери невдовзі були змушені пройти чистилище "товариського бичування" та публічного каяття³⁷¹.

У серпні 1928 р. ДПУ УСРР провело широкомасштабну каральну операцію в українському селі, внаслідок якої було вилучено 1219 "бандитів", 1060 з них — негайно вислано за межі України³⁷². В листопаді ДПУ було проведено масштабну операцію проти "найбільш злісних куркулів-перекупників", після якої на зерновому ринку приватник фактично повністю припинив свою діяльність. Це іще більше ускладнило продовольчу ситуацію: з ліквідацією приватної торгівлі згасала остання надія тих голодуючих українських селян, які мали можливість купити рятівний хліб. Не забезпечуючи успіху хлібозаготівельних кампаній, репресивні заходи влади натомість вели до подальшого занепаду селянських господарств, посилювали напругу в суспільстві. Як зазначалося на нараді ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом, що відбулася наприкінці листопада 1928 р., упродовж року в республіці зафіксовано 305 ви-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

падків терористичних актів на селі (убивства, побиття активістів, підпали майна і зерна тощо), спецоргани також констатували поступове переростання кримінального бандитизму в Україні на політичний ³⁷³.

Питання про ситуацію в Україні у зв'язку з недородом розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся у Харкові 1—5 листопада 1928 р. З доповіддю “Про недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання в галузі сільського господарства, що звідси випливають” на пленумі виступив В.Чубар. Представлені ним матеріали свідчили, що український уряд до 1 листопада 1928 р. в основному визначився у питанні про потенційні джерела покриття потреб потерпілих регіонів. Однак, як видно з робочих матеріалів до пленуму, позицію стосовно харчування населення “дотягнути” до попередньо встановленої цифри в 20 млн 61 тис. крб. так і не вдалося (див. таблицю). Взагалі ж представлена програма ліквідації наслідків неврожаю була непереконлива. Проте спостерігалися чіткі наміри верховної української влади продовжити жорсткий тиск на село. “Надзвичайні заходи можуть бути вимушеними і в цьому році, — заявив у своєму виступі В.Чубар, — якщо вся маса наших заходів, якщо основна маса селянства не вплине на спекулянта” ³⁷⁴. Певні турботи виказав Г.І.Петровський. Дорікаючи декому з приводу недостовірного інформування В.Молотова про українські хлібозаготівельні можливості взимку 1928 р., він висловив побоювання, що тепер таку саму картину може отримати інший посланець ЦК ВКП(б) — А.Мікоян. Всеукраїнський староста звернув увагу на те, що йому, так само як свого часу В.Молотову, не поспішають розповідати про реально існуючі труднощі, про голод, голодуючі міста України тощо ³⁷⁵. Кошти, передбачені урядом УСРР на подолання наслідків неврожаю, станом на 1 листопада 1928 р. розподілялись так ³⁷⁶:

Показник	З бюджету СРСР, тис. крб.	З бюджету УСРР, тис. крб.	Кошти різних установ, тис. крб.	Разом
Осінній засів	6 007,0	Не виділялись	Не виділялись	3 700,0
Харчування населення	20 061,0	2 000,0	4 500,0	17 000,0
Годівля тварин	12 735,0	2 230,0	1 600,0	15 830,0
Сільськогосподарське кредитування	10 000,0	Не виділялись	Не виділялись	5 000,0
В с ь о г о	48 803,0	4 230,0	6 100,0	41 530,0

Новий 1929 рік не віщував українському суспільству нічого доброго: видача працюючому населенню міст забірних книжок не ліквідувала давки та бійки в довгих чергах за хлібом, іншими продуктами харчування. Перспективи селянства передбачалися ще сумнішими. 10 грудня 1928 р. ЦК КП(б)У надіслав листа всім сільським райкомам партії, в якому прямо попереджав: “Держава повинна допомагати селянству недорідних районів України, але при високих спекулятивних цінах, коли селянство продає хліб приватнику, ніякої допомоги потерпілим од недороду селянам надати немає можливості” ³⁷⁷. Отже, українська влада, з одного боку, визнавала свою безпомічність у справі організації допомоги голодуючому населенню, а з другого, демонструвала твердий намір продовжувати репресивний тиск на село і фактично

використовувала голод як засіб “підштовхування” села на шлях, визначений для нього новим аграрним курсом.

Ситуація зими—весни 1929 р. певною мірою повторювала події минулого року, коли всі зусилля влади були спрямовані на викачування позаекономічними засобами хліба та грошей із села. Так само, як це було раніше, директивні вказівки про виконання хлібозаготівельних та фінансових кампаній “будь за що” провокували колосальний сплеск насилля та зловживання з боку місцевої влади. Обшуки, побиття, приниження селян, які чинили спротив насиллю, набували широкого розмаху. В с. Петрушки Корсунського району Шевченківської округи уповноважений з хлібозаготівель, вимагаючи додаткової здачі хліба від середняка, наказав навісити селянинові на шию ящик вагою в півтора пуда й примусив пройти з ним селом. В інших місцях людей били, погрожували “виселенням на Сахалін”, змушували стояти годинами за командою “струнко!” з плакатом на грудях: “Ти — куркуль, мироїд, сволота, паразит” і т. ін.³⁷⁸

Навесні 1929 р. у багатьох селян недорідних округ закінчилися припаси продуктів харчування, розпочався масовий забій тварин, проїдання посівного матеріалу. Селяни намагалися рятуватися, вживаючи в їжу сурогати. Випадки опухання та голодної смерті стали набувати масового характеру. Намагаючись виправити ситуацію за допомогою союзного центру, генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор навесні 1929 р. направив доповідну записку до ЦК ВКП(б), в якій констатував, що українська сторона неодноразово ставила перед союзним центром питання про потребу завезення зерна в Україну, однак до цього часу воно залишилось невирішеним. Зазначаючи, що “зовсім неправими є ті, хто стверджує, що в Україні недорід торкнувся лише Степу. Фактично ми маємо значний недобір валових зборів і в інших частинах України”, С.Косіор вказував, що рішення Москви ввезти до республіки впродовж 1929 р. 12 млн пудів зерна (4 млн на насіння та 8 млн на продовольство) не можуть задовольнити навіть мінімальні потреби України³⁷⁹. Серед архівних документів нам не вдалося виявити відповіді союзного центру на цю доповідну. Ясно однак, що достатньої допомоги від нього республіка не мала ані влітку—восени 1928 р., ані навесні 1929 р.

Дійсно, навесні 1929 р. ситуація в українському селі залишалася критичною. Страждання та розпачливі настрої людей на фоні безпомічності влади, допомога якої голодуючим виявлялася блефом, відбивалися у сухих зведеннях ДПУ³⁸⁰.

Зінов’євська округа: “[...] в с. Нова Прага опухла сім’я біднячки Конової”; “в Бобринецькому районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці; в сільрадах Червона Долина, Федірівка, Нова Бабанка, Росчаховка, Апрелівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягає 70 %; у Висовському районі не мають хліба 753 господарства із загальною чисельністю їдців 2938. Допомога, що їм надається, є недостатньою, вона виражається у 4 фунтах на їдця”[...].

Кременчуцька округа: «[...] в с. Чигирин-Дуброво Градизького району голодує 5 сімей; настрої бідняцтва озлоблені: “Якщо так жити і помирати з голоду, то нам жити під керівництвом Англії було б краще”»; «[...] в Песковицькій сільраді Бригадирівського району голодує 70 сімей. Допомога є мізер-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

ною. Так, бідняк Бівогуб, який має 12 душ сім'ї, отримав у січні 1929 р. 2 пуда хліба, у лютому — тільки 1 пуд. Сам Бівогуб через виснаження відправлений до лікарні; Настрій бідноти занепадний, відзначаються масові розмови: “Ніхто не звертає на нас уваги”, [...] “Нас обдурили, обіцяли дати хліба і не дають”, “Ми нічого не хочемо знати: хлібозаготівля йде, так дайте нам хліба або ж забирайте наших дітей” [...]».

Первомайська округа: “[...] в с. Капустянка Савранського району помер від голоду бідняк Островицький, у цьому селі значна частина бідноти вживає сурогати; в селах Цвенігородка, Герцефельдово Доманевського району значна частина бідноти голодує, є опухання. У с. Градовка цього ж району помер бідняк від виснаження. В с. Могильному Хащеватського району приблизно 60 % бідняцтва голодує, померло 2 чол. [...]».

Херсонська округа: “[...] в Качаровську лікарню Херсонського району часто доставляють опухлих від голоду селян [...]”, «Розмови у середовищі середняків: “У нас голод тому, що здали увесь хліб. Якщо б не було хлібозаготівель і самообкладання, то хліб був би зараз 5 руб. пуд”, “Якщо ще триватимете існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти”, “Якщо у нас кожного року неврожай, то у цьому сама влада винувата: вона прагне останнє забрати, тисне селян і не дає розвиватися його господарству” [...]».

Загострення продовольчої ситуації відзначалося в цей час і в містах. Введення 14 лютого 1929 р. карткової системи для “трудового населення” стан справ не покращало. Давки, бійки у чергах за дефіцитом, яким тепер був не лише хліб, але й м'ясо, жири, цукор, інші продукти харчування, поступово ставали нормою життя міських мешканців. “Нас примушують голодувати”, “Нас кормлять, як свиней, і то недостатньо”, “Мабуть, доведеться повторити голод 1922”, — такі розмови фіксувалися ДПУ серед робітництва Артемівської, Миколаївської, Сталінської та інших округ³⁸¹.

Постійні затримки з постачанням міст хлібом та іншими продуктами харчування, недостатність та нерегулярність надання державної допомоги голодуючим, зловживання при її розподілі на фоні триваючого пограбування села все більше й більше розпалювали атмосферу в українському суспільстві, поглиблювали існуючі в ньому соціальні протиріччя: поступово зростала ненависть бідняцтва до тих середняків та заможних, які відмовлялися віддавати державі свій хліб задарма, всього селянства — до робітників і службовців, забірна книжка яких умовно гарантувала їм пайку хліба, усіх рядових громадян разом — до можновладців різного рівня, котрі своєю матеріальною забезпеченістю різко виділялись на фоні основної маси населення. Продовжувала зростати й кількість “волинок”, учасники яких нерідко вже не обмежувалися скандуванням антирадянських гасел, а трошили кооперативні лавки, хлібозбиральні пункти, силоміць відбираючи рятівний хліб, били представників радянської влади, міліції.

Наскільки поширеними були подібні виступи, можна судити хоча б за далеко неповною хронікою “волинок” у квітні 1929 р.: 8 квітня почалися заворушення у м. Бердянськ Маріупольської округи: натовп із 150—200 жінок під імпровізованим червоним прапором — хустиною, натягнутою однією з робітниць на палицю — рушив до виконкому. Жінки розгромили по дорозі район-

ний комітет партії та примусили перелякану місцеву владу “викинути” наявні запаси хліба у продаж³⁸². 10 квітня 1929 р. 40 жінок увірвались до помешкання голови селищної ради м. Скадовськ Херсонської округи, домагаючись вирішити питання з продажем хліба. У натовпі своєю активністю виділялась біднячка Селещева, два сини котрої в цей час служили в Червоній армії. “Якщо не дасте хліба, — кричала вона, — будемо у ваших дружин і службовців, які отримують харчі, забирати. Краще стріляйте в нас, ніж ми помremo з голоду”³⁸³. 11 квітня 1929 р. в зв’язку з чергами за мануфактурою почалися заворушення у колишній столиці отамана Н.Махна — м. Гуляй-Поле Запорізької округи: натовп із 800 осіб почав громити місцевий кооператив. Не зупинили його й постріли міліції, яка з’явилася на той час. З вигуками: “Хліб забрали, ми ходимо босі і голі, а нас замість мануфактури пригощають стрільбою”, “Бий мільтонів червоноголових” розлючені люди кинулися на охоронців правопорядку³⁸⁴. 20 квітня 1929 р. розпочалася “волинка” у с. Манжелі Велико-кринківського району Кременчуцької округи: тут голодуючі жінки і діти, які в черговий раз не отримали належного за програмою допомоги голодуючим продовольства, попрямували до сільради з вимогою негайно розподілити 9 тис. пудів заготовленого і невивезеного зерна; у ці ж дні в м. Новогорієвську біля хлібопекарні щодня збиралося 1000—1500 осіб, які кричали: “Давай приватну торгівлю хлібом, ми голодуємо, ось до чого довела радянська влада!”³⁸⁵

Подекуди злість напівголодних городян та голодуючого селянства виплескувалась і на Червону армію, ситий вигляд і зовнішня пасивність якої не могли не викликати роздратування. Червоноармійці розташовані в Києві 45-ї стрілецької дивізії після повернення в казарму розповідали товаришам, що в місті з черги їм у спину лунало: “Бачиш, які вони нагодовані, невдовзі ми вас битимемо нагаями й різатимемо вам на лобах зірки, захищаєте владу проти нас, голодних”³⁸⁶. Траплялися ексцеси і в селах: дружини командного складу 285-го стрілецького полку 95-ї стрілецької дивізії, що дислокувався в м. Балта Первомайської округи, були відряджені на село роздавати подарунки, проте традиційної гостинності не зустріли. Натомість делегаток оточив натовп із 70 розлючених селянок, які не скупились на погрози та прокльони. “Геть жидів-спекулянтів, сволоту, що п’є нашу кров, — горлали вони, — знаємо ми ваших військових дружин: купуєте шовкові панчохи, а ми пухнемо з голоду”. Рятуючись від розправи, дружини командирів під захистом міліції та в супроводі представників місцевої влади були змушені швидко покинути село³⁸⁷.

У травні союзне керівництво, підводячи попередні підсумки хлібозаготівель 1928/29 р., було змушене констатувати суттєве недовиконання плану, в тому числі й за рахунок України, поставки якої за 11 місяців (71,1 млн пудів хліба) виявились вдвічі меншими від запланованих³⁸⁸. Така ситуація пояснювалась не стільки наслідками недороду, скільки руйнівним впливом запущеного владою механізму позаекономічного та політичного тиску на село — згортанням ринкових відносин і поступовою деградацією сільського господарства. Загальмувати негативні процеси можна було лише за відмови від силової політики. Натомість сталінський режим зробив ставку саме на неї, поставивши за мету перетворити надзвичайні заходи у систему, повністю

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до колективних господарств, обернувши їх на мовчазних кріпаків — добриво для зростання індустріальної могутності держави.

Попередня практика доводила складність виконання річного плану поставок хліба з пропорційним розподілом за кварталами. Виходячи з того, що одразу після збору нового врожаю викачати його з селян буде легше, ніж навесні, коли припасів хліба поменшає, а проблем у зв'язку з наближенням посівної побільшає, центральне керівництво визнало за доцільне в 1929/30 господарському році основний тягар хлібозаготівель перенести на перше півріччя (липень—грудень) і проводити їх за так званими “новими методами”. Відтепер обов'язкові завдання з хлібоздачі мали розподілятися на кожне село за принципом самообкладання з перенесенням їх тягаря майже повністю на заможних і середняків. При цьому практично встановлювався принцип кругової поруки: недодану частку поставок хліба належало виконати незаможним. Ця обставина мала виступати серйозним стимулом для посилення психологічного тиску бідноти на незговірливих односельців. Проте лише цим не обходилося, адже згідно з новим законодавством місцевим радам надавалося право штрафувати “куркулів” за саботування поставок хліба у межах його п'ятикратної вартості (практика кратирування), проводити обшуки, описувати та “пускати з молотка” майно неплатників, заарештовувати їх за спротив.

У голодуючих селах України “нові методи” хлібозаготівель почали впроваджуватись уже з кінця травня 1929 р. — тобто іще до формального узаконення їх українською владою й фактично за місяць до збирання нового врожаю. Успіх кампанії забезпечували близько 6 тис. мобілізованих у село партійних уповноважених та робітників-активістів, а також найдієвіша частина бідняцтва — сільський актив³⁸⁹. Наче град, посипалися на голови селян — потенційних утримувачів хліба повістки з вимогами негайно виконати фантастичні обсяги хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повідомлень-вироків або ж частково їх задовольняти не рятували від обшуків, насильного вилучення всього наявного хліба та, в разі його відсутності, опису й продажу “з молотка” майна так званих куркулів. Упродовж першої декади червня 1929 р. в Кременчуцькій окрузі було описане майно 1397 господарств (686 з них продано з торгів), у Прилуцькій окрузі — 1618 господарств, у Сталінській — 650 (300 розпродано), в Уманській — 993 господарства³⁹⁰. Такою ж була картина і в інших округах.

Подібні “методи” негайно давали “позитивні” результати. Донесення, що їх, наче фронтові зведення, кожні п'ять діб готував Наркомторг УСРР, засвідчували стрімке збільшення обсягів хлібопоставок: якщо з 21 по 25 травня державні заготівельники зібрали в українському селі лише 275 пудів хліба, то з 26 по 31 травня — 1975 тис. пудів, з 1 по 5 червня — 2659 тис. пудів, з 6 по 10 червня — 2382 тис. пудів, з 15 по 20 червня — 1305 тис. пудів і т. д.³⁹¹ Планомірне вичищення селянських комор та нищення господарств ставили одних селян перед необхідністю ще тугіше підтягнути ремені в очікуванні на новий врожай, а для голодуючих робили проблематичною і перспективу самого виживання. З іншого боку, показовий “успіх” на ниві хлібозаготівель не міг не формувати у представників владних структур, зокрема і в Москві, уяв-

лень про те, що насправді хліб в українському селі був і є, однак його від держави хитромудрі українські селяни майстерно ховають.

Ясна річ, жертви експропріацій, серед яких переважало середняцтво, чинили спротив насиллю: непрошених гостей господарі нерідко зустрічали на подвір'ї з вилами і сокирами в руках, не зупиняючись перед їх застосуванням (з 1 по 11 червня ДПУ зафіксувало у республіці 109 випадків терористичних актів, спрямованих проти представників влади й сільського активу), водночас за протидію хлібозаготівлям було заарештовано 584 особи³⁹². Боронилися сім'ями, а нерідко й цілими селами, адже, попри зусилля сталінського режиму розколоти село на два ворогуючих табори, воно все ще зберігало єдність у негативному ставленні до хлібних конфіскацій. Ось лише кілька характерних прикладів. 28 травня 1929 р. в станиці Родіонівка Бердянського району Маріупольської округи сільська комісія знайшла хліб у “куркуля” Новака, проте вивезти його не вдалося, бо на крик дружини селянина збіглися сусіди, які перешкодили цьому; 30 травня в с. Олександрівка Юріївського району Дніпропетровської округи під час проведення опису та вилучення майна “куркулів” зібрався натовп селян з дрюками в руках, погрожуючи розправою уповноваженому райвиконкому та голові сільради. Відчувши, що ситуація стає небезпечною, члени комісії стали рятуватися втечею, а розлючені селяни якийсь час їх переслідували; в с. Радниця Ольшанського району Харківської округи на сільському сході при обговоренні плану хлібоздачі виступив місцевий учитель, який закликав селян “взятися за зброю і чинити опір вивозу хліба”; в с. Пересічне того ж району група із 100 жінок не дозволила заарештувати “куркуля-спекулянта” Омельченка, у якого були знайдені припаси закупленого хліба, і т. ін.³⁹³

З тривогою і надією розбурхане село звертало погляди і на РСЧА, все ще сподіваючись на допомогу, принаймні її селянської частини. Поширювались по селах суперечливі, здебільшого обнадійливі чутки: то про відмову червоноармійців брати участь у придушенні селянських повстань, то про перехід на бік бунтівників окремих військовослужбовців або й навіть цілих частин. До речі, з початку червня 1929 р. практично у всіх дивізіях УВО спостерігався значний приплив розпачливих листів і телеграм від рідних. Вони засвідчували: українське село голодує, проте репресивний тиск на нього не послаблюється! “Життя дуже тяжке настало, — писали батьки одному з червоноармійців, — чимало людей ходить пухлих від голоду, а в селі ходять та грабують, забирають хліб до фунта”³⁹⁴. “Іване, ти кажеш, що вас там добре харчують, то, мабуть, нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району... — бідкалися рідні в листі іншому червоноармійцю. — З підводами під хатами їздять щоденно, і давай хліб... Це не хлібозаготівлі, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш...”, “Попросися хоч на тиждень додому, подивися, як людей описують: відбирають коней, корів, косарки, плуги. Геть усе забирають, не залишається й собаки”, — зверталися рідні до ще одного бійця³⁹⁵.

На початку липня в хлібозаготівлях наступила коротка пауза: 1928/29 господарський рік завершився, натомість прийшла пора збирання нового врожаю, перспективи якого підбадьорювали. Зітхнувши з полегшенням (голодний рік минув!), селяни поралися на полях, розмірковуючи, як краще розпо-

5. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському

рядитися зібраним хлібом, і навіть не підозрювали, що доля урожаю вже заздалегідь вирішена владою. Іще 7 травня 1929 р. з'явилась таємна постанова РПО СРСР, якою Україна зобов'язувалась упродовж липня—серпня здати весь урожай продовольчих хлібів раннього визрівання, за винятком частки, потрібної для насіння³⁹⁶. Ледей дочекавшись завершення польових робіт, тисячі заготівельників кинулися на село за хлібом, щоб виривати його з рук селян одразу ж після обмолоту. До тих, хто чинив опір, застосовувались уже цілком “законні” санкції — обшуки, арешти, продаж майна з торгів (від весни до осені 1929 р. в Україні було конфісковано майно 33 тис. селянських господарств)³⁹⁷.

Зміст директив ЦК ВКП(б), виданих у наступні кілька місяців, зводився до однієї категоричної вимоги: “Україна повинна посилити темп хлібозаготівель”³⁹⁸. І цей темп постійно зростав: за липень—серпень і 25 днів вересня 1929 р. в республіці було зібрано більше 131 млн пудів хліба, питома вага УСРР в союзних хлібозаготівлях зросла до 44 %³⁹⁹. Для викачування хліба з села постійно залучались “свіжі” резерви. Ще 28 червня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) на своєму засіданні прийняв рішення мобілізувати для партроботи в найважливіші хлібозаготівельні райони 500 відповідальних працівників високого рангу, водночас ЦК КП(б)У отримав вказівку направити в села 150 партійних функціонерів⁴⁰⁰. 29 липня 1929 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) була ухвалена постанова, згідно з якою на зміцнення низового хлібозаготівельного апарату мали бути відряджені 2500 “ідейно стійких товаришів”, 550 з них — безпосередньо для роботи в українському селі⁴⁰¹. Дедалі активнішу роль у забезпеченні успіху хлібозаготівель відігравали й органи ДПУ, які оперативного “знімали” на селі ініціаторів акцій протесту. Кількість заарештованих селян невпинно збільшувалась, склавши з початку червня до 11 вересня 1929 р. 1082 особи, станом на 18 вересня — 1327 осіб, на 27 вересня — 1837 осіб, на 3 жовтня — 2163 особи, на 16 жовтня — 3300 осіб⁴⁰².

Восени 1929 р. вища українська влада рапортувала центру про “перемоги на фронті хлібозаготівель” та колективізації сільського господарства. За даними Наркомторгу УСРР, уже до 1 листопада 1929 р. республіка виконала річний (!) план з усіх культур на 106,6 %, зібравши 226 862 тис. пудів зерна (в тому числі річний план здачі державі жита й пшениці — на 91 % (102 934 тис. пудів))⁴⁰³. За інформацією Укрколгоспцентру, план колективізації було виконано на 239 %: замість запланованих 926 колективних господарств під час сіву було організовано 2200, в основному ТСОЗів — 1695, артіль — 502⁴⁰⁴. Успішно проводились у республіці й фінансові кампанії: в рахунок сільськогосподарського податку було зібрано 75 981,5 тис. крб. (81,7 % завдання), самообкладання — 28 524,0 тис. крб. (60 % завдання)⁴⁰⁵. Тож XII річниця жовтневої революції в УСРР відзначалась переможними заголовками газет, прапорами й транспарантами, які прикрашали вулиці, численними мітингами, зборами та демонстраціями...

За лаштунками святкувань, однак, залишалась буденна, зовсім не святкова картина подій на селі, яку значна частина його мешканців сприймала як війну радянської влади проти селянства. Й справді, хлібні поля України влітку—восени 1929 р. швидше нагадували поля бойовищ. Збагнувши, що рідного хлібця їм не побачити, чимало селян розпочали покіс недозрілих посівів,

волючи краще згодувати хліб худобі, ніж віддавати державі задарма. Як і раніше, псували й нищили зібране зерно, засмічували його піском, землею. Багато господарів спішно за безцінь розпродавали роками нажите майно та назавжди виїжджали з села, приреченого на страждання. Почалося запустіння полів, очевидною ставала перспектива скорочення посівів. Наростали й активні форми протидії режиму. Озброєні вилами, сокирами і камінням, селяни, як могли, чинили опір вивозу хліба та примусовій колективізації, демонструючи при цьому тенденцію до об'єднання своїх зусиль в масштабах кількох сіл. З ненавистю зустрічали вони перші трактори на полях, усвідомлюючи, що з ними прийде кінець одноосібному господарюванню. Іще в травні 1929 р. сільський актив с. Маньківка Уманського району “забезпечив” ухвалу рішення про включення всіх 1670 дворів села до ТСОЗу. Проте, коли в серпні настав час оранки полів і в село почали прибувати трактори, їх вороже зустріли демонстрації жінок, які не тільки закидали техніку камінням та кинули у воду начальника міліції за його спроби втрутитись у ці події, але й для більшої надійності розібрали моста через річку, що відкривав шлях до села⁴⁰⁶.

Характерні події трапились у перших числах грудня в Сеньківському районі Куп'янської округи, де проти узаконеного владою насилля разом виступили селяни Курилівки, Новоосинівки та Глушківки. Це було спровоковано регулярними візитами до села двадцятип'ятитисячників: роздратовані дефіцитом хліба в місті, переконані у тому, що головні винуватці цього — “вороги-куркулі”, робітничі бригади по кілька разів “шерстили” ті ж самі села, вимагаючи у селян надпланової здачі хліба. Коли в с. Глушківку робітнича бригада приїхала втретє, терпець селян урвався. З вигуками “Досить вам брати хліб!”, “Хліба ніхто звідси не вивезе!”, “Бий їх, мерзотників, тягни їх, убивай на місці!” натовп кинувся на заготівельників. Викликані місцевою владою підрозділи ДПУ заарештували 14 найактивніших селян Новоосинівки та водночас провели арешти в сусідніх селах, де відбувалися аналогічні події. Односельці намагалися негайно відбити арештантів, проте це їм не вдалося. Тоді, озброївшись вилами, косами, кийками і камінням, селяни трьох сіл (загалом до 1 тис. осіб) організовано рушили на станцію Куп'янськ-Вузлова, де утримувались заарештовані, й спробували звільнити їх силою. Службовці ДПУ все ж розігнали натовп ударами прикладів та пострілами в повітря. Почалися нові арешти, кількість ув'язнених активістів-селян зросла до 63 осіб⁴⁰⁷. Загалом у період з 9 вересня по 20 грудня 1929 р. ДПУ було “знято” в українському селі 4393 особи⁴⁰⁸. За цей же час зареєстровано більше 500 терактів — побиття, замаху на життя та вбивства сільських активістів, уповноважених з хлібозаготівель, інших представників влади, що також засвідчувало поглиблення соціального протистояння на селі⁴⁰⁹. Отож мали рацію селяни, коли говорили між собою: “Хоча кажуть, що війни немає, проте фактично війна є. Безперервно воюємо самі: бідняк з куркулем, куркуль із владою. І все через свій рідний окраєць хліба...”⁴¹⁰

Таким чином, початок запровадження нового аграрного курсу на селі — реквізиції хліба з подальшим вивезенням значної його частини за межі УСРР та масовані фінансові кампанії знекровили українське село, зробивши його безпомічним перед природною стихією — неврожаєм, зумовивши голод на

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

селі та серйозні продовольчі ускладнення в містах впродовж літа 1928 — весни 1929 рр. Хоча республіканське та союзне керівництво відреагували на недорід 1928 р., передбачивши спеціальну програму ліквідації його наслідків, її реалізація значною мірою залишилась на папері. Те, що з самого початку допомога голодуючим в Україні була поставлена в пряму залежність від успішного проведення хлібозаготівель, свідчило про спробу сталінського режиму використати факт масового голодування людей для приборкання села та подальшого розгортання в ньому радикальних реформ. У зв'язку з цим, очевидно, є сенс розцінювати голод 1928—1929 рр. як своєрідну генеральну репетицію трагедії 1933 р.

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років Українська військова округа (командуючий Й.Е.Якір, перший помічник командуючого І.Н.Дубовий, начальник штабу С.А.Пугачов, пізніше — Д.А.Кучинський) залишалася найбільшою серед одинадцяти існуючих у складі радянських збройних сил військових округів. Тут дислокувалися VI, VII, VIII, XIV, XVII стрілецькі (3-тя, 7-ма, 15-та, 23-тя, 24-та, 25-та, 30-та, 44-та, 45-та, 46-та, 51-ша, 75-та, 80-та, 95-та, 96-та, 99-та, 100-та дивізії), I та II кавалерійські (1-ша, 2-га, 3-тя, 9-та дивізії) корпуси, ряд технічних та спеціальних частин, навчальні заклади, установи і т. ін. На 1 січня 1931 р. чисельність військ УВО, за даними статистичного відділу ГУ РСЧА, нараховувала більше 300 тис. осіб (кадровий склад — 128 313, плінний — 179 427) ⁴¹¹. На соціально-демографічній структурі особового складу округи позначалося проведення з початку 20-х років національної реформи в країні та запровадження територіальної системи комплектування. Частини і з'єднання УВО в переважній більшості були селянськими за соціальним та українськими за національним складом. Більшою мірою це стосувалося територіальних, дещо меншою — кадрових дивізій: серед 172 309 червоноармійців-“перемінників” (тих, хто відбував службу на періодичних зборах. — Л.Г.) селянство становило 79 %, українці — абсолютну більшість; у той же час серед 85 599 червоноармійців кадрового складу селян було 66,8 %, українців — 56,5 %, росіян — 33,4 %, євреїв — 3,7 %, татар — 0,8 %. Попри зростання в 20-ті роки у складі частин і з'єднань УВО членів ВКП(б) та КСМ, основна маса червоноармійців округи в цей час залишалася позапартійною (кадровий склад — 72,2 %, “перемінники” — 92,9 %) ⁴¹².

Радянська історіографія традиційно відводила Червоній армії роль найактивнішої провідниці політики колективізації сільського господарства, наводячи як аргумент суттєве зростання в ній упродовж 30-х років кількості членів ВКП(б) та КСМ, а також масштабні цифри підготовлених армією “кадрів соціалістичного будівництва” — працівників радянського апарату, трактористів, кіномеханіків, агрономів тощо ⁴¹³. Проте виведені зі спецховищ архівні документи — насамперед донесення Особливих відділів частин і з'єднань РСЧА про настрої червоноармійців та командного складу в зв'язку з кампаніями на селі, а також зведення політорганів про морально-політичний стан військ засвідчують їх значну активність у виявленні негативного став-

лення до сталінської колективізації, зокрема, у частинах, розташованих на українському терені. Це було цілком природним, зважаючи на представлені вище дані про соціальний склад червоноармійської маси. Різкий поворот в аграрній політиці держави, реанімування з початку 1928 р. практики продрозкладки позначились найнегативнішим чином на політичних настроях українського села, лояльність якого до влади і за умов непу була швидше вимушеною та ґрунтувалась на сповідванні землеробами принципу: “Ми вже при звичаїлись, стало краще жити, можна хазяйнувати”⁴¹⁴. Мов барометр, на зміни політичного клімату в країні відреагувала й армія, демонструючи свою органічну єдність із суспільством — особливість, влучно зауважену Л.Троцьким: “Армія — скалка суспільства і хворіє всіма його хворобами, частіше за все при більш високій температурі”⁴¹⁵.

Політичні настрої в частинах та з’єднаннях УВО стали загострюватися вже наприкінці січня 1928 р. Своєрідним каталізатором вибуху “селянських настроїв” у казармі стали листи з описами жахливої картини пограбування села, що ними рідні й близькі буквально засипали червоноармійців. “...Скажи, братику, кого ми захищали? — з риторичним запитанням звертався демобілізований червоноармієць із Звенигородки на Київщині до товариша, який продовжував службу в господарчій роті 151-го стрілецького полку (далі сп. — Л.Г.). — Ти спитай політрука: він нам казав, що ми захищаємо робітників і селян. А ось же навпаки. Останню шкуру здирають з селян... В селі плач, ґвалт і більше нічого”⁴¹⁶. “У нас тепер йде самообкладання... — з неприхованим роздратуванням повідомляв у лютому 1928 р. червоноармієць дивізіону 51-го артилерійського полку селянин-бідняк Т.Тишко з с. Мешарівка Уманської округи, — раніше не могли попів наситити тому, що широкі рукава, а тепер не наситимо цих тому, що широкі галіфе...”⁴¹⁷ “Нас дуже грабують за продподаток, забирають курей, овець, подушки — все так, як було в 1921 році, коли брали продрозкладку”, — писали рідні до бійців у 45-ту й 46-ту стрілецькі дивізії (далі сд. — Л.Г.)⁴¹⁸.

Розраховуючи на те, що статус червоноармійців має слугувати охороною грамотою для родини, селяни скаржились, що місцева влада, проводячи ті чи інші кампанії, фактично ігнорує їх законні права на пільги, вказували на неможливість “добитися правди”. Тон селянських листів коливався — одні з них містили благання: “Товариші червоноармійці, ви ж сини селян, не дайте загинути батькам”, інші — здивування: “Чого ж армія мовчить, коли селянство душать?”, “Чи знає армія про те, що робиться на селі?”⁴¹⁹. Нарешті, чимало було й таких, які наполягали на активному втручанні армії у події в селах. “Ви там не жартуйте, а подивіться на нас, з нас шкуру вже познімали, — писав селянин до свого брата-червоноармійця 75-ї сд, — розверстка йде повним ходом, забирають заручників, селян уже повні каземати”⁴²⁰. Приплив негативних за змістом листів до Червоної армії зростав у міру розгортання хлібозаготівельних та фінансових кампаній. На початку весни частини УВО, в які зазвичай щодня надходило 10 листів, стали одержувати 500!⁴²¹ У березні 1928 р. в частини 15-ї сд в середньому поступало близько 1500 листів на день. Зміст переважної більшості з них начальник політвідділу з’єднання характеризував як антирадянські листівки⁴²². В цей же час, за даними Особливого відділу УВО, в 95-й сд листи з негативною оцінкою аграрних заходів становили 95 %, у 100-й сд — 80 %⁴²³.

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

Ще одним джерелом інформування армії про реальну ситуацію на селі були відпускники. Багато з них після короткотривалого перебування у рідних місцях, переповнені негативними враженнями, поверталися до казарми і розповідали товаришам про бачене на власні очі — нескінченні конфіскації хліба та майна селян, триваючі репресії, визрівання в селянському середовищі опозиції як до влади, що їх пригнічує, так і до армії, що бездіяльно спостерігає за руйнуванням господарств батьків. «Селяни, — схвильовано розповідав червоноармійцям відділку 30-ї сд Лученко, — дивилися на мене, як на того звіра, кажучи: “Ви там служите, а нас тут розоряють”»⁴²⁴.

Насправді казарма не була мовчазним свідком драматичних подій, що відбувалися на селі. Навпаки — вона нагадувала необережно розворушений вулик: під впливом тривожних звісток з дому все в ній гуло, хвилювалося, виявляючи розгубленість, обурення і водночас готовність добиватися відновлення справедливості й спокою. Найактивніше свою стурбованість демонстрували ті з військовослужбовців, які безпосередньо були пов’язані з селом. Враховуючи, що спочатку конфіскаційні заходи так чи інакше торкнулися всього селянства, негативні політичні настрої охопили значну частину червоноармійців з селян, хоча найрішучіше протестували заможні та середняки, на господарства яких припадав основний тягар хлібозаготівель і фінансових кампаній. У часи відпочинку вони збиралися групами, переказували один одному звістки з дому, нерідко зачитували вголос отримані листи, після чого бурхливо їх обговорювали. Розмірковуючи над причинами різкої зміни аграрної політики, одні робили припущення, що невдовзі має розпочатися війна, а тому влада поспішає запастися хлібом, інші ж з обуренням говорили: “Починається розкуркулення, знову повертається до воєнного комунізму: ми тут служимо, а наших грабують”⁴²⁵. Чимало нарікань звучало з приводу низьких цін на збіжжя, дорожнечу та нестачу промислових товарів, примусу селян обмінювати товари на хліб. “Хліб дешевий, щоб купити чоботи, потрібно 15 пудів жита продати, — говорили між собою червоноармійці з селян-бідняків, — ясно, що ніхто його здавати державі не повезе”⁴²⁶. Як додатковий податок, “викачування грошей з селян”, “примусовість під прапором добровільності” оцінювали червоноармійці й поширення облігацій та проведення самообкладання. Поодинокі голоси про доцільність самообкладання — мовляв, “треба якось піднатужитись, бо за ці гроші будуватимуться школи на селі”, тонули в гучному хорі протестів: “Це не самообкладання, а самообдирання на основі наказу”⁴²⁷ або ж наражалися на скептичні заперечення тих, хто до цього часу вже отримав з дому звістки на кшталт тієї, яка надійшла до червоноармійця 2-го кавалерійського полку (далі кп. — Л.Г.) з с. Василівка Криворізької округи: “... Казали, що гроші ці з самообкладання залишатимуться в нас для побудови шкіл, сільбудів та лікарень, а воно ні, ті гроші йдуть на купівлю хліба, а хліб увесь куди — ми не знаємо”⁴²⁸.

Настрої незадоволення з боку селянської частини казарми дедалі виразніше набували антирадянського характеру. Оцінюючи “робітничо-селянську владу” як несправедливу, червоноармійці вели розмови про необхідність створення “селянського союзу”, самоорганізації селян. З неприязню спостерігали вони за червоноармійцями-робітниками, звинувачуючи їх у “жирінні” за рахунок села. “Якщо б при владі стояли селяни, то цього усього не бу-

ло б, — говорили вони, — потрібно робити другу революцію”⁴²⁹. Під впливом таких дорікань робітнича частина червоноармійців, яка спочатку відносно пасивно реагувала на події в селах, говорячи: “раз беруть з селян, то це не наша справа”⁴³⁰, поступово й сама втягувалась у палкі дискусії, доводячи, що робітництво “їсть свій хліб не дарма”, що “влада знає, для чого бере податки”. Подекуди такі диспути ледь не переростали на бійки. “У нас, — повідомляв у листі додому в лютому 1928 р. червоноармієць 13-го конвойного батальйону, — було справжнє повстання — розбились на дві групи: робітництво само по собі, селянство — по собі, викликали комісара для роз’яснення закону про податок”⁴³¹. Утім виразні протиріччя спостерігалися й у середовищі самих селян-червоноармійців. Тут поряд з проявами загальноселянської солідарності виникали сутички між червоноармійцями із заможних селян та бідноти: перші, невдоволені політикою державного опікування незаможного селянства, доводили, що насправді куркуля в селі не існує, а є лише працюючі господарі і що будь-яка допомога “ледачим голодранцям” — справа безперспективна. У свою чергу біднота наполягала на посиленні такої допомоги, з викликом доводячи виправданість тиску на заможних, — мовляв, “у куркуля є що брати”. Окремі з них погрожували: “Якщо куркулі тепер не дадуть хліба, то буде війна, ми самі його заберемо”⁴³².

Гострі дискусії в казармі, звісна річ, не могли залишити байдужим і командний склад частин та з’єднань УВО, проте його реакція на ці події виявилась стриманішою. Дистанційовані від проблем села, непогано матеріально забезпечені державою кадрові командири (середньої, старшої та вищої ланок) почасти демонстрували безоглядну підтримку влади, почасти взагалі уникали обговорення селянських проблем. У лютому 1928 р., в час найбільшого загострення “селянських настроїв” в армії, кадрові командири значно більше переймалися питаннями підготовки до святкування X річниці РСЧА, а згодом — обговоренням проблеми “несправедливо розданих” нагород. Винятком становили командири з “піднаглядного елементу” (здебільшого колишні воєнспеци), які, спостерігаючи за зростанням негативних політичних настроїв у казармі, висловлювали думки про те, що “неправильна політика партії призведе до розорення селянства,” що “партія веде лінію опозиції” та ін.⁴³³ Деякі з них у близькому оточенні ділилися своїми потаємними надіями на те, що усі ці події врешті-решт призведуть до падіння радянської влади.

Намагаючись використати статус червоноармійця для захисту родини, чимало бійців зверталися до командування з проханням втрутитись у події на селі, нерідко вони наводили конкретні приклади несправедливих утисків селян з боку місцевої влади, вимагали від командирів використати свій авторитет для впливу на неї. Багато червоноармійців і самі, “піднабравшись розуму” на політзаняттях, надсилали листи додому, в яких розтлумачували батькам сутність існуючих законів, насамперед підкреслювали добровільність усіх фінансових кампаній. Характерного листа надіслав у лютому 1928 р. до рідних курсант полкової школи 69-го сп 23-ї сд Ткаченко: “Ви пишете, що за облігації змушені платити 120 руб., а хто не хоче, то його примушують. Ви просто не беріть облігації. А щодо арешту, то нехай вибачають, це у вас влада на місцях просто дурна і не знає законів або ж голова сільради хоче заслужити симпатії тим, що багато продасть облігацій. Ми ж знаємо, що вони продаються добровільно...”⁴³⁴

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

Значна частина як вхідної, так і вихідної кореспонденції ретельно перевірялась та аналізувалась спецорганами (практика перлюстрацій). Тож армійське політичне керівництво досить швидко усвідомило небезпеку надходження з армії подібних листів. Миттєво зорієнтувавшись, політоргани вирішили “використати зброю ворога” й розпочали кампанію масового надсилення на село червоноармійських листів з вимогами всіляко підтримувати заходи влади. Під час політзанять бійці, отримавши папір та конверти, під диктовку політрука були змушені писати батькам обширні листи, у яких висловлювали велике бажання почути звістки з дому про успіхи рідних на ниві хлібозаготівель, про важливість і вигідність для селян купівлі облігацій тощо. Заздалегідь розуміючи, яке це враження справить на батьків, деякі з них вдавалися до хитрощів — робили красномовні приписки на таких листах або ж спростовували їх зміст у наступних листах додому. “Я вам надіслав листа і там я написав про хлібозаготівлі та самообкладання, щоб продавали хліб державі, а не приватнику, — звертався до рідних червоноармієць 133-го сп 45-ї сд, — то ви це не читайте, бо то нам політрук диктував... Ви на це не звертайте уваги, це все дурня для вас”⁴³⁵.

Постійною ареною гострих виступів проти пограбування села були політзаняття. Кричуща невідповідність між розповідями груповодів і політруків та повідомленнями з дому справляла на червоноармійців гнітюче враження. Найактивніші з них ставили груповодам “провокаційні” запитання, палко дискутували з ними, часто-густо спростовуючи їх тези конкретними фактами. В березні 1928 р. під час політзаняття в 5-й роті 30-ї сд груповод підняв питання про добровільність поширення позики зміцнення сільського господарства. Заперечуючи, червоноармієць Гапонов розповів присутнім, як уповноважений примусив його брата взяти облігації під загрозою зброї, а також і про те, що його дядька за небажання брати участь у “добровільних кампаніях” три дні тримали під арештом⁴³⁶. “Влада дала селянству купу податків і більше нічого, — категорично заявив на політгодині червоноармієць 24-ї сд Брихарь, — а ви, політруки, товчете воду в ступі, насправді ж нічого немає. З селян, так само як і раніше, деруть три шкури”⁴³⁷. За повідомленням Особливого відділу УВО, у першому кварталі 1928 р. факти прямого спростування політруків, звинувачення радянської влади в свідомій брехні, подвійності її політики були зафіксовані в 51-й, 44-й, 15-й, 75-й, 24-й, 100-й сд, 1-й, 2-й, 3-й, 9-й кавалерійських дивізіях (далі кд. — Л.Г.) та ін.⁴³⁸ Водночас у ряді з’єднань намітилась тенденція пасування політруків перед червоноармійцями, намагання уникнути дискусій⁴³⁹.

Охоплені настроями протесту, червоноармійці-селяни подекуди наважувались і на колективні виступи (“колективки”). На початку лютого 1928 р. під час полкових зборів у 3-й сд вони “почали кричати проти радянської влади”, спроби командира заперечити їм, зокрема, його сентенції про заможне й щасливе життя селян за радянської влади, спричинили бурю гніву — піднявся страшний гамір, лайка, червоноармійці кричали: “Давай сюди командира, ми йому покажемо!”, хотіли стягнути його зі сцени⁴⁴⁰. Поодинокими, проте досить важливими для розуміння того, наскільки болісно сприймали військовослужбовці події на селі, були й факти демонстративного виходу з партії та комсомолу. За умов існуючого політичного режиму подібний вчинок вимагав

мужності, у всякому разі ті, хто на нього наважувався, не могли не усвідомлювати, на яку небезпеку наражаються, втрачаючи статус політичної благонадійності. В березні 1928 р. у 134-му сп 45-ї сд п'ять відділкомів одночасно подали заяви про вихід з комсомолу, мотивуючи це тим, що “не згодні з лінією партії на селі, не підготовлені й не можуть цю лінію проводити”⁴⁴¹. Тоді ж один із козаків 2-ї кд, роздратований потребою доводити бійцям, що “чорне насправді є білим”, кинув комсомольського квитка на стіл зі словами: “Не можу говорити неправду, не можу казати, що становище селянства поліпшується”⁴⁴². Червоноармієць 17-го саперного батальйону пояснив своє рішення вийти з лав КСМ так: “Виписався з комсомолу через те, що немає правди”⁴⁴³, а в 99-й сд один із відділкомів заявив: “За що я агітуватиму в комсомолі, коли вдома мене грабують? Вдома я виступатиму проти цього, отож краще тепер вийти з комсомолу” і т. ін.⁴⁴⁴

За спостереженнями особистів, механізм розгортання масових заворушень у казармі був досить простим: як правило, ініціаторами виступів ставали окремі найактивніші військовослужбовці, а вся маса їх дієво підтримувала. Приблизні підрахунки такого активу показали, що він досить численний. У лютому 1928 р. в 46-й сд до активу були віднесені 62 червоноармійці і 33 відділки, у 9-й кд — 88 червоноармійців, в 7-й сд — 22 червоноармійці, 10 молодших командирів⁴⁴⁵. За найобережнішими підрахунками Особливого відділу УВО, в березні 1928 р. актив 80-ї сд нараховував 64 особи, 15-ї — 45, 24-ї — 34, 30-ї — 20, 100-ї — 15, 99-ї — 11, 23-ї — 10; 3-ї кд — 98, 2-ї — 54, 9-ї — 39, 1-ї — 20 осіб⁴⁴⁶. Спеціальне вивчення активу засвідчувало наявність у ньому значної частини молодших командирів. Цей комсклад, як більш освічений (у тому числі й політично), суттєво виділявся на фоні збудженої червоноармійської маси здатністю чітко формулювати вимоги, спроможністю групувати довкола себе незадоволених. Звертала на себе увагу й психологічна готовність частини молодших командирів до радикальних дій — аж до організації збройного опору владі на селі. В березні 1928 р. у полковій школі 88-го сп 30-ї сд була виявлена анонімна записка, автор якої попереджав: “Я — селянин, а тепер курсант, як іще почую, що важко буде селянам, то одразу ж дезертирую, назбираю мільйони селян та й підніму повстання, а за мною селянство піде”⁴⁴⁷. “Особисти” також фіксували такі розмови серед курсантів: “Якщо у мого батька все заберуть, то я втечу з армії та організую банду”⁴⁴⁸. Враховуючи недавній історичний досвід — неймовірну кількість в Україні у роки громадянської війни повстанських загонів і навіть “армій”, очолюваних “батьками” й “отаманами”, а також роль авторитетних командирів з “отаманів” в організації заворушень у самій РСЧА (найбільш “плідним” у цьому відношенні виявився 1919 рік, позначений повстанням комбрига М.Григор'єва, заколотами в Богунському, Таращанському та інших полках), зростання негативних політичних настроїв у середовищі молодшого комскладу не могло не викликати серйозного занепокоєння влади. Для локалізації цієї небезпечної тенденції політпрацівники паралельно з “особистами” розпочали детальне вивчення соціально-політичного обличчя молодших командирів і вже невдовзі стали вживати активних заходів у напрямі його “поліпшення” (запровадження екстериторіального принципу при комплектуванні полкових

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

шкіл, курс на різке збільшення відсотка робітників, партійців, комсомольців та ін.). Водночас значно посилювалось спостереження за політичними настроями всіх категорій військовослужбовців з метою виявлення серед них небезпечного активу, усунення його з лав РСЧА.

Наприкінці березня 1928 р. у військах УВО намітився деякий спад негативних політичних настроїв, що було прямо пов'язано з короточасним послабленням тиску на село після завершення III кварталу господарського року. Однак починаючи з травня 1928 р. до частин УВО ринула з села нова хвиля листів зі скаргами. Не дивно, що після короточасної розрядки атмосфера в казармі знову почала розжарюватись. У частинах і з'єднаннях округи дедалі зростала чисельність активу (впродовж травня—червня 1928 р. у 3-й кд — з 61 до 84 осіб, у 80-й — з 43 до 64 осіб, у 9-й кд з 26 до 48 осіб⁴⁴⁹, усе головніше лунали заклики до організованих масових протестів. Почастішали також виступи на відкритих партійних зборах “з ухилом критики дій партії на селі” з боку позапартійного начскладу. Влітку 1928 р. Особливий відділ УВО в своїх зведеннях уже звертав увагу на активне обговорення в червоноармійському середовищі теми бандитизму і зауважив, що це “відбиває наростання в певних прошарках тенденції до активних масових дій”⁴⁵⁰. З іншого боку, за спостереженнями політпрацівників та “особистів”, частина військовослужбовців із заможних селян, на відміну від попереднього періоду, поступово стала “замикатися в собі”, приховувати від начскладу отримані з дому листи. При появі активістів — комсомольців або партійців такі червоноармійці та молодші командири різко міняли теми розмови або й взагалі розходились⁴⁵¹. Траплялося також, що на очах у командного складу та політапарату вони демонстрували свою повну лояльність владі, декларували підтримку її заходів. У той же час у неформальній обстановці (в курилках, коридорах) давали волю справжнім почуттям, проводячи “активну антирадянську агітацію”. Як зазначали політпрацівники, ці перевтілення виходили з бажання військовослужбовців уникнути можливих репресій як по відношенню до рідних, так і стосовно себе. Певна річ, їх побоювання не були безпідставними.

Наприкінці червня 1928 р. РВР СРСР, обговоривши на розширеному засіданні морально-політичний стан військ за умов “поточних господарських труднощів”, ухвалив рішення вичистити армію від “класово чужих і соціально небезпечних елементів”. Практичне втілення в життя цієї настанови мало проводитись на основі виданої 16 липня 1928 р. директиви РВР СРСР № 065 652 сс “Про вилучення з армії соціально чужих елементів”. Перш за все це стосувалося “дітей попів, колишніх жандармів, поліції”, а разом з тим пропонувалось усунути з армії також військовослужбовців, які “зарекомендували себе з різко негативною сторони по службі — головним чином стосовно впливу на оточення”⁴⁵². Списки на таких осіб належало відправляти в губернські та окружні виконкоми, які, в свою чергу, мали вжити заходів для зарахування колишніх червоноармійців до складу тилового ополчення.

Нагадаємо, що відповідно до “Закону про обов'язкову військову службу” нетрудові елементи не допускались до служби в РСЧА, тож вищезначена директива негласно поширювала існуючі правові обмеження на всі категорії “трудового населення”, висувуючи на перший план не стільки соціальний,

скільки політичний фактор, точніше — фактор політичної благонадійності. Рішення “витрусити” з армії найактивніших, насамперед наділених організаційними здібностями нелояльних владі осіб, уже само собою свідчило про невпевненість режиму в стабільності своїх позицій у РСЧА, переважно селянській за складом, засвідчувало побоювання щодо поширення і, головне, переростання стихійного незадоволення червоноармійської маси в організовані дії протесту. Масова чистка “антирадянського елементу”, насамперед з найбільш проблемних у політичному відношенні територіальних дивізій, була приурочена до чергових зборів, які традиційно проводились восени.

За повідомленням Особливого відділу УВО, вже напередодні зборів з 7-ї сд був вилучений 291 “перемінник”, із 46-ї сд — 200, вже під час зборів з 95-ї сд спецорганами була вилучена 141 особа, з 30-ї — 87, з 100-ї — 71, з 80-ї — 29. Тривало вилучення “політично ворожих елементів” і з кадрових частин та з’єднань округи. Станом на вересень в окружні виконкоми “особистами” було направлено списки на видалення 1039 військовослужбовців (245 червоноармійців і молодших командирів строкової служби 1904 року народження, 18 — надстрокової служби, 776 — 1905 року народження). 718 з них невдовзі були змушені покинути лави РСЧА⁴⁵³.

Операція з вилучення проводилась таємно і з неабиякими пересторогами: кожному з вигнанців повідомляли про його долю персонально, причому в день самого від’їзду, тож спантеличені люди не встигали дієво відреагувати. Ця та інші репресивні акції звичайно не залишались непоміченими всією червоноармійською масою. Як повідомляли “особисти”, частина бійців у зв’язку з такими подіями перебувала в пригніченому стані, виказуючи побоювання бути відправленими до тилового ополчення. Втім проведена чистка суттєво не покращала морально-психологічний стан частин і з’єднань УВО: невпинне погіршення ситуації на селі, постійні перебої з постачанням міст хлібом, інші негаразди продовжували негативно впливати на військовослужбовців, постійно поповнюючи ряди незадоволених, серед яких дедалі більшало червоноармійців не тільки з селян, але й з робітництва. Серйозним фактором погіршення політичного клімату у військах залишались також листи від рідних: у серпні 1928 р. з 6958 листів, перевірених Особливим відділом УВО, лише 0,3 % містили позитивну інформацію⁴⁵⁴.

Влітку—восени 1928 р. напередодні чергової демобілізації в частинах і з’єднаннях УВО стали створюватись двотижневі курси з підготовки спеціалістів різних професій. На цих курсах навчалися загалом 10 490 червоноармійців і молодших командирів, п’яту частину яких готували спеціально як працівників радянського апарату, 10 % мали поповнити лави міліції, чисельність якої за умов загострення соціальної напруги в країні постійно зростала, 22 % мали стати кооперативними працівниками, 5,6 % — організаторами колгоспів, 4,4 % здобули професію тракториста і т. д.⁴⁵⁵ Як відзначалося в донесеннях ПУ УВО, червоноармійці — передусім з бідноти та батрацтва — виявляли велике бажання отримати спеціальність, однак далеко не всі з них пов’язували своє майбутнє з селом. “Іхати тепер нема куди, вдома нема хліба, землі не засіяти”, — говорили одні. “Тепер село нас не задовольняє — бруд, некультурність”, “Не хочемо більше батрачити”, — відзначали інші⁴⁵⁶.

Це ж стосувалось і всієї маси демобілізованих червоноармійців. У минулі роки вони, готуючись до зустрічі з рідними, переживали радісне піднесення.

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

Проте тепер картина була іншою: під впливом негативних звісток з дому значна частина демобілізованих з неприхованою тривогою очікувала на повернення до села, чимало з них взагалі намагалися уникнути цього. Зокрема, з 150 звільнених у запас червоноармійців 285-го сп лише 16 виявили бажання повернутись до праці на землі. В двох полках 99-ї сд 90 % демобілізованих молодших командирів написали рапорти з проханням залишити їх для надстрокової служби, водночас значна кількість військовослужбовців цих частин заздалегідь надіслала запити в установи різних міст з проханням знайти їм роботу. У розмовах між собою багато червоноармійців ділилися намірами виїхати з України: хтось збирався шукати долі на Північному Кавказі, хтось — на Далекому Сході. Наприкінці жовтня демобілізовані заповнили біржі праці Харкова, Києва, Зінов'євська, Миколаєва та інших міст. Маса вчорашніх червоноармійців, незважаючи на складності з харчами, відсутність житла, інші негаразди, днями й тижнями оббивали пороги різних установ у пошуках роботи, дестабілізуючи і без того неспокійну ситуацію в місті.

Прагнення демобілізованих будь-що “зачепитися” в місті політпрацівники переважно пов'язували з його культурними перевагами порівняно з селом. Почасти це відповідало дійсності, однак здебільшого причини небажання червоноармійців повертатися додому безперечно лежали не стільки в культурній площині, скільки в економічній та політичній і були прямо пов'язані з руйнівними процесами, що набирали обертів на селі. Власне, усвідомлення безперспективності життя в селах примушувало і багатьох батьків звертатися до синів з проханням подумати про надстрокову службу в армії. Характерного листа надіслали рідні до червоноармійця 283-го сп: “Краще додому не повертайся, у нас голод. Хоч і важка служба, проте краще там залишайся” ⁴⁵⁷.

Тим часом становище в українському селі ставало дедалі критичнішим: взимку—навесні 1929 р. населення південних регіонів України масово потерпало від голоду, влада ж виявлялася неспроможною надати допомогу голодуючим у потрібному обсязі, натомість продовжувала силовий тиск на село. Намагаючись утримати армію від організованих масових виступів, спецоргани взимку — навесні 1929 р. продовжили кампанію чистки РСЧА від “соціально небезпечного і класово чужого елементу”. За даними Військової прокуратури СРСР станом на 15 січня 1929 р., з частин і з'єднань УВО (згідно з директивою РВР СРСР від 16 липня 1928 р.) було вилучено 1039 військовослужбовців — в основному червоноармійців (97,5 %), з селян (91,3 %), більшість — саме за політичними мотивами (82,4 % з 646 осіб) ⁴⁵⁸. Насправді відсоток вилучених був значно вищим, адже основна маса “політично неблагонадійних” приписників (військовозобов'язаних юнаків. — Л.Г.) взагалі не потрапляла до з'єднань, а відсіювалась напередодні та під час самого призову. За інформацією ПУ УВО, у ході призову юнаків 1906 року народження загалом було відсіяно до 7 тис. осіб ⁴⁵⁹. Однак і після цього політичне керівництво округи, нарікаючи на те, що в кожне з'єднання потрапило від 10 до 40 “політично ворожих і явно куркульських елементів”, ставило питання про потребу “чистки” дивізій. Виконуючи цю настанову, Особливий відділ УВО впродовж лютого—березня 1929 р. виявив у частинах та з'єднаннях округи ще 1112 “небезпечних” червоноармійців, 459 з них були невдовзі відправлені з армії ⁴⁶⁰.

На поліпшення “соціально-політичного обличчя” особового складу округи були спрямовані й інші заходи, зокрема, подальше розширення екстериторіального принципу комплектування. У ході осіннього 1928 р. призову в кадрові частини і з’єднання УВО прибули 20 967 червоноармійців з різних регіонів СРСР (основна маса — 9193 особи з Приволзької, 7740 з Московської, 1609 з Ленінградської округ), відповідно 17 421 новобранців — уродженців України були відправлені для проходження військової служби поза межі республіки⁴⁶¹. Добре відпрацьована ще за часів Російської імперії практика ротації кадрів, крім суто військових, мала на меті ще й політичні завдання: з одного боку, дозволяла відсилати у “політичний карантин” потенційно нелояльних осіб, які, відірвані від рідного ґрунту, в незвичній новій обстановці позбавлялися можливості чинити неприємності владі, а з іншого, — забезпечувала постійну присутність у неспокійних регіонах військових контингентів, для яких болючі проблеми місцевого населення були відносно чужими і яких у разі потреби було зручніше використовувати для проведення силових акцій. Щодо Червоної армії, то тут, крім усього іншого, політичними міркуваннями обумовлювалося також прагнення військово-політичного керівництва забезпечити суттєве підвищення в дислокованих на українському терені дивізіях частки “априорі благонадійних” соціальних прошарків — пролетарів, батрацтва та бідняцтва. Почасти вживані у цьому напрямі заходи давали результати: зокрема, в порівнянні з призовом 1905 року народження відсоток робітництва у складі поповнення 1906 року народження збільшився з 18,8 % до 23,7 %, членів КСМ з 9,8 % до 14,4 %. Вповні логічним стало й зменшення кількості українців (з 69,9 % до 51,7 %) та зростання відсотка росіян (з 20,6 % до 34,2 %) ⁴⁶². Щодо власне селянської частини поповнення 1906 року народження, то тут картина залишалась практично незмінною: складаючи переважну більшість новобранців (71,8 %), червоноармійці-селяни ділилися приблизно наполовину: батраки та бідняцтво відповідно 6,6 % та 46,3 %, середняки та заможні — 42,6 % та 4,5 % ⁴⁶³. Деякі зміни відбувалися і на рівні комплектації полкових шкіл територіальних дивізій УВО, де раніше, як вважалося, відсоток селянства, та ще й з середняцько-заможних прошарків, був “неприпустимо високим”. Проведення соціального відбору до весни 1929 р. забезпечило зростання відсотка робітництва серед майбутніх молодших командирів територіальних з’єднань, хоча до встановленої РВР СРСР “норми” (30 %) половина дивізій все ж не дотягувала (найбільш “благополучними” у цьому відношенні були 80-та сд, де відсоток робітництва складав 74,0 %, далі йшли 23-тя — 54,5 %, 25-та — 45,4 %, 46-та — 41,7 % та 99-та — 33,9 %; незначною залишалась частка робітництва в 95-й сд — 29,4 %, 100-й — 28,0 %, 75-й — 26,1 %, 7-й — 25,9 %, 96-й — 3,8 % ⁴⁶⁴.

У комплексі з військово-організаційними, репресивно-каральними проводились і політико-ідеологічні заходи, зокрема, спрямовані на переведення соціального незадоволення мас з політичного режиму на міфічних винуватців усіх негараздів — так званих куркулів. Розпалювання ворожнечі давало свої “отруйні плоди”, позначаючись на армії руйнацією умовної єдності червоноармійської маси, посиленням протиріч та соціальної диференціації в ній, а отже, послабленням потенційних можливостей протесту. Навесні 1929 р., за спостереженнями політапарату, серед окремих груп бідноти, яка

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

перебувала в панічних настроях під враженням звісток з дому, лунали рішучі заклики “бити куркуля по всіх напрямках”⁴⁶⁵. У деяких дивізіях новобранці з бідняків називали прізвища та адреси односельців, у яких, на їхню думку, слід було б рекувізувати хліб. “Куркулі тепер поховали зерно в соломі”, — з неприхованою злістю говорили вони⁴⁶⁶.

Однак в цілому рівень негативної активності у військах УВО взимку—навесні 1929 р. продовжував залишатися досить високим. Більше того, за спостереженням “особистів”, в армії простежувалась небезпечна тенденція до подальшого зростання виступів “прониклих в армію чужих елементів”, збільшення кількості так званих “підкуркульників” із середняків та бідняцтва, які подекуди захищали “куркульські інтереси” енергійніше, ніж самі заможні⁴⁶⁷, “зараження” негативними настроями частини начскаду, навіть партійців і комсомольців. Цю ситуацію відбивала далеко не повна статистика ОДПУ: в грудні 1928 р. у частинах і з’єднаннях Української військової округи було зафіксовано 881 негативний виступ, у січні 1929 р. — 1142, в березні — 1444⁴⁶⁸, в травні — 1542⁴⁶⁹.

Проблеми, що в цей час непокоїли червоноармійців, залишалися незмінними і вповні адекватно відбивали хвилювання основної маси цивільного населення: тут були перебої та нестача хліба, інших продуктів харчування у містах та голод на селі (“хлібні утруднення”, за формулюванням армійських документів), методи проведення хлібозаготівель, фінансових кампаній та дефіцит промислових товарів. З’явився у червоноармійців з селян і новий привід для “головного болю”: у розмовах між собою вони все частіше з острахом говорили про можливість проведення примусової колективізації.

На відміну від попереднього періоду негативні політичні настрої ширше охоплювали саме середняцьку частину червоноармійців, які нарікали на те, що, мовляв, влада постійно “плутає” їх з куркулем і взагалі не дає розвиватися середняцьким господарствам. “Якщо підіймеш своє господарство, скажуть — куркуль”, “Не встигне дядько прикупити якусь невеличку машину, так його так податками припечуть, що хоч одразу ж цю машину і продавай”, “Нам кажуть, що у нас центр ваги податків покладено на куркулів, проте куркульських господарств у нас незначна кількість, відтак більша частина лягає на середняцькі господарства”, — бідкалися вони⁴⁷⁰. Настрої незадоволення, за спостереженням політпрацівників, були притаманні й значній частині бідняцтва, для якої особливо загострилися проблеми з нестачею хліба та неможливістю задовольнити навіть мінімальний попит на промтовари. “Бідняку нічого не добитися, середняк і заможний мають хліб, тож вони і товар купують, а ти ходи голий, босий”, — говорили одні з них. “Бідняцтво на селі помирає з голоду”, “Погано жити при радянській владі: заробітків немає і куркуль на роботу не бере”, — скаржилися інші⁴⁷¹.

Значно гострішими, ніж це було в минулому, виявилися серед червоноармійців-селян заклики “робити другу, селянську революцію”. Ідея “селянського союзу” активно обговорювалась насамперед червоноармійцями із заможних селян, проте знаходила відгук і поміж середняцтва та бідняцтва. На справжню проблему для багатьох груповодів перетворювались політзаняття, в ході яких пророблялася тема “Диктатура пролетаріату”. Обговорення тези про “дрібнобуржуазну сутність селянства” та виправданість привілейованого

становища пролетаріату в радянському суспільстві спричиняло бурю емоцій. Щоб якось пом'якшити негативне враження селянської частини червоноармійців від таких занять, чимало з груповодів намагалися уникати розмов про “дрібнобуржуазність” селянства, натомість акцентуючи увагу на його малокультурності та неорганізованості. Однак партійних агітаторів це не рятувало, бо тут, як у безкінечнику “У попа був собака...”, знову-таки поставало питання: чому селянство не має права організуватись і створити “власну” партію? Ясна річ, прийнятної відповіді на це “каверзне” питання просто не існувало. Тож не дивно, що один із груповодів 50-ї авіаескадрильї, явно “притиснутий до стінки”, не знайшов нічого кращого, ніж відповісти: “Не можна, бо тоді селянство вимагатиме собі прав”⁴⁷². Утім “диктатура пролетаріату” була далеко не єдиною в переліку “незручних” тем для обговорення на політзаняттях. Не в змозі протистояти натискові окремих червоноармійців і навіть груп, багато груповодів та політруків були змушені або ухилитися від прямих відповідей на прямо поставлені гострі запитання, або ж фактично погоджуватися з доводами червоноармійців, зводячи свою роль лише до підбору пом'якшувальних фактів та скидання вини за всі неподобства в селах на місцеву владу.

Непрямим визнанням кризи армійської політроботи та усвідомленням неспроможності політруків агітаційними заходами пом'якшувати гостроту політичних настроїв у казармі стало значне посилення репресій з боку спецорганів за антирадянську агітацію. У цьому контексті ДПУ стало звертати особливу увагу на так звані “контрреволюційні угруповання”, учасники яких систематично зривали політзаняття, займалися “розкладанням” лояльних червоноармійців у приватних бесідах тощо. За даними ОДПУ, впродовж лютого—квітня 1929 р. по всій РСЧА було “виявлено” та “ліквідовано” 56 таких груп, зокрема, в Українській військовій окрузі — 12 (82 червоноармійці та 6 молодших командирів)⁴⁷³. Проте арешти за “надмірну говірливість” чимдалі поширювались і на окремих військовослужбовців, у тому числі й “соціально близьких елементів”. Приміром, у квітні 1929 р. у 298-му сп 100-ї сд “особистами” було заарештовано червоноармійця Денисюка за висловлені ним наміри організувати селянську партію, котра б захищала інтереси хліборобів; у цій же дивізії було заарештовано курсанта полкової школи артполку Коцюбу, який, обговорюючи серед курсанів становище на селі, у запалі говорив: “Якщо б от так було в 1918—1919 рр., то селянство б прогнало більшовицьку заразу вилами”, “Вони вважають куркулем того, хто має одну коняку, середняком того, хто носить торби, а бідняком того, хто їздить в автомобілі. Не треба замазувати нам очі, ми бачимо, як живе селянство, воно все налаштоване проти радянської влади”. В 51-й сд Особливий відділ заарештував курсанта полкової школи Наращука, “переконаного націоналіста-українця”, який проводив антирадянську агітацію та групував довкола себе незадоволених, і т. д.⁴⁷⁴

Різке погіршення економічної ситуації: постійні проблеми з хлібопостачанням у місті, зникнення з ринку продуктів першої необхідності, складності, обумовлені введенням забірних книжок, негативно позначились і на настроях командного складу УВО. Деякі з командирів-партійців намагалися на партзборах говорити про свої сумніви щодо правильності поточної політики

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

влади, проте такі виступи негайно засуджувались як “правий ухил”. Основна ж маса командирів, не ризикуючи своїм більш-менш благополучним положенням, продовжувала демонструвати повну солідарність з офіційним курсом або намагалася триматись осторонь політичних дискусій, старанно уникаючи будь-яких розмов на “небезпечні теми”. Таку філософію “хитромудрого піскаря” висловив у близькому оточенні один із командирів відділення роти зв’язку 45-ї сд: “Наша справа — мовчати. Нехай навіть і роблять дурниці, а ми [мусимо] говорити, що [все це] вірно, бо в протилежному випадку твоя справа буде кепською” ⁴⁷⁵.

Влітку 1929 р. в українському селі почалися хлібозаготівлі за “новими методами”. Відтепер план здачі хліба доводився до кожного господаря, в разі ж його невиконання майно селянина підлягало конфіскації. Ясно, що новий виток насилля на селі з боку влади не міг не призвести до зростання активних форм опору хліборобів. Кількість виступів селян проти сталінського аграрного курсу з кожним днем збільшувалась, як і чисельність тих, хто виявляв готовність зі зброєю, вилами чи сокирами рятувати своє господарство, а отже, й своє життя.

З початку червня 1929 р. до частин і з’єднань УВО потягнулися “ходоки” — батьки, рідні, друзі червоноармійців, які відчували на власній ший зашморг хлібозаготівель за “новими методами”. На початку червня до полкової школи 239-го сп 80-ї сд приїхав батько курсанта з надією переконати командування заступитися за селян; у 223-й сп 75-ї сд до одного з новобранців приїхала сестра, а до іншого — дружина, яка зі сльозами на очах скаржилась у колі червоноармійців: “Тут служить мій чоловік, а там забирають останню корову”; група селян прорвалася до табору червоноармійців 100-ї сд. За повідомленням політапарату, стурбовані їх розповідями терармійці (військово-службовці територіальних військ. — Л.Г.) запевняли земляків: “... Ображати селян нікому не дозволимо. Коли потрібно буде — ми підемо вас захищати” ⁴⁷⁶. У пошуках порятунку приїхав батько-середняк і до командира відділення 286-го сп 96-ї сд Онищука ⁴⁷⁷. Відчайдушні скарги селянина справили таке враження на молодшого командира, що він плакав у присутності червоноармійців, говорячи лише: “На селі грабують”. Невдовзі, однак, стало зрозумілим, що ці сльози аж ніяк не були сльозами безсилля. Вночі проти 3 червня сам Онищук, а також його товариші Голуб, Швець та Осипів — усі командири відділень, уродженці Хмельницького району Вінницької округи, дезертирували з частини, прихопивши з собою 3 гвинтівки та 65 патронів. Перша реакція в полку на цю подію була природною: командування почувалось дещо розгубленим, адже втікачі мали репутацію дисциплінованих та перспективних командирів, водночас серед червоноармійців було чути такі розмови: “Чи це можливо [уявити]: ми служимо в частині, а вдома у нас розбирають господарство, продають реманент і тварин, волею-неволею втечеш” ⁴⁷⁸. Проте вже наступного дня, коли за розслідування “справи відділкомів” взялися одночасно Особливі відділи 24-ї, 96-ї дивізій та XIV стрілецького корпусу, почулись “правильні” оцінки вчинку молодших командирів. На пошуки втікачів було кинuto курсантів полкової школи та загін кавалерійського ескадрону 96-ї сд, і вже через три дні вони були заарештовані.

У ході допитів “особисти” з’ясували подробиці плану відділкомів: убити районного уповноваженого з хлібозаготівель, згуртувати селян та піти на “чорний шлях” (лісовий масив між Хмільником і Пиковим, добре відомий активністю повстанців у роки громадянської війни) воювати проти грабіжницької радянської влади, а в разі невдачі — відійти за кордон України до Польщі. Думка податися у повстанці виникла у молодших командирів не спонтанно, а ще взимку 1929 р. і сформувалася під впливом тісних спілкувань з селянством: на вихідні та святкові дні у м. Літино поблизу Вінниці, де розташовувався полк, з’їжджалося до 200 підвід з селянами, які передавали бійцям усі “свіжі” новини з села.

У 286-му сп 22 і 24 липня 1929 р. за участю представників усіх частин дивізії відбувся відкритий суд над молодшими командирами. Жорсткий вирок воєнного трибуналу XIV стрілецького корпусу (Голуба і Швеця як організаторів “контрреволюційної групи” розстріляти, Онищука ув’язнити на 10 років з конфіскацією всього майна) в дивізії був зустрінутий неоднозначно. За спостереженнями політпрацівників, під час процесу з боку бійців 2-ї роти лунали вигуки: “Дайте нам самим їх розстріляти, хоч будемо знати, що ми самі розплатилися зі зрадниками”. Водночас у розмовах між собою червоноармійці говорили: “Багато дали, який [Онищук] мені ворог?!", “Голуб — молодець, з ним би я в лісі не пропав”. Окремі ж червоноармійці, причому вихідці з селян-бідняків, заявляли: “Буде війна — ми себе покажемо в лісі”⁴⁷⁹.

Показовий процес у “справі відділкомів” до певної міри був подією неординарною, адже вся політико-виховна робота в Червоній армії ґрунтувалася на декларуванні тези про єдність, безумовну лояльність радянських збройних сил більшовицькій партії та радянській владі. Тому випадки дезертирування військовослужбовців з частин, як правило, не афішувались командуванням. Ще більшою мірою це стосувалося здійснюваних спецорганами майже завжди в режимі повної таємності операцій з викриття та ліквідації у військах “контрреволюційних угруповань”. Тож надання розголосу історії з втечею чотирьох відділкомів було невинновипадковим: у такий спосіб режим намагався наочно продемонструвати червоноармійській масі свою здатність придушити у зародку будь-які спроби зближення воєнних кадрів з “куркульським бандитизмом”. З іншого боку, “справа відділкомів” красномовно засвідчувала серйозну занепокоєність сталінського режиму перспективою втягування селянської частини армії в антирадянський повстанський рух. Це стосувалося насамперед територіальних дивізій, зв’язок яких з селом був особливо тісним. І, мабуть, невинновипадково ще 1 червня 1929 р., тобто напередодні чергового етапу “розкуркулення села”, голова ОО ОДПУ Г.Ягода надіслав голові РВР СРСР К.Ворошилову доповідну записку, в якій руба ставив питання про найслабкіше місце територіальних з’єднань — їх потенційну політичну неблагонадійність⁴⁸⁰.

Втім хлібозаготівлі за “новими методами” спричинили різке підвищення градусу політичної температури та вияву відвертої нелояльності режиму не тільки в територіальних, але й у кадрових дивізіях УВО. Загалом, якщо в травні 1929 р. в частинах і з’єднаннях округи спецоргани зафіксували 1542 антирадянських виступи, то в червні їх кількість збільшилась до 2742⁴⁸¹. При

6. “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО

цьому слід враховувати, що наведені цифри демонстрували лише “верхівку айсберга” масового незадоволення у військах, адже Особливі відділи реєстрували лише найгостріші, резонансні ситуації.

Зіткнувшись з таким ставленням червоноармійців до посилення репресивного тиску на село (у липні 1929 р. кількість зареєстрованих “особистами” антирадянських виступів дещо зменшилась, проте все ще трималась на високій позначці, сягаючи 1927⁴⁸²), військово-політичне керівництво УВО не наважилось на широке залучення армії до хлібозаготівельних кампаній і обмежилось відрядженням на село лише нечисленного активу. За неповними даними ПУ УВО, в липні 1929 р. на хлібозаготівлях було задіяно близько 150 червоноармійців і молодших командирів⁴⁸³. В основному ж роль армії була зведена до посилення прямого ідеологічного тиску на селян. Видана ПУ РСЧА 19/22 липня 1929 р. (дубльована ПУ УВО 27 липня 1929 р.) директива “Про участь армії в хлібозаготівлях”⁴⁸⁴, поряд з вимогою посилення роз’яснювальної роботи серед червоноармійців, не тільки наголошувала на потребі продовження масового відсилання типових листів, але й пропонувала нові агітаційні методи заохочування селян до здачі хліба державі — прийняття колективних звернень до односельців, розгортання серед бійців соціалістичного змагання за дострокову здачу хліба рідними і т. ін. Розрахунки тут були простими: якщо не переконати селян добровільно віддати хліб державі, то, принаймні, продемонструвати ідейну стійкість РСЧА: мовляв, “підкуркульникам” нема чого розраховувати на армію, її багнети за будь-яких обставин боронитимуть радянську систему.

На відміну від хлібозаготівельних кампаній роль РСЧА в колективізації сільського господарства, що з другої половини 1929 р. стала набувати форсованого характеру, мала бути значною. За розрахунками сталінського керівництва, армію належало використати, з одного боку, для безпосереднього залучення червоноармійців-селян у колгоспи, а з другого — для масової підготовки в ній “кадрів соціалістичного будівництва”. Такі настанови було вміщено у ряді виданих ЦК ВКП(б) навесні—влітку 1929 р. директив, зокрема, у надісланому 25 липня 1929 р. окружним РВР директивному листі “Про використання червоноармійців і молодших командирів-відпускників і демобілізованого комскладу в колгоспному будівництві”⁴⁸⁵. До осені 1929 р. навчання на різноманітних курсах в УВО, тривалість яких збільшилась із двох тижнів до року, а програма з 50 до 250 годин, загалом пройшли 26 314 червоноармійців та молодших командирів. 2455 з них отримали спеціальність тракториста, 5667 — працівника кооперації, 4908 осіб закінчили курси колгоспного будівництва⁴⁸⁶. Значно скромнішими були результати втягування їх до червоноармійських колективів. Попри активну агітацію та прямий тиск з боку політапарату основна маса червоноармійців-селян не виявляла прихильності до ідеї колективізації. В кращому випадку на кожне з’єднання до колективу вступало кілька сот вихідців із бідняцтва. Скажімо, у 2-й кд до колгоспів увійшли 308 осіб, в 9-й — 237; у 51-й сд — 407, у 15-й — всього 87 осіб⁴⁸⁷. Разом серед відпускників 1905 року народження погодились стати колгоспниками 6092 особи, 3845 з них записалися до вже існуючих, а 2247 — до 48 новостворених колективних господарств⁴⁸⁸. Проте невдовзі чимало з них відновили свій статус одноосібника (наприклад, серед відпуск-

ників 51-ї сд після демобілізації виписалися з колективів 105 осіб)⁴⁸⁹. Скептичне або й різко негативне ставлення до колгоспної системи демонстрували й терармійці під час проведення восени 1929 р. чергових зборів. Не поділяючи зацікавленості частини бідняцтва, селяни-середняки 7-ї, 23-ї, 95-ї, 100-ї та інших дивізій з прикрістю говорили: “Тепер така політика, що в колективи не йдуть самі, а примушують”, “женуть до колективів для того, щоб краще було проводити хлібозаготівлі”⁴⁹⁰.

З метою уникнення минулорічної паніки під час демобілізації українська влада в 1929 р. заздалегідь подбала про працевлаштування частини червоноармійців і молодших командирів на підприємствах та водночас про повернення основної маси відпускників на село. Однак так само, як це було і раніше, прагнення до “саморозселянювання” залишилось помітним серед демобілізованих. У свою чергу, чимало військовослужбовців, які поверталися додому, висловлювали жаль з цього приводу. “Вдома мене сім’я стала питати, як ми будемо жити без хліба, і я сказав, що купимо, — скаржився товаришеві, який продовжував службу в армії, один із таких червоноармійців. — Пішов купувати хліб, але мені нічого без книжки не дають. Купив один фунт, а після цього пішов батрачити де прийдеться”. “Якщо б знав, що таке життя, — не поїхав би додому”, — писав у листі інший⁴⁹¹. Прагнення скоріше покінчити зі своїм селянським статусом були помітними і серед значної частини червоноармійців-новобранців. Політпрацівники, які уважно стежили за настроями в середовищі призовників 1907 року народження, відзначали такі характерні розмови з цього приводу: “Хочу побачити світ, хочу чомусь навчитися. Вдома голод — там нема чого робити”⁴⁹².

Загострення впродовж другої половини 1929 р. взаємовідносин між значними масами селянства і владою — насамперед зростання активних форм спротиву режимові та посилення жорстокості репресивних акцій з боку держави постійно підживлювали негативні політичні настрої в розташованих на українському терені військах. Попри проведені наприкінці літа масові “чистки” призовників 1907 року народження (у Сумській окрузі було “відсіяно” 1189 осіб, у Білоцерківській — 1400, у Бердичівській — 1160, Кам’янець-Подільській — 820, Конотопській — 807 осіб і т. ін.), попри традиційні “чистки” перемінного складу напередодні зборів (за неповними даними, з 8 територіальних дивізій було вилучено 800 осіб)⁴⁹³, морально-психологічний стан військ УВО продовжував викликати занепокоєння військово-політичного керівництва округи внаслідок “надмірної засміченості соціально чужими та антирадянськими елементами”. За повідомленнями ОДПУ та Військової прокуратури, влітку—восени 1929 р. на фоні загального поширення “куркульських настроїв” у Червоній армії, зокрема і в УВО, стали виразно проглядатись тенденції до зменшення масовості одиничних, не пов’язаних між собою негативних політичних виступів при одночасному збільшенні “організаційно оформлених угруповань, майже виключно очолюваних куркульсько-заможним елементом”, було очевидним і переростання “глухого незадоволення” червоноармійської маси у відкриті політичні виступи з “елементами організованості”⁴⁹⁴. Восени 1929 р. ПУ РСЧА фактично визнало свою неспроможність зупинити “палким революційним словом” зростання антирадянських виступів у казармі, заявивши про переродження так званих “селянських настроїв”

в армії “з розпливчастих”, “загальноселянських” у “суто куркульські.., такі, що відбивають в основному класові інтереси капіталістичних елементів села”⁴⁹⁵. Це означало, що надалі до “заражених” селянськими настроями червоноармійців та командирів, навіть якщо йшлося про “пролетарсько-бідняцькі елементи”, мали застосовуватись виключно “хірургічні”, репресивно-каральні методи “лікування”. Суттєве збільшення вже до кінця року репресій у військах УВО засвідчували дані Військової прокуратури: якщо за період з 1 жовтня 1928 р. до 1 жовтня 1929 р. нею було засуджено 63 червоноармійці та командири (кадровий склад — 50 осіб, перемінний — 13), то лише в жовтні 1929 р. — 155 осіб (відповідно 125 і 30), у листопаді ще 160 осіб (131 і 29), у грудні — 155 осіб (148 і 7)⁴⁹⁶. Ясна річ, ці дані навіть найменшою мірою не відбивали реальних розмірів антирадянських виступів у казармі та репресій проти військово-службовців. Адже через судові органи проходила лише незначна частина справ про “контрреволюційну діяльність”, основна ж їх маса розглядалась органами ОДПУ та в позасудовому порядку. З іншого боку, у військах УВО, так само як і в українському суспільстві в цілому, виразніше проглядалася в цей час соціальна диференціація. Адресне спрямування акцій державного терору проти “куркульства” (читай: середняцтва), політико-ідеологічна обробка та різноманітні методи економічного заохочування бідняцтва — аж до узаконення пайової участі при поділі розорених господарств односельців — потроху робили свою справу. Все частіше висловлювані бідняцькою частиною червоноармійців думки на кшталт “правильно, що створюються комісії для сприяння хлібозаготівлям”, “скоріше б ми одібрали землю у куркуля”⁴⁹⁷ не залишалися непоміченими спецорганами, які констатували поступовий відхід у минуле ситуації, за якої в Червоній армії “селянськими настроями” були уражені усі середняцько-бідняцькі прошарки. Зростання “позитивної активності бідняцько-середняцької частини червоноармійців” відзначалося восени 1929 р. й у зведеннях Військової прокуратури⁴⁹⁸.

Таким чином, запровадження з початку 1928 р. “надзвичайних заходів” суттєво погіршило морально-психологічний клімат у суспільстві загалом та в розташованих на терені України переважно селянських за своїм складом частинах і з’єднаннях зокрема. Форми проявів негативних політичних настроїв у казармі були різними — як пасивними, так і активними. Водночас РСЧА, відбиваючи психічний стан усього суспільства, вже у цей період виразно продемонструвала наявність соціальної диференціації в суспільстві та посилення в ньому протистояння на ґрунті прийняття чи неприйняття сталінської аграрної політики. Ця обставина створювала зручну основу для подальшого розгортання радикальних соціально-економічних реформ.

ДЖЕРЕЛА

¹ *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. — Харьков, 1923. — С. 92.

² Голод 1921—1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів / Упор. Мовчан О.М., Огинська А.П., Яковлева Л.В. — К., 1993. — С. 24.

³ *Верстюк В.Ф.* Організація і діяльність робітничих загонів Військово-продовольчих бюро в Україні у 1920 р. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1984. — Вип. 10. — С. 55.

- ⁴ Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Придушення куркульського бандитизму // Політичний терор і тероризм в Україні. — К., 2002. — С. 243.
- ⁵ Верстюк В.Ф. Зазнач. праця. — С. 60; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. — К., 1993. — С. 6.
- ⁶ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое сотрудничество трудящихся России и Украины в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции. — К., 1988. — С. 69—70.
- ⁷ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 6—7.
- ⁸ Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч. 2. — С. 560.
- ⁹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 7.
- ¹⁰ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Зазнач. праця. — С. 70.
- ¹¹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 7.
- ¹² Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Зазнач. праця. — С. 70.
- ¹³ Білокінь С.І. Вірний сталінець Ленін // Літ. Укр. — 1995. — 28 черв.
- ¹⁴ Голод 1921—1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 29.
- ¹⁵ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 10—11.
- ¹⁶ Білокінь С.І. Зазнач. праця.
- ¹⁷ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 27—28.
- ¹⁸ Білокінь С.І. Зазнач. праця.
- ¹⁹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Зазнач. праця. — С. 70.
- ²⁰ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923: За пять лет работы ЦСУ. — М., 1924. — Т. 18. — С. 131.
- ²¹ Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда советов всем трудящимся: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК. — Харьков, 1923. — С. 78.
- ²² VII Всеукраинский съезд советов, 10—14 декабря 1922 г. : Стенограф. отчет. — Харьков, 1923. — С. 42.
- ²³ Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. — С. 103.
- ²⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — 5-те вид. — Т. 44. — С. 63.
- ²⁵ Там само. — Т. 53. — С. 71.
- ²⁶ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 12.
- ²⁷ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 53. — С. 390.
- ^{27a} Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. — С. 92.
- ²⁸ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 29—31.
- ²⁹ Там само. — С. 77.
- ³⁰ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Зазнач. праця. — С. 41.
- ³¹ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 30, 35.
- ³² Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні (1921—1923 рр.) // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. — 2-ге вид., доповнене. — Київ; Нью-Йорк, 2000. — С. 27—28.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 80—83.
- ³⁵ Там само. — С. 33.
- ³⁶ Там само. — С. 35.
- ³⁷ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. совещ. Совету Труда и Обороны. — Харьков, 1922. — С. 529.
- ³⁸ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 39, 40, 41, 43.
- ³⁹ Мовчан О.М. Голод 1921—1923 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 26.
- ⁴⁰ Мовчан О. Голод 1921—1923 рр. в Україні // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. Київ, 9—10 вересня 1993 р.: Матеріали. — К., 1993. — С. 183.

- ⁴¹ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 40, 48.
- ⁴² Там само. — С. 39, 41.
- ⁴³ Там само. — С. 43.
- ⁴⁴ Там само. — С. 38.
- ⁴⁵ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 24—25.
- ⁴⁶ *Мовчан О.* Голод 1921—1923 рр. в Україні // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні... — С. 183.
- ⁴⁷ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 51.
- ⁴⁸ Там само. — С. 52.
- ⁴⁹ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 63.
- ⁵⁰ *Мовчан О.Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. — Киев, 1985. — С. 73.
- ⁵¹ *Ленін про Україну.* — К., 1969. — Ч. 2. — С. 590.
- ⁵² Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 32.
- ⁵³ Там само. — С. 60.
- ⁵⁴ *Мовчан О.М.* Участь профспілок у вирішенні продовольчої проблеми. 1921—1922 рр. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1984. — Вип. 10. — С. 46.
- ⁵⁵ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 18.
- ⁵⁶ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 100—101.
- ⁵⁷ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 57.
- ⁵⁸ *Мовчан О.* Голод 1921—1923 рр. в Україні // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні... — С. 186.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 8.
- ⁶¹ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 26.
- ⁶² Там само. — С. 84.
- ⁶³ Там само. — С. 31.
- ⁶⁴ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 84.
- ⁶⁵ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 53. — С. 253.
- ⁶⁶ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 36.
- ⁶⁷ Там само. — С. 37—38.
- ⁶⁸ Там само. — С. 49.
- ⁶⁹ Там само. — С. 79.
- ⁷⁰ Там само. — С. 60.
- ⁷¹ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 29.
- ⁷² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 189.
- ⁷³ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 59.
- ⁷⁴ Год борьбы с голодом... — С. 103, 107.
- ⁷⁵ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 68—69.
- ⁷⁶ Год борьбы с голодом... — С. 77—78.
- ⁷⁷ Збірник постанов і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1922. — № 4. — Ст. 77—78.
- ⁷⁸ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 105—106.
- ⁷⁹ Там само. — С. 106.
- ⁸⁰ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 34.
- ⁸¹ *Білокін С.І.* Зазнач. праця.
- ⁸² *Мовчан О.М.* Перший голод в радянській Україні (1921—1923 рр.) — С. 66.
- ⁸³ *Мовчан О.Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом... — С. 29.
- ⁸⁴ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 75.

- ⁸⁵ Там само. — С. 85.
- ⁸⁶ Там само. — С. 86—87.
- ⁸⁷ Там само. — С. 89—90; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 37.
- ⁸⁸ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 137—138.
- ⁸⁹ Там само. — С. 116.
- ⁹⁰ Там само. — С. 118.
- ⁹¹ *Мовчан О.М.* Голод 1921—1923 рр. на Україні // Проблеми історії України... — С. 29.
- ⁹² ДАРФ. — Ф. 1058. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 67, 68.
- ⁹³ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 84.
- ⁹⁴ *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр. // Укр. іст. журн. — 1999. — № 10. — С. 82.
- ⁹⁵ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 103.
- ⁹⁶ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 52.
- ⁹⁷ *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр.
- ⁹⁸ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 53.
- ⁹⁹ Голод 1921—1923 рр. в Україні... — С. 152—154.
- ¹⁰⁰ *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр.
- ¹⁰¹ ДАРФ. — Ф. 1065. — Оп. 3. — Спр. 45. — Арк. 2—5.
- ¹⁰² *Сербин Р.* Протест робітників України проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні. 1921—1923 // Укр. історик. — Торонто. — 1998. — № 4.
- ¹⁰³ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 59.
- ¹⁰⁴ *Сербин Р.* Голод 1921—1923 рр. і українська преса в Канаді: Джерела з новітньої історії України. — Київ; Торонто, 1992.
- ¹⁰⁵ *Мовчан О.Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом... — С. 86—87.
- ¹⁰⁶ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Зазнач. праця. — С. 57.
- ¹⁰⁷ Внутренние войска Советских республик (1917—1922 гг.): Сборник документов. — М., 1972. — С. 219.
- ¹⁰⁸ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. — Х., 1929. — С. 210.
- ¹⁰⁹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 127.
- ¹¹⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. — Х., 1927. — Ч. 40—41. — Ст. 180. — С. 805.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² *Калініченко В.В.* Зазнач. праця. — С. 91.
- ¹¹³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Х., 1930. — Вип. 2. — С. 16—17.
- ¹¹⁴ *Качинский Вл.* Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 9.
- ¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 174. — Арк. 13.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 3.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Там само. — Арк. 4.
- ¹¹⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 3365. — Арк. 1; Спр. 2878. — Арк. 4.
- ¹²⁰ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Х., 1932. — С. 25.
- ¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 6.
- ¹²² Там само. — Арк. 7.
- ¹²³ *Качинський Вл.* Зазнач. праця. — С. 13.
- ¹²⁴ Там само. — С. 14.
- ¹²⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 10.

- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 421.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 45.
- ¹²⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Збірник документів і матеріалів. — К., 1965. — Т. другий. — С. 128.
- ¹²⁹ Там само.
- ¹³⁰ *Хоменко Арсен*. Національний склад людності УСРР. — Х., 1929. — С. 7.
- ¹³¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 3.
- ¹³² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — Х., 1929. — С. XXIX.
- ¹³³ *Калінченко В.В.* Зазнач. праця. — С. 81.
- ¹³⁴ Там само. — С. 85.
- ¹³⁵ *Хоменко Арсен*. Зазнач. праця. — С. 7.
- ¹³⁶ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине к 10-й годовщине Октябрьской революции: (по материалам Центральной комиссии нацменьшинств при ВУЦИК). — Х., 1927. — С. 15.
- ¹³⁷ Там само. — С. 39.
- ¹³⁸ *Подвинский А.* Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хоз-во Украины. — 1926. — № 11—12. — С. 175.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. — С. 28.
- ¹⁴¹ *Подвинский А.* Указ. соч. — С. 175.
- ¹⁴² *Качинский В., Димант Л.* Сельское хозяйство за 10 лет // Хоз-во Укр. — 1927. — № 10. — С. 9.
- ¹⁴³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 28.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ *Соловейчик В.М.* Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. — 1928. — № 12. — С. 28.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 29.
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ *Онуфриев В.* Масляный кризис и масличные культуры Украины // Хоз-во Укр. — 1928. — № 5. — С. 88.
- ¹⁵² *Герман И.* Украинское хмелеводство и мировой рынок хмеля // Хоз-во Укр. — 1927. — № 10. — С. 130—138.
- ¹⁵³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. XXVIII.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. XXIX.
- ¹⁵⁵ *Альтерман А.* Развитие хлебного хозяйства та хлебной торговли Украины. — Х., 1928. — С. 32.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 33.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 26—27.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 83.
- ¹⁶⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 65.

РОЗДІЛ III
Українське село періоду непу

- ¹⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750. — Арк. 3.
- ¹⁶² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Вип. 2. — С. 38—39.
- ¹⁶³ Там само. — С. 27.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 37.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 85.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 86.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Там само.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 94.
- ¹⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 378. — Арк. 1—4.
- ¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 84.
- ¹⁷² Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995. — С. 101.
- ¹⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 2. — Спр. 241. — Арк. 1—16.
- ¹⁷⁴ Дешко Є. Кооперація на Україні. — Х., 1927. — С. 41—42.
- ¹⁷⁵ Марочко В.І. Зазнач. праця. — С. 108.
- ¹⁷⁶ СУ УССР. — 1922. — № 50. — Ст. 746.
- ¹⁷⁷ Тур О. Життя “Сільського господаря” // Сільський господар. — 1922. — № 2. — С. 65.
- ¹⁷⁸ Стопневич Б. Організаційне будівництво сільськогосподарських товариств // Сільський господар. — 1925. — № 15—16. — С. 16—19.
- ¹⁷⁹ Список сільгоспсоюзів на Україні на 1 січня 1923 року // Сільський господар. — 1924. — № 3—4. — С. 33—37; ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 19. — Арк. 144.
- ¹⁸⁰ РДАЕ. — Ф. 1562. — Оп. 12. — Спр. 970. — Арк. 1.
- ¹⁸¹ Там само. — Арк. 4—5.
- ¹⁸² ЦДАВО України. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 403.
- ¹⁸³ Марочко В.І. Зазнач. праця. — С. 120.
- ¹⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 19. — Арк. 146.
- ¹⁸⁵ Сільський господар: Відчит за 1925/26 операційний рік. — Х., 1927. — С. 10; Щелінський Ю. Рік роботи // Кооп. село. — 1927. — № 6. — С. 8.
- ¹⁸⁶ Предварительные итоги продналоговой кампании // Коммунист. — 1923. — 12 мая.
- ¹⁸⁷ РДАЕ. — Ф. 5240. — Оп. 4. — Спр. 23а. — Арк. 103.
- ¹⁸⁸ Там само. — Спр. 73. — Арк. 49.
- ¹⁸⁹ Сільський господар: Відчит за 1925/26 операційний рік. — С. 17.
- ¹⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 8. — Спр. 843. — Арк. 32.
- ¹⁹¹ Сільський господар: Відчит за четвертий операційний рік (1 жовтня 1924 — 1 січня 1926 р.). — Х., 1927. — С. 10.
- ¹⁹² ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 168.
- ¹⁹³ Там само.
- ¹⁹⁴ Там само. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 134.
- ¹⁹⁵ Сільський господар. Відчит за 1925/26 операційний рік... — С. 40—41.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1.
- ¹⁹⁷ Див.: Коммунист. — 1923. — 25 окт.
- ¹⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 21. — Арк. 314—316.
- ¹⁹⁹ Дешко Є. Споживча кооперація України. — Х., 1927. — С. 41.
- ²⁰⁰ Роуз Сергій. Кооперативне будівництво України // Сільський господар. — 1925. — № 9—10. — С. 14—20.
- ²⁰¹ Сільський господар: Відчит за четвертий операційний рік. — Х., 1927. — Ч. 2. — С. 133.
- ²⁰² ЦДАВО України. — Ф. 335. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 6.

- ²⁰³ Там само. — Ф. 323. — Оп. 4. — Спр. 35. — Арк. 11.
- ²⁰⁴ Лозевич Л. Сільськогосподарська кооперація в галузі хмільництва // Сільський господар. — 1926. — № 5. — С. 23—24.
- ²⁰⁵ Сільський господар: Відчит за четвертий операційний рік. — Ч. 2. — С. 55.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 4. — Спр. 34. — Арк. 2.
- ²⁰⁹ Там само. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 702. — Арк. 35.
- ²¹⁰ Сільський господар: Відчит за четвертий операційний рік. — Ч. 2. — С. 123.
- ²¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 335. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 9.
- ²¹² Там само. — Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 1173. — Арк. 7.
- ²¹³ Там само. — Спр. 6574. — Арк. 18; Спр. 1174. — Арк. 25.
- ²¹⁴ Там само. — Ф. 290. — Оп. 5. — Спр. 43. — Арк. 156; Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 78—79.
- ²¹⁵ Там само.
- ²¹⁶ Стопневич Б. Що зроблено сільськогосподарською кооперацією в 1924/25 році // Сільський господар. — 1926. — № 1. — С. 8—13.
- ²¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 764. — Арк. 4—5.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 23347. — Арк. 22.
- ²¹⁹ Там само. — Спр. 199. — Арк. 10.
- ²²⁰ Там само. — Спр. 1965. — Арк. 176.
- ²²¹ Там само. — Арк. 36.
- ²²² Там само. — Спр. 292. — Арк. 10.
- ²²³ Там само. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 37. — Арк. 68.
- ²²⁴ Там само. — Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 66—68.
- ²²⁵ Стопневич Б. Зазнач. праця. — С. 8—13.
- ²²⁶ План роботи “Сільського господаря” на 1926 рік // Сільський господар. — 1926. — № 8—9. — С. 19—20.
- ²²⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925—26—1929—30 рр. — Х., 1931. — С. 27.
- ²²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 155. — Арк. 6.
- ²²⁹ Там само. — Ф. 335. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 11.
- ²³⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 19.
- ²³¹ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — Киев, 1919. — С. 13.
- ²³² Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хоз-во Украины. — 1921. — 6 нояб.
- ²³³ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — С. 27.
- ²³⁴ Качинский В. Закон 5-го Всеукраинского съезда Советов о прикреплении земли. — Харьков, 1921. — С. 11.
- ²³⁵ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — С. 9.
- ²³⁶ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923—1924 г. — Харьков, 1925. — С. 243.
- ²³⁷ Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины: Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15—23.
- ²³⁸ Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Очерки и статьи по хозяйственному строительству... — С. 15—23.
- ²³⁹ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета СТО. — Х., 1922. — С. 40.
- ²⁴⁰ Там само.

- ²⁴¹ Там само.
- ²⁴² Вопросы внутренней торговли на Украине: (Материалы к докладу НКВТ УССР на IV сессии ВУЦИКа). — Валки, 1925. — С. 3.
- ²⁴³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 126.
- ²⁴⁴ РДАЕ. — Ф. 5240. — Оп. 4. — Спр. 23а. — Арк. 5.
- ²⁴⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 127—129.
- ²⁴⁶ Там само. — С. 130.
- ²⁴⁷ Там само. — С. 63.
- ²⁴⁸ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хоз-во Украины. — 1925. — № 6. — С. 98.
- ²⁴⁹ Там само. — С. 101.
- ²⁵⁰ Там само. — С. 103.
- ²⁵¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 172.
- ²⁵² Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. / Отв. Ред. А.К.Соколов. — М., 1997. — С. 103.
- ²⁵³ Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. — Х., 1928. — С. 32.
- ²⁵⁴ Там само.
- ²⁵⁵ Соловейчик В.М. Зазнач. праця. — С. 26.
- ²⁵⁶ Там само. — С. 26.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Там само.
- ²⁶⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 127.
- ²⁶¹ Там само. — С. 127—128.
- ²⁶² Там само. — С. 140.
- ²⁶³ Див.: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. — СПб., 1912. — С. 178—181.
- ²⁶⁴ Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. — С. 37.
- ²⁶⁵ Подвинский А. Зазнач. праця. — С. 184.
- ²⁶⁶ Там само. — С. 185.
- ²⁶⁷ Соиф М. Перспективы сельскохозяйственного машиностроения // Нар. хоз-во Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. — Сб. второй. — Харьков, 1921. — С. 90.
- ²⁶⁸ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923—1924 г. — С. 254.
- ²⁶⁹ Див.: Комуніст. — 1928. — 18 лип.
- ²⁷⁰ Альтерман А.Я. Проблемы товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения // Хоз-во Украины. — 1928. — № 6. — С. 102.
- ²⁷¹ Там само.
- ²⁷² Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України... — С. 37.
- ²⁷³ Альтерман А.Я. Проблемы товарности зернового хозяйства... — С. 102.
- ²⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 34.
- ²⁷⁵ Там само.
- ²⁷⁶ Альтерман А.Я. Проблемы товарности зернового хозяйства Украины... — С. 105.
- ²⁷⁷ Там само. — С. 110.
- ²⁷⁸ Там само. — С. 116.
- ²⁷⁹ Там само. — С. 128.

- ²⁸⁰ РДАЕ. — Ф. 5240. — Оп. 4. — Спр. 23а. — Арк. 12.
- ²⁸¹ Там само.
- ²⁸² Там само. — Арк. 84.
- ²⁸³ Там само.
- ²⁸⁴ Там само. — Арк. 89.
- ²⁸⁵ Там само. — Арк. 11.
- ²⁸⁶ *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України... — С. 41.
- ²⁸⁷ Там само. — С. 40.
- ²⁸⁸ Див.: Комуніст. — 1928. — 18 лип.
- ²⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 100.
- ²⁹⁰ Там само. — Спр. 2763. — Арк. 32.
- ²⁹¹ Там само. — Спр. 2966. — Арк. 54.
- ²⁹² Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Зб. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 82.
- ²⁹³ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. — Ч. 26—27. — Х., 1927.
- ²⁹⁴ Колективізація і голод на Україні... — С. 82.
- ²⁹⁵ Див.: Пролетарська правда. — 1928. — 5 груд.
- ²⁹⁶ Див.: Комуніст. — 1928. — 18 лип.
- ²⁹⁷ Там само.
- ²⁹⁸ Див.: Комуніст. — 1928. — 15 лип.
- ²⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2793. — Арк. 64.
- ³⁰⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 83.
- ³⁰¹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 5—15 червня 1930 р.: Стенограф. звіт. — Х., 1930. — С. 258.
- ³⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2764. — Арк. 14.
- ³⁰³ ДАРФ. — Ф. 396. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 6.
- ³⁰⁴ Див.: Комуніст. — 1928. — 18 лип.
- ³⁰⁵ Там само — 17 лип.
- ³⁰⁶ Там само.
- ³⁰⁷ XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7—15 травня 1929 року: Стенограф. звіт та постанови. — Х., 1929. — С. 42.
- ³⁰⁸ *Львов А.* Итоги половины хлебозаготовительной кампании // На аграрном фронте. — 1929. — № 1. — С. 69.
- ³⁰⁹ *Бухарин Н.И.* Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 281.
- ³¹⁰ Там само. — С. 298—299.
- ³¹¹ Там само. — С. 29.
- ³¹² Див.: Вісті ВУЦВКу. — 1930. — 1 лип.
- ³¹³ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 5—15 червня 1930 р.: Стенограф. звіт. — Х., 1930. — С. 262.
- ³¹⁴ *Сталін Й.* Твори. — К., 1950. — Т. 12. — С. 85.
- ³¹⁵ Там само. — С. 86.
- ³¹⁶ Директива ЦК ВКП(б) парторганизациям о хлебозаготовках. — Б. н. — 5 янв. 1928 г.; Директива ЦК ВКП(б) местным организациям об усилении мер по хлебозаготовкам. — № 68 сс. — 14 янв. 1928 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. 1927—1939. — М., 1999. — Т. 1. — Май 1927. — ноябрь 1929. — С. 136—137, 147.
- ³¹⁷ Див.: Доклад В.М.Молотова в ЦК ВКП(б) и СТО о поездке на Украину, Урал и в Башкирию по делам хлебозаготовок. 25 января 1928 г. // Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 172—186.

- ³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 86—86зв.
³¹⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 282. — Арк. 8.
³²⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 8—9.
³²¹ Там само. — Спр. 2772. — Арк. 6—9, 36, 41—42.
³²² Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 293. — Арк. 112.
³²³ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 201.
³²⁴ Там само. — С. 234—235.
³²⁵ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 208.
³²⁶ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 9.
³²⁷ Там само. — Спр. 2769. — Арк. 3—7.
³²⁸ Там само. — Спр. 2760. — Арк. 2.
³²⁹ Там само. — Арк. 3.
³³⁰ Там само. — Арк. 5.
³³¹ Там само. — Спр. 2771. — Арк. 52.
³³² Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 261.
³³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 1.
³³⁴ Там само. — Спр. 2771. — Арк. 58—59.
³³⁵ Там само. — Арк. 61.
³³⁶ Там само. — Арк. 57.
³³⁷ Там само. — Арк. 62.
³³⁸ Там само. — Спр. 2775. — Арк. 115.
³³⁹ Там само. — Спр. 2774. — Арк. 43—44, 65.
³⁴⁰ Там само. — Арк. 91.
³⁴¹ Там само. — Спр. 2775. — Арк. 10.
³⁴² Там само. — Спр. 2774. — Арк. 88.
³⁴³ Там само. — Спр. 2751. — Арк. 64-64зв.
³⁴⁴ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 36. — Арк. 53.
³⁴⁵ Там само. — Арк. 45.
³⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 64.
³⁴⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 265.
³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750. — Арк. 11зв.
³⁴⁹ Там само. — Арк. 12.
³⁵⁰ ДАЗО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 829. — Арк. 3.
³⁵¹ Там само.
³⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 337—338; Оп. 20. — Спр. 2844. — Арк. 61; РДВА. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 714—716.
³⁵³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 208—208зв.
³⁵⁴ Там само.
³⁵⁵ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 661.
³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 64.
³⁵⁷ Там само. — Арк. 70.
³⁵⁸ Там само. — Спр. 2760. — Арк. 20.
³⁵⁹ Там само. — Арк. 2—6.
³⁶⁰ Там само. — Арк. 6.
³⁶¹ Там само. — Арк. 11.
³⁶² Там само. — Арк. 25—26.
³⁶³ Там само. — Арк. 31.
³⁶⁴ Там само. — Арк. 35.
³⁶⁵ Там само.
³⁶⁶ Там само. — Арк. 35.
³⁶⁷ Там само. — Арк. 14.

- ³⁶⁸ ДАРФ. — Ф. 5446 — Оп. 1. — Спр. 1644. — Арк. 114.
- ³⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750. — Арк. 15зв.
- ³⁷⁰ Там само. — Спр. 2772. — Арк. 91.
- ³⁷¹ Там само.
- ³⁷² Там само. — Спр. 2751. — Арк. 46.
- ³⁷³ Там само.
- ³⁷⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 263.
- ³⁷⁵ Там само. — Арк. 35.
- ³⁷⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750. — Арк. 10.
- ³⁷⁷ Там само. — Спр. 2771. — Арк. 83зв.
- ³⁷⁸ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 18.
- ³⁷⁹ Там само. — Спр. 2964. — Арк. 17—19.
- ³⁸⁰ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 55—61.
- ³⁸¹ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 50.
- ³⁸² Там само. — Спр. 2987. — Арк. 41.
- ³⁸³ Там само. — Арк. 57.
- ³⁸⁴ Там само. — Арк. 34, 49.
- ³⁸⁵ Там само. — Арк. 50.
- ³⁸⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 115. — Арк. 44.
- ³⁸⁷ Там само.
- ³⁸⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 626.
- ³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3013. — Арк. 63.
- ³⁹⁰ Там само. — Арк. 65.
- ³⁹¹ Там само. — Арк. 61.
- ³⁹² Там само. — Арк. 71.
- ³⁹³ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 647.
- ³⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 108.
- ³⁹⁵ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 95зв.
- ³⁹⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 647.
- ³⁹⁷ Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 136.
- ³⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2964. — Арк. 1.
- ³⁹⁹ Там само. — Спр. 2983. — Арк. 34.
- ⁴⁰⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 655.
- ⁴⁰¹ Там само.
- ⁴⁰² Там само. — С. 705; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 163, 180, 193, 209.
- ⁴⁰³ Там само. — Спр. 3013. — Арк. 99.
- ⁴⁰⁴ Там само. — Арк. 110.
- ⁴⁰⁵ Там само. — Арк. 116.
- ⁴⁰⁶ Там само. — Спр. 2968. — Арк. 8.
- ⁴⁰⁷ Там само. — Спр. 2994. — Арк. 150—156.
- ⁴⁰⁸ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 247.
- ⁴⁰⁹ Там само. — Спр. 2990.
- ⁴¹⁰ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 136.
- ⁴¹¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 32. — Спр. 13. — Арк. 8; Спр. 4. — Арк. 110—111, 124—125.
- ⁴¹² Там само. — Спр. 6. — Арк. 65—66.
- ⁴¹³ Див.: Агафонов Г.С. Коммунистическая партия — организатор активного участия Красной армии в социалистическом преобразовании деревни в 1926—1932 гг.: (на материалах Украины): Дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — М., 1974; Варенов В.И. Помощь Красной армии в развитии колхозного строительства, 1929—1933 гг. — М., 1978.

- ⁴¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2532. — Арк. 5.
⁴¹⁵ Троцкий Л. Что такое СССР и куда он идет? — Париж. — Б. г. — С. 226.
⁴¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 57.
⁴¹⁷ Там само. — Арк. 58.
⁴¹⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 73зв.
⁴¹⁹ Там само — Ф. 25 988. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 238—239.
⁴²⁰ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 174зв.
⁴²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 202.
⁴²² Там само. — Оп. 20. — Спр. 2810. — Арк. 51.
⁴²³ РДВА. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 313.
⁴²⁴ Там само. — Арк. 240.
⁴²⁵ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 77.
⁴²⁶ Там само. — Арк. 159.
⁴²⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 175зв.
⁴²⁸ Там само. — Арк. 162.
⁴²⁹ Там само.
⁴³⁰ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 176зв.
⁴³¹ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 241.
⁴³² Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 160зв.
⁴³³ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 319.
⁴³⁴ Там само. — Арк. 314.
⁴³⁵ Там само. — Арк. 241.
⁴³⁶ Там само. — Арк. 318.
⁴³⁷ Там само. — Арк. 241.
⁴³⁸ Там само. — Арк. 461.
⁴³⁹ Там само. — Арк. 240.
⁴⁴⁰ Там само. — Арк. 241.
⁴⁴¹ Там само. — Арк. 463.
⁴⁴² Там само. — Арк. 464.
⁴⁴³ Там само. — Арк. 243.
⁴⁴⁴ Там само. — Арк. 380.
⁴⁴⁵ Там само. — Арк. 241.
⁴⁴⁶ Там само. — Арк. 311.
⁴⁴⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 174зв.
⁴⁴⁸ Там само.
⁴⁴⁹ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 796—797.
⁴⁵⁰ Там само. — Арк. 859.
⁴⁵¹ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 175.
⁴⁵² Там само. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 153—154.
⁴⁵³ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 969.
⁴⁵⁴ Там само. — Арк. 964.
⁴⁵⁵ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 187.
⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 189.
⁴⁵⁷ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 1019.
⁴⁵⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 519.
⁴⁵⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 8.
⁴⁶⁰ Там само. — Спр. 115. — Арк. 49.
⁴⁶¹ Там само. — Ф. 25 899. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 78.
⁴⁶² Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 8.
⁴⁶³ Там само.
⁴⁶⁴ Там само. — Спр. 115. — Арк. 151.

- ⁴⁶⁵ Там само. — Спр. 134. — Арк. 69.
⁴⁶⁶ Там само. — Спр. 58. — Арк. 192.
⁴⁶⁷ Там само. — Спр. 134. — Арк. 67.
⁴⁶⁸ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 115. — Арк. 164.
⁴⁶⁹ Там само.
⁴⁷⁰ Там само. — Спр. 134. — Арк. 69 зв.
⁴⁷¹ Там само. — Арк. 68зв.
⁴⁷² Там само.
⁴⁷³ Там само. — Спр. 115. — Арк. 49.
⁴⁷⁴ Там само. — Спр. 66. — Арк. 54—55.
⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 134. — Арк. 89.
⁴⁷⁶ Там само. — Арк. 120зв.
⁴⁷⁷ Там само. — Спр. 136. — Арк. 139—142.
⁴⁷⁸ Там само. — Арк. 143.
⁴⁷⁹ Там само. — Арк. 166—166зв.
⁴⁸⁰ Там само. — Спр. 115. — Арк. 187.
⁴⁸¹ Там само. — Арк. 26зв.
⁴⁸² Там само.
⁴⁸³ Там само.
⁴⁸⁴ Там само. — Оп. 40. — Спр. 27. — Арк. 359. Див. також: Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928—1933 гг.). — Наполи, 1996. — С. 184.
⁴⁸⁵ *Агафонов Г.С.* Коммунистическая партия — организатор активного участия Красной армии... — С. 87.
⁴⁸⁶ Там само.
⁴⁸⁷ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 240.
⁴⁸⁸ Там само.
⁴⁸⁹ Там само.
⁴⁹⁰ Там само. — Арк. 202зв.
⁴⁹¹ Там само. — Арк. 242.
⁴⁹² Там само. — Арк. 241—242.
⁴⁹³ Там само. — Арк. 201зв.
⁴⁹⁴ Там само. — Спр. 155. — Арк. 6.
⁴⁹⁵ Красная армия и коллективизация деревни... — С. 190.
⁴⁹⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 155. — Арк. 32—32зв.
⁴⁹⁷ Там само. — Спр. 134. — Арк. 201зв.
⁴⁹⁸ Там само. — Спр. 155. — Арк. 3.

РОЗДІЛ IV

СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

1. Тактика і стратегія масової колективізації

Стратегія колективізації села впливала з програми РКП(б). Партія, яка назвала себе комуністичною, в результаті листопадового перевороту 1917 р. встановила тоталітарний компартійно-радянський режим і бажала підвести під нього соціально-економічну базу.

Більшовикам знадобилося кілька місяців, щоб зміцнитися при владі, поширити її зі столиці на периферію, ліквідувати за допомогою терміново створених органів державної безпеки конкуруючі політичні партії і зробити незворотним своє панування в радах, перетворених на органи влади. Російська революція вичерпалася з розгоном Установчих зборів і залишила по собі такого мутанта, як більшовицьку “диктатуру пролетаріату”. З весни 1918 р. більшовики почали зовсім іншу революцію, ніж радянська, – комуністичну. Поставлену перед ними задачу В.Ленін у промові на Всеросійському з’їзді рад народного господарства у травні 1918 р. сформулював так: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей”¹. Мова йшла про оголошення великого господарства загальнонародною (а фактично державною) власністю, про колективізацію (а насправді одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарювання. Подібних революційних перетворень світ справді ще не бачив, але за методами виконання вони являли собою типову для Росії з петровських часів “реформу згори”.

1. Тактика і стратегія масової колективізації

Селянсько-солдатські й робітничі ради не мали на меті вийти за межі тієї економічної реальності, в якій перебувало людство. Як і більшовики, вони вимагали експропріювати великих власників, а тому стали їхніми союзниками у небільшовицькій за своїми цілями революції. На відміну від більшовиків, які виступали за ліквідацію самого інституту приватної власності, селянсько-солдатські ради прагнули привласнити поміщицьку власність, щоб розподілити її на засадах “чорного (зрівняльного) переділу”, а робітничі ради – приватизувати підприємства капіталістів у колективну власність. Радянська і комуністична революції принципово відрізнялися одна від одної. Щоб домогтися селянської й солдатської підтримки у боротьбі за владу в 1917 р., більшовикам довелося тимчасово відмовитися від власної, комуністичної за характером, аграрної програми і взяти на озброєння радянські вимоги.

Власну аграрну програму В.Ленін виклав у популярній брошурі **“До сільської бідноти”**, опублікованій ще у травні 1903 р. Стратегія більшовиків полягала в утворенні на базі поміщицької власності великих державних господарств під контролем рад депутатів від сільської бідноти (звідси назва, що виникла пізніше, – радянські господарства, радгоспи). Передбачалося встановити нетоварні зв'язки між промисловістю й радгоспами, а також індивідуальними селянськими господарствами (вважалося, що не кожний селянин одразу захоче відмовитися від власного господарства).

У згаданій брошурі В.Ленін намалював таку картину майбутніх взаємовідносин між містом і селом: “Коли робітничий клас переможе всю буржуазію, тоді він відніме землю у великих хазяїв, тоді він організує на великих економіях *товарицьке господарство*, щоб землю обробляли робітники разом, спільно, обираючи вільно довірених людей у розпорядники, маючи всякі машини для полегшення роботи, працюючи позмінно не більше восьми (а то й шести) годин на день кожний. Тоді і дрібний селянин, який захоче ще по-старому сам господарювати, господарюватиме не на ринок, не на продаж першому стрічному, а на товариства робітників: дрібний селянин постачатиме товариству робітників хліб, м'ясо, овочі, а робітники будуть без грошей давати йому машини, худобу, добрива, одяг і все, що йому потрібне”².

Однак життя доводило, що навіть наймити, тобто розорені дрібні власники, прагнули самостійно господарювати на землі, одержаній ними у власність. Селянство бажало зрівняльного поділу поміщицької землі, що його В.Ленін визначав як “ідеалізування капіталізму з точки зору дрібного виробника”³. Не приховуючи негативного ставлення своєї партії до “чорного переділу”, вождь більшовиків змушений був видати цей вексель революційним солдатам і селянам. Та відразу після експропріації буржуазії й поміщиків більшовики поставили питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називали “дрібною буржуазією”. Торкаючись долі дрібних виробників і землеробів, *Ленін цілком відверто підкреслив*: “Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”⁴. Щоб звільнитися від селян, треба було знайти інші методи, ніж для великих власників, але все-таки “звільнитися від них...”

Революція, про яку йшлося в наведеній цитаті, була вже не та, яку робили народні низи з весни 1917 р. З ініціативи В.Леніна VII екстрений з'їзд на

початку березня 1918 р. назвав партію комуністичною – РКП(б), залишивши меншовикам стару назву – РСДРП. У написаному ним дорученні щодо розробки нової партійної програми, яке схвалив з'їзд, вказувалося цілком визначено: “Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань”⁵. На замовлення партійного керівництва М.Бухарін швидко написав популярну книжку під назвою “Програма комуністів (більшовиків)”. Вона вийшла у світ навесні 1918 р. і ставила завдання негайного переходу селян до суспільної праці двома шляхами: “по-перше, товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків, по-друге, організацією трудових сільськогосподарських комун”⁶.

Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), В.Ленін висловлювався обережніше, але, по суті, так само. У програмі, яку схвалив VIII партійний з'їзд у березні 1919 р., підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці⁷. Теза про продуктивність праці була цілком популістською, а насправді йшлося про контроль держави над сільськогосподарським виробництвом. Робота вже перших створених колективних господарств показала, наскільки низька в них продуктивність праці.

Більшовики не змогли протистояти тиску селянських мас, які домагалися від них сплати виданого векселя. Поки в Україні гетьман П.Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії поділили маєтки. Однак у січні 1919 р. Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун прийняв резолюцію “**Про колективізацію землеробства**”. В ній схвалювався підготовлений Раднаркомом проект декрету “Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”. Публікуючи резолюцію з'їзду, газета “Правда” у редакційному коментарі *заклала відкритим текстом*: “Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства”⁸.

Раднарком РСФРР наважився опублікувати декрет, в якому відмовлявся від “чорного переділу”, тільки 14 лютого 1919 р. після тривалої пропагандистської кампанії. III з'їзд КП(б)У на початку березня 1919 р. затвердив основні засади земельної політики в Україні. Вони повністю були переписані, навіть з текстуальними повторами, з цього декрету: “Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуні, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу – для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих ма-

1. Тактика і стратегія масової колективізації

етків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, і негайно взятися до організації їх”⁹.

Справді, новий курс земельної політики почав здійснюватися негайно. Республіку, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, було приречено на роль випробувального полігону в справі комуністичного будівництва на селі. Навіть у малоземельних регіонах значну частину поміщицьких земель передавали не селянам, а цукровим заводам та гуральням під організацію радгоспів або бажаним створювати комуни.

У відповідь селяни піднялися на збройну боротьбу. Червона армія, яка в цей час складалася переважно із селянських повстанських загонів, втратила обороноздатність. Білогвардійці швидко окупували Україну, і Денікін віддав наказ про похід на Москву.

Після цього гасло негайної колективізації було визнане неактуальним. Подолавши білогвардійську загрозу, Ленін вже не повертався до нього. Українські селяни одержали землю у зрівняльний поділ. Наприкінці грудня 1920 р. на *VIII Всеросійському з’їзді рад* з вуст вождя партії *пролунало визнання*: “Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться”¹⁰.

Після повороту до непу гасло колективізації цілком втратило актуальність. У статті **“Про кооперацію”**, якою В.Ленін визначав перспективи радянського селянства на найближчі два десятиліття, пропонувався зовсім інший порівняно з названим у програмі РКП(б) шлях розвитку. Після хвороби і смерті Леніна визначення перспектив селянства і всього радянського суспільства потрапило до інших рук. Нові люди канонізували вождя і перетворили його статтю “Про кооперацію” на своєрідну біблію. Та програму РКП(б) у селянському питанні не було переглянуто. Так само не були переглянуті загальні завдання комуністичної революції, поставлені в розгорнутому вигляді у праці В.Леніна **“Чергові завдання Радянської влади”** (березень 1918 р.). До ідей, висловлених покійним вождем у статті “Про кооперацію”, весь час додавали вислови з його попередніх праць про величезне значення колективного господарювання селян для перемоги нового суспільного ладу. Тому серед членів комуністичної партії й в усьому радянському суспільстві склалося стійке уявлення про те, що кооперування селянства передуює суцільній колективізації.

Компартійно-радянський лад проіснував сім з половиною десятиліть. Досліджуючи формування його теоретичних засад і шляхів їх втілення в життя всупереч волі десятків мільйонів людей, для яких приватна власність на засоби виробництва не була порожнім звуком, слід чітко розрізняти дії В.Леніна і Й.Сталіна. Ленін створив компартійно-радянський політичний режим, який надійно функціонував аж до конституційної реформи 1988 р. Він же зробив спробу підвести під нього у 1918–1920 рр. соціально-економічний фундамент, побудований на запереченні ринкового механізму. По суті, йшлося про цілковиту відмову від механізму, який визначав собою історичний прогрес в усіх відомих людству формах цивілізації. Однак позаринкові методи господарського регулювання, у тому числі економічних відносин між містом і селом, виявилися непродуктивними.

Тоді Ленін оголосив попередню політику не комуністичною, щоб не завдати шкоди ідейним засадам партії, а нав'язаною умовами війни, тобто воєнно-комуністичною. Були сформульовані засади нової економічної політики і зроблено наголос на тому, що будувати треба не одразу комунізм, а його першу фазу – соціалізм. Неп оголошувався тимчасовим відступом у невідворотному у найближчому майбутньому соціалістичному будівництві.

Праця “Про кооперацію” дає підстави зробити висновок, що вождь більшовиків після осмислення перших уроків непу почав вважати засновану на реаліях ринку економічну політику цілком нормальною і прийнятною. Проте разом зі здоров'ям він втратив політичний вплив. Його наступники, за деякими винятками, готові були відновити комуністичний штурм з того місця, на якому він припинився навесні 1921 р. Визначена діючою партійною програмою генеральна лінія на соціалістичне будівництво залишалася в їх очах непорушною.

Відновлення комуністичного штурму стало можливим тільки після припинення боротьби за владу у вищому компартійному керівництві. Ця боротьба тривала з 1922 по 1928 рр. Перемагаючи один по одному суперників, які мали однаковий з ним статус членів політбюро ЦК, Й.Сталін перетворився на вождя. Такого вождя, як стверджувала радянська пропаганда, котрий був здатний захистити чистоту ленінського вчення про комунізм і зосередити всі сили партії та народу на виконанні ленінського заповіту, втіленого в програмі РКП(б). Фактично ж йшлося про те, щоб зосередити *зусилля зміцнілої тоталітарної держави* з усіма її силовими органами і громадсько-політичними організаціями *на виконанні таких завдань*: ліквідації економічної незалежності дрібних товаровиробників, включенні їх у систему директивного планового господарства, мобілізації матеріальних і людських ресурсів села для модернізації промисловості. Сталіну не треба було сушити собі голову над тим, що треба зробити, – про це подбав Ленін. Він мав визначити, якими засобами реалізувати той лад, уможлядні конструкції якого склалися в головах Леніна і Бухаріна. Слід було передусім опрацювати тактику колективізації селянських господарств усупереч небажанню їх власників вступати у контрольовані державою колгоспи.

Тактику своїх дій в тому, що стосувалося так званого соціалістичного будівництва, Сталін почав розробляти ще під час боротьби за верховну владу в компартійно-радянському керівництві. Ключовим для проблем колективізації сільського господарства можна вважати 1925 рік. Щоб визначити це, досить проаналізувати рішення вищих партійних інституцій за попередній, 1924 рік.

Стаття В.Леніна “Про кооперацію” вперше побачила світ у газеті “Правда” у травні 1923 р. Першим партійним з'їздом після її публікації був XIII з'їзд РКП(б). Відповідно до духу і букви цієї статті з'їзд, що відбувся у травні 1924 р., наголосив, що подальше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: по-перше, зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, по-друге, успіхами в кооперуванні населення. Колективізація сільського господарства не розглядалася ні як найближча, ні як віддалена перспектива. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, а й забезпечить їх технічну реконструкцію. Роз'яснюючи рішення з'їзду у травні 1924 р.

1. Тактика і стратегія масової колективізації

комуністам Бауманського району Москви, голова РНК СРСР О.Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо ¹¹.

VIII конференція КП(б)У, яка передувала XIII партз'їзду, у питанні про соціалістичне будівництво на селі визнала за можливе зазначити, що основні завдання партії та радянської влади повинні зосереджуватися на сприянні маломісному й середняцькому селянству в їх господарському відродженні шляхом кооперування та колективізації. Згадка про колективізацію як інструмент "сприяння" пояснювалася тільки фактом існування в українському селі комітетів незаможних селян (комнезамів). Вони виконали свою роль у зрівняльному поділі землі (в Україні він затягся до 1923 р.), але після цього не були ліквідовані, а перетворилися на громадські організації. Вважалося, що кооперування більше відповідає інтересам заможних і середняцьких господарств, а колективізація влаштує наймитів і бідняків. Вважалося також, що перспективи колективізації наймитів і бідняків цілком реальні, оскільки вони вже об'єднані в комнезами. Отже, висунута в рішеннях української партконференції лінія на колективізацію не суперечила генеральній лінії партії в аграрній сфері, яку накреслили рішення партз'їзду. Власне, будь-яких розбіжностей з генеральною лінією партії у комуністів України і не могло бути.

Проте у 1925 р. сама генеральна лінія ЦК РКП(б) почала принципово змінюватися. Про це свідчить аналіз матеріалів XIV Всесоюзної партконференції, яка працювала у квітні 1925 р. Конференція урочисто проголошувала, що "кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення". Проте варто звернути увагу на те, як аргументувалася ця теза: "В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села" ¹². Отже, більше не ставився знак рівності між зростанням кооперації і зростанням соціалізму, який був головною теоретичною новацією в статті В.Леніна "Про кооперацію". Кооперація розглядалася не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а тільки як "форма зв'язку" двох протилежних соціально-економічних укладів – неринкового і ринкового. Трохи далі по тексті резолюції *виникала ідея колективізації*, але тільки у формі обережної ремарки: "Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі" ¹³.

Сумніви щодо "тональності" постановки цього питання в рішеннях XIV партконференції розвіюються, якщо звернутися до *матеріалів жовтневого (1925 р.) пленуму ЦК РКП(б)*. На ньому цілком прямо, без маневрування було поставлено вимогу "всіляко сприяти **будівництву колгоспів** (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломісного і середнього селянства" ¹⁴. Висунутий лозунг колективізації одразу поширювався на всіх селян-власників, за компартійною термінологією – середняків.

У документах ЦК РКП(б) визначалася політична лінія щодо кооперування та колективізації. У документах ЦК КП(б)У вона могла тільки коментуватися

або деталізуватися стосовно специфіки республіки. Тому порівняльний аналіз ідентичних документів може бути показовим.

У грудні 1925 р. IX з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію **“Про господарське будівництво”**. В ній підкреслювалося: “Завдання кооперування селянства, об'єднання окремих господарств у колективи, машинні товариства, артіль, товариства спільного обробітку землі і т.ін. повинні розв'язуватися з усім напруженням наших організаційних сил”¹⁵. У цій же резолюції державні та кооперативні господарства характеризувалися як “соціалістичні елементи нашого будівництва”. Це означає, по-перше, що більшовицьке керівництво України не змінило своїх минулорічних цілей: колективізація для менш заможних верств і кооперування для заможніших. Ми не повинні думати, що тоді у свідомості людей обидва процеси уже злилися воедино. Кооперування було проголошене першою фазою колективізації пізніше, коли народився такий оксиморон, як “колгоспно-кооперативна форма власності”. По-друге, перелічені кооперативи і всі форми колективів з різним ступенем усупільнення власності (тобто колгоспи) розглядалися як рівноправні за статусом соціалістичні підприємства. Інакше кажучи, в Харкові ще вважали кооперативи елементом соціалістичної дійсності згідно з установками ленінської статті “Про кооперацію”.

З аналізу резолюції випливає, що керівники КП(б)У не усвідомили глибокий підтекст у виразі “кооперативи як форма зв'язку” (XIV Всесоюзна партконференція) і не надали особливого значення вимозі жовтневого пленуму ЦК РКП(б) організувати колективізацію середняків, тобто основної маси селянства. Такий різнобій у директивах між центральним і периферійним органами державної партії засвідчує лише те, що політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, не встиг набути форми директив, обов'язкових для територіальних партійних організацій.

Проаналізуємо здійснюваний в Кремлі у 1925 р. поворот у питанні про колективізацію сільського господарства зсередини. Для цього досить вивчити заявлені в пресі позиції ключових осіб компартійно-радянського керівництва.

Ідеї, закладені в ленінській статті **“Про кооперацію”**, відстоювали тільки М.Бухарін і О.Риков. На перший погляд, їм активно протистояли Г.Зінов'єв, Л.Каменєв і Л.Троцький. Як відомо, вони мали в партії реноме “надіндустріалізаторів”, тому що вимагали прискорити темпи капітального будівництва у промисловості за рахунок посилення податкового тиску на селянство. Проте ефективніший, хоч і прихований опір Бухаріну і Рикову чинив Й.Сталін. Ззовні він займав нібито центристську позицію серед своїх колег у політбюро ЦК РКП(б). Фактично ж його позиція взагалі знаходилася поза системою координат, яка характеризувалася у політичній практиці періоду “колективного керівництва”, а потім і в історико-компартійній літературі як нова економічна політика з “лівим” і “правим” ухилами від неї. “Ліві” бажали обмежити вплив ринкових відносин на економічну політику держави, а “праві” рекомендували ретельніше враховувати кон'юнктуру ринку. Сталін же прагнув якомога швидше покінчити з непом і розпочати новий комуністичний штурм. Щоб ці умови стали переконливими, треба обґрунтувати їх аналізом висловлювань основних дійових осіб тодішнього політикуму.

1. Тактика і стратегія масової колективізації

М.Бухарін виступив з довгою промовою **“Про нову економічну політику і наші завдання”** на партійному активі в Москві 17 квітня 1925 р., тобто за два тижні до Всесоюдної партконференції. Не називаючи прізвищ колишніх союзників Сталіна Каменєва і Зінов’єва (ця трійка після смерті В.Леніна виступила об’єднаним фронтом проти найвірогіднішого претендента на роль вождя – Троцького і домоглася його політичної ізоляції), *Бухарін заявив таке:*

“Багато товаришів і досі схильні по-воєнно-комуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об’єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіяко пропагувати серед селянства об’єднання в колективні господарства — це правильно. Проте неправильно, коли стверджують, що це є **стовпова дорога** для просування маси селянства шляхом соціалізму”¹⁶.

Ще образніше й точніше Бухарін висловився під час обговорення доповіді голови Раднаркому О.Рикова про роботу ЦК РКП(б) на Московській губпартконференції 6 грудня. Як відомо, працею “Про кооперацію” Ленін зруйнував той глухий кут, в який вперлася його партія у спробах побудувати комунізм у дрібноселянській країні: кожний розумів, що селяни-власники ніколи добровільно не погодяться на колективізацію. Диктуючи текст, він попросив стенографістку виділити курсивом основну думку: кооперація робить перехід “до нових порядків шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина”¹⁷. Відштовхуючись від цієї думки, *М.Бухарін заявив:*

“Раніше ми намагалися увігнати селян у комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з’єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смысл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селян у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузочку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму”¹⁸.

Слід звернути увагу на романтичні уявлення головного теоретика ЦК РКП(б) про можливість “непомітного” входження селянина-власника в комунізм. Без сумніву, Бухарін надто перебільшував значення кооперації як “мотузочки”. Швидше вже кооперований селянин-власник, будучи товаровиробником “від землі”, мусив би змінити погляди теоретиків комунізму, які перебували у безповітряному просторі абстрактних уявлень про створюваний лад загального благоденства. Позбувшись через об’єктивні причини приземлених політичних розрахунків, В.Ленін у статті **“Про кооперацію”** продиктував стенографістці *знаменну фразу:* “Ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм”¹⁹. Для істориків ця фраза назавжди залишиться загадкою: що мав на увазі вождь, перебуваючи між життям і смертю. Проте претенденти на роль вождя, які знаходилися у доброму здоров’ї і не обтяжували себе абстрактним теоретизуванням, добре усвідомлювали, чому треба поставити кожного селянина в залежність від приватизованої ними державної партії. Тільки переведення всіх без винятку громадян радянського суспільства “на зарплату” від держави забезпечувало стабільність

тоталітарного політичного режиму і давало йому змогу концентрувати матеріальні та людські ресурси у потрібних сферах господарства.

Ряд важливих положень щодо кооперування і колективізації визначено в доповіді О.Рикова **“Про кооперацію”** на XIV Всесоюзній партконференції: “Розвиток різних форм колективних об’єднань на селі треба заохочувати, – заявив Олексій Іванович, – і в майбутньому роль їх зростатиме. Проте основною формою масового об’єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, за нинішньої техніки виробництва ще довгий час не можуть не залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев’яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства”²⁰.

Голова Раднаркому підходив до обговорюваної проблеми як економіст-технократ. Запевнення радянської пропаганди в тому, що продуктивність праці в колгоспах різко підвищується уже внаслідок простого складення наявних засобів виробництва, його не переконували. Зрештою, вони були непереконливими й для попередника Рикова на цій посаді – В.Леніна. У підготовлених до XI з’їзду партії (квітень 1922 р.) тезах Є.Преображенського **“Основні принципи політики РКП у сучасному селі”** Ленін звернув увагу на рядки: “Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за винятком господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, зменшення посівних площ тощо”²¹. На полях документа він зробив таке зауваження: «Не доведено, що у “колективі” взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»²².

О.Риков уже зрозумів, що спроба Леніна відійти від ідеї колективізації не знайшла підтримки у керівних партійних колах. Тому він не заперечував доцільності утворення колгоспів, але не бачив у них майбутнього. Він не сподівався, що селяни-власники добровільно підуть у колгоспи і не допускав можливості того, що вони можуть об’єднатися в колгоспи з примусу. Тому соціалістичне майбутнє села О.Риков пов’язував з кооперативами.

У теоретичних аспектах аграрної проблеми Л.Троцький займав принципово відмінну від Бухаріна та Рикова позицію. Стаття В.Леніна **“Про кооперацію”** ні в чому його не переконала. Він розумів, що кооперативи пов’язані з ринковим господарством, яке було для нього синонімом капіталістичного господарства. Він стояв за комунізм, а не за капіталізм, але не вважав за найкраще запроваджувати комуністичні відносини на селі (тобто колективізацію селянських господарств) примусовими методами. Тому він висловлювався за розвиток кооперативного господарства в радянському селі у найближчому майбутньому. Суть своєї позиції Троцький виклав кількома фразами на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі: “Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил хоча б і за допомо-

1. Тактика і стратегія масової колективізації

гою капіталістичних методів аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство”²³.

Навіть конструкція фраз доводить, що Троцький висловлювався за кооперування, а не за колективізацію радянського села. Він не бажав нового комуністичного штурму, в епіцентрі якого опинилися б селяни. Він не мав наміру втягувати селян у “щасливе майбутнє” методами насилля.

Заклики В.Леніна “поміняти свою точку зору на соціалізм” не вплинули й на Й.Сталіна. Подібно Троцькому, він бачив тільки два варіанти розвитку подій в радянському селі: або продовжувати нову економічну політику і підтримувати кооперативи відповідною державною політикою, або покінчити з непом і розпочати примусову колективізацію сільського господарства. Сталін не робив заяв з приводу дилеми, що постала перед партією в галузі сільського господарства, не дискутував, нікого не переконував. Він діяв непомітно, але ефективно, використовуючи переваги своєї посади генерального секретаря ЦК. На з’їздах і конференціях більшовиків завжди існував залізний порядок: проект резолюції розробляв доповідач. Та як би ми не вчитувалися в резолюції XIV Всесоюдної партконференції, ми не знайдемо в них думок, які міг би висловити О.Риков. Натомість відчувається вправна рука генерального секретаря ЦК. Ретельно зваженими, скупими й обережними фразами країну готували до принципової зміни економічної політики.

Наприкінці грудня 1925 р. державну партію потряс конфлікт всередині політбюро ЦК, який вийшов на поверхню політичного життя під час роботи XIV з’їзду. Через три роки після утворення СРСР з’їзд змінив, нарешті, назву партії: з Російської вона стала Всесоюдною – ВКП(б). Проте основне питання з’їзду – про перехід до політики індустріалізації – обговорити не вдалося. Кожний доповідач визначав своє ставлення з приводу конфлікту Л.Каменєва і Г.Зінов’єва (до яких приєдналася вдова В.Леніна Н.Крупська) з Й.Сталіним. Конфлікт мав персональні мотиви, але сторони намагалися представити їх як принципові розходження у питанні про перспективи побудови соціалізму в СРСР. Сталін вийшов переможцем, спираючись на підтримку М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського за нейтралітету Л.Троцького. Згодом настав час знищення так званого правого ухилу на чолі з М.Бухаріним.

Історики завжди звертали увагу на політичну спритність, з якою Сталін впродовж 1922–1928 рр. діяв у політбюро ЦК, щоб поставити всіх рівних за статусом членів “колективного керівництва” в абсолютну залежність від своєї волі. Проте генсек виявив не меншу теоретичну спритність, коли об’єднав в єдине ціле програмні вимоги колективізації та кооперативний план В.Леніна. Полемізуючи з Бухаріним, який бажав реалізувати цей план, *він заявляв*: «Суперечка про “стовповий шлях” соціалістичного розвитку села є суперечкою схоластичною... Ясно, що, поки не було масового колгоспного руху, “стовповим шляхом” були нижчі форми кооперації, постачальницька і збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала “стовповим шляхом” розвитку»²⁴.

Витягуючи на політичну сцену гасло суцільної колективізації, від якого Ленін відмовився у 1919 р., *Сталін канонізував ленінську статтю “Про кооперацію”*, але цілком вихолостив її зміст. “Говорячи без лапок, – твердив він у листопаді 1929 р., – стовповим шляхом соціалістичного розвитку села є коо-

РОЗДІЛ IV **Суцільна колективізація українського села**

перативний план Леніна, який охоплює всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачальницько-збутова) до вищих (виробничо-колго-

спна). Протиставити колгоспи кооперації — значить знущатися з ленінізму і розписатися у своєму власному нецтві”²⁵.

Не гаючи часу, він почав готувати партію і країну до здійснення найбільш грандіозного і важкого елементу комуністичної “революції згори” — суцільної колективізації сільського господарства.

2. Від непу до “великого перелому”

Політбюро ЦК ВКП(б) з ініціативи Й.Сталіна влітку 1926 р. утворило комісію з вивчення становища колгоспів у складі Н.Анцеловича, М.Калініна, Г.Камінського, В.Молотова, О.Свідерського, Я.Яковлева та ін. Комісія підготувала директивний документ, прийнятий 30 грудня того ж року як постанова ЦК ВКП(б) **“Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва”**. У постанові вказувалося на значну роль колгоспів в організації сільської бідноти, а також на необхідність підтримки колгоспного руху партією і державою. Поряд із зміцненням складніших форм (артілей та комун) пропонувалося звернути особливу увагу на розвиток простіших форм — товариств спільного обробітку землі, машинних товариств тощо. Підкреслювалося, що примус під час організації колгоспів або штучне форсування переходу від простіших форм колгоспів до складніших завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток²⁶.

Ця постанова стала першою в довгій серії компартійних і партійно-радянських постанов з проблем колективізації сільського господарства. На відміну від багатьох інших вона не вступала в колізію з інтересами селянства. Адже мова йшла тільки про добровільну колективізацію бідноти, для якої колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг і прямої державної допомоги нерідко являли собою прийнятний вихід із злиденного існування. З такою постановкою питання цілком погоджувався й М.Бухарін. Його турбувало тільки одне: де шукати ресурси для державної допомоги кооперуванню і колективізації селянських господарств? Виступаючи в лютому 1926 р. у Ленінграді, він висловив надію на те, що держава знайде гроші, “якими ми могли б підняти настільки високо колективне господарство бідноти і коопероване господарство середняка, щоб піднести їхній життєвий рівень на високий ступінь розвитку”²⁷.

Передбачені постановою від 30 грудня 1926 р. пільги, як і заохочуване державою зниження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли залученню незаможників у колективи. Кількість колгоспів в УСРР зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на жовтень 1928 р. Питома вага товариств зі спільного обробітку землі в загальній кількості колгоспів за цей час збільшилася з 6,8 до 71,7 %. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7 %) та артілей (з 86,4 до 25,6 %). Та незважаючи на державну допомогу, переважна частина бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати усталений уклад життя. У жовтні 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування²⁸.

Поки М.Бухарін шукав кошти для сприяння кооперуванню і колективізації села, його колеги у партійному керівництві переймалися пошуками коштів для капітального будівництва у промисловості. Проблему джерел для про-

2. Від непу до "великого перелому"

голошеного курсу на індустріалізацію розглянув квітневий (1926 р.) пленум ЦК ВКП(б).

Дореволюційна Росія знаходила кошти на індустріалізацію переважно за кордоном, у вигляді державних позик або інвестицій зарубіжного капіталу. Для Радянського Союзу, який не визнав позики попередніх урядів і націоналізував власність зарубіжних капіталістів, ці фінансові ресурси стали недоступними. Радянська індустріалізація могла здійснюватися тільки коштом державного бюджету.

На квітневому пленумі ЦК ВКП(б) з'ясувалося, що перспективи індустріалізації цілком пов'язані з тим, в який спосіб і в якій кількості державі вдасться вилучити кошти у села. Тим часом уже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність проявляв Ф.Дзержинський, який з 1924 р. поєднував керівництво ОДПУ та Вищою радою народного господарства СРСР.

Кошти, які вкладали у важку індустрію, не давали віддачі впродовж багатьох років. Новоспоруджені об'єкти ж працювали переважно на військово-промисловий комплекс, а не на народне споживання. Таким чином, витрати на індустріалізацію майже не входили в коло продуктивного розширеного відтворення, а тому зростаюча промисловість неспроможна була стати для себе самої джерелом нагромадження. Це відбивалося й на плануванні. Галузі промисловості були поділені на дві групи — "А" (виробництво засобів виробництва) і "Б" (виробництво товарів народного споживання). "Група А" діставала левову пайку бюджетних ресурсів, тоді як "групі Б" залишалися крихти. Радянська пропаганда постійно повторювала одну й ту саму тезу: треба протриматися п'ять років, потім створена зусиллями трудящих індустрія почне працювати на народне споживання. Проте "тимчасові труднощі" набули постійного характеру.

Кошти, які мобілізувалися на капітальне будівництво, викликали негайний попит на сільськогосподарську продукцію. По-перше, виплачувану працівникам новобудов заробітну плату треба було забезпечувати продовольством. По-друге, щоб розплатитися за імпортоване для новобудов устаткування, треба було заробляти валюту експортом зерна. Та бюджет не мав достатніх ресурсів для фінансування ринкових закупівель сільськогосподарської продукції у підвищених розмірах. Тому керівники ВРНГ змушені були у 1925/26 господарському році тричі скорочувати честолобні плани розгортання промисловості ²⁹.

Радянська історіографія стверджувала, що "командні висоти" економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся. Закупівля хліба на ринку якісно відрізнялася від заготівлі селянської продукції за допомогою продзагонів або військ ВЧК. Ринкові закупки регулювалися об'єктивно діючим законом попиту і пропозиції. Якщо селянина або селянський кооператив ціна на хліб не влаштовувала, вони могли ухилитися від продажу і залишити державу без хліба.

Проте радянська змичка міста і села відрізнялася від нормального ринку. Добрий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, *Сталін у липні 1928 р. говорив*

так: “Воно (селянство. — С.К.) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі та опосередковані, але воно ще п е р е п л а ч у є на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш н е д о о д е р ж у є на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге”³⁰.

Справді, держава мала технічні можливості робити і те, й інше. Вона могла знижувати рівень заготівельних цін, тому що була монополістом у закупівлі зерна. Таке саме становище у виробництві промислових товарів давало їй змогу завищувати ціни. Штучно створюваний на користь держави перепад у цінах дістав промовисту назву — “ножиці цін”. За його допомогою “відстригалося” до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку³¹.

Всередині політбюро ЦК ВКП(б) спостерігалися істотні відмінності в поглядах на те, як використовувати “ножиці цін” для капітального будівництва об’єктів важкої індустрії. Л.Троцький, Л.Каменєв і Г.Зінов’єв вимагали, щоб розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари був максимальний. Вони закликали здійснювати “надіндустріалізацію” за рахунок селянства. Й.Сталін займав нібито центристські позиції: не заперечуючи в принципі використання цінової політики для перерозподілу національного доходу, він стояв за помірний розхил “ножиць”. М.Бухарін, О.Риков і М.Томський схилилися до запровадження у сільському господарстві відновлювальних цін, які б повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції.

Капітальне будівництво було приведене до межі наявних ресурсів тільки в 1925—1926 рр. Надалі його обсяги збільшувалися, незважаючи на напруження з пошуком фінансів. Економічна кон’юнктура різко ускладнилася. Зростання попиту держави на хліб випереджало можливості селянського виробництва і викликало підвищення цін на нього.

Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, порушилася. Погіршення господарської кон’юнктури в країні, де державні органи контролювали “командні висоти” економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними. Проте самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит явно перевищував пропозицію. З іншого боку, спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарську продукцію призводили до того, що селяни відмовлялися везти на ринок вироби своєї праці. В результаті держава почала відчувати гостру нестачу продовольчих, і в першу чергу хлібних ресурсів. Це порушувало стабільність господарського життя і викликало в суспільстві, яке вже звикло до певного рівня споживання, гостре незадоволення.

Всі ці явища в радянській історіографії дістали назву “кризи непу”. Мовляв, нова економічна політика уже вичерпала закладені в ній можливості і стала гальмом дальшого розвитку. Радянський уряд за цих об’єктивних умов закономірно переходив до індустріалізації країни і пов’язаної з нею суцільної колективізації сільського господарства. Підкреслювалося, що дальший розвиток Радянського Союзу не міг базуватися на двох різнотипних основах: великій машинній індустрії у промисловості і дрібнотоварному виробництві у сільському господарстві.

Фактично ж “криза непу”, яка найбільшою мірою проявлялася як хлібозаготівельна криза, була наслідком усвідомленої й прорахованої політики ком-

2. Від непу до “великого перелому”

партійно-радянського керівництва. Воно обрало своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію країни. В грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) схвалив директиви зі складання першого п'ятирічного плану, в яких закладалися надзвичайно високі темпи щорічного зростання промислової продукції — до 16 %. Забезпечити такі темпи “ножицями цін” було просто неможливо. Вкрай несприятливе співвідношення цін на промислову і сільськогосподарську продукцію не дало б змоги продовольству з'явитися на ринку. Отже, генеральна лінія ВКП(б), встановлена резолюціями XIV і XV з'їздів, була пов'язана з такою реформою сільськогосподарського виробництва, за якої селяни позбавлялися можливості самі вирішувати: везти їм продукцію на ринок чи не везти? Ринкову змичку міста і села, так важко налагоджену після 1921 р., партійне керівництво вимагало замінити директивним плануванням. Ретельно організована “криза непу” допомагала відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів готувати громадську підтримку для вже запланованого двобою між державою і багатомільйонним селянством.

Одночасно компартійні комітети актуалізували проблему “куркульської небезпеки”. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття “куркуль” перестало вживатися у законодавстві й у пропаганді. Як виявилось, ненадовго. Для здійснення експропріації селянських засобів виробництва під виглядом колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою. Потрібно було протиставити бідняків і середняків бідняцького походження колишнім або нинішнім “експлуататорам-глитаям”.

У 1927 р. Сталін різко активізував пропаганду колгоспів. В його ретельно зважених заявах не було жодного слова проти кооперативного плану, який вважався основою аграрної політики ВКП(б) і користувався широкою підтримкою у селянському середовищі. 9 вересня члени американської робітничої делегації почули від нього, що В.Ленін накреслив конкретні шляхи поступового підведення й втягнення основних мас селянства в річище соціалістичного будівництва через кооперацію, яка в руках пролетарської диктатури є могутнім засобом перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим генсек настирливо повторював позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи. На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, що прибули до Москви на святкування 10-річного ювілею Жовтневої революції, *Сталіна запитали*: “Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?” Відповідь була такою: “По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, переважно бідняцького типу, у виробничі товариства”. Яка з цих “ліній” вважалася головною, ставало зрозумілим з малопомітної ремарки відносно “всеосяжної колективізації”. Не мало жодного значення пояснення: до всеосяжної колективізації “діло ще не дійшло і не скоро дійде”³². Ці два слова уперше були вимовлені й надруковані, хоч ніхто ще не міг збагнути жакливого змісту нового словосполучення.

У політичному звіті ЦК XV з'їзду ВКП(б) Сталін зазначив, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним. У характерній для нього катехізисній формі він ставив запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку нашої промисловості?

Не очікуючи наперед зрозумілої незгоди із запропонованим виходом, він формулював “очевидну” відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі й об’єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході до колективного обробітку землі на базі нової, вищої техніки. Під тиском Сталіна в директиві з’їзду з розробки перспективного плану були закладені високі показники колективізації сільського господарства на кінець п’ятирічки, з охопленням до 20 % селянських посівів. Прогнозувалася, таким чином, практично стовідсоткова, тобто зовсім майже повна, колективізація бідняцьких господарств.

У 1927 р. проти Сталіна об’єднаним фронтом виступили колишні вороги — Каменєв і Зінов’єв, з одного боку, і Троцький — з іншого. Напередодні XV з’їзду об’єднана опозиція зазнала цілковитої поразки і була усунена з політичного життя. Політбюро ЦК поповнилося людьми з найближчого оточення Сталіна. Його вплив на стан справ у державі та партії став вирішальним.

Тим часом ринковий продаж селянського хліба зменшувався щомісяця. Для боротьби з “кризою непу” було вжито надзвичайних заходів. Державні органи мали право притягати селян, винних у саботажі хлібозаготівель, до карної відповідальності. Щоб розшарувати село, біднякам було надане право закуповувати за низькими заготівельними цінами або навіть у кредит до чверті виявлених ними запасів хліба у селян, які відмовлялися продавати його державі.

Щоб втілити надзвичайні заходи у життя, ЦК ВКП(б) розпорядився відрядити на хлібозаготівлі керівників партійних комітетів усіх рівнів. На периферію після XV з’їзду ВКП(б) поїхали й члени політбюро ЦК.

Напередодні масової поїздки керівників партійних комітетів у сільську “глибинку” було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій ситуація, що склалася, і передусім зростання цін пояснювалися тим, що “приватник і куркуль використали добросердя і забарність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку, підняли ціни і створили у селян вичікувальні настрої”. Директива вимагала арештовувати “спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями³³.

У січні 1928 р. *Сталін виїхав до Сибіру* й у низці виступів перед місцевими працівниками *виклав таку програму дій*:

зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки;

у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Менше трьох місяців минуло з часу бесіди із закордонними робітничими делегаціями, коли генсек заявив, що до всеосяжної колективізації “діло ще не дійшло і не скоро дійде”. А тепер гасло всеосяжної, або суцільної, колективізації, яке суперечило самому поняттю добровільності вступу в колгоспи, висувалося як завдання на п’ятирічку. Сталін розумів, що надзвичайні заходи, за допомогою яких вдалося подолати хлібозаготівельну кризу 1927—1928 рр., не можна застосовувати постійно. Як продрозкладка під час пер-

2. Від непу до "великого перелому"

шого комуністичного штурму, вони були придатні тільки для однократного вилучення готової продукції. Власне, природа продрозкладки і надзвичайних заходів була однаковою: примусова реквізиція виробленої продукції в довільних розмірах.

В Україні за допомогою тиску на селян у січні-лютому 1928 р. було заготовлено 70 млн пудів хліба. Деякі учасники пленуму ЦК КП(б)У в червні цього року мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням їх на пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У П.Постишев. Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту у промислових центрах, кризи у промисловості ³⁴.

Що відбувалося насправді? *Заступник наркома фінансів СРСР М.Фрумкін* влітку 1928 р. писав членам політбюро ЦК ВКП(б): "Погіршення нашого внутрішнього становища пов'язане передусім із селом... Установка, що взята останнім часом, привела основні маси середняцтва до безпросвітності і безперспективності. Всякий стимул поліпшення господарства, поліпшення живого і мертвого реманенту, продуктивної худоби паралізує страх бути зарахованим у куркулі. На селі стоїть пригніченість, яка не може не позначитися на розвитку господарства"³⁵. Це — цілком точна характеристика професійного революціонера, члена партії з 1898 р., який, на відміну від Постишева, орієнтувався в економічній ситуації, тому що відповідав за фінансовий стан країни.

Здійснювані під прапором боротьби з куркульством надзвичайні заходи викликали тривогу й серед керівних працівників кооперації. Вони передбачали у недалекому майбутньому кризу постачання міста продовольством. Адже держава скеровувала вістря своїх атак проти того прошарку сільського населення, яке давало товарну продукцію. Невідомо було, чи зможуть колгоспи одразу замінити сільських виробників, які мали лишки товарної продукції. Один з кооперативних працівників у вересні 1928 р. писав голові ВРНГ С.Лобову: "Після XV з'їзду похід на куркуля зачепив ґрунтовно і не тільки зачепив, але змінив курс на радянського середняка в селі. Нема сумніву, що основне наше завдання — колективізація села. Проте ми ще не можемо відкинути головного товаровиробника, а це спостерігається в широких розмірах"³⁶.

М.Бухарін кричав, що забувають ленінську ідею кооперування, що колгоспи не можна вважати стовповою дорогою до соціалізму. Й.Сталін витримував паузу, аж нарешті у червні 1928 р. в газеті "Правда" з'явилася його стаття **"На хлібному фронті"**. Зовсім не згадуючи Бухаріна, він писав: "Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперація — інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять навіть до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді, колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації".

Кооперацію теж можна було вважати колективним господарством, це зрозуміло. Однак природа її була протилежною природі тих колективних господарств, яким прищепили скорочену назву "колгосп" — комуні, артілі, товариству зі спільного обробітку землі. І все-таки до примусово накинутаго по-

єднання двох різних типів колективних господарств поступово звикли, у масовій свідомості воно стало стереотипом.

Прихильність Сталіна та його однодумців до колгоспів і упереджене ставлення до кооперативів має просте пояснення. Економічні зв'язки міста з кооперованим селом могли будуватися тільки через ринок. А це означало, що такі зв'язки мали бути еквівалентними, адже ринок — це добровільна угода між покупцем і продавцем, ніхто не стане купувати або продавати собі на шкоду. “Ножиці цін” виникли тільки тому, що держава завдяки своєму монопольному становищу у виробництві або у споживанні певної продукції могла здійснювати диктат над ринком. Проте навіть за монополізму держави у виробника завжди залишався вибір — продавати свою продукцію чи зберегти її для себе або почекати сприятливішої ринкової кон'юнктури. Економічні зв'язки міста з колективізованим селом могли будуватися як на ринковій, так і на позаринковій основі. В другому випадку зникав автоматично діючий механізм забезпечення рівноцінного обміну. В очах Сталіна та його послідовників така властивість колгоспного виробництва мала колосальне значення.

Відчуження засобів виробництва у формі колективізації тягло за собою й відчуження кожного окремо взятого трудівника від колективно виробленої продукції. Вступаючи у колгосп, селянин, так би мовити, делегував свої права на розпорядження як засобами виробництва, так і продукцією групі людей (правлінню) або одній людині (голові правління), які здійснювали керівництво. Шляхом прямого адміністративного впливу на цього керівника у поєднанні з опосередкованим впливом обов'язкових нормативних актів державні установи одержували змогу визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на розширене відтворення у громадському господарстві та на задоволення потреб самих колгоспників, а скільки вилучити у централізований фонд. Бухарін замислювався над тим, як знайти бюджетні кошти для стимулювання кооперування селян-власників і колективізації пролетаризованих прошарків села. Сталін же планував “всеосяжну колективізацію”, щоб забезпечити нееквівалентний обмін між містом та селом, викачувати селянські кошти в державний бюджет на прискорену модернізацію країни. Колгосп він уявляв своєрідною “гамівною сорочкою”, яка позбавляла селянина зв'язку з ринком, тобто можливості вирішувати — продавати чи не продавати свою продукцію.

Отже, “криза непу” у формі хлібозаготівельної кризи 1927/28 р. була організована якраз для того, щоб створити сприятливу атмосферу для визрівання давно задуманого комуністичного штурму. “Майстер дозування” (так М.Бухарін характеризував Сталіна) не поспішав з оголошенням своїх далекосяжних планів. Неп був популярний, а від комуністичного штурму 1918—1920 рр. залишилися жахливі спогади: примусові комуни, тяжка продрозкладка, терористичні акції “робітничо-селянської” держави щодо тих, кого оголосили куркулями-експлуататорами, принизливе знущання обтяжених владою сільських маргіналів над порядними господарями. Задумуючи на початку 1928 р. повторити все це у найближчому майбутньому, *генсек на словах відхрещувався*: “Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення і т.д., є контрреволюційним базіканням”³⁷.

2. Від непу до “великого перелому”

Тим часом країну готували до “революції згори”. Органи державної безпеки уже давно проводили по селах грандіозну пошукову операцію, збираючи зброю, яка залишилася від часів війни. Сталінська держава готувалася у всеозброєнні зустріти плановані нею самою події. Селян вимагалось залишити організаційно розпорошеними і беззбройними.

Господарські роки (до 1930 р. включно) починалися з останнього кварталу календарного року, коли у сільському господарстві закінчувалася збиральна кампанія. 30 вересня 1928 р. М.Бухарін надрукував у газеті “Правда” статтю **“Замітки економіста”**. В ній він нібито критикував погляди Л.Троцького, а насправді — захищав нову економічну політику, яку зламав Й.Сталін. Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п’ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин. Через місяць, виступаючи з доповіддю в Ленінграді, О.Риков підійшов до проблеми темпів індустріалізації з точки зору становища в сільському господарстві. Він повідомив, що у важкій індустрії загрузла мільярдна маса капіталовкладень, частина якої у формі зарплати робітників тисне на ринок й загострює товарний дефіцит, а тому дальше нарощування масштабів капітального будівництва недоцільне. Утруднення у хлібозаготівлях голова Раднаркому пояснював суто економічними причинами, а не “зловмисним саботажем” виробників хліба чи “куркульським страйком”. Щоб селянин-одноосібник або колгоспник виробляв товарний хліб у достатній кількості, вказував О.Риков, він має бути упевненим у тому, що одержить замість того машини, добрива, товари широкого вжитку, інакше виробництво хліба буде обмежуватися ³⁸.

Зауваження М.Бухаріна відносно п’ятирічки, що розроблялася у ВРНГ, потребує пояснень. П’ятирічку почали розробляти на основі директив XV з’їзду ВКП(б) працівники Держплану. Однак вони не спромоглися своєчасно впоратися з цим незвичайним завданням. Із жовтня 1928 р. п’ятирічка вже почалася (цій події якраз і була присвячена велика стаття М.Бухаріна “Замітки економіста”), а підготовка плану у двох варіантах (відправному й оптимальному) завершилася лише навесні наступного року. У квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б) розглянула і схвалила оптимальний, напруженіший варіант плану, а через місяць V Всесоюзний з’їзд рад оголосив його державним законом.

Порівняно з директивами XV з’їзду ВКП(б) середньорічний темп розвитку промисловості у варіанті XVI партконференції збільшувався до 20—22 %. Голова Держплану Г.Кржижановський вказав на граничне напруження матеріального і фінансового балансів, викликаного підвищенням запланованих темпів, і підкреслив, що це виключає будь-яку можливість дальшого форсування індустріалізації ³⁹. Проте один з найближчих співробітників Сталіна В.Куйбишев, який очолював ВРНГ СРСР і здійснював паралельну Держплану розробку п’ятирічки, підготував поправки. У липні-серпні 1929 р. ці поправки були легітимізовані у формі постанов ЦК ВКП(б) з форсування темпів розвитку чорної та кольорової металургії, окремих галузей машинобудування, хімічної промисловості. Після цього виникла необхідність вишукати в народному господарстві додаткові ресурси, які вимірювалися сотнями мільйонів

рублів. Треба було також повністю переглянути контрольні цифри другого року п'ятирічки — 1929/30 р.

Вони мали бути розглянуті й затверджені в листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) і сесії ЦВК СРСР. Напередодні пленуму, 7 листопада, в газеті “Правда” з'явилася стаття Й.Сталіна **“Рік великого перелому”**. Стосовно проблеми нагромаджень, яка хвилювала всіх, Сталін не вдався до пояснень, але заспокоїливо зауважив: “Проблему нагромадження можна вважати в основному розв'язаною”. У статті називалися як директивні зовсім фантастичні темпи приросту продукції в 1929/30 р.: 32 % для всієї промисловості і 46 % — для великої індустрії ⁴⁰.

Та тільки цим Сталін не обмежився. На XVI з'їзді ВКП(б) влітку 1930 р., коли вже виявилася неспроможність промисловості досягти таких темпів, Сталін висунув завдання виконати п'ятирічку з ряду важливих галузей за 3 або 2,5 роки. Виходячи з цього, грудневий (1930 р.) пленум ЦК ВКП(б) затвердив на 1931 р. 45 % приросту. У завданнях на 1932 р. XVII партконференція затвердила хоч і зменшений, але теж нереальний темп — 36 % приросту. В середньому за 1930—1932 рр. треба було досягти 37,7 % приросту промислової продукції проти 16 % за директивами XV з'їзду ВКП(б) ⁴¹.

Отже, кожного року затверджувалися абсолютно нереальні плани, але потім під них виділялися цілком реальні бюджетні кошти, джерело яких становили горілчана монополія, паперово-грошова емісія, а найбільшою мірою — нееквівалентний обмін між містом і селом. Таким було загальноекономічне тло, на якому в основних хлібовиробних регіонах країни, у тому числі й в Україні, відбувалися події, пов'язані з суцільною колективізацією.

На квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) опір найстаріших (крім самого Сталіна) членів політбюро ЦК М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського було кваліфіковано як “правий ухил” від генеральної лінії на індустріалізацію. Відразу після цього в партії почалася чистка, яка тривала цілий рік. Вичищалися всі ті, хто будь-якою мірою солідаризувався з “правим ухилом”. Незабаром після цього, на XV з'їзді ВКП(б), Сталін погрозово попередив: “Люди, які базикають про необхідність *зниження* темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів” ⁴². Погроза була реальною. На замовлення Сталіна органи державної безпеки підготували у 1928 р. перший неправедний політичний процес — “Шахтинську справу”. Слідом розпочалися інші процеси. В суспільстві утвердилася атмосфера “полювання на відьом”.

Генеральний секретар ЦК повторював: у нас не плани-прогнози, а плани-директиви. Проте директивно визначені темпи залишилися на папері. Статистика свідчить, що приріст промислової продукції за 1929/30—1933 рр. в середньому становив 15,7 %, тобто менше намічених директивами XV з'їзду ВКП(б). Реальний, а не статистичний приріст не перевищував і 10 %. На вартісні дані, що визначалися в незмінних цінах 1927/28 р., сильно вплинули інфляція і повторний облік валової продукції внаслідок численних реорганізацій ⁴³.

Встановлення нереальних планів, назване самим Сталіним “підхльостуванням” країни, переслідування технічної інтелігенції за звинуваченнями у “шкідництві”, педалювання “куркульської загрози” на селі, чистка лав державної партії від усіх, хто не бажав бездумно виконувати директиви вищих ор-

2. Від непу до "великого перелому"

ганів, — все це створювало атмосферу істерії, в якій тільки й можна було здійснювати кампанію суцільної колективізації.

У 1928 р. в основних хлібовиробних регіонах (Україна, Північний Кавказ) стався великий недорід. Особливо постраждала Україна. Хоч запаси хліба у селян зменшилися до мінімуму, держава посилила хлібозаготівлі. Тепер вони здійснювалися силовими методами. Це призвело до небезпечного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод.

Неврожай в Україні різко зменшив її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. На 1 квітня 1929 р. у республіці було здано 27 млн пудів жита й пшениці проти 200 млн на цю дату в минулому році. Заготівлі на Північному Кавказі зменшилися вчетверо. Прагнучи врятувати становище, О.Риков поставив на затвердження політбюро ЦК питання про імпортування від 80 до 100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому знову відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), *Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро ЦК*, яка тепер завжди йшла за ним: "Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути у нього хлібні надлишки". Нарешті Риков зміг домовитися з деякими американськими, чехословацькими і французькими фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте в розрахунки Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба, зовсім навпаки. Тому він заявив на пленумі ЦК: "У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба"⁴⁴.

Сталін вважав, що подолати хлібозаготівельну кризу можна простим способом: узаконенням надзвичайних заходів. Для цього існувала лише одна можливість: поєднати репресивне законодавство з колективізацією селянських господарств.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову **"Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів"**. З липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Вводилися обов'язкові планові завдання зі хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Мета такої організації хлібозаготівель однозначно полягала в тому, щоб зіштовхнути між собою на сільських сходах заможніші верстви села з менш заможними. Це створювало напруженість, яку можна було використати під час колективізації. Необхідність такої напруженості *Сталін прогнозував на основі власного досвіду*: "Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає змогу мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель"⁴⁵.

Коли господар ухилявся від поставок зерна за завданнями сільських сходів, сільрадам дозволяли штрафувати його у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці або ухиленню від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, які передбачали ґрунтовніші покарання: конфіскацію всього майна та депортацію засуджених у віддалені ре-

РОЗДІЛ IV
Суцільна колективізація українського села

гіони СРСР. Чверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти⁴⁶. Цим забезпечували корисливу зацікавленість найнезаможніших селян у проведенні в життя нових законів.

Генеральний секретар ЦК С.Косіор на XI з'їзді КП(б)У повідомив делегатів, що навесні 1929 р. у 22 округах УСРР (з чотирьох десятків) було розпродано майно 18 тис. куркульських господарств, які злісно ухилялися від виконання зобов'язань зі хлібозаготівель, накладених на них сільськими сходами⁴⁷. Восени, коли вже діяли санкції, передбачені законом, було "розкуркулено" 15 тис. селянських дворів. Підсумовуючи результати "атаки на куркуля" через рік на цьому з'їзді, *Косіор зробив такий висновок*: "Українська організація у боротьбі за хліб, у боротьбі, яка велась по всьому СРСР, йшла в перших рядах. Восени минулого року ми хлібозаготівлі закінчили фактично за три місяці"⁴⁸.

Наведені факти переконують у тому, що "куркульська небезпека" була для керівників партії технічним важелем, за допомогою якого вони розраховували загнати в колгоспи селянську масу. Коли проблема суцільної колективізації тільки починала обговорюватися як справа майбутнього, Сталін та його послідовники зовсім не переоцінювали небезпеки соціальної диференціації села. У промові на XV з'їзді ВКП(б) В.Молотов спеціально зупинився на питанні про те, хто такий куркуль, назвав два критерії для визначення господарства експлуататорського типу (використання найманої праці й оренда землі), але тут же зробив істотні застереження. Зокрема, він заявив, що оренда залишається "у переважній своїй частині середняцькою". Торкаючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, Молотов резонно зазначив, що група під назвою "ті, хто наймають сезонних робітників" (7,9 % усього селянства), не може бути цілком куркульською, бо до неї входять за іншими ознаками не менше 2—3 % середняків. Звідси він робив такий висновок: "Визначити загальний відсоток куркульства є завданням майже неможливим"⁴⁹.

Й.Сталін з довірою поставився до розрахунків товарних лишків, зроблених членом колегії ЦСУ, відомим вже й тоді статистиком В.Немчиновим. Він навіть навів в одній зі своїх праць таблицю соціальної динаміки виробництва товарного хліба, яку сам Немчинов не міг опублікувати через гриф секретності⁵⁰:

Виробник хліба	Виробництво хліба, млн пудів	Відсоток до підсумку	Частка товарного хліба в його валовому виробництві, %
1913 р.			
Поміщики	281,6	21,6	47,0
Куркулі	650,0	50,0	34,0
Середняки і бідняки	369	28,4	14,7
В с ь о г о	1300,6	100,0	26,0
1926/27 р.			
Радгоспи і колгоспи	37,8	6	47,2
Куркулі	126,0	20	20,0
Середняки і бідняки	466,2	74	11,2
В с ь о г о	630	100	13,3

2. Від непу до "великого перелому"

Дані цієї таблиці не підтверджували "куркульської небезпеки", втім, саме "куркуля" генсек після XV з'їзду ВКП(б) раптом звинуватив у створеній ним же хлібозаготівельній кризі. В циркулярі за його підписом, розісланому 13 лютого 1928 р., підсумовувалися перші наслідки надзвичайних заходів у хлібозаготівлях. Обґрунтування "куркульської небезпеки" в цьому документі вийшло непереконливим до безпорадності: "Він (куркуль. — С.К.) є господарським авторитетом на селі..., він має можливість вести за собою середняка у питанні про підвищення цін на хліб" ⁵¹.

Аби позбутися куркульського тавра, яке ставало смертельною небезпекою, селяни відмовлялися від орендованої землі, розпродували робочу худобу, переставали наймати робітників. Частка тих, хто користувався найманою працею, зменшилася по групі найзаможніших господарств з 75,3 % у 1927 р. до 46,8 % у 1929 р. ⁵²

Розпливчастість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася експлуаторська верхівка села, влаштовувала конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами "робітничо-селянської" держави. Навіть цілковита неможливість не рятувала селян, якщо вони виступали проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало протестуючих знайденим політичним неологізмом — "підкуркульник".

У ході колективізації виникала й інша, протилежна за змістом проблема: що робити з явно заможним селянином, якщо він хоче працювати в колгоспі? Цю проблему підняв М.Калінін у доповіді про шляхи піднесення сільського господарства на XVI Всесоюзній партконференції. З властивою йому обережністю голова ЦВК СРСР так і не висловив свого ставлення до цієї проблеми, хоч бачив її гостроту. "Я думаю, — казав він, — неправильно було б назавжди закривати куркулю двері колгоспу". Та у цьому ж абзаці переносив проблему в іншу площину: "Життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну?" ⁵³ У відповідь на це перший секретар обкому Центральної Чорноземної області І.Варейкіс заявив, що колгоспи швидко засмічуються куркульськими, заможними елементами. "Питання не в тому, — говорив він, — чи можна брати куркуля в колгосп. Це дрібниця. Це не той лозунг, з яким треба вилазити на трибуну" (тут С.Косіор з місця резонно зауважив: "А хто вилазить?") ⁵⁴.

Проте на конференції висловлювалися й інші, не такі гострі думки. Навіть екстремісти не могли відповісти на просте питання: що робити з "куркулями", якщо вже їх визнали куркулями і не прийняли до колгоспу? Чи розбазарювати їхні садиби (термін виник серед селян і означав продаж з торгів майна та засобів виробництва)? А що робити з самими куркулями та їхніми сім'ями? Комісія зі складання резолюції по доповіді М.Калініна не дійшла єдиної думки і на пропозицію С.Косіора передала питання про долю куркуля на розгляд політбюро ЦК РКП(б). Однак ЦК тривалий час не розв'язував його. Лише 18 липня 1929 р. у формі схвалення рішення по доповіді Північно-кавказького крайкому ВКП(б) про недоцільність приймання куркулів до колгоспів політбюро ЦК визначило свою позицію ⁵⁵. Знову-таки схвалення не давало відповіді на те, що робити з куркулями. Навмисно створювана непев-

ність дій щодо “куркулів” разом з непевністю критеріїв, за якими ці “куркулі” визначалися, робили ситуацію на селі жахливою.

На початку 1929 р. у Херсоні група закордонних моряків поцікавилася становищем у сільській глибинці. Це були німецькі, англійські і французькі соціал-демократи, які не дуже вірили повідомленням кореспондентів західних газет з постійною акредитацією в СРСР. Спираючись на окремі свідчення втікачів на Захід, вони розуміли, що дійсність гірша за газетні повідомлення. Однак те, що вони побачили під час нелегальної поїздки приміськими селами, виявилось вражаючим. Лист, який вони адресували у травні 1929 р. до редакції газети “Наддніпрянська правда”, уперше був опублікований тільки в добу горбачовської “перебудови”:

«Лично обследовав пригородные села, мы убедились из опроса крестьян, каким насилиям и преследованиям подвергаются и религия, и все без исключения слои населения. Мы встречали бродящих в степи (в жестокую стужу среди зимы) обезумевших крестьян, разоренных и выгнанных из своих лачуг. Некоторые из них, как дикие звери, целыми семьями живут в вырытых норах, пещерах. То, как и чем они живут, они поведали нам, и мы с ужасом внимали их кошмарным рассказам, до чего довела страну Советская власть... Вместо того, чтобы вести политику умиротворения и приведения в порядок национального хозяйства и экономических “достижений”, проповедуется человеконенавистничество, и не знаем, что лучше — или национальная неприязнь, или классовые бои. Думаем, что все равно — кровь... Мы увозим с собой советские газеты с десятками публикаций, где дети отрекаются от отцов своих, отцы от детей, священнослужители богохульствуют, снимают с себя саны, лишь бы дети их не были гонимы и не умерли с голоду... Возвращаясь в город на свой пароход, мы проходили мимо бывших хлебных амбаров в степи за городом. Из амбаров доносились плач и крики обезумевших крестьян, которых на попытки бежать из амбаров, вновь загоняли ударами прикладов и штыков. Мы узнали, что амбары набиты битком крестьянами, которых в стужу держат в нетопленных сараях. Дети и женщины умирают от стужи и голода, мужиков расстреливают, отводя на несколько сажень от амбаров. Мы лично видели разрытые голодными собаками ямы, из которых торчат обглоданные животными части наспех засыпанных мерзлой землей трупов»⁵⁶.

Як правило, жахи колективізації відносять до періоду, коли вона вже почалася. Насправді селян готували до колективізації спеціально влаштованими страхіттями впродовж цілого року. Кампанія хлібозаготівель виявилася найбільш придатною і зручною для тероризування сільського населення.

Справді, виступаючи у червні 1929 р. на пленумі Московського комітету ВКП(б), нарком торгівлі А.Мікоян говорив про штучно створені труднощі хлібозаготівель як про чинник, який “підхльостував” колективізацію: “Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було б хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи, машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою. Звичайно, коли-небудь ми прийшли б до цього завдання неминуче, але тут питання часу. Якби хліб був у достатку, ми не ставили б перед собою тепер так широко проблеми колгоспного і радгоспного будівництва”⁵⁷.

2. Від непу до “великого перелому”

У 1929 р. склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в її суті (а отже, й в усіх обставинах — об’єктивних і суб’єктивних, які призвели до голодомору 1932—1933 рр.), треба увійти в деякі деталі і скласти цілісну картину.

Сталінська “команда” в компартійно-радянському керівництві добре бачила загрозу деградації сільського господарства внаслідок застосування “уральсько-сибірського” методу хлібозаготівель. Вважалося, однак, що цей метод стане початком суцільної колективізації села, після чого держава дістане можливість контролювати масштаби і характер розширеного відтворення в сільському господарстві. Сталін був переконаний, що зможе, на відміну від 1919 р., встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв’язок міста з селом на позаринковій основі. Саме тому держава почала ламати сформований в роки непу ринок. У містах і новобудовах було введено нормоване забезпечення хлібом, а згодом й іншими продуктами по картках. Базарну торгівлю хлібом заборонили під приводом її негативно-го впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду отоварювання хлібозаготівель на основі контракції. Контракційний договір між державою та колективами (передусім — торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами став обов’язковим, зрозуміло, лише для селян, зобов’язаних поставляти за договором певну кількість хліба. Зобов’язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. **“Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів”** перемога над ринком, яка здавалася державній владі зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари стали називати продуктами. Контракційний договір розглядався як “засіб організації планового продуктообміну між містом і селом”⁵⁸.

Як цей договір, що був обов’язковий тільки для селянства, складався на практиці? Є документ, підготовлений уповноваженим Наркомземсправ СРСР М.Юхновським, тобто спеціалістом зі складання таких договорів:

“Контракція і метод доведення до двору в своєму практичному застосуванні у деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни її називають продрозкладкою. Контракція проводиться так: округ дає контрольну цифру району, район з деякою надбавкою (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з надбавкою (страхує себе), яка інколи досягає 50 %, розписує по селянських дворах. Селянину дають розписуватися в тому, що він повинен здати вказану у відомості кількість продукції, і контракція здійснилася. Оскільки бідняцькі господарства від контракції звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар іде по лінії середняка”⁵⁹.

До цього опису треба внести лише деякі уточнення. По-перше, округу теж давали контрольні цифри — з Києва, а Києву — з Москви. По-друге, ремарку про “деякі села” можна залишити поза увагою. Картина була однаковою всюди. По-третє, зовсім не обов’язково селянин мав віддати тільки той обсяг зерна та інших продовольчих продуктів, який був записаний у зобов’я-

заннях з контрактації. Якщо виявлялося, що врожай більший, ніж очікувалося, надходили додаткові завдання.

Опис Юхновського може дати уявлення про механізм хлібозаготівель, що склався після скасування ринкової змички між містом і селом, але тільки у поєднанні з іншим документом — листом генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. Український генсек зазначав, що ЦК КП(б)У різко розмежовує методи підходу до середняцьких господарств і “заможного-куркульської верхівки села”. Встановлювалася частка “верхівки” — у межах 7—10 % загальної кількості селянських господарств. Цей відсоток свідчив, що власті вийшли за межі декларованого “класового підходу” (негативне ставлення “робітничо-селянської” держави до куркулів офіційно пояснювалося тим, що вони були експлуататорами). На “верхівку” села припадало від 35 до 40 % обсягу хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали тверді завдання на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства. Експертизу проводила сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто “громадськість”. Держава не вступала в договірні відносини з “куркулями”, і тому вони опинилися поза контрактацією.

Експертне оподаткування дістало таку назву саме через те, що здійснювалося без будь-яких інструкцій, на основі конкретних рішень групи “експертів”. Його механізм найпереконливіше вимальовується у скаргах постраждалих від “експертів”, які у великій кількості надсилали їх до ВУЦВК. Селяни, яких стали називати “експертниками”, марно шукали справедливості в органах радянської влади. Ось одна зі скарг, написана *селянином Микитою Атрощенком — жителем містечка Ріпки Чернігівського округу*:

“Тепер же (в 1929/30 господарському році. — С.К.) на мене наклали 35 пуд. зерна та 50 пуд. картоплі, як хлібозаготівлі, яких я не мав змоги внести через те, що маю тільки одну дес. ріллі й при 5 їдоках мені самому не вистає. В господарстві в мене всього хата, сарай, кінь, корова, 1 дес. ріллі та 2 дес. сіножаті. За невзнос хлібозаготівлі на мене наклали штраф у 5-кратному розмірі та оштрафували мене на 864 крб.; за цей штраф продали моє майно, а саме: хату, сарай й корову за 405 крб.”⁶⁰

Здійснене ЦСУ УСРР у 1927 р. динамічне обстеження засвідчило, що із загальної кількості 5114,7 тис. селянських господарств до дрібнокапіталістичних, тобто куркульських, можна було віднести за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менше 4 %. Про умовність тих або інших “ознак” вже говорилося, з їх сукупності жодною мірою не вимальовувалася фігура капіталістичного фермера. Проте після відмови радянської влади від нової економічної політики селяни старалися позбутися “ознак”, які затилювали їх у “куркульський клас”. Тому ЦСУ УСРР, використавши ту саму методику, зменшив у 1929 р. кількість господарств “експлуаторського типу” до 73 тис., що становило 1,4 % загальної їх кількості⁶¹. За такої кількості господарств стало дуже важко знаходити у кожному без винятку сільському населеному пункті “куркулів” чи хоча б “заможного-куркульську верхівку”, на яку мала б лягти майже половина обсягу хлібозаготівельного плану. Проте винахідливі експерти завжди знаходили якщо не куркуля, то підкуркульника.

2. Від непу до “великого перелому”

Як вийшов у куркулі М.Атрощенко? За своїм господарським становищем (кінь, корова, три десятини землі) це був типовий малопотужний середняк. Проте в його біографії знайшлася “темна пляма”, якою скористалася експертна комісія. У своїй скарзі він писав: «В цьому році мене обкладено в експертному порядку сільськогосподарським податком в сумі 102 крб. та самообкладенням у 51 крб. за те, що я в минулому 1928/29 р. мав невелику чайну, продавав тільки кип’яток, й то тільки раз на тиждень, поскільки у нас в Ріпках буває тільки один базарний день по вівторках. На чайну я вибирав патента та плачу підходящий налог. Я звертався до фінінспектора, чому ж я двічі обкладаюсь — за частку, с/г податком та підходящим налогом? То він відповів: “Подавай заяву, так скинемо”. Я подав заяву, але мені відмовили»⁶².

За цього підходу експертні комісії могли знайти у своїх селах таку кількість “куркулів”, на яку можна було б покласти й більше, ніж половину обсягу хлібозаготівельного плану. У згаданому вище інструктивному листі від 29 жовтня 1929 р. С.Косіор не оминув своєю увагою це явище, хоча намагався замаскувати його масовість:

“В ряді місць стали на шлях простої розкладки плану на середняцькі і навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку поклали переважну частину поселеного плану (70—80 відсотків), роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях окремі куркульські господарства обкладали декілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою спродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну”⁶³.

Варто звернути увагу на те, що в документі Юхновського і в цьому інструктивному листі вживалося слово “розкладка”. Дійсно, контракційний договір між державою і селянством був “липовим”. Не встановлювався певний відсоток обсягу відчужуваної продукції від обсягу виробленої, тобто хлібозаготівлі не мали податкового характеру. Це була реквізиція, розкладена по території й доведена до кожного селянського двору. Таким чином, після припинення практикованих у роки непу закупівель з ринку держава повернулася до продовольчої розкладки 1918—1920 рр.

Різниця з періодом першого комуністичного штурму полягала тільки в тому, що хлібозаготівельні органи держави вже мали справу не лише з індивідуальними, а й з колективними господарствами. Виявилося, що колгоспники теж активно чинять опір хлібозаготівлям. 12 листопада 1929 р. *інформвідділ ЦК КП(б)У сповіщав*: “Багато округів повідомляють, що є колгоспи, які не здали своїх товарних лишків взагалі. Деякі з них везуть хліб на приватний ринок. Зараз проводиться масова перевірка здачі зерна колгоспами. В Одеському окрузі внаслідок перевірки передано до суду 18 голів колгоспів за злісне приховування своїх товарних лишків, за продаж зерна приватнику”⁶⁴.

Щодо поняття “товарного лишку”, то після скасування непу керівники Кремля не бажали встановлювати відносини з селянами на податковій основі, тобто не бажали віддавати селянам ту частину їхньої власної продукції, яка залишалася після сплати податків. Вважалося, що селяни повинні відда-

ти все, залишаючи собі продукцію, якої вистачило б тільки для напівголодного існування. Цього вимагали від одноосібників і тим більше — від керівників колгоспів. Будь-яка інша поведінка наражала колгоспних начальників на звинувачення у куркульстві.

Варто навести типовий приклад такого підходу, що передавався по щаблях номенклатури всім сільським начальникам аж до районного рівня. Це висновки обслідування роботи з хлібозаготівель, яке у жовтні 1929 р. у семи південно-західних округах УСРР здійснював О.Нурінов. Він писав: “У вищих формах колективізації, в комунах і артілях зміцнюється споживчий тип господарства. Значна частина молочної і м’ясної продукції, яка може йти на ринок, використовується в колгоспі”. Як видно з контексту, зовсім не йшлося про вже ліквідований у своїх легальних формах широкий ринок. Нурінова хвилювало те, що комунари багато їдять замість того, щоб віддати державі вирощену продукцію. Для прикладу він наводив норми щоденних видач продукції по дворах, які були встановлені комуну “Інтернаціонал” Херсонського округу: по півфунта м’яса і капусти, по фунту картоплі, по два фунти хліба. Загальний висновок був такий: “Необхідно, мені здається, провести генеральну чистку колгоспів вищого типу — комун та артілей, вигнати з них куркульство, яке має розкладницький вплив на колгоспи”⁶⁵.

Практика “соціалістичного будівництва” показала, нарешті, що треба робити з “куркулями”, коли їх сусіди об’єднуються в колгосп. 5 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло пропозиції Полтавського окружного партійного комітету і прийняло по них позитивне рішення. Воно звучало так: “Дозволити ОПК разом з ДПУ УСРР скласти список на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших міроприємств в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України”⁶⁶. Однак у бюрократичних нетрях щось не спрацювало відразу, а полтавчани, мабуть, проявили наполегливість. 13 жовтня політбюро ЦК знову розглянуло “питання т.Балицького” і ухвалило: “Доручити т.Балицькому терміново розглянути список, представлений Полтавою на висилку за межі України куркульських і кол. поміщицьких сімей, що активно виступали проти наших заходів в галузі хлібозаготівель і вжити засобів до прискорення їхньої висилки”⁶⁷.

З осені 1929 р. місцеві органи радянської влади істотно посилили тиск на селян. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У О.Шліхтер розповідав, як це робилося. На зборах в одному селі, присвячених створенню товариства зі спільного обробітку землі, головуєчий під час голосування поставив питання таким чином: хто проти колективізації, той проти радвлади. В іншому місці на таких самих зборах агроном заявив: всіх тих, хто буде проти колективізації, ми будемо спалювати в крематоріях і їхнім попелом удобрювати поля тсозів⁶⁸. Цей тиск після скасування ринкової змички між містом і селом (що являла собою основу нової економічної політики) здійснювався переважно через хлібозаготівлі. Лише поступово ставало зрозумілим, що у політиці сталінської держави щодо селянства існує глибинний підтекст: суцільна колективізація сільського господарства. Саме на це спрямовувалася “криза непу”, яка послужила виправданням для запровадження надзвичайних заходів. Саме з цією метою надзвичайні заходи були перетворені на постійне законодавство, що оформило відносини між містом і селом після офіційної ліквідації ринку.

2. Від непу до “великого перелому”

У тогочасній практиці, а пізніше в радянській історіографії насадження колгоспів державою називалося колгоспним рухом. Словом “рух” ініціативу в колгоспному будівництві віддавали в руки селянства. Насправді ж будівництво колгоспів, так само як радянське, профспілкове або партійне, було одним з різновидів насаджуваної згори комуністичної революції, що відбувалася під офіційною назвою “соціалістичного будівництва”. “Колгоспний рух” справді дав певні результати. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн гектарів. Питома вага колективізованих земель становила на Поліссі 2,8 %, на Лівобережжі — 5,7, на Правобережжі — 7,8, у зоні Степу — 12,4, а в середньому по республіці — 8,8 %⁶⁹. Як і раніше, об’єднували свої господарства переважно наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селянина-власника вступати до колгоспу не вдавалося, а без нього лозунг суцільної колективізації зависав у повітрі. За такої ситуації Сталін вирішив тиснути на селянські маси випробуванням способом — загрозой розкуркулення. Сталінський (а за термінологією самого Сталіна — уральсько-сибірський) метод хлібозаготівель розколював село і готував певний соціальний ґрунт для проведення кампанії розкуркулення.

У надрукованій 7 листопада 1929 р. статті Сталіна **“Рік великого перелому”** явно переоцінювалися масштаби “колгоспного руху”. Сталін твердив, що в колгоспи селяни пішли “цілими селами, волостями, районами, навіть округами”. Центральним пунктом статті було твердження про те, що в колгоспи пішов середняк⁷⁰. Генсек запевняв партію і населення, що завдяки зростанню колгоспно-радгоспного руху (вираз “радгоспний рух” взагалі був нісенітницею) нема підстав сумніватися в тому, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через яких-небудь три роки СРСР стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі⁷¹.

Незважаючи на абсолютну відірваність таких оптимістичних тверджень від реальності, стаття відіграла свою роль. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів: вони мали жалюгідний відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк! Стаття провочувала на активне підвищення відсотка колективізації хоча б навіть у такий спосіб, як приписки. Не випадково в останньому кварталі 1929 р. виникло так багато “паперових колгоспів”. *С.Косіор на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б)* під натиском неспростовних фактів признавався: “Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявлялося, що все це дуте і штучно створене, населення в цьому не бере участі і нічого не знає”⁷².

Втім, листопадовий пленум ЦК ВКП(б) у повній відповідності з установками сталінської статті зазначив бурхливе зростання колгоспного руху, який уже почав на практиці переростати в суцільну колективізацію цілих районів. Пленум визнав недостатніми накреслені XV з’їздом партії темпи усупільнення селянських господарств (20 % до кінця п’ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації⁷³. Недійсними стали й рішення II Всеукраїнської партконференції (квітень 1929 р.), згідно з якими у 1933 р. в УСРР колгоспи повинні були об’єднувати 28 % сільського населення і 24 % посівів. Й.Сталін, Л.Каганович і В.Молотов говорили про те, що суцільну колективізацію варто провести за один рік. Дехто із членів української

делегатії мав мужність виступити із запереченнями. Зокрема, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер і голова Укрколгоспцентру О.Гаврилов закликали закінчити колективізацію до кінця п'ятирічки. Всі члени компартійно-радянського керівництва УСРР на чолі з С.Косіором погодилися з установкою Й.Сталіна ⁷⁴.

Пленум ЦК заслухав доповідь С.Косіора **“Про сільське господарство України і про роботу на селі”**. Косіор підкреслював, що республіка має розвинутішу матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві порівняно з іншими регіонами: на її ланах працює близько третини тракторного парку країни, тут виникли перші машинно-тракторні станції. По доповіді українського генсека **пленум ЦК прийняв постанову**, в якій підкреслювалося: “Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи” ⁷⁵.

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК не розглядав питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. Прибічників допуску “куркулів” у колгоспи на ньому вже не виявилось. С.Косіор, наприклад, заявив, що куркуля не можна й на гарматний постріл підпускати до колгоспу. Пленум ЦК солідаризувався з такою думкою і заявив, що необхідно розвивати “рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи”. Проте пленум ЦК не роз’яснив, що саме треба робити з “куркулями” ⁷⁶. Це питання було розв’язане не політичним, а апаратним шляхом. У ЦК негайно після пленуму створили комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.Яковлева. Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики “ліквідації куркульства як класу”. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яка незабаром почала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки “чорного переділу”, проведеного в УСРР у 1920—1923 рр. Уперше висновок комісії був оприлюднений Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

3. Ліквідація господарств заможних селян

Прагнучи переконати свою партію у необхідності відмовитися від політики, яку він назвав у 1921 р. воєнно-комуністичною, *В.Ленін* одного разу *припустився невластивої йому відвертості*. “Така політика, – переконував він тих, хто наполягав на її продовженні у мирних умовах, – була б дурістю і самогубством тієї партії, яка б спробувала її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які проводять подібну політику, неминуче зазнають краху” ⁷⁷. Отже, здійснювану в 1918–1920 рр. політику насадження комунізму, що призвела до громадянської війни, Ленін у 1921 р. міг виправдати тільки одним: умовами цієї війни.

Й.Сталін врахував попередження Леніна про економічну неспроможність і політичну небезпеку комуністичної “революції згори”, але досить своєрідно. Спираючись на своїх однодумців у партійних колах і придушуючи всіма засобами інакодумців як правих ухильників від генеральної лінії, він почав штучно створювати в суспільстві обстановку, наближену до громадянської вій-

3. Ліквідація господарств заможних селян

ни. Зовсім не випадково у 1928 р. з'явилися і стали посилено експлуатуватися два жупели: “шкідник” і “куркуль”. Стару як світ практику “поділяй і володарюй” піднесли на рівень державної політики. Інтелігенція (“буржуазні спеціалісти”) протиставлялася народним масам, робітничий клас — селянству, заможні верстви села — незаможним, старі компартійні кадри — новому поповненню тощо. Почала культивуватися блокадна психологія “соціалізму в одній країні”. У політичному звіті ЦК XV з'їзду ВКП(б) генсек підкреслював: “Тепер ми маємо всі підстави заявити, що період “мирного співжиття” відходить у минуле, поступаючись місцем періоду імперіалістичних наскоків і підготовки інтервенції проти СРСР”⁷⁸.

Ідеологія класової боротьби стала основним методом “соціалістичного будівництва”. У рік “великого перелому” Сталін розпочав нову відчайдушну спробу насадження комунізму, сподіваючись реалізувати те, що його попередник вважав економічно неспроможним і політично небезпечним. Щоб відсікти від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у контрольовані державою колгоспи, організувати виробничу змичку міста і села на позаринковій основі й створити цілісну командну економіку, треба було протиставити заможних селян бідноті.

З метою розколу села було використано механізм хлібозаготівель. Ізолювана за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації для створення атмосфери залякування, в якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації. Якщо в селах “верхівку” не можна було визначити за економічною ознакою, “куркульський” прошарок штучно поширювали на селян, які експлуатували чужу працю у минулому або перебували колись у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах. У такий спосіб на селі штучно відроджувалося властиве громадянській війні протистояння соціально-політичних сил.

Штучне розпалювання соціальної напруги несло в собі небезпеку нового підриву відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів як необхідного елементу командної економіки, а зовсім не турбота про рівень матеріального добробуту трудящих. Селянин міг змиритися з колективізацією, тобто з відчуженням своєї власності тільки під реальною загрозою втратити її взагалі. Тому він потребував прикладу розкуркуленого сусіда. “Куркуля” прирікала на репресії сама логіка колективізації.

Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий характер. “Не мають рації ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ..., — підкреслював Сталін у звіті ЦК XV з'їздові ВКП(б). — Куркуля треба взяти заходами економічного характеру, на основі революційної законності”⁷⁹. “Революційна законність” з'явилася, зокрема, у вигляді статті 127 Кримінального кодексу УСРР, яка передбачала “за злісне підвищення цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією всього або частини майна”⁸⁰. Ця свавільна норма суперечила визнаному державою праву на індивідуальну власність. Товаровиробника позбавляли свободи дій в економічному житті,

змушували продавати вироблену власною працею продукцію, навіть коли він цього не бажав.

Щоб забезпечити активну участь основної маси селянства в кампанії розкуркулення на основі “революційної законності”, Сталін бажав “пов’язати” селян за логікою кримінального світу. Конфіскуючи засоби виробництва у тих, кого оголосили ворогом колгоспного ладу, селяни змушені були менш упереджено ставитися до самої ідеї колективізації. Вони розуміли, що таким ворогом будь-якої миті може стати кожен одноосібник.

У документальному збірнику **“Колективізація і голод на Україні. 1929—1933”** крок за кроком простежено процес формування чинників, які призвели до фатального рішення Сталіна відібрати продовольство в українських селян, що й призвело до страхітливого голодомору. У ньому зосереджено матеріали низових органів влади і документи особистого походження, які показують історичний процес “зсередини”. Один з таких документів — велика за обсягом доповідна записка Шевченківського окрвиконкому до ВУЦВК про хід суцільної колективізації по районах округу, яка датується 30 січня 1930 р.

На початку записки голова Шевченківського окрвиконкому Левкович доповідав, як вдалося привести оточуючу реальність у відповідність до директивних установок сталінської статті **“Рік великого перелому”**. За два з половиною місяці, з 7 листопада 1929 р. по 20 січня 1930 р., райвиконкоми зареєстрували або перереєстрували статuti 866 колективних об’єднань за наявності 514 населених пунктів: 46 комун, 329 артiлей і 491 созу. Робота з членами колективних об’єднань не припинялася й після реєстрації. Внаслідок цього кількість колгоспів і співвідношення між ними за формами постійно змінювалися в напрямку збільшення вищих форм та укрупнення колгоспів — аж до перетворення села на один колгосп. На 20 січня в окрузі налічувалося 144 повністю усупільнених сіл, 41 село з рівнем усупільнення 95 %, 32 села, які були усупільнені наполовину. Деякі села, як писав з особливим задоволенням Левкович, цілком переходили на статут комуни⁸¹.

У розділі записки **“Класова боротьба й розкуркулення”** подавалася інформація про те, як на успіхи колективізації реагувало селянство, над яким влаштували цей грандіозний експеримент. Повідомлялося, зокрема, що в усіх селах відбулися загальні збори. На них затверджувалися списки осіб, які не мали права претендувати на входження в колгосп. Таких господарств по селах округу налічувалося від 3 до 12 % їх загальної кількості⁸².

Початок роботи по колективізації зі складання списків тих, хто не мав права подавати заяви, був вдалим тактичним ходом. На очах у селян формувалася група “нечистих”. Згідно з вимогами райвиконкомів вони змушені були затверджувати ізгоїв на сільських сходах підняттям руки. Питання про утворення колгоспу ставилося пізніше, коли група “нечистих” була вже сформована. І тоді перед кожним господарем поставала дилема: чи йти в колгосп, чи приректи свою сім’ю на входження до тих, кого називали куркулями або підкуркульниками — термін не мав значення. Співвідношення між “чистими” і “нечистими” могло варіюватися, і не тільки в межах 3—12 %. Для кожного, хто не погоджувався увійти хоча б до тсозу, щоб округ мав справну цифру колективізації, завжди можна було знайти місце серед “нечистих”. І

3. Ліквідація господарств заможних селян

завжди у чиновників залишалася можливість тиснути на тих, хто вже дав згоду увійти до тсозу, щоб перетворити його на артіль, а згодом — на комуну.

“Куркулі розпускають всякі брехні про те, — говорилося в записці, — що колективізація — це панщина, що вона доведе селян до старців, що вся округа буде засіватись лише буряком (Шевченківський округ мав буряківничу спеціалізацію. — С.К.) і не буде чого їсти та ін. Куркулі агітують за продаж насіння, худоби й продають це. Посилилась також робота духівництва, сектантства та інших темних і ворожих елементів. В останній час, у зв'язку з розгорненням розкуркулення маються знову випадки терористичних актів з боку куркулів”⁸³.

Та опір розкуркулюваних селян майже завжди був пасивним. Держава надто добре підготувалася до кампанії, яку вона сама запланувала і за строками, і за масштабами. Основна увага компартійно-радянського апарату була спрямована не стільки на розкуркулюваних селян, скільки на його власні ланки, які працювали в цій кампанії без натхнення та ентузіазму. *Левкович доповідав*: “Сільради, як правило, приймають найактивнішу участь у суцільній колективізації, розкуркуленні та підготовці до весняної засівної кампанії. Власне кажучи, вони є основними штабами цих міроприємств на селі. Але є окремі сільради (наприклад — Гречківка, Ребедайлівка та ін.), що не стоять на височині. Зараз дано директиву, аби ці сільради, що не проводять правильної класової лінії, або байдуже ставляться до суцільної колективізації, переобирались. Звітно-перевірочна кампанія сільрад проводиться, цілком ув'язуючись з суцільною колективізацією та підготовкою до посівкампанії”⁸⁴.

Перша кампанія колективізації у 1919 р. провалилася через те, що селянська за своїм складом Червона армія надто бурхливо зреагувала на неї як пасивно (масове дезертирство), так і активно (повстання цілих з'єднань). Враховуючи історичний прецедент, керівники Кремля належним чином і всебічно підготували армію до нової кампанії колективізації. Здебільшого її не використовували для безпосередніх акцій, пов'язаних з розкуркуленням і депортацією розкуркулених селян. Як правило, у цьому не було нагальної потреби. У наказі ОДПУ “Про заходи з ліквідації куркульства як класу” від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що частини РСЧА не можуть бути залучені до операцій з виселення селян. Тільки у місцевостях, де чисельність військ ОДПУ була недостатньою, допускалося використання “надійних, профільтованих особорганами ОДПУ частин Червоної Армії” у виняткових випадках: у разі виникнення повстання⁸⁵. Діючи в рамках цього наказу, голова ДПУ УСРР В.Балицький 11 лютого підтвердив, що “польові війська РСЧА, як правило, в операції не беруть участі”, але можуть залучатися у виняткових випадках з дозволу голови ДПУ і командуючого Українським військовим округом⁸⁶. Таких “виняткових випадків” у кампанії суцільної колективізації виявилось досить багато⁸⁷.

Тримаючи руку на пульсі цієї кампанії, Сталін поспішив роз'яснити оприлюднену ним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів зміну партійних гасел щодо селянства. 21 січня 1930 р. він виступив з великою статтею **“До питання про політику ліквідації куркульства як класу”** в газеті “Красная звезда”. Генсек заявляв, що в нових умовах схвалена XV з'їздом ВКП(б) політика обмеження і витіснення капіталістичних елементів села вже застаріла. З'їзд залишав у силі закони про оренду землі і найману працю,

проголошував недопустимість розкуркулювання. “Ці закони і ці постанови, — говорив Сталін, — доведеться тепер відкласти набік у районах суцільної колективізації, сфера поширення якої росте не днями, а годинами... Отже, нинішня політика партії на селі є не *продовження* старої політики, а *поворот* від старої політики *обмеження* (і витіснення) капіталістичних елементів села до нової політики *ліквідації* куркульства як класу”⁸⁸.

Як бачимо, Сталін за основу зміни політики на селі взяв факт суцільної колективізації. Здійснювати розкуркулювання можна було там і тоді, де і коли відбулася суцільна колективізація селянських господарств. Та чи можна було відділити кампанію суцільної колективізації від розкуркулювання? Якраз розкуркулювання на практиці тягло за собою колективізацію.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) підтвердив заяву Сталіна про те, що в колгоспи пішов середняк (а це якраз і означало суцільну колективізацію), але не вказав на строки завершення цієї кампанії. Хоч у виступі на пленумі ЦК Сталін висловився за завершення колективізації в річний термін, він не наполіг на тому, щоб надати цьому побажанням форму партійної директиви. У рішеннях пленуму ЦК говорилося про бажаність колективізації України “протягом найкоротшого строку”, але конкретика звелася тільки до проведення “протягом найближчих років суцільної колективізації всього степового району”⁸⁹. Таким чином, вираз “найкоротший строк” у даному разі означав не менше кількох років, та й то мова йшла тільки про південну частину УСРР. По суті, пленум ЦК ВКП(б) солідаризувався з позицією тих працівників, які пропонували завершити суцільну колективізацію не раніше кінця п’ятирічки. У цьому проявилася уславлена гнучкість Сталіна у розв’язанні особливо складних питань.

Сталін подбав про те, щоб місцеві партійні керівники дізналися про його особисту позицію в кампанії колективізації й не обмежував їхньої активності. Багато хто з них діяв так, як керівники Шевченківського округу. Навпаки, С.Косіор скористався резолюцією листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), щоб трохи охолодити їх шал. Він використав 12 грудня 1929 р. трибуну Всеукраїнської наради з організаційних питань, щоб *зробити таку заяву*: “Тепер серед партійних комітетів ми спостерігаємо великий рух за те, щоб відразу колективізувати весь округ і цілі краї. Треба запобігти такому швидкому розв’язанню цього найскладнішого, найважчого питання. Може трапитися так, що, коли зробити справу швидкоруч, нам у нашому захопленні буде здаватися, що ми на висоті цієї хвилі, а насправді може статись, що ми стоїмо осторонь, а рух іде без нас”⁹⁰.

На додаток до цього попередження у підписаному Косіором директивному листі ЦК КП(б)У місцевим партійним організаціям **“Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації”** від 27 грудня було запропоновано зосередити всю увагу не на формальному охопленні сільського населення колгоспами, а на тому, щоб організаційно закріпити колективістський рух. У листі роз’яснювалося саме поняття “суцільна колективізація”. ЦК КП(б)У вважав, що районами й округами суцільної колективізації слід вважати тільки ті, де до колгоспу вступило близько половини селянських дворів і де створено умови для втягнення у колективізацію решти селян⁹¹. Такий критерій мав велике значення, бо територіально різко обме-

3. Ліквідація господарств заможних селян

жував кампанію розкуркулення, хоч немало заповзятих місцевих чиновників бажали розпочати її якнайшвидше (на 1 грудня 1929 р. в УСРР налічувалося тільки 46 районів суцільної колективізації)⁹².

Судячи з усього, обережна позиція С.Косіора пояснювалася його побоюваннями за долю весняної посівної кампанії. Під тиском селяни записувалися до колгоспу, але не поспішали ставати колгоспниками. “Паперові колгоспи” могли давати тільки паперову продукцію.

Постанова ЦК ВКП(б) **“Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”** від 5 січня 1930 р. внесла істотні уточнення в строки колективізації в УСРР. Комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом наркома землеробства СРСР Я.Яковлева, результати роботи якої були підсумовані в цій постанові, віднесла Україну до регіонів другої черги. Суцільну колективізацію в республіці потрібно було в основному завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Знаючи настрої в Кремлі, керівники деяких округів України практично негайно після опублікування цієї постанови висунули зустрічні строки. Зокрема, 8—10 січня на пленумі Шепетівського окружного КП(б)У було запропоновано наздогнати та випередити південні райони республіки і вже під час весняної посівної кампанії колективізувати 75 % селянських господарств, а до жовтня 1930 р. — усі 100 %. Між районами округу розгорнулося “соціалістичне змагання”, в якому на першому місці опинилася адміністрація Заславського району. Маючи на 1 лютого 1930 р. лише 13 % колективізованих селянських господарств, вона поставила завдання домогтися охоплення колгоспами 94 % господарств уже до 20 лютого⁹³. Особливо інтенсивне форсування темпів колективізації спостерігалось також у Бердичівському, Криворізькому, Тульчинському та деяких інших округах.

23 січня 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову **“Про заходи проти куркульства”**. Місцевим партійним організаціям пропонувалося негайно приступити до розкуркулення і завершити цю кампанію до 15 березня. Розкуркуленню повинна була передувати 2—3-тижнева підготовча робота з “бідняцько-середняцькою масою”. Оскільки було не зовсім ясно, що робити з розкуркуленими селянами, створювалася комісія політбюро ЦК на чолі з С.Косіором “для дальшої розробки питань, пов’язаних з проведенням заходів щодо куркульства”⁹⁴.

Наймасштабніша кампанія з розкуркулення розгорнулася в Криворізькому окрузі. Інформаційний бюлетень Наркомзему УСРР від 29 січня 1930 р. так живописав її: “Розкуркулення на Україні вже почалося. І перший найрішучіший крок зробило Криворіжжя. Тут протягом декількох днів провели ліквідацію глитаю. На нього наступало все трудове селянство. Розкуркулення, а організаторами його стали сільради та комнезами, проводили на базі якнайширшої масовості. Загальні збори бідноти, незаможників, середняків та жінок, вітаючи суцільну колективізацію, виносили постанови про відбирання у глитаїв усіх засобів виробництва. Після цього намічали певний день та годину розкуркулення й розподіляли актив бідняків та середняків по кутках, де знаходяться глитайські господарства. В зазначений термін актив приходив до глитаю і описував усе його майно. Воно негайно ж бралось на облік та передавалось до усупільненого фонду колективів. Тим часом на селі проходи-

ли безперервні збори і тривав запис до колективів. Треба підкреслити, що розкуркулення викликало таке піднесення серед трудящого селянства, що подекуди протягом двох днів відсоток усупільнених господарств збільшився в п'ять разів”⁹⁵.

За два-три дні на Криворіжжі було розкуркулено 4080 господарств. На черговій нараді секретарів окружкомів і райкомів партії районів суцільної колективізації в ЦК КП(б)У, яка відбулася 28 січня 1930 р., С.Косіор розкритикував керівників Криворізького окружного за порушення постанови ЦК КП(б)У від 23 січня⁹⁶. В цей день газети “Комуніст” і “Харковский пролетарий” опублікували його статтю **“У похід на куркуля”**, в якій підкреслювалася необхідність масово-політичної роботи серед селянства, спрямованої на посилення колективізації. Незважаючи на переможні реляції наркомземівських видань, розкуркулювання автоматично не призводило до суцільної колективізації.

Це розуміли і в Кремлі. 30 січня 1930 р. місцевим парторганізаціям було надіслано шифровку за підписом Й.Сталіна. В ній зазначалося, що організації захопилися розкуркулюванням і залишили на самотпів справу колективізації. “ЦК вимагає, — підкреслював генсек, — щоб розкуркулення не проводилося поза зв'язком із зростанням колгоспного руху”⁹⁷. Якраз у цей день народилася постанова політбюро ЦК ВКП(б) **“Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”**. Вона поклала край самодіяльності місцевих компартійних комітетів (у тому числі ЦК КП(б)У, який 23 січня виступив із власною постановою **“Про заходи проти куркульта”**) у питанні про те, що треба робити з частиною селянства, обраною для показових репресій під час суцільної колективізації сільського господарства.

Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. у жадливий спосіб вирішила долю величезної кількості людей в Росії та Україні *. Тому через багато десятиліть її відкривали для широкої громадськості частинами. Цю постанову можна назвати одним із тих “кістяків у шафі”, які завжди були проблемою для післявоєнного покоління керівників КПРС.

Уперше зміст постанови від 30 січня 1930 р. було викладено в багатотомній “Історії Комуністичної партії Радянського Союзу”. Четвертий том цієї праці під назвою “Комуністична партія у боротьбі за побудову соціалізму в СРСР. 1921—1937 рр.” вийшов у світ двома частинами в 1970 і 1971 рр. Повідомлялося, що цією постановою куркулі поділялися на три категорії. Представники першої категорії — організатори масових антирадянських виступів і терористичних актів — за рішенням судових органів підлягали ізоляції. Великих куркулів та колишніх напівпоміщиків, які становили другу категорію, виселяли в малонаселені райони СРСР. До третьої, найчисленнішої категорії входили всі інші куркулі, яких переселяли на землі за межами колгоспів. Кількісні величини (за категоріями) в цій книзі не наводилися. Загальну кількість селян, що підлягала розкуркуленню, не наводили і в самій постанові, оскільки це була величина, яка залежала від ступеня опору селянства розкуркуленню. Наводилася лише межа у відсотках до чисельності селянства, якою в цій постанові ЦК ВКП(б) визначав чисельність “останнього експлуаторського класу”, — у середньому приблизно 3—5 %⁹⁸.

3. Ліквідація господарств заможних селян

У колективній монографії московських істориків *“Колективізація сільського господарства в СРСР: шляхи, форми, досягнення”*, яка вийшла у світ у 1982 р., повідомлялося, що над постановою від 30 січня працювала в другій половині січня 1930 р. спеціальна комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В.Молотова. Автори цієї праці назвали конкретні цифри селянських господарств за першою (52 тис.) та другою (112 тис.) категоріями репресування⁹⁹. Цифри наближені до названих у постанові (там частіше за все по регіонах фігурувала не конкретна цифра, а вилка), але є результатом підрахунку самих авторів. Наводячи конкретні цифри, автори монографії не робили, зрозуміло, очевидного висновку: політбюро ЦК ВКП(б) заздалегідь знало, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір майбутній кампанії.

2 листопада 1987 р. на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю більшовицького перевороту в революції 1917 р., М.С.Горбачов у доповіді зробив узагальнюючі оцінки історії колективізації в СРСР. Доповідь будувалася за історичною концепцією, уперше розробленою в сталінському короткому курсі *“Історії ВКП(б)”*. Про голод 1932—1933 рр. і навіть про постанову від 30 січня 1930 р. останній генсек ЦК КПРС не згадав. Він обмежився твердженням про те, що правильна сама по собі лінія боротьби з куркульством часто так широко трактувалася, що захопила й значну частину середняків. Зазначив також, що не обійшлося без перегинів у проведенні боротьби проти куркульства¹⁰⁰. Та термін “перегин” використовувався і в сталінські часи.

Перша спроба публікації постанови від 30 січня 1930 р. була зроблена у зв’язку з підготовкою Політвидавом збірника *“Документы свидетельствуют”* у 1988 р. Політвидав звернувся за дозволом на публікацію постанов політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня і 20 лютого 1930 р. до відділу пропаганди ЦК КПРС. Останній після позитивного висновку Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС звернувся з відповідною запискою до секретаріату ЦК. Дозвіл на публікацію був оформлений спеціальною постановою ЦК КПРС, але через деякий час секретаріат ЦК зробив запит у Політвидав: яким чином відсутні в Центральному партійному архіві документи потрапили до упорядників збірника? Виявилося, що ці документи були нелегально скопійовані одним з упорядників, Миколою Івницьким, коли його після XX з’їзду партії допустили на деякий час до спецфонду архіву ЦК КПРС*. Секретаріат ЦК КПРС скасував дозвіл на публікацію і вирішив повернутися до цього питання повторно після заснування журналу *“Известия ЦК КПСС”*. Однак у журналі, який видавався в 1989—1991 рр., документи не були опубліковані. М.Івницькому вдалося опублікувати постанову від 30 січня 1930 р. за своїми записами (з неточностями) в журналі *“Исторический архив”* (1994, № 4, с.147—152). У збірнику документів *“Трагедия советской деревни”* ця постанова друкується за завіреною копією, переданою Архівом Президента РФ Російському державному архіву соціально-політичної історії¹⁰¹.

У радянській історіографії не зазначалося, що до першої категорії репресованих постанова від 30 січня 1930 р. відносила не тільки тих, хто підлягав ізоляції в концтаборах, а й тих, хто мав бути розстріляний. Кількість розстріляних не називали, а кількість ув’язнених визначали цифрою 60 тис. осіб. Кількість тих, хто мав бути депортований у віддалені райони СРСР, дорівню-

вала 150 тис. осіб. Кількісні параметри підлягали виконанню не менше ніж наполовину до 15 квітня 1930 р. Члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли з дозволу місцевих властей залишатися тимчасово або постійно в районі свого проживання. Ця формула для місцевої влади виявилася настільки незручною, що її майже не додержувалися, і селянські родини висилали у повному складі.

По Україні концтабір чекав 15 тис. осіб, а висилці підлягали від 30 до 35 тис. селянських господарств. Депортованих треба було розселяти у невеликих виселках, якими мали керувати призначувані коменданти. Все майно депортованих конфісковувалося, їм залишалися лише найнеобхідніші предмети домашнього вжитку. Тим, хто залишався на місцях проживання, надавали засоби виробництва в розмірах, мінімально необхідних для ведення господарства. Списки господарств, що підлягали другій категорії репресування, складали райвиконкоми на основі рішень зборів колгоспників або наймитсько-бідняцьких зібрань. Порядок розселення інших селянських господарств із числа розкуркулюваних (третя категорія) встановлювали окрвиконкоми. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. До початку березня 1930 р. вони створили 7762 групи сприяння колективізації¹⁰².

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову **“Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством”**. Ця постанова по радянській лінії продублювала постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня. Оголошувалося про скасування законів, які дозволяли оренду землі та найману працю в сільському господарстві, а також про конфіскацію у куркулів засобів виробництва. Конфісковане майно передавалося колгоспам як пайовий внесок незаможників. Аналогічна за змістом постанова ВУЦВК і РНК УСРР **“Про заборону оренди землі та застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації”** з'явилася тільки 5 квітня 1930 р. До цього часу місцева влада керувалася союзним документом.

2 лютого ЦК КП(б)У надіслав окружним та районним партійним комітетам директивний лист **“Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”**. В основному тут повторювалися положення постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня. 4 лютого у Харкові з доповіддю **“Про масову колективізацію, ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії”** виступав С.Косіор. За нової ситуації, яка створилася в країні після прийняття постанови від 30 січня 1930 р., він знову переглянув свої судження щодо оптимальних темпів колективізації і заявив: республіканська партійна організація повинна здійснити під час весняної посівної кампанії суцільну колективізацію степових округів, а восени 1930 р. — усіх інших округів України. Це саме гасло було проголошено у підписаному Косіором директивному листі ЦК КП(б)У **“Про хід колективізації та колгоспне будівництво на Україні”**. Інакше кажучи, в республіці істотно скорочувалися строки колективізації, встановлені постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Куркуль був зайвим у районах суцільної колективізації і

3. Ліквідація господарств заможних селян

нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації і якраз із нього треба було починати “соціалістичні перетворення” в сільському господарстві. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була скористатися її наслідками і загнати селян до колгоспів. Це не завжди виходило, внаслідок чого виникала небажана ситуація: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств майже не збільшився, в усякому разі — до рівня суцільної колективізації. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують ініціативу місцевої влади з розкуркулення.

Зокрема, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р. була затверджена розкладка по округах на висилку селян, які належали до другої категорії, у віддалені місцевості СРСР, прийнято рішення закінчити розкуркулення (назване по-військовому операцією) до 15 березня і доручено С.Косіору і В.Балицькому дати на місця додаткові директиви, що впливали з постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Партийні комітети різних рівнів одержали за підписом С.Косіора таку телеграму:

“У ряді округів директиви про розкуркулення тільки у районах суцільної колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головотесного підходу до розкуркулення ЦК попереджує: до винних застосовуватимуться найрішучіші засоби впливу”¹⁰³.

Щоб оперативно розв’язувати на місцях питання, пов’язані з реалізацією постанови від 30 січня 1930 р. за першою категорією репресій, РНК СРСР 4 лютого підготував, а ЦВК СРСР затвердив постанову про надання органам ДПУ права на час кампанії з ліквідації куркульства передовіряти свої повноваження щодо позасудового розгляду справ повноважним представникам ОДПУ країв та областей¹⁰⁴. Отже, планка позасудової сваволі опускалася на рівень областей.

У листі заступника голови ОДПУ Г.Ягоди Сталіну від 7 березня 1930 р. підводилися перші підсумки операції з розкуркулення. Ягода звертав особливу увагу генсека на “хитання”, які мали місце серед “окремих груп працівників радапарату і сільських комуністів” у питаннях колективізації і розкуркулення. Зокрема, він писав: “Примиренське ставлення до куркуля виявляється у відмовах від участі в конфіскації майна куркуля. Спостерігаються й явно куркульські настрої у працівників сільрад, захист куркуля і сприяння його вступу в колгосп, попередження про конфіскацію майна, приховування куркульського майна тощо”¹⁰⁵. Фактичний матеріал, який ілюстрував зроблені висновки, відкривався набором фактів із семи округів України.

Хоча висновок про неможливість вступу в колгоспи тих, кого вважали куркулями, став аксіоматичним, чимало партійних і радянських працівників не могли з ним погодитися. У доповіді **“Про колективізацію”** на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У І.Мусульбас зазначив, що на місцях було багато випадків перекручень лінії партії в бік встановлення “громадянського миру” з куркулями¹⁰⁶. Так, компартійно-радянські органи Грушківського району на Одещині розробили інструкцію, в якій вказувалося: якщо колгосп утворюється в межах усієї земельної громади, куркулі теж можуть стати колгоспника-

ми. У Вовчанському районі на Харківщині вважали, що куркулі повинні принести колгоспам користь як досвідчені господарі, а тому їх можна приймати. Харківський окружком КП(б)У зняв за це з роботи керівників району. Ті, кого прийняли на їхнє місце, навесні 1930 р. провели усупільнення з подвоєною пильністю: з 778 експропрійованих господарств 187, тобто чверть, пізніше були віднесені до середняцьких¹⁰⁷.

У згадуваному вище листі Г.Ягоди до Сталіна були названі й випадки, розцінювані чекістами як перегини у розкуркуленні. Оскільки саме по собі розкуркулення було одним величезним перегином, цікаво дізнатися, що самі чекісти відносили до порушення “соціалістичної законності”.

Найбільш серйозним і поширеним видом викривлень, як вважали чекісти, було підведення середняка, бідняка і навіть наймита або робітника, а також червоних партизан і сімей червоноармійців під категорію розкуркулюваних і депортованих. “Ці факти фіксуються майже повсюдно в тому або іншому розмірі”, — вказувалося у листі¹⁰⁸. Поширеність цього явища цілком зрозуміла, адже критерії визначення куркулів були навмисно розпливчастими. Держава утверджувала цю розпливчастість як засіб впливу на будь-якого за рівнем заможності селянина, якщо він виступав проти колективізації. Так само який-небудь функціонер міг підвести під категорію куркуля будь-кого зі своїх знайомих недругів на побутовому ґрунті.

Державна сваволя, помножена на сваволю дрібних начальників, породила страхітливу суміш. “Відзначається свавільне поводження бригад і радробітників з населенням, — *перелічував Ягода*, — погрози арештом, виселення за невступ у колгосп і незаконні арешти середняків; випадки знущань навіть над біднотою і середняками; побиття, зокрема жінок і старих”¹⁰⁹. І справді, на рівні виконавців, які втілювали в життя несправедливі закони, конкретні випадки знущань часом набирали потворних форм. У липні 1931 р. на ім'я голови ВУЦВК надійшла заява від слухачів Військово-повітряної академії РСЧА в Москві Якова Коркіна та Омеляна Пахоленка. Повернувшись з відпустки, проведеної в Новопсковському районі колишнього Старобільського округу, вони змушені були звернутися зі скаргою до Г.Петровського. Курсанти так характеризували склад відповідальних осіб, які здійснювали у районі колективізацію і розкуркулення: «Місцеві працівники за своїм політичним змістом абсолютно не відповідають виконанню завдань, покладених партією і Радвладою. Голова колгоспу х.Статівка Шандра Никанор — п'яничка, бражничає з розкуркуленими, у п'ятику втягує актив. Є заяви, що ці люди пропивають реквізоване майно. Актив на чолі з Шандрою заявляє, що вони змушені розкуркулювати середняків і бідняків, тому що від них вимагають процент куркулів. Голова сільради с.Заводянка Бублик п'є з цією ж компанією. На нього теж є скарги. Це він взяв із скрині у Луковенкової Олени 6 крб. 50 коп. Уся компанія заявляє: “Що захочемо, те й зробимо”. І дійсно, захотять кого-небудь розкуркулити, дають характеристики, а район затверджує. Секретар сільради с.Лізівка застосовує рукоприкладство до відвідувачів».

Цілий розділ заяви-скарги курсантів під назвою “Ярки” описував побут селян, ув'язнених у невеликий концтабір, влаштований місцевими властями: «Усі розкуркулені вивезені в байраки, так звані “Ярки”. Люди перебувають у зовсім безвихідному становищі. Майно, сільськогосподарський реманент у

3. Ліквідація господарств заможних селян

них відібрано, землі немає, живуть з сім'ями у землянках. Існують жебрацтвом, розводять бродяжництво. На роботи їх не посилають. Щоб піти в село, вони повинні одержати перепустку в коменданта "Ярків"».

Основну частину листа курсанти присвятили техніці розкуркулення. Зокрема, писали: «У ряді випадків примусово втягують у колгосп. У разі відмови підводять під графу куркуля й розкуркуюють, відбираючи усе майно, та вивозять у "Ярки". Переконані, що прийняти в колгосп можна тільки силою. Наприклад, на зборах х.Статівка активом заявлено: щоб 15 чоловік середняків і бідняків, які залишилися, записати у колгосп, треба 5 чоловік вивезти у "Ярки"... Пиятика, залякування, погане забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти й середняків, які залишилися, вступати в артіль, внаслідок чого вони йдуть за куркулями й поділяють їх настрої. Наприклад, нами на пропозицію заступника голови РВК разом із представником від РВК на засіданні активу й групи бідноти х.Статівка було переглянуто список розкуркулених, у якому виявився вивезений у "Ярки" бідняк Пугач Артем Сергійович і два середняки Пугач Сергій Кіндратович та Луковенко Василь Іванович. На цьому засіданні ухвалили відновити їх у правах та повернути майно.

Таке ж становище й по інших селах, тому що там була маса скарг з боку середняків і бідняків. Наприклад, в с. Лізівка забрали майно у сім'ї колишнього червоноармійця Кобзарєвої Ольги Романівни. РВК ухвалив повернути, але сільрада не виконала. Розпродано майно бідняка цього ж села Біденка Якова Зотовича, який одержував пенсію за сина-червоноармійця. Такі випадки продажу майна носять масовий характер».

Курсанти на основі викладеного зробили висновок про те, що факти мають не поодинокий, а масовий характер, і вимагали терміново вислати у район авторитетну комісію від партійних та радянських органів. Приймальня голови ВУЦВК доручила Білокуракінському дільничному прокурору уважно розслідувати справу й притягти винних до відповідальності. У супровідному листі було зазначено: «Ця справа, як надзвичайно характерна своїми викривленнями на місці, має бути на доповіді у Г.І.Петровського»¹¹⁰.

Критикуючи практику суцільної колективізації, що застосовувало керівництво Тульчинського й Шепетівського округів, *С.Косіор на XI з'їзді КП(б)У заявив*: «Адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо селянства, а й бідноти у тих округах набули характеру системи, кожний працівник на селі міг робити все, що йому заманеться»¹¹¹.

Справді, необхідність скласти список розкуркулюваних у певному відсотку до загальної кількості жителів і можливість занести до цього списку будь-кого давала невеличкій групі керівних працівників сільського і районного масштабу необмежену владу. З іншого боку, загроза розкуркулення діяла на багатьох селян паралізуюче, позбавляла їх волі до опору. За повідомленнями органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплівського району на Донеччині Феодосій Нечаєв «вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: "Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на північ, як куркульку"». Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М.Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і почали вимагати: «Став пляшку горілки і смаж яєшню, інакше буде по-

гано". Потім Нечаєв, погрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на північ, на очах у батька зґвалтував дочку — жінку червоноармійця. У повідомленні ДПУ зазначалося, що "завдяки погрози Нечаєва справа розголосу не дістала". На закінчення вказувалося, що про подібні випадки районні організації інформувалися, але останні «своєчасних заходів не вжили і тільки через певний час Нечаєв і Попов ("подвиги" останнього теж описувалися. — С.К.) були переведені». Тільки після втручання республіканських органів ЦКК і ДПУ матеріали на них у жовтні 1932 р. було передано до прокуратури¹¹².

Відомості про кількість розкуркулених, у тому числі депортованих селянських сімей, які є в історіографії, досить суперечливі. Як правило, дослідники посилалися на узагальнюючі цифри, які наводилися С.Косіором на XI з'їзді КП(б)У. За цими даними, розкуркулення проводилося у першій половині 1930 р. у 450 районах (із загальної кількості 583), причому було розкуркулено приблизно 90 тис. господарств¹¹³. У свій час були оприлюднені також дані, що стосувалися першої кампанії розкуркулення (до початку весняної сівби у березні 1930 р.). Тоді розкуркулення проводилося на території 309 районів, в яких налічувалося 2524 тис. селянських господарств (з 5044,8 тис. господарств по всій Україні). На 10 березня 1930 р. було розкуркулено 61 887 господарств¹¹⁴.

До наукового обігу увійшло також число депортованих селянських сімей з України в Північний край: 70 тис. у 1930 р. За середньої чисельності однієї сім'ї в п'ять осіб загальна кількість становила 350 тис. спецпереселенців¹¹⁵. Це практично збігалось з даними, що їх наводив В.Уваров у неопублікованій кандидатській дисертації, яку він захистив у 1949 р.¹¹⁶ Наведені цифри доводиться переглядати у зв'язку з виданням документального збірника **"Трагедия советской деревни"**. Користуючись невідомими раніше вченим матеріалами з Центрального архіву ФСБ РФ, упорядники збірника відібрали для публікації вичерпні дані, які показують динаміку розкуркулення по всіх республіках, краях і областях СРСР у 1930 р., а також відомості про депортованих, які можуть бути перехресно перевірені (висилка з УСРР і приїзд розкуркулених українських сімей в краї вселення).

Одним із перших підсумкових документів такого типу є доповідна записка керівників ДПУ УСРР своїм московським начальникам **"Про підсумки роботи по виселенню куркульства в республіці"** від 25 березня 1930 р. Операція була проведена з 18 лютого до 10 березня 1930 р. Вона охопила 29 округів УСРР, тобто їх переважну більшість. За контрольної цифри 20 тис. господарств у вказані строки було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб (дорослих чоловіків — 32 436, дорослих жінок — 28 480, дітей — 32 054). Повідомлялося, що на момент складання доповідної записки було закінчено підготовчу роботу з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів УСРР ("контрреволюційний і антирадянський елемент та куркульство"). Завершення цієї операції планувалося на 1 квітня. Було організоване також додаткове виселення тисячі селянських сімей зі Сталінського, Артемівського та Мелітопольського округів, а також з двох округів, не зачеплених раніше депортацією — Глухівського і Ніжинського. Ця, вже третя числом, операція планувалася на початок квітня 1930 р.¹¹⁷

3. Ліквідація господарств заможних селян

В архіві ФСБ РФ упорядники згаданого збірника знайшли також призначені для внутрішнього користування дані оперативної групи ОДПУ про підсумки роботи з виселення куркулів другої категорії (на 6 травня 1930 р.). Виселенців з УСРР у кількості 30—35 тис. сімей планувалося розмістити в Північному краї. Через невідповідність Сибіру і Казахстану до прийняття депортованих кількість їх було зменшено з перерозподіленням по регіонах. 4 лютого 1930 р. було вирішено провести операцію виселення з України між 20 лютого і 15 квітня 20 тис. сімей. Фактично було виселено 20 793 сім'ї, 113 637 осіб. До Сибіру було виселено 1135 сімей, в яких налічувалося 5282 особи і окремо — 14 894 одинаки. Усі інші українські селяни опинилися в Північному краї (19 658 сімей, 93 461 особа) ¹¹⁸.

10 грудня Особливий відділ ОДПУ підготував довідку про кількість розкуркулених і виселених селян у 1930 р. У ній вказано кількість розкуркулених селянських господарств по УСРР — 70 407, а також кількість виселених за межі республіки: 31 593 сім'ї, 146 229 осіб. У Північний край було відправлено з УСРР 19 658 сімей, 93 461 особу, до Сибіру — 11 935 сімей, 52 425 осіб ¹¹⁹.

Нарешті, існує доповідна записка Повноважного представництва ОДПУ по Північному краю про розселення і стан спецпереселенців на 22 грудня 1930 р. Виявляється, що в Північний край було завезено звідусіль у 1930 р. тільки 46 тис. селянських сімей ¹²⁰. Це свідчить про невідповідність дійсності даних В.Уварова і документального збірника, виданого у Вологді. Слід вважати неточними й оголошені С.Косіором дані на середину 1930 р.

Можна зробити висновок, що процес розкуркулення і виселення відбувався у першій половині, а точніше, навіть у перші чотири місяці 1930 р.

Визначення загальної кількості ліквідованих під час “соціалістичних перетворень” селянських дворів потребує спеціального дослідження. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. П.Постишев назвав цифру розкуркулених господарств — близько 200 тис. Проте ця цифра є лише повторенням іншої, яку статистичні органи у 1927 р. наводили, характеризуючи кількість куркульських господарств. Логіка постишевської цифри зрозуміла: скільки куркулів було, стільки й знищили. У світлі цифр за 1930 р. (розкуркулення радянська влада продовжила й пізніше) дані П.Постишева виглядають непереконливо. Проте не має особливого значення, скільки господарств було внесено до проскрипційних списків сілрад і райвиконкомів. Для селян-власників “соціалістичними перетвореннями” створювалися неможливі умови господарювання. Більшість селян під тиском держави погодилася докорінно змінити свій спосіб життя, меншість не прийняла колгоспів.

Після здійсненої у 1930 р. кампанії “ліквідації куркульства як класу” селянські господарства продовжували зникати через різні причини. “Одноосібники” (це теж один з неологізмів нової, колгоспної доби) ліквідували свої господарства після того, як держава обклала їх (як раніше непманів) непосильними податками. Вони найчастіше подавалися у міста, на новобудови. Причиною зникнення сотень тисяч вже колективізованих селянських дворів став голод 1931—1932 рр. і голодомор 1932—1933 рр.

Нормальний процес збільшення кількості селянських господарств, який тривав в Україні навіть у тяжкі роки світової та громадянської воєн, після

РОЗДІЛ IV
Суцільна колективізація українського села

1927 р. припинився. Між початком 1930 р. і кінцем 1931 р. зникло 282 тис. дворів. За

весь період після скасування нової економічної політики, від початку 1928 р. до кінця 1931 р., кількість селянських господарств зменшилася на 352 тис.¹²¹ Це не означає, що операція з розкуркулення або інші форми тиску держави на селянство (починаючи від продажу майна з торгів за невиконання зобов'язань з хлібозаготівель, за несплату “експертного” оподаткування або “немотивований” забій власної худоби) призвели до зникнення саме такої кількості господарств. В усі роки до 1931 включно під впливом природного приросту сільського населення відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати. Отже, справжня кількість розорених “соціалістичними перетвореннями” селянських господарств перевищує цифру, засвідчену статистикою.

4. Опір селянства суцільній колективізації

Починаючи 1929 р. нову спробу побудови комунізму, Сталін врахував хиби попереднього штурму 1918–1920 рр. Зокрема, зважаючи на силу та організованість робітничого класу, він не наважився відібрати у нього право вільного вибору місця праці. Селяни залишалися неорганізованими, і кремлівським вершителям їх долі здавалося, що держава зможе здійснити колективізацію за повною програмою. Такою програмою була коммуна. Враховуючи досвід колективізації 1919 р., “підповзання” до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян до попередніх, тобто нижчих, форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), з ним починали працювати в напрямку змінення статуту тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі – в комуну. Ця робота відбувалася паралельно з іншою: тиснули на тих, хто ще не увійшов до створеного колективу. Кінцевою метою було переведення жителів кожного села на статут комуни. Механізм примусової колективізації такого типу добре показаний у доповідній записці Шевченківського окрвиконкому від 30 січня 1930 р. (див. п. 3)¹²².

Сталіна не влаштовували тсози і навіть артілі. В них селянин не ізолювався від ринку повністю. Проте генсек не бажав ускладнювати кампанію суцільної колективізації закликами до негайної комунізації. У питанні про форму колгоспів, так само як у питанні про темпи суцільної колективізації, він намагався завчасно не формулювати кінцеву мету або маскував її.

Доповідаючи на II конференції КП(б)У у квітні 1929 р. про п'ятирічку колгоспного будівництва України, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер підкреслював: зростання йтиме коштом простіших форм колективних об'єднань — товариств спільного обробітку землі. За його розрахунками, у 1933 р. в колгоспи треба буде об'єднати 28 % сільського населення. Питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрости до 80 %. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою (зокрема, 42 800 тракторів протягом першої п'ятирічки) забезпечувало, на думку Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві¹²³.

Проте рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган – наркомат землеробства

4. Опір селянства суцільній колективізації

СРСР. Наркомом землеробства 7 грудня була затверджена людина з близького оточення Сталіна – Я.Яковлев (Епштейн). Цього ж дня наркомзем УСРР та Укрколгоспцентр опублікували Примірний статут товариства спільного обробітку землі. В ньому вже відбивалася позиція не О.Шліхтера, а Я.Яковлева: статут пропонував усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу і птицю¹²⁴. Процес колективізації в Україні після опублікування цього документа здійснювався відповідно до його положень.

Це стривожило С.Косіора, який намагався у межах власної компетенції стримати радикалізм “соціалістичних перетворень”. У директивному листі до місцевих партійних організацій **“Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації”** від 27 грудня 1929 р. він попереджав:

“Щодо усупільнення тяглової живої сили та худоби треба додержуватися такої лінії: намагатися найскоріше усупільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні й машинні, машинно-кінні колони, щоб найраціональніше використовувати робочу худобу в усупільненому господарстві.

Щодо усупільнення продукційної молочної й дрібної худоби, то треба проводити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов: насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та організувати на усупільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усупільнення обов’язково збільшити випуск товарної продукції”¹²⁵.

Тут немовби ставився наголос на збільшенні товарної продукції колгоспів (цей термін вже не мав нічого спільного з ринком і означав поставки продукції державі). Проте центральною тезою директивного листа була теза про нераціональність усупільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усупільнення всього, чим володіли селяни, не тільки загострювало політичну ситуацію на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже у новонароджених колгоспах не існувало умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Тим часом у Москві йшла робота з визначення конкретних заходів у справі суцільної колективізації. 5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розробки питань “про темпи колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави”. Встановлювався двотижневий строк роботи комісії¹²⁶. 22 грудня голова комісії *Я.Яковлев передав у політбюро ЦК проект постанови*, в якій містилися такі рядки:

“Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів складатимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, за основну форму організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, в якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, що буде обслуговувати споживчі потреби селянської сім’ї. Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни

повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності у міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства”¹²⁷. Отже, в комісії Я.Яковлева перемогла точка зору більш поміркованих членів – представника Колгоспцентру СРСР Г.Камінського, партійних керівників України (С.Косіор), Казахстану (Ф.Голощокін), Середньої Волги (М.Хатаєвич). До речі, така позиція більшості членів комісії Я.Яковлева підбадьорила завжди обережного С.Косіора. Він звернувся з наведеним вище директивним листом до партійних комітетів КП(б)У.

Сталін проект комісії Я.Яковлева передав Молотову. Той назвав проект невдалим, “місцями з фальшивими нотами”. За фальшиву ноту Молотов вважав обґрунтування причин утворення артільей замість комун¹²⁸. Сталін з ним солідаризувався. Одночасно член комісії, заступник голови Раднаркому РСФРР Т.Рискулов направив у політбюро ЦК свої зауваження від імені меншості. Зокрема, він заперечував можливість збереження у приватній власності дрібного реманенту, молочних корів тощо. “Ця установка, – вказував він, – об’єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства”¹²⁹.

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзему СРСР було доручено у найкоротші строки розробити статут сільськогосподарської артілі “як перехідної до комуні форми колгоспу”¹³⁰. Ця теза про перехідність сильно вплинула на Примірний статут сільськогосподарської артілі, опублікований наркомземом і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспу в ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства була лише декларацією, тому що в статуті не зазначалися розміри присадибної ділянки і право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби¹³¹.

Сталін та його оточення, незважаючи на провал комун у 1919 р., розглядали комуну як найвищу форму “колгоспного руху”, оскільки в останніх досягався максимально високий ступінь відчуження селян від власності. Навпаки, В.Ленін ще до запровадження непу ставився до комун дуже обережно. Це засвідчує, наприклад, його телеграма Х.Раковському і М.Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для незаможників України: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення “чорного переділу” (“відібрати землю у куркулів понад трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів передати на прокатпункти”). *Телеграма закінчувалася рекомендацією*: “Всі заходи проводити тільки за умови успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуну поставити на останнє місце, бо найнебезпечнішими є штучні лжекомуну”¹³². Тут Ленін ще маневрував термінологією, бо як можна відрізнити комуну від лжекомуну? Проте через деякий час, у січні 1921 р., відповідаючи на лист залізничників ст.Пролетарська (Владикавказької залізниці), які повідомляли про влаштування сільськогосподарської комуну, він зазначив: “без ділового практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь”¹³³.

Сталін зайняв протилежну позицію. Він не збирався обмежитися комунізацією селянства, тобто цілковитою ліквідацією приватної власності на за-

4. Опір селянства суцільній колективізації

соби виробництва. Генсека в принципі не влаштовувала та форма власності, яка утворювалася на селі у процесі суцільної колективізації. Вважалося, що ця форма, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна “перерости” у найближчому майбутньому в державну, тобто колгоспи мали бути перетворені в радгоспи. Вже на початку 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Воно здійснювалося за двома напрямками: по-перше, стали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, почали виникати аграрно-індустріальні комбінати. Колгосп-центр України у січні 1930 р. затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині площею 160 тис. гектарів і спеціалізацією з інтенсивних культур, продуктивного скотарства та переробної промисловості. Було затверджено також проект Вовчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. гектарів з напрямками: бурякосіяння, продуктивне скотарство і птахівництво. Загальні капіталовкладення у створення цього комбінату дорівнювали 45 млн рублів. Передбачалося зібрати серед селян 27 млн рублів і взяти у держави 18 млн рублів у кредит на три роки. Вважалося, що через три роки валова продукція комбінату сягне півмільярда рублів^{133a}. Ці донкіхотські проекти почали втілювати у життя, а тим часом процес розорення селян колективізацією набував усе ширшого розмаху.

Опір селян мав різні форми. Він був абсолютно неорганізованим, але сильний масовістю. Остання допомагала селянам долати страх перед розкуркуленням. Збройний опір не набув великого поширення. По-перше, зброя, яка залишалася від воєнних часів, була “викачана” з села чекістами. По-друге, умови для розгортання партизанської війни були несприятливими. Суцільна колективізація відбувалася в степовій і лісостеповій зоні, де партизанським загонам важко було розгорнутися. Місцевість була перенасичена військовими гарнізонами, готовими до ліквідації “спалахів бандитизму”. У Червоноповстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села (Яськи, Градениці, Троїцьке), але цей спалах місцева влада придушила у зародку. На Чернігівщині і Дніпропетровщині у ліквідації збройних повстань були задіяні регулярні війська. Та частіше за все селянство висловлювало свій протест проти колективізації мирним шляхом. Особливо дошкуляли місцевій владі так звані “баб’ячі бунти”: селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу і птицю.

Напруженість у селах зростала відповідно темпам колективізації. Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усуспільненої землі, підвищувалися у регіонах України таким чином (у відсотках до всієї орної землі)¹³⁴:

Місяць	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	УСРР
1 жовтня 1929 р.	2,8	7,8	5,7	12,4	8,6
1 січня 1930 р.	3,5	15,8	9,5	21,7	16,4
1 лютого 1930 р.	3,9	30,0	15,5	39,5	29,3
1 березня 1930 р.	31,1	74,0	58,3	77,3	68,5
10 березня 1930 р.	31,1	73,8	62,1	80,3	70,9

Наведені дані свідчать, що якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р. По всій Україні за цей місяць (виняток становило лише Полісся) частка колективізованої землі значно перевищила частку землі одноосібників. Незважаючи на те, що більшість лютневих колгоспів ще залишалася “паперовою” (вони не встигали організаційно оформитися), можна було констатувати, що в колгоспи, відповідно сталінського твердження (початок листопада 1929 р.), справді пішов середняк. Однак страшенний тиск держави на селян не залишився без наслідків. У лютому 1930 р. політична напруженість досягла розмірів, які реально загрожували державному ладу.

11 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України за участю членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не пропонували дати “задній” хід “соціалістичним перетворенням” на селі. У радянській історіографії було прийнято вважати, що ці наради забезпечили поворот у політиці суцільної колективізації, ознаменований публікацією 2 березня в газеті “Правда” статті Й.Сталіна **“Запаморочення від успіхів”**¹³⁵. У світлі нових фактів ці твердження слід вважати помилковими.

Передусім треба розділити два питання: темпи колективізації та її форми. Керівництво КП(б)У в цих питаннях дотримувалося протилежних позицій.

18 лютого з ініціативи С.Косіора ЦК КП(б)У прийняв постанову **“Про стан підготовчих робіт до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії”**. Зміст її не відповідав назві. ЦК давав вказівку припинити замасковану комунізацію селянства. Примусове усупільнення дрібної худоби та птиці, вказувалося у постанові, “відіб’ється на виконанні основних завдань колективізації і створить труднощі для масового розгортання колективізації сільського господарства”. Окружним комітетам КП(б)У пропонувалося безпосередньо зосередитися на “усупільненні основних засобів – землі, робочої худоби, сільськогосподарських машин і знарядь та на організації правильного ведення господарства всередині колгоспів”¹³⁶. Разом з тим окружками та райкоми партії 24 лютого одержали вказівку колективізувати Степ на 100 % уже за час весняної посівної кампанії, а всю республіку – восени 1930 р.¹³⁷

Якщо розглядати по днях те, що відбувалося в центрі, то слід почати з листа, який голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Г.Орджонікідзе одержав 25 лютого від В.Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями “з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації”. В листі наводилися факти про гостру селянську реакцію на примусову колективізацію. Проте лист закінчувався висновком: “У нас на Україні справи складаються благополучно”. Рукою Сталіна на першій сторінці документа зроблена помітка: “Цікавий лист”¹³⁸.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) прийшла по прямому проводу з Харкова панічна телеграма від П.Любченка і Г.Петровського. Українські керівники повідомляли про факти “грубого перекручення партійних директив” на місцях, які викликали “селянський рух” проти колективізації (цей вислів був протилежним усталено-офіційному “колгоспному руху”). Вони вимагали від цент-

4. Опір селянства суцільній колективізації

ральної влади вжити термінових заходів. Термінологія телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) була використана у знаменитій сталінській статті “Запаморочення від успіхів”. Тому варто навести її зміст хоча б у скороченому вигляді:

“Одержаними з Шепетовки 24 лютого відомостями у прикордонному Плужнянському районі виникло масове хвилювання, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причини руху – недостатня підготовка в окремих селах колективізації форсованими темпами (усуспільнення реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотесність комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини фактично шляхом масових обшуків дворів; закриття церкви в районному центрі Плужному і опис сільрадою села Переросле майна церкви...”¹³⁹

Аналогічні повідомлення надійшли в ЦК ВКП(б) 26, 27 і 28 лютого з Алмати, Воронежа і Рязані. Безсумнівно, Сталін особливо стривожився становищем на українсько-польському приграниччі. Загострення політичного становища в Україні він завжди сприймав дуже серйозно. Найбільша національна республіка з тривалими традиціями визвольної боротьби і великими конституційними повноваженнями завжди становила загрозу для Кремля.

Підсумки сільських подій лютого 1930 р. було викладено у зведенні ОДПУ СРСР, датованому 17 березня. До групи “особливо уражених” регіонів за кількістю виступів проти колгоспів у січні — першій половині березня 1930 р. чекісти віднесли Україну, Центральну Чорноземну область і Московську область¹⁴⁰.

Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК 5 березня 1930 р. було внесене принципово важливе рішення:

“а) Доручити комісії у складі т.Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т.Риковим. Строк роботи – 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований в пресі.

б) Доручити т.Сталіну того ж дня виступити із статтею в газетах”¹⁴¹.

Нова редакція Примірного статуту сільськогосподарської артілі чітко формулювала, що саме треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. Фіксувалася необхідність утворення неподільних фондів, визначалися принципи організації й оплати праці. Разом з тим у документі нечітко формулювалися або взагалі були відсутні положення про права й обов’язки колгоспників, про норми внутріколгоспної демократії, а також про права самого колгоспу. Тому статут не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа, не мали й дешицю самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

У тому ж номері газети “Правда” від 2 березня, де друкувався Примірний статут, з’явилася стаття Сталіна. *Генсек заявляв твердо, без маневрування і обмовок*: “артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдоцільнішою формою розв’язання зернової проблеми”. У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. “Не можна насаджувати колгоспи силою, – повчально писав він. – Це було б глупо й реакційно”. У першій декаді березня 1930 р. жаклибий колективізаційний смерч, що покривав собою мало не весь небосхил, застиг на місці. Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах – звичайній формі спілкування між “верхами” і “низами” державної партії впродовж багатьох десятиліть – не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким “верхи” звернулися до низових організацій в документі під назвою **“Про заведення колгоспного руху у зв’язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії”** (від 2 квітня 1930 р.):

«Поступившие в феврале мес. в Центральный Комитет сведения о массовых выступлениях крестьян в ЦЧО, на Украине, в Казахстане, Сибири, Московской обл. вскрыли положение, которое нельзя назвать иначе, как угрожающим. Если бы не были тогда немедленно приняты меры против искривлений партлинии, мы имели бы теперь широкую волну повстанческих крестьянских выступлений, добрая половина наших низовых работников была бы перебита крестьянами, был бы сорван сев, было бы подорвано колхозное строительство и было бы поставлено под угрозу наше внутреннее и внешнее положение. Этим было вызвано вмешательство ЦК, изменение Устава с/х артели и опубликование по специальному постановлению ЦК статьи т.Сталина “Головокружение от успехов”»¹⁴².

У світлі наступних подій сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, що наближалася, і терміново відступив, але потім своє надолужив. З такою точкою зору погодитися не можна. Треба зважити, від чого і назавжди відмовлявся Сталін. Головною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не згадувалося про наявність приватної власності у руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність “нелегально” існувала під виглядом особистої. Вона допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності стали пом’якшувальним чинником у складних (тобто нееквівалентних) відносинах між містом і селом. Завдяки цьому чужорідному в комуністичній системі елементу вдавалося більш-менш пом’якшувати жорсткі параметри виробництва, яке функціонувало тільки завдяки директивам, що йшли іззовні.

Замість комуни, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, виникла селянська артіль – “дволикий Янус”. Одним “ликом” вона була обернена до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим – до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало завдяки природній заінтересованості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення хоча б обмеженого власними параметрами вільного ринку, на якому ціни формувалися б за законами попиту і пропозиції. Вона вимагала

4. Опір селянства суцільній колективізації

наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринковий “лик” колгоспного ладу пом’якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією продукції, “отоварюванням” грошової заробітної плати, політикою капіталовкладень тощо. Поряд з вільним вибором місця праці, яке було надане Сталіним робітничому класу без зусиль з боку останнього, внаслідок простого розуміння ним всіх вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборів собі присадибну ділянку з коровою і дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою економікою, але давала можливість керівникам Кремля використовувати свій колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла в силу самої своєї природи.

Отже, Сталін оголосив свій експеримент з комунізацією селянства лівацьким перекрученням лінії партії, звинувативши у цьому місцевих працівників. Теза про “перекручення” увійшла з того часу в офіційну історію, хоч не всіх переконала. Зокрема, у виступі делегата з Маріуполя на XI з’їзді КП(б)У Меркулова зазначалося, що серед деяких працівників побутує думка про те, що “помилки, які роблять на місцях, – це помилки Центрального Комітету партії, помилки, які на місцях, є помилки т.Сталіна”¹⁴³.

Для сторонніх спостерігачів було ясно, що “перекручення” являли собою політичну лінію, що ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. Так, у рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 р. підготувало польське посольство в Москві, читаємо: “У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об’єднань типу комуни із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною. Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті й на корів”¹⁴⁴. Польські аналітики були надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації. Спочатку відступ до артілі вважався тимчасовим. У резолюції XVI з’їзду ВКП(б) **“Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства”** підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що “колгоспний рух може підніматися до вищої форми – до комуни – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників”¹⁴⁵.

Проте Й.Сталін більше не наважився посягнути на селянську корову і присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вирощену на ній продукцію величезними податками. До кінця життя генсек був переконаний, що директивні установки програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть у життя. “Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, – писав він у 1952 р., – треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами”¹⁴⁶.

Повертаючись до подій березня 1930 р., слід зазначити, що стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів” істотно знизила ступінь напруженості на селі. Однак аналіз документів, які стали тепер доступними історикам, свідчить про те, що вождь “танцював” славнозвісне “ленінське танго” (“крок назад, два кроки вперед”), добиваючись просування до мети, глибоко чужої народним інтересам. Проаналізуємо, наприклад, рішення, які були прийняті на другий день після публікації сталінської статті в газеті “Правда” членами політбюро ЦК КП(б)У:

“а) Розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції по вилученню куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів затвердити (цей пункт рішення фігурував в “окремій (особой — рос. мовою) папці” чекістського діловодства. — С.К.).

б) Терміново відрядити в 13 округів 400 працівників на два місяці на допомогу місцевим парторганізаціям за наступною розкладкою (у додатку наводилися списки. — С.К.).

в) Внаслідок масових неподобств, допущених в Шепетівському окрузі під час проведення колективізації і явно незадовільного керівництва окружкому після заспокоєння в окрузі викликати секретаря ОПК т.Пилипенка для повідомлення ЦК.

г) Доручити т.Косіору скласти проект листа окружкомам і райпарткомам з питання про перегини під час колективізації.

д) Доручити т.Хвилі терміново розробити питання про поліпшення роботи преси в прикордонокругах і про збільшення розміру газет.

є) Визнаючи необхідним поліпшення матеріального становища міліціонерів, доручити:

1. НКТоргу збільшити хлібну норму.

2. РНК терміново розглянути питання про збільшення ставок.

Доручити РНК розглянути питання про воєнізацію міліції”.

На цьому засіданні політбюро ЦК були прийняті ще два рішення стосовно ДПУ (“окремою папкою”):

“а) Доручити Секретаріату ЦК наступного дня виділити групу відповідальних працівників для розслідування на місці причин масових хвилювань в Одеському і Бердичевському округах.

б) Доручити ДПУ поставити перед ОДПУ питання про виділення додаткового контингенту для забезпечення висилки куркулів з промислових районів”¹⁴⁷.

Ці рішення означали, що компартійно-радянське керівництво мало намір відступити перед проявами стихійних хвилювань, заспокоїти селянство, але викоренити з його середовища всіх, хто міг чинити активний опір подальшому здійсненню суцільної колективізації. Напередодні нових кроків у розгортанні колективізації треба було зміцнювати силові органи – чекістів і міліцію. У більшості сільських районів міліція була єдиним силовим органом, на який мала покладатися місцева влада.

На доповнення статті Сталіна 10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову **“Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі”** (в радянській історіографії цей документ датувався 14-м березня, за днем опублікування). Вона починалася з констатації зробленого: “за короткий строк

4. Опір селянства суцільній колективізації

партія добилася величезних успіхів у справі колективізації (“колективізовано понад 50 % господарств, п’ятирічний план виконано більше ніж удвоє”). Для закріплення досягнутих успіхів ця постанова орієнтувала компартійно-радянський апарат “на рішучу, нещадну боротьбу з викривленнями політики партії у колгоспному русі” ¹⁴⁸.

У партійних організаціях України було організоване широке обговорення постанови. У районних і окружних організаціях, нерідко за участю спеціальних емісарів, надісланих від ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), розроблялися заходи, спрямовані на заспокоєння селянства. Зокрема, *Одеський окружком схвалив таку резолюцію*:

“Домогтися того, щоб усі комуністи округу глибоко усвідомили постанову ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі й розгорнули енергійну роботу з її виконання; створити у районах трійку, яка повинна терміново перевірити списки розкуркулених та позбавлених виборчих прав і негайно виправити помилки відносно середняка; організувати у всіх районах спеціальні комісії по контролю за неухильним здійсненням на місцях постанови ЦК ВКП(б) від 10 березня” ¹⁴⁹.

У рамках ліквідації “перегинів” були перевірені списки розкуркулених у 309 районах, де проводилася кампанія розкуркулення. Було розглянуто, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на північ. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 % від загальної кількості, було розкуркулено неправильно. Цим селянам дозволялося повернутися на батьківщину, їм поверталось конфісковане майно або відшкодовувалася його вартість ¹⁵⁰. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

До групи відповідальних партійних працівників, які надсилалися в округи для подолання “перекручень”, ЦК КП(б)У ввів С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського, Л.Картвелішвілі, В.Затонського, М.Скрипника, О.Шліхтера. У райони були направлені окремими партгруппами 73 працівники ЦК КП(б)У і центральних установ ¹⁵¹.

Як представник центру до України прибув Г.Орджонікідзе. Тривалий час він перебував у Криворізькому, Миколаївському і Херсонському округах. 22 березня з Кривого Рога Орджонікідзе інформував Й.Сталіна і С.Косіора про становище у Долинському районі: “Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 %. Окремим, хто виходить (з колгоспу. – С.К.), не видають ні коня, ні насіння. Відповідь: закінчимо сівбу, а потім будемо розмовляти” ¹⁵². Незважаючи на заступництво високого гостя, політбюро ЦК КП(б)У розв’язало питання по-своєму. Вислухавши 28 березня думку урядової посівної трійки у зв’язку із запитом з місць, керівництво КП(б)У роз’яснило: в тих округах, де розпочалася сівба, питання про окремі виходи з колгоспу і виділення усуспільнених ними землі та реманенту повинні розв’язуватися лише по закінченні сівби ¹⁵³.

3 квітня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло звіт керівників Шепетівського, а 8 квітня – Тульчинського окружкомів партії. Окружна компартійно-радянська верхівка виявила особливу активність у здійсненні колективізації, внаслідок чого становище на селі вкрай загострилося. Було прийнято рішення оновити керівництво, і відповідні постанови негайно опублікувати в газетах ¹⁵⁴. За цією ж схемою діяли й окружні парткоми у місцевостях, де селянс-

РОЗДІЛ IV Суцільна колективізація українського села

тво було особливо незадоволено адміністративним тиском під час колективізації. 8 квітня Миколаївський ОПК прийняв таку формулу звинувачення: “Замість усунення помилок і перегинів, широкого роз’яснення політики партії з колгоспного будівництва й тим самим мобілізації бідняцько-середняцьких мас навколо ленінської лінії партії, зміцнення колгоспів, Баштанський РПК робив спроби затримати виходи засобами адміністративного впливу”. У зв’язку з цим окружний партком розпустив бюро РПК і зобов’язав районну партійну організацію скликати конференцію для обговорення становища і обрання нового керівництва. Ідентичне рішення було прийняте по Новоодеському ОПК ¹⁵⁵.

15 квітня Харківський ОПК на пропозицію П.Постишева припинив карні справи і звільнив від арешту селян, які брали участь у “волинках”, провів у районах показові судові процеси над особами, звинувачуваними у знуцаннях з колгоспників ¹⁵⁶.

Показові покарання представників місцевих органів влади здійснювалися в дусі реалізації вказівок, що містилися у статті Сталіна “Запаморочення від успіхів”, з єдиною метою: врятувати справу колективізації. Проте перед районними і окружними компартійними комітетами виникла майже нерозв’язна проблема: не перешкоджати селянам виходити з колгоспів, якщо вони на цьому наполягали, і одночасно утримати максимально високий рівень колективізації. Як правило, гору брала тенденція зберегти колгоспи. Якщо ця тенденція негативно впливала на весняну сівбу, дозволялося жертвувати успіхами колективізації. Опитуванням політбюро ЦК КП(б)У 29 квітня скасувало своє рішення місячної давності і ухвалило протилежне: “Через випадки серйозної затримки сівби внаслідок незадоволення заяв про вихід з колгоспів і у зв’язку з цим відмову індивідуальних господарств здійснювати сівбу ЦК КП(б)У пропонує у тих випадках, коли всі засоби переконування випробувані, здійснити негайно виділення землі..., повернути живий і мертвий реманент та насіння” ¹⁵⁷.

У зведенні інформаційного відділу ОДПУ про становище в Україні масові виходи з колгоспів були названі “антиколгоспним рухом” ¹⁵⁸. І справді, незважаючи на намагання органів влади на місцях утримати рівень колективізації, за перші сто днів після припинення адміністративного тиску на селян він істотно знизився. Динаміка колективізованих селянських господарств по регіонах України в першій половині 1930 р. виглядала так (у тис.) ¹⁵⁹:

Регіон	10 березня	1 травня	20 червня	Вийшло з колгоспу за 100 днів
Полісся	147,0	65,8	61,8	75,1
Правобережний Лісостеп	1268,6	729,9	586,8	681,4
Лівобережний Лісостеп	707,5	466,4	357,0	350,5
Степ	1126,2	820,1	649,4	476,8
Загалом по Україні	3248,9	2082,2	1655,1	1593,8

4. Опір селянства суцільній колективізації

Дозволом на вихід скористалася майже половина селян. Менша життєздатність колгоспів у Поліссі і на Лівобережжі пояснювалася тим, що в цих регіонах колективізація не встигла вийти зі стану “паперової”. На 20 червня частка колективізованих господарств дорівнювала по степовій зоні 41,1 %, Правобережному Лісостепу – 33,6, Лівобережному Лісостепу – 29,9, Поліссю – 11,6, а загалом по Україні – 32,8 % ¹⁶⁰.

Вихід з колгоспів тривав безперервно з березня по вересень 1930 р. За цей час рівень колективізації знижувався таким чином ¹⁶¹:

Місяць	За кількістю господарств, %	За орною землею, %	Місяць	За кількістю господарств, %	За орною землею, %
10 березня	64,4	70,9	1 серпня	29,5	36,5
10 квітня	44,3	53,2	1 вересня	28,4	34,8
1 травня	41,3	49,8	1 жовтня	28,7	34,1
1 червня	36,1	45,8			

Звертає на себе увагу істотно більший рівень колективізації за орною землею порівняно з показником за кількістю господарств. Пояснення просте: до колгоспів переходила земля депортованих “куркулів”. Поки компартійне керівництво утримувалося від тиску на селян, останні здебільшого старалися вийти з колгоспів. Восени 1930 р. в них залишалося менше третини селянських господарств.

Хто ж залишився в колгоспах? На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У І.Мусульбас дав на це чітку відповідь: “У колгоспи втягнуто 30–35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу майже не брали ніякої участі у продукуванні товарної продукції, їх господарства мали споживацький характер. Ми втягнули бідняцьку масу у колгоспи” ¹⁶².

Доводиться взяти на віру твердження про те, що від 30 до 35 % господарств (за 100 % бралася вся кількість селянських господарств) належало колишнім незаможникам. В офіційній статистиці соціальний зріз колгоспників відсутній. Якщо зіставити ці дані з кількістю колективізованих господарств (28,7 % на 1 жовтня 1930 р., 34,4 % на 1 січня 1931 р.), то можна зробити переконливий висновок: з колгоспів виходили селяни-власники, за радянською термінологією – середняки. Восени 1930 р. колгоспи стали такими ж, якими були в 1929 р., – незаможницькими. Такі колгоспи не цікавили державу: вони не давали їй товарної продукції.

Припинення виходу з колгоспів було пов’язане з відновленням наступу держави на селян-власників. Коли розпочався новий наступ і з чіткої ініціативи?

Сталін любив подовгу відпочивати на субтропічному узбережжі Чорного моря. Завдяки цій звичці маємо документальні свідчення про хід розв’язання державних справ у ті місяці, коли генсек перебував на відпочинку, а в Москві залишав за себе “на господарстві” В.Молотова або Л.Кагановича. Коли Сталін перебував у Кремлі, справа обмежувалася усними розмовами, а потім раптом реалізувалася одразу у вигляді постанови політбюро ЦК або іншого директивного документа. Коли Сталін відпочивав, його задуми набували вигляду листів-інструкцій для найближчого оточення.

2 вересня 1930 р. Сталін написав з Кавказу Молотову: “Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосередити всю свою увагу на організації приливу в колгоспи... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і всевишальний нині чинник сільгоспбудівництва” ¹⁶³.

Новий наступ на селян розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) **“Про колективізацію”**, розісланого 24 вересня 1930 р. обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У листі ставилося завдання “добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху”. Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти шляхом створення сільськогосподарської артілі “як основної форми колгоспного руху на даному етапі”. Засуджувалися “як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці з подальшого розгортання колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 господарський рік. – С.К.) лівих закрутів і помилок” ¹⁶⁴.

Реагуючи на лист, ЦК КП(б)У на пленумі, що відбувся 9–13 грудня 1930 р., визначив нові строки для втягнення у колгоспи середняка. У резолюції по доповіді І. Мусульбаса **“Про колективізацію”** зазначалося: “Досягнутий рівень колективізації на Україні, розгортання нових МТС, піднесення колгоспного руху створюють можливість наступної весни **подвоїти сучасний рівень колективізації** та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ). Для районів Полісся і деяких найвідсталіших, з заплутаним землекористуванням районів прикордонної смуги, де рівень колективізації тепер незначний і структура господарства має свої особливості, подальшу колективізацію треба провадити такими темпами, щоб забезпечити в основному закінчення суцільної колективізації протягом 1932 року” ¹⁶⁵.

Ця резолюція виглядала досить дивно: було назване Полісся, про яке раніше завжди забували через його незначну частку у зерновиробництві, але не згадувалися ні Правобережний, ні Лівобережний Лісостеп (тобто більше половини території республіки). Незрозумілу забудькуватість керівників України швидко виправив об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся через тиждень. ЦК ВКП(б) підтвердив плани щодо Степу і доручив харківському компартійно-радянському центру колективізувати в 1931 р. не менше половини селянських господарств лісостепової зони ¹⁶⁶.

Четвертий пункт резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У **“Про колективізацію”** визначав темпи, а наступний, п'ятий пункт – той важіль, завдяки якому можна було реалізувати ці темпи: “Боротьба за колективізацію є на-самперед боротьбою проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля у районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації” ¹⁶⁷.

Сталінська держава не зважала на те, що у 1930 р. вже була здійснена кампанія по ліквідації куркуля, яку тоді оголосили успішною і завершеною. Організуючи наступ на село, вона вимагала шукати куркуля серед селян,

4. Опір селянства суцільній колективізації

щоб загрозою розкуркулення загнати їх в колгоспи. “Наступ на глитая” у цьому документі не обов’язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати на нього хлібозаготівлями і “фінансовими заходами”, тобто посиленням оподаткування. Наступали на тих, хто не давав згоди на колективізацію. Якраз їх й оголошували куркулями.

Прихований зміст партійних документів розкривався у документах чекістів, які фіксували реальну дійсність без усякого маскування. У доповідній записці інформаційного відділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. наводилися такі факти:

“У с.Гремячко Зеньківського району кол. Проскурівського окр. сільрада без відома селян склала список на 50 середняцьких господарств, які “беззастережно повинні вступити в колгосп”. У Бобринецькому районі голова колгоспу “Нове життя” з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: «На “індусів” (одноосібників) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися у колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м’ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть – тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати»¹⁶⁸.

Досвід перших місяців 1930 р. не пропав даремно для партійних керівників. Тепер вони виступали “як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків” (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Прямий адміністративний тиск на селян закінчився катастрофічною поразкою сталінського курсу на суцільну колективізацію. Організаторам колективізації рекомендувався інший шлях: створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними “до двору” завданнями і податками, а потім чекати цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки ставали ефективними тільки за умов постійної загрози негайного розкуркулення. Без такої загрози хто б звернув увагу на податківців?

На грудневому пленумі ЦК КП(б)У з доповіддю про нові завдання з колективізації виступив І.Мусульбас. Завдання були важкі, і багато хто розгубився. Тому компартійно-радянське керівництво напучувало членів ЦК порадами. В.Чубар різко критикував представників 35 районів, які заявили: нам нема кого розкуркулювати, індивідуально оподатковувати, бо куркуля у нас нема. На це Чубар відповідав так: “Нам не лише на куркуля тепер треба натискувати, нам треба тепер натискувати й на того, хто проводить куркульську лінію, хто, по суті, здійснює програму куркуля”¹⁶⁹. Це була нібито загальна установка. Значно агресивніше виступив П.Любченко. Суть його промови-інструкції виглядала так:

“Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення – що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв’язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не орга-

нізуємо наступ на куркуля, а значить, і успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є”¹⁷⁰.

Повторна кампанія (висловлюючись чекістською мовою – операція) розкуркулювання готувалася в Україні досить ретельно, з урахуванням досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові 25 лютого – 4 березня 1931 р. У резолюції **“Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва”** він поставив вимогу перед органами радянської влади **“рішуче провести ліквідацію куркуля як класу”**¹⁷¹.

Органи державної безпеки повинні були забезпечити виявлення в українському селі “куркулів та антирадянських елементів”, використовуючи власну мережу спеціального інформування та свою агентуру¹⁷². Завданням чекістів було виявлення тих людей у селянському середовищі, які могли б активно виступити проти політики суцільної колективізації. Їх треба було висилати з України у першу чергу. До цієї основної групи додавалися за вибором місцевих властей ті, хто міг бути покараний за своє небажання увійти до колгоспу, ухилення від сплати податку, невиконання завдань по хлібо- або м'ясозаготівлях тощо.

План кампанії розкуркулення розробляла комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Панасом Любченком. Розроблений нею план набув вигляду резолюції (ухваленої політбюро 23 квітня 1931 р. як його власний документ). В архіві ЦК КП(б)У збереглася *чернетка цієї резолюції*, за якою відстежується хід думок її авторів. Розглянемо, зокрема, перший пункт:

“Зобов'язати партійні комітети забезпечити масово-політичну роботу і ретельну підготовку до розкуркулення з тим, щоб розкуркуленню були піддані справді куркульські господарства і щоб жодною мірою не потрапили під розкуркулення середняцькі господарства. З цією метою встановити середній відсоток розкуркулюваних господарств від 3 до 5 %”¹⁷³.

Цей пункт справляє дивне враження. Директивний відсоток “куркулів” у селянському середовищі залишався таким же, яким був у 1927 р., попри всі катаклізми 1928–1930 рр. І при цьому Любченко та інші вимагали розкуркулювати тільки справді куркульські господарства! Зрештою, друге речення першого пункту було закреслене, але не тому, що комісія збагнула його логічну неузгодженість з першим. Другий пункт резолюції, який проходив “окремою папкою”, містив у собі точну кількість “куркульських” господарств, що підлягали знищенню:

“Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні. Просити ЦК ВКП(б) затвердити цей строк виселення. До затвердження контингенту і строку виселення обмежитися обліком і встановленням точних характеристик розкуркулених господарств, здійснюваних по лінії ДПУ”¹⁷⁴.

4. Опір селянства суцільній колективізації

Вражає прагматизм, з яким підходив колишній український есер, а потім боротьбист П.Любченко до селян, призначених перетворитися на куркулів. Він не бажав заслати їх негайно, а просив Кремль відкласти депортацію до завершення весняної сівби, щоб “куркулі” встигли обробити поля для держави. Кремль погодився з такою раціоналізаторською пропозицією і навіть обмежив кровожерливість керівників харківського комуністично-радянського субцентру влади: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств¹⁷⁵.

Не менший прагматизм проявляв секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев, розсилаючи 29 травня у республіки, краї та області виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилами прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і цифра куркулів, що підлягали виселенню: “Через те, що куркульські господарства, що не мають у своєму складі працездатних осіб (за винятком господарств, які направлялись до раніше виселеного глави сім’ї), не можуть бути по-господарському використані на місцях переселення, треба вжити заходів до недопущення виселення таких”, – інструктував Постишев партійні комітети¹⁷⁶.

Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особий відділ ОДПУ 12 червня повідомляє, що чотири ешелони з України вже вивантажені на місці призначення (всі українські “куркулі” відправлялися в Уральську область), а сім знаходяться у дорозі. Разом в цих ешелонах знаходилося 4853 сім’ї загальною чисельністю 18 279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. осіб¹⁷⁷.

17 липня 1931 р. в ОДПУ було підготовлене спецзведення **“Про хід виселення куркульських сімей і антирадянські прояви у зв’язку з виселенням”**. Навіть чекісти з подивом зазначали, що повсюдно виселення відбувається без особливих ексцесів. “Характерно, – підкреслювалося у зведенні, – що в районах, охоплених у минулому році серйозними “волинками”, виселення куркульських сімей не знайшло негативних відгуків серед населення. У поодиноких випадках з боку незначних груп, переважно жінок, що мали родинні зв’язки з куркульством, була вчинена протидія вивезенню куркульських сімей із сіл. Всі спроби ліквідовані на місці шляхом роз’яснювальної роботи”¹⁷⁸.

Сумнівно, щоб органи державної безпеки раптом взяли на себе роль, яка була призначена відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів. Мабуть, вони займалися більш звичною справою. В усякому разі, перлюстроване тими ж чекістами листування німців-колоністів з родичами у Німеччині малює жахливу картину. У другій половині 1931 р. ДПУ УСРР конфіскувало 1982 листа “з яскраво вираженим контрреволюційним змістом”. Всі вони були анонімними, і це не випадково.

Житель Молочанського району: “Тут щось жахливе. Вночі арешти. Людей кидають у тюрми. Описати неможливо, що тут робиться. Невже Німеччині байдуже, що тисячі гинуть? Живуть тільки одні комуністи. Вони тепер мають владу. Вони тепер мають все”.

Лист зі штампом Дніпропетровська: “В нашій державі поголовний голод, все поглинає п’ятирічний план, все вивозять за кордон. Людей перетворю-

ють на рабів, тут тільки стогін і скарги. Дав би Бог, щоб ми скоріше були визволені від рабства. Наші погляди звернені до вас”.

Лист з Донбасу: “Становище в Росії погіршилося. Ми “добровільно”-примусово пішли в колектив. Там страшенно мучать людей. Справжнє кріпосне право. Працюємо з ранку до вечора, одержуємо тільки їжу”.

Лист із Запоріжжя: “Вночі арешти, близько 700 осіб арештовано. Сидять по сараях, підвалах. Тісно, наче оселедці в бочці. Без харчів і води”.

Лист з Молочанська: “По хатах вчора і сьогодні знову сльози і стогін. На вулицях всюди чути прокльони. Страха найбільший. Два тижні тому в нашому селі були повністю розорені п’ять сімей. Все у них забрали, а їх вигнали зі своїх будинків, як собак”¹⁷⁹.

Зрозуміло, що німецька національна меншина (327 тис. осіб) в Україні користувалася підвищеною увагою з боку органів державної безпеки. Проте саме завдяки цьому можемо подивитися очима німецьких селян-колоністів на становище в селах у роки суцільної колективізації. Держава нарощувала тиск на селянство, намагаючись у корені придушити його опір колективізації за допомогою репресій, щоб виключити можливість повторення подій весни 1930 р. За цих умов потенціал активного опору селян колективізації істотно зменшився. Селяни, за порівняно нечисленним винятком, могли чинити тільки пасивний опір.

Для депортованих селян і членів їх сімей необхідність покинути батьківщину і оселитися на Північному Уралі була великою життєвою трагедією. Цього не приховували чекістські зведення. У згаданому вище спецзведенні ОДПУ повідомлялося:

“Куркуль, що приховався від арешту, бачачи безвихідність свого становища, повісився. Випадок негативних проявів у селі не викликав (с.Костянтинівка Хорловського району). Дружина висланого куркуля, повернувшись з церкви додому, зробила спробу покінчити життя самогубством, але охороною з активістів була врятована (с.Дмитрівка Акимівського району). Дружина куркуля, що вислався, кинулася під поїзд, що проходив, яким була забита (с.Баглій Верхньодніпровського району)”¹⁸⁰.

Навесні і влітку 1931 р. чекісти за допомогою організованої “громадськості” розкуркулили і депортували за межі республіки 23,5 тис. селянських господарств¹⁸¹. Ця кількість була меншою від запланованої. З другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Навесні 1932 р. ЦК КП(б)У здійснив “очистку” районів Полісся від “куркульських елементів”, визначивши кількість сімей, що підлягала вивезенню, у 5 тис.¹⁸²

Загроза розкуркулення істотно впливала на хід колективізації українського села. Проте не меншу, якщо не більшу, роль відігравав штучний податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами. Цей податковий тягар мало хто міг витримати, і тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Та держава не залишала їх поза увагою. 28 травня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило текст директивного листа райкомам партії і райвиконкомам, який розсилався на місця за підписами С.Косіора і В.Чубаря:

“Роз’яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток податок на одноосібників, а також

4. Опір селянства суцільній колективізації

розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться у розмірах відповідно до минулорічної площі їх посіву. Всю землю, не засіяну у строк, у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, які злісно ухиляються від сівби, райвиконками мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконками твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання з сівби пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств”¹⁸³.

Мета процитованого документа цілком зрозуміла: перешкодити можливому недосіву полів. Проте для його здійснення ігнорувалися будь-які перепони юридичного характеру. Якщо при конфіскації “куркульських” господарств згадувалися ідеологічні мотиви, то в даному випадку ідеологія не мала значення. Кожного селянина незалежно від його соціального становища (навіть у категоріях радянської дійсності) можна було обкласти безрозмірним податком, довести “до двору” довільний хлібозаготівельний план, а в разі відмови господарювати за таких умов – зігнати з землі, відібрати коня і реманент. Державне беззаконня ставало юридичною практикою сталінщини.

Стан колективізації на початок березня і жовтня 1931 р. по географічно-природничих зонах України (з виділенням Молдавської АССР, яка у попередній таблиці входила у степову зону) характеризувався такими даними¹⁸⁴:

Регіон, місяць	Кількість колгоспів	Успішнено господарств		Успішнено орної землі	
		тис.	%	тис. га	%
Полісся					
Березень	2438	118	19,3	507	18,5
Жовтень	3850	239	39,0	1001	37,5
Правобережний Лісостеп					
Березень	6595	791	43,6	2568	40,7
Жовтень	7342	1167	65,1	3874	62,5
Лівобережний Лісостеп					
Березень	6623	458	44,8	2332	44,2
Жовтень	7817	703	70,1	3467	68,6
Степ					
Березень	13 956	936	72,1	8456	71,1
Жовтень	12 409	1088	86,6	9988	87,1
МАСРР					
Березень	670	56	47,3	264	43,5
Жовтень	732	78	68,4	373	61,4
Україна					
Березень	30 282	2359	48,5	14 127	52,7
Жовтень	32 150	3275	68,0	18 702	72,0

Загальний обсяг орних земель в Україні становив 25 987 тис. га, а кількість селянських господарств дорівнювала 4865 тис. на початок березня і 4763 тис. на початок жовтня 1931 р.

РОЗДІЛ IV Суцільна колективізація українського села

Порівнюючи цю таблицю з попередньою, бачимо істотні зрушення від жовтня 1930 р. (коли рівень колективізації дійшов найнижчої позначки після березня 1930 р.) до березня 1931 р. Частка колективізованих господарств зросла на 20 пунктів, а усупільненої орної землі – на 19 пунктів. Наступні півроку, які розглянуто в цій таблиці, дають приблизно таку ж динаміку: майже 20 пунктів по господарствах і більше ніж 19 – по орній землі. Внаслідок цього рік між жовтнем 1930 р. і жовтнем 1931 р., тобто друга хвиля колективізації, виявився вирішальним.

Пік першої хвилі колективізації припав на березень 1930 р., пік другої хвилі – на жовтень 1931 р. За показниками колективізації обидва піки співпали. Отже, знадобилося півтора року, щоб знову вийти на рівень, який передував появі статті Сталіна “Запаморочення від успіхів”. Та між цими двома датами існувала якісна різниця: навесні 1930 р. колгоспи перебували у стані розвалу, а восени 1931 р. вони міцно тримали у своїх лабетах дві третини селянських господарств. Щоправда, гострота ситуації пом’якшилася через те, що обидві сторони пішли на компроміс: держава відмовилася від комун, селяни погодилися на артілі.

Як вже вказувалося, грудневий (1930 р.) об’єднаний пленум ЦК і ЦКП ВКП(б) дав завдання колективізувати не менше 80 % селянських господарств у степовій зоні і не менше 50 % – у лісостепових зонах України. Згідно з даними таблиці до жовтня 1931 р. було колективізовано майже 87 % по Степу, 70 % – у Лівобережному Лісостепу і 65 % – у Правобережному Лісостепу. Це означало, що поставлене центральним керівництвом завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові **“Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів”** роз’яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70 % селянських господарств з охопленням не менше 75–80 % посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ухвалив вважати колективізованим Степ і Лівобережжя України¹⁸⁵. Отже, можна вважати, що у жовтні 1931 р. суцільна колективізація України переважно була завершена. Проте у поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть на початок другої п’ятирічки.

До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, з охопленням більше 80 % посівних площ. Співвідношення між формами колгоспів змінювалося таким чином (у відсотках до всіх колгоспів)¹⁸⁶:

Місяць, рік	Комуни	Артілі	Тсози
X.1929	2,9	22,6	74,5
V.1930	4,2	52,7	43,1
VIII.1931	2,5	89,3	8,2
VI.1932	3,1	96,3	0,6

Артілі стали переважати з весни 1930 р. За цей рік на статут артілей було переведено близько 13 тис. тсозів. Але, за свідченням І.Мусульбаса на

4. Опір селянства суцільній колективізації

грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У, багато тсозів насправді були артілями, тому що мали усупільнені засоби виробництва ¹⁸⁷.

5. Криза колгоспного ладу

“Соціалістичне будівництво” на селі здійснювалося всупереч волі основної маси селянства, яке бажало господарювати самостійно — на своїй землі і з власними засобами виробництва. Примушуючи селян працювати артільно і забираючи у них без відшкодування основну частину виробленої продукції, сталінська держава створювала на селі кризову ситуацію. Щоб зрозуміти неминучість кризи уже в момент народження колгоспного ладу, не треба звертатися до аргументів противників “соціалістичних перетворень”. Досить скористатися аргументами самих конструкторів колгоспного ладу.

Починаючи з Й.Сталіна, вони обґрунтовували доцільність своїх дій як турботою про інтереси селянства, так і потребами індустріалізації країни. Вони закликали колективізувати сільське господарство, щоб побудувати розвинуту промисловість і створити могутню в економічному і воєнному відношенні державу. Такий аргумент здавався малопереконливим, тому що всі інші високорозвинуті держави, до яких бажав дотягнутися Радянський Союз, обійшлися без колгоспів. Однак саме з ним можна погодитися. Компартійно-радянське керівництво розглядало суцільну колективізацію як важіль форсованої індустріалізації. Стверджуючи, що СРСР відстав від країн Заходу на 50—100 років, Сталін додавав: ми повинні пройти цю відстань за 5—10 років. Тобто йшлося не про звичайну індустріалізацію ринкового типу, через яку пройшли у свій час західні держави, а про насадження у відсталій країні сучасної промисловості екстремальними методами. В СРСР, основне населення якого становили селяни, при форсуванні темпів індустріалізації можна було розраховувати тільки на їхні кошти і на їхню працю. Цей колосальний тягар модернізації радянського типу селянство не могло взяти на себе добровільно. Його треба було загнати у контрольовані державою колгоспи.

Не бажаючи перетворитися на старців, селяни-власники всіма засобами опиралися тиску держави. А держава наполегливо організовувала “колгоспний рух”, не зупиняючись перед найжорстокішими засобами силового впливу на політично розпорошених, ізольованих у селах, але рішуче настроєних проти колективізації селян. У хвилину відвертості головний натхненник і організатор колгоспного ладу Й.Сталін визнав колосальні масштаби опору, який чинило селянство очолюваній ним армії колективістів. Це сталося під час його нічної бесіди у серпні 1942 р. у Кремлі з Уїнстоном Черчиллем. Британський прем'єр тоді сказав: “Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей”. Сталін уточнив: “З десятьма мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії абсолютно необхідно було орати землю тракторами”. На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: “Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку у Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, проте основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити”¹⁸⁸.

У цьому діалозі слід звернути увагу не на сталінську інтерпретацію подій, а на визначення масштабів опору колективізації. Генсек взяв зі стелі цифру

“куркулів”, з якими розправилися “власні наймити”. Названа цифра не відповідала ні кількості висланих селян, ні кількості полеглих від голоду і репресій. Але вона достовірно ілюструвала масштаби того соціального катаклізму, яким супроводжувалося народження колгоспного ладу.

Всі дослідники пов’язують Великий голод з суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, але для уточнення треба додати: голод спалахнув у вже колективізованому селі. Не слід звертати увагу на високий відсоток індивідуальних господарств на переламі 1931—1932 рр. По-перше, вони залишалися у великій кількості тільки в Поліссі і в прикордонній зоні України. По-друге, вони обкладалися в районах суцільної колективізації такими податками, що їх не можна розглядати як нормально функціонуючі господарства.

Отже, сталінська держава загнала різними засобами у колгоспну клітку мільйони й мільйони селян. На селі створилися якісно інші виробничі відносини, які тепер піддавалися регулюванню і контролю з боку держави. Як держава регулювала колективне виробництво, як вона обходилася з колективізованими селянами у перші роки існування колгоспного ладу? Відповіді на ці питання допоможуть уявити природу Великого голоду.

У січні 1933 р., коли українське село корчилося у голодних муках, Й.Сталін виступив на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю **“Про роботу на селі”**. Партийні керівники найвищого рангу, які приїхали у Москву на пленум Центрального комітету, почули від нього слово “голод”, але у специфічному контексті. Генсек сказав: “Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася”¹⁸⁹.

Справді, суцільна колективізація вилучала селян з економіки, яка розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів. Колгоспний лад ставав складовою частиною ізолюваної від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набувала першорядного значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, у “судинах” колгоспного ладу, побудованого на відчуженні виробників від засобів виробництва, негайно виникали “тромби”.

Якщо не враховувати суто силових органів і організацій, котрі не могли внаслідок самої своєї природи здійснювати управлінські функції, диктатура кремлівських вождів спиралася на компартійні комітети різного рівня і первинні осередки державної партії. На селі, особливо українському, мережа компартійних осередків наприкінці 20-х років залишалася надзвичайно слабкою. У резолюції **“Про сільське господарство України та про роботу на селі”** листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на забезпеченні практичного керівництва колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання через недостачу партійних сил: на 25 млн осіб сільського населення — 3 тис. осередків і райко-

5. Криза колгоспного ладу

мів, а в них — близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо у сільському господарстві¹⁹⁰.

Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також спеціалісти — вчителі, лікарі, агрономи та ін. А формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про організацію компартійного осередку безпосередньо в артїлі.

Першим у лютому 1930 р. висловився за перехід від старого, територіального принципу у побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу Старобільський окружком КП(б)У. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була здійснена у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов'язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. **“Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах”**. Якщо у січні 1930 р. в селах України було 2910 територіальних партійних осередків, в яких налічувалося 40 тис. членів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7017, а членів партії в них — до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих належало 5965, з них у колгоспах — 4767, у радгоспах — 911. Щоб звільнити райпарткоми від керівництва дрібними парторганізаціями, було дозволено приєднувати останні до сусідніх осередків. У 1931 р. виникло 258 низових парткомів, які керували діяльністю 751 парторганізацією¹⁹¹.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4767) з кількістю колгоспів (32150 у жовтні 1931 р.), то можна зробити висновок про те, що керівні органи ВКП(б)—КП(б)У ще не могли дотягнутися до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х років найпоширенішими стали міжколгоспні осередки, які об'єднували по 5—6, а інколи й понад 10 артїлей у кількох селах. Такі партосередки не мали безпосереднього зв'язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому — до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна більшість комуністів займали керівні посади у різних сферах життя.

З початком колективізації прийом селян у державну партію був лібералізований. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Проте гострота становища у сільській місцевості позначилась на настроях місцевих комуністів. Багато з них відкрито співчували “правим опортуністам” на чолі з М.Бухаріним. Такі були вигнані з партії після оголошення генеральної чистки. Відсоток вичищених на селі в 1929—1930 рр. удвоє перевищував міський відсоток: 16,2 проти 8,8. Масовий прийом з одночасною чисткою створили в сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини складалися з кандидатів у члени партії¹⁹².

Отримуючи обмежену підтримку з боку колгоспних парторганізацій, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прибулих на певний час кадрів — уповноважених. Для доколгоспного села такий метод роботи був прийнятним, проте артїлі, як цілком слушно підкреслював Сталін, вимагали іншого рівня керівництва. Неможливість забезпечити потрібний рівень керів-

ництва призводила до постійних перебоїв у колгоспній економіці. Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що наслідки їх праці на колгоспних полях щораз більше відчужуються державою. Тому їх трудові зусилля поступово зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави під час суцільної колективізації — присадибній ділянці. Тут вони працювали з величезним ентузіазмом без будь-якого втручання зовнішніх сил.

Труднощі з управлінням колективізованим виробництвом спостерігалися в цей час не тільки в низовій ланці, тобто безпосередньо в колгоспах. Вони були поглиблені безпідставними експериментами в сфері адміністративно-територіального поділу республіки. Адміністративно-територіальна реформа почалася у 1923 р. Тоді волості укрупнили в райони, а повіти — в округи. В 1925 р. були ліквідовані губернії, і в УСРР встановилася триступенева структура управління: центр — округ — район. XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. вирішив зміцнити районну ланку управління, яка відігравала особливу роль у кампанії суцільної колективізації. Дефіцит керівних кадрів районної ланки передбачалося зменшити за рахунок ліквідації округів. Для Російської Федерації, де поряд з округами існували області, таке рішення було логічним: утворювалася триступенева структура управління: центр — область — район. Для національних республік, де областей не існувало, ліквідація округів означала перехід на двоступеневу структуру: центр—район.

Двоступенева структура була виправданою для невеликих за територією і населенням республік, але не для України. Однак компартійно-радянське керівництво УСРР виконало рішення партійного з'їзду буквально, не порушуючи питання про утворення областей на базі ліквідованих округів. Від вересня 1930 р. територія республіки поділялася на 503 адміністративні одиниці, керовані безпосередньо з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Центр не спроможний був справитися з такою кількістю сільських районів. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних органах почали стихійно виникати управлінські ланки по групах районів. Та вони тільки посилили дезорганізацію. Голова Раднаркому В.Чубар визнав, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: "Коли ми отримали сигнали про великі простої тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться" ¹⁹³.

Діяльність центральних органів була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали у сотнях сільських районів. У лютому 1932 р. було прийняте, нарешті, рішення створити п'ять областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії, — Харківську, Київську, Одеську, Дніпропетровську та Вінницьку. У липні того ж року ВУЦВК ухвалив рішення утворити Донецьку область. Вона утворювалася у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць (міст і сільських районів) Донбасу, які ще залишалися підпорядкованими центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів

5. Криза колгоспного ладу

Дніпропетровської областей. Нарешті, у жовтні з 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей утворилася Чернігівська область. Після цього кілька років адміністративно-територіальний поділ залишався без змін. Наприкінці 30-х років знову почали утворювати нові області на базі існуючих, і кількість їх у кордонах до 17 вересня 1939 р. збільшилася удвоє порівняно з первинною. Отже, була здійснена розтягнута у часі (від 1923 до 1939 рр.) реформа дореволюційного адміністративно-територіального поділу — найгірший з усіх можливих її варіантів.

Навіть після того, як центральні органи скинули з себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні продовжувалося, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г.Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: “Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчувало керівну лінію партії”.

Разом з колгоспним ладом народилося й директивне керівництво колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. “Керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату — від районного до загальносоюзного. Ілюстрацією цього висновку можуть бути слова генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора: “Методи планування сільського господарства за площами і культурами — проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав’язування іноді безглуздих, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу”¹⁹⁴.

Вдуматися тільки: український генсек критикував колгоспи за те, що вони виконували безглузді вказівки керівних органів районного або обласного рівня! Та хіба могли вони ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності? Такими були парадокси епохи, яка почалася на селі разом з суцільною колективізацією.

Чи не найважливішу роль у наслідках колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління. Проте повноваження цього органу внутріколгоспної демократії обмежувалися реаліями життя. Остаточне слово у виборах належало районним організаціям. Незалежно від того, чи були директиви зверху обґрунтовані, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалось однаково: усуненням з посади.

У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграв робітничий клас. Все почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. За рознарядкою Україна повинна була дати 7500 робітників. З них 5500 передбачалося використати безпосередньо в республіці, а інших надіслати в автономні республіки та краї РСФРР, переважно в райони, де проживало багато українців. На 20 січня 1930 р. було відряджено на село 7705 робітників. Зокрема, найбільший в УСРР Дніпропетровський металургійний завод ім.Г.Петровського надіслав 430 робітників. В українські села дістали призначення 5720 робітників, у республіки і краї РСФРР — 1985 (у тому числі на Північний Кавказ — 1300, у Казахську АСРР — 300, Кримську АСРР — 150). Одночасно в Україну прибуло понад 1900 двадцятип'ятитисячників з Ленінграда, Москви та інших промислових центрів Росії¹⁹⁵.

Представники робітничого класу повинні були очолити правління новостворених колгоспів. Проте не всі з них виявилися здатними до такої роботи, що, зрештою, й не дивно: не вистачало організаційних здібностей або знання специфіки сільськогосподарської праці. Із 5559 обстежених в Україні двадцятип'ятитисячників працювало: головами або заступниками голів колгоспу — 1851; членами правління — 1087; на керівній роботі в МТС — 1007; на громадській роботі — 262; на культмасовій роботі — 350¹⁹⁶.

У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників з виробництва на постійну роботу в колгоспах. В грудні того ж року пленум ЦК КП(б)У вирішив надіслати на керівну роботу в колгоспи ще 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1931 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1500 робітників для керівної роботи на селі. Це були нові набори двадцятип'ятитисячників — назва вже закріпилася за жителями міст, які відряджались на село за рознарядками компартійних і профспілкових органів.

З 1931 р. адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному з селян. Чимало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села — Д.Бойко, Г.Брус, Ф.Дубковецький, Ф.Желюк, О.Листопад, М.Посмітний та ін. Розкрився на селі організаційний талант й багатьох двадцятип'ятитисячників — І.Войтенка, Ф.Кайдаша, Г.Литовченка, Г.Могильченка, І.Шаповаленка та ін. “У селі Ворожба Білопільського району, де за голову сільгоспартілі працює артемівський робітник Г.С.Могильченко, — писав кореспондент колгоспного журналу, — під його керівництвом зразково підготувалися до сівби, добре доглядають за худобою, правильно налагодили працю. Всі роботи розбито на ділянки, до яких приставлено бригади, через те й безладдя, що було по навколишніх селах Сумського округу на ґрунті перекручень колективізації, не позначилось на стані артілі”¹⁹⁷.

Поряд з багатьма позитивними прикладами талановитого господарювання двадцятип'ятитисячників й висуванців з селян історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість й корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату. Не-

5. Криза колгоспного ладу

спроможність багатьох начальників пояснювалася просто: при їх висуванні керувалися не інтересами справи, а тільки анкетними даними.

Колективізоване сільськогосподарське виробництво треба було механізувати. Механізація почалася закупівлею тракторів за кордоном. Трактори розподілялися між колгоспами, радгоспами і кооперативами — машинно-тракторними товариствами (МТТ). Восени 1927 р. в СРСР виникла перша машинно-тракторна станція при радгоспі ім. Т.Шевченка у Березівському районі на Одещині.

1928 і у першій половині 1929 р. відбулася перереєстрація МТТ. Товариства, утворені найбільш заможними господарствами, були ліквідовані, а їх техніка (1555 тракторів) “вивласнена” на користь колгоспів. У травні 1929 р. в Україні налічувалося 10 439 тракторів. З них в МТТ — 14,7, радгоспах — 17,2, колгоспах — 52,4, МТС — 15,7 %. В цей час існувала одна державна МТС (радгосп ім. Т.Шевченка) і 14 колгоспно-кооперативних¹⁹⁸. 5 червня 1929 р. Рада Праці і Оборони СРСР прийняла постанову **“Про організацію машинно-тракторних станцій”**. Вона передбачала розгортання мережі державних МТС на площі в мільйон гектарів протягом найближчого року. Для цього вимагалось побудувати 100 МТС, у тому числі в УСРР — 34¹⁹⁹.

Наведені вище дані показують, що переважна більшість тракторів не перебувала в державній власності. Щоб подолати цю цілком формальну в умовах “диктатури пролетаріату” незручність, замість грубого “вивласнення” була застосована обхідна форма: утворювався Всесоюзний (з республіканськими відділеннями) центр машинно-тракторних станцій (Трактороцентр) на правах акціонерного товариства. Форма АТ дозволяла залучати додаткові кошти на розвиток мережі МТС. Держава намагалась зменшити обсяг бюджетних коштів у сільське господарство. І справді, за 1930—1932 рр. в УСРР на розвиток мережі МТС вона витратила 81 млн крб., а селяни (через колгоспи) — 133 млн крб.²⁰⁰ Після цього Трактороцентр непомітно зник, а МТС залишилися у державній власності.

Для МТС була потрібна машинна техніка — трактори, автомобілі, комбайни, молотарки та ін. На розвиток відповідних галузей машинобудівної промисловості держава коштів не жалкувала. В Україні почали швидко споруджувати не передбачені першим п'ятирічним планом величезні підприємства — тракторний завод у Харкові проектною потужністю 40 тис. машин на рік, цех зернових комбайнів на запорізькому заводі “Комунар”. Під час реконструкції багатократно зросли виробничі потужності Одеського заводу ім. Жовтневої революції, заводу сільськогосподарських машин “Червона зірка” в Зінов'євському (Єлисаветграді), харківського заводу “Серп і молот”, миколаївського заводу “Плуг і молот” та ін.

Від жовтня 1930 р. до кінця першої п'ятирічки у середньому кожні два дні в УСРР з'являлася нова машинно-тракторна станція. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, в яких налічувалося 25630 тракторів. В зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2 %) ²⁰¹. Проте на початку 30-х рр. МТС ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні громадського господарства. Їм доводилося розв'язувати власні виробничі питання. Серед них найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки. Кострубаті, але точні формулювання з виступу комсомольського працівни-

ка на пленумі ЦК КП(б)У в жовтні 1932 р. переконливо ілюструють суть проблеми: “Якщо ми на нову машину, на трактор, на автомобіль садимо людину, яка нічого не розуміє в цій машині, за винятком того, що може — часто не зовсім добре — триматися за кермо, навіть не може правильно перевести швидкості, то, звичайно, такі люди загонять і заганяють машину, а це відбувається тому, що на трактор ми садимо людей, які часто пропущені тільки через двотижневі курси і звідси зрозумілий висновок: вони гроблять машини”²⁰².

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому. Розглядаючи питання про завдання господарської роботи у колективізованому селі, вона рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду²⁰³. 27 травня детально розроблену програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм працівникам з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, провести в кожному районі огляди організації праці в колгоспах, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку спеціалістів окружних установ²⁰⁴. 29 травня 1930 р. Херсонський окружком КП(б)У поставив перед райпарткомами завдання негайно зайнятися організацією та впорядкуванням виробничого життя колгоспів²⁰⁵.

Розподіл доходів у колгоспах у 20-х рр. найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. В ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С.Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться “дільба продуктів”²⁰⁶. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. **“Про оцінку і облік праці в колгоспах”** висловився за впровадження нової економічної категорії — трудовня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення²⁰⁷.

У січні 1931 р. в Москві була скликана всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР **“Про колгоспне будівництво”** (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з'їзду, мав здійснюватися за принципом “Хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”²⁰⁸.

На папері вимальовувалася досить логічна оплата праці, але в реальних умовах села вона не спрацювала. П е р ш з а в с е, виявилася тенденція до

5. Криза колгоспного ладу

нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок зовсім невеликого доходу від громадського господарства. За першу половину 1932 р. у колгоспі ім. Ворошилова (с.Кримка Одеської обл.) на польових працівників припало тільки 800 трудоднів з 2700, а в колгоспі ім. XVI партз'їзду (с.Дерюгін Брід цієї ж області) — 4 тис. з 13,3 тис. Основна частина фонду оплати праці припадала на керівний та обслуговуючий персонал. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: “Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал”²⁰⁹.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР була вивчена діяльність 200 колгоспів за 1931 рік. Виявилось, що у 48 % колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася²¹⁰.

По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С.Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого²¹¹. Отже, у половині артільей люди цілий рік працювали задурно, здобуваючи собі й своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок.

Якщо розрахунки за трудодні відсувалися у невизначене майбутнє, єдиним засобом матеріально зацікавити селян роботою у громадському господарстві було авансування хлібом. Однак до цієї ідеї місцеві власті ставилися з упередженням: вони не були впевнені, що за цих умов можливе виконання постійно завищуваних хлібозаготівельних планів. Зокрема, таке побоювання почувалося в резолюції червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У **“Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.”**:

“Партійні, радянські, комсомольські організації району повинні забезпечити у кожному колгоспі цілковите виконання плану хлібозаготівель з тим, щоб розподіл натуральної частини врожаю між колгоспниками, як правило, робити після закінчення всього збирання й обмолоту. У разі неможливості обійтися без авансу, його треба визначати справжньою поточною потребою, необхідною до закінчення обмолоту”²¹².

Отже, ідею авансування компартійно-радянські керівники України фактично відкидали. У 1931 р. не так уже й багато колгоспів наважувалися розподіляти зерно нового урожаю в рахунок трудоднів. У сільській місцевості хліб ставав величезним дефіцитом.

Розглянемо причини хлібного дефіциту. Вони пов'язані, як це зрозуміло, з хлібозаготівлями. На папері знову-таки все виглядало добре. Таким папером було роз'яснення голови союзного наркомзему Я.Яковлева і голови Колгоспцентру СРСР Т.Юркіна щодо запровадження в життя **Примірного статуту сільськогосподарської артілі**. Тут визначалися норми здавання (продажу) заготівельним органам зернової продукції у хлібовиробних регіонах країни (у тому числі в Україні): від однієї чверті до однієї третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю. Для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, яка не перевищувала однієї восьмої частини валового збору зерна.

“Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз’ясненні до статуту, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”²¹³.

Цей документ був схвалений політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня, затверджений ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. і негайно опублікований в офіційному виданні “Сборник законов СССР”, 1930, № 24, ст. 256. Керуючись ним, *Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай* (млн пудів)²¹⁴:

- валовий збір зернових культур — 1355;
- споживання сільського населення (з розрахунку 16 пудів на людину, за наявності 23,5 млн осіб) — 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом — 515;
- резервний фонд — 35;
- хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Укрзерноцентр добре прорахував ситуацію з видами на врожай, але не передбачив наслідків сталінської “революції зверху”. Колосальний тиск держави на одноосібників з метою змусити їх до вступу в колгосп істотно підірвав продуктивні сили сільського господарства. Багато селян відмовлялися взагалі від господарювання й тікали з села, залишаючи “хлібозаготівельний фронт”. Оскільки план не зменшувався, місцеві органи влади обтяжували додатковими зобов’язаннями колгоспи. Останні не могли розрахуватися по трудовням, а колгоспники не бажали добросовісно працювати без оплати. Різниця між видами на врожай і реальним врожаєм за цих умов ставала разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.

Безліч вже опублікованих документів свідчить про те, як відбувалася хлібозаготівельна кампанія на практиці. Ось один з найбільш вражаючих: лист двадцятип’ятитисячника Ю.Чорного, який очолював артіль “Спільна праця” Іванівської сільради Гришинського району. Артіль утворилася 1 березня 1930 р. і об’єднувала 310 господарств — майже всіх жителів Іванівки. У листі від 14 грудня 1930 р., який адресувався Г.Петровському, вказувалося:

“...Проти плану хлібозаготівлі минулого (1929) року при однаковій врожайності у цім (1930) році дано на 300 відсотків більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: “Приймайте, хоч не хочете”. Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим — як худоба, так і люди. І все-таки план не переглядався”²¹⁵.

Хлібозаготівельний план Україні спочатку встановили в розмірі 440 млн пудів, а в середині вересня збільшили на 50 млн пудів. Не знаючи, як виконати основний план, керівники України розгубилися. Оскільки на півдні республіки врожай ще не був зібраний до кінця, вони відбили телеграфну директиву усім райпарткомам від Одеси до Маріуполя такого змісту:

“Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2—3 дня постановою РВК обов’язкову громадську кампанію завою хліба всім селом, всіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т.ін. Норми оплати за звоз встановіть самі на місці”²¹⁶.

5. Криза колгоспного ладу

Восени ЦК КП(б)У домігся зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, тому що в селі вже не залишалося резервів товарного хліба. Місяці йшли за місяцями, закінчувався календарний рік, а план заготівель залишався невиконаним. Політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1931 р. розглянуло ситуацію в Україні і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів (переважно по твердих завданнях для заможних господарств). Сталін знизив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план ²¹⁷.

Та хліб не знаходили, і заготівлі неймовірно затягувалися. Вже почалася сімба, а з селян ще вибивали заборгованість минулого року. На початку травня 1931 р. В.Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив йому, що план України з урожаю 1930 р. повертається до цифри 490 млн пудів. Це була звичайна для Сталіна тактика “підхльостування”: коли завдання здавалося недосяжним, його збільшували, щоб мобілізувати людей на виконання попереднього, менш напруженого. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було оголосити нову кампанію по заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня (!). М.Майорову доручалося проінформувати Молотова про стан хлібних ресурсів у республіці. *С.Косіор і В.Чубар відправили в райони директивну телеграму такого змісту:*

“Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, у тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково” ²¹⁸.

“Найостаточніші” плани виконані не були, проте за рахунок вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який раніше, в лютому 1931 р., здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а загалом по УСРР — 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше кількості викачаного з УСРР хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні і післяреволюційні роки ²¹⁹.

Зміна планових завдань і розтягування хлібозаготівельної кампанії мало не на рік віддзеркалюють методи, які застосовувалися, щоб винести з України кожну хлібну зернину. Центр не цікавився не тільки становищем тих, хто вирощував хліб, але й навіть тим, чи можна буде нагодувати коней фуражем і посіяти зерно у весняній посівній кампанії 1931 р. Таку ж політику “підхльостування” застосовували і в промисловості.

Укрколгоспцентр визначив очікуваний валовий збір зернових у 1931 р. в розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше за попередній рік. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед республікою. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановлювався план в 434 млн пудів, тобто істотно більше фактичного виконання попереднього року. Загальний план хлібозаготівель визначався в 510 млн пудів ²²⁰.

20—25 червня 1931 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Центральне місце на ньому зайняла доповідь М.Майорова “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.” У прийнятому рішенні наркомат постачання УСРР зобов’язувався зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів’я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розподілі тягара хлібозаготівельного плану. Передбачалося наприкінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести республіканську нараду по розподілу плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада.

Отже, було взято курс на індивідуальну розкладку хлібозаготівельного плану — між районами і колгоспами. Передбачалося покласти на кожний об’єкт розкладки такий тягар, який він міг реально витримати. “Пленум ЦК зобов’язує РПК, — підкреслювалося в резолюції, — при розподілі плану хлібозаготівель у районі забезпечити правильне встановлення норм здачі хліба для окремих колгоспів, підходячи індивідуально до кожного колгоспу зокрема, враховуючи дійсну врожайність, співвідношення культур і напрям колгоспу” ²²¹.

Такий підхід, як вважалося, мусив застерегти від минулорічних помилок: зменшення планів для одних колгоспів і збільшення для інших. Фактично він “підстригав під один гребінець” всі господарства, позбавляючи кращі з них стимулів для добросовісного хазяйнування. Пізніше П.Любченко признавався, що ЦК КП(б)У міняв плани по 91 району, двічі — по 61 району ²²².

Використовуючи сталінську практику перекладення відповідальності на низові організації, ЦК КП(б)У у постанові **“Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”** від 28 березня 1932 р. вказав: “В ряді районів у зв’язку з хлібозаготівлями були припущені перегини щодо найсумлінніших колгоспів, коли останні фактично мусили перекривати наслідки безгосподарності погано організованих колгоспів. Райони, не знаючи дійсного стану у колгоспах, у багатьох випадках перебільшували завдання щодо хлібозаготівель одним і, навпаки, сильно зменшували іншим, підриваючи цим у колгоспників впевненість у правильності планування” ²²³.

1931 р. в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 37 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше ²²⁴. Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки в районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

Викачування хліба руйнувало економіку колгоспів і змушувало селян, передусім сільську молодь, відмовлятися від праці на землі. Обстеження 200 колгоспів різних районів працівниками ДПУ УСРР у 1931 р. показало, що “неорганізованим відхідництвом” була охоплена половина з них. Найпоширеним це явище стало у колгоспах промислової смуги. Зокрема, в артілі ім. Петровського Старобільського району на роботу в Донбас без дозволу правління пішло 200 з 300 працездатних колгоспників. Вони казали: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно” ²²⁵. В комуні “Комінтерн” Голованівського району з 177 господарств пішли на заробітки 152 колгоспники. 25 господарств виїхали з села у повному складі, відмовившись від землі ²²⁶.

5. Криза колгоспного ладу

Коли на селі переважали індивідуальні господарства, держава могла тиснути на них лише по лінії хлібозаготівель. Коли основну масу селян зігнали в артілі і врожай стало можливим прямо з колгоспних полів транспортувати машинами МТС на елеватори та зсипні пункти, тиск держави поширився й на початкову фазу сільськогосподарського виробництва — посівну кампанію. Як це виглядало, видно з доповіді заступника наркома земельних справ УСРР О.Трилеського на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У:

“Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше. Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі. — С.К.). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Зараз ми будемо мати на 1300 тис. гектарів більше. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування”²²⁷.

Вимушені виконувати інструкції, які йшли згори, місцеві власті нерідко заплутували облік посівних площ або подавали відомості про “статистичні засіви” (якщо не знаходилося землі, яку можна було б засіяти). Та найбільший опір чинили самі колгоспники. По-перше, вони не мали можливості виконувати велетенські обсяги робіт. По-друге, вони не мали бажання працювати на державу, яка відмовлялася компенсувати їх трудові зусилля. Адже майже все, що вирощувалося в громадському господарстві, потрібно було здавати за рознарядками — основними й додатковими. Вони надходили, поки хоч щось залишалося в колгоспних коморах.

Виступ О.Трилеського слід порівняти з промовою С.Косіора, виголошеною через півтора року, коли криза колгоспного ладу набула відкритих форм. Не виступаючи відкрито проти влади, яка чекала від них самовідданої праці на засіви полів, українські колгоспники виявляли цілковиту відсутність трудового ентузіазму. С.Косіор говорив у жовтні 1932 р.: “Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи уже про індивідуальника, і це зовсім не важко виявити в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми розігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому несталою стані, який був у минулому році, який є тепер, ми бачимо пряме прагнення ухилитись від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. При нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі. А там прагнення, іноді відкрите, іноді приховане, а більше приховане, — полегшити собі становище шляхом скорочення посівної площі”²²⁸.

Генеральний секретар ЦК КП(б)У виправдовував розширення посівних площ низькою врожайністю. Але він не пояснював, чому це раптом благодатні українські чорноземи стали неродючими, і саме тоді, коли народився колгоспний лад. Пояснення знаходимо у фахівця з визначення врожайності — А.Сліпанського. В його тезах **“План агротехнічних заходів з підвищення врожайності на 1931 р.”** зазначалося, що в 1930 і 1931 рр. в Україні через забур’яненість полів загинуло до 40 % врожаю²²⁹.

Весну 1930 р. називали першою колгоспною, весну 1931 р. — другою колгоспною. Чому ж колгоспи не могли справитися з бур’янами так, як це робили селяни, — кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур’янами були відомі з діда-прадіда: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне або ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Та ці агротехнічні заходи для колгоспів, які опинилися в лещатах державних хлібозаготівельних органів, виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли як слід розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була зовсім убогою. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників безплатно працювати на державу.

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі і партійні органи вищих ланок, які відповідали за стан справ у сільському господарстві, не бачили небажання колгоспників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. І бачили, і старалися вплинути на “несвідомих” різноманітними каральними заходами. Проаналізуємо, наприклад, питання **“Про хід оранки на зяб”**, яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, це була одна з перших “технологічних” постанов вищого органу компартійної організації республіки. Орган, пристосований для прийняття політичних рішень, повинен був зайнятися зяблевою оранкою. У постанові вказувалося:

“Констатуючи абсолютно незадовільний хід зяблевої оранки (на 26 жовтня виконано 21,3 % плану), що є однією з найважливіших умов весняної сівби, ЦК КП(б)У пропонує:

1. У 3-денний термін перевірити доведення до кожного колгоспу та двору планів зяблевої оранки.

2. В усіх селах та колгоспах обговорити на сходах, загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки, домагаючись прийняття сходами самозобов’язань щодо використання для зяблевої оранки всього тяглового складу села”.

У заключній частині постанови індивідуальний сектор села характеризувався як “куркульські заможні господарства, що саботують зяблеву оранку”. Одноосібникам загрожували репресіями “аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам”²³⁰.

Парадокс цього документа полягав у тому, що правляча партія зробила спробу вчити хліборобів боротися із забур’яненістю полів. Замість того, щоб

5. Криза колгоспного ладу

регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріальної заінтересованості тих, хто працював у громадському господарстві колгоспів, вона зайнялася абсолютно безперспективною справою — втручанням у технологію виробництва.

Незважаючи на опір низового начальства і безпосередніх виконавців, який проявився, наприклад, у “статистичних засівах”, посівні площі у сільському господарстві на початку 30-х років сильно зросли порівняно з попереднім періодом. Незадовільний догляд за посівами пояснювався не тільки відсутністю заінтересованості селян у майбутньому врожаї, який майже весь вилучався на користь держави, але й технічною неможливістю впоратися з великим обсягом засіву. Найбільш яскраво це проявилось під час збирання врожаю у 1930 і 1931 рр. Проблема полягала в тому, як організувати виконання трьох операцій — косовиці, обмолоту і вивозу зерна з поля: поелементно чи так званім “конвейєром”?

Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували посівну кампанію до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву, і нескошене, але вистигле зерно починало осипатися.

*Голова Колгоспцентру СРСР Т.Юркін у виступі на червневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) так визначав суть проблеми, що постала: “Я думаю, що у цьому році “конвейєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвейєр” без розуму і без голови. Якщо конвейєр, так конвейєр, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвейєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні”*²³¹.

Виступ Т.Юркіна доцільно зіставити з доповіддю наркома постачання УСРР М.Майорова на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У. *Майоров знайшов необхідним підкреслити: “Успіх хлібозаготівель будуть ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвейєрну систему збирання й здавання хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить не обмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув’язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі”*²³².

Майоров і Юркін, не змовляючись, дійшли — один у Харкові, а інший у Москві — однакового висновку: попри втрати зберегти конвейєрну систему жнив, за якої хліб навіть не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні елеватори та зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І.Мусульбас на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У підняв проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: “Минулого року від чого ми мали найбільші втрати

врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивими до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягали 35 %. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання”²³³.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання (“в деяких місцях”, як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках (“в ряді районів”, як не менш обережно формулював свою позицію Майоров). При цьому соломонове рішення харківського компартійно-радянського центру базувалося на збереженні третьої (і головної!) операції збиральної кампанії — негайного вивезення зерна з поля в державні засіки.

Місцеві органи влади одержали директиву за підписами С.Косіора і В.Чубаря, текст якої *політбюро ЦК КП(б)У схвалило 8 червня 1931 р.*: “Щоб перешкодити повторенню втрат врожаю під час жнив, які мали місце минулого року через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала у полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба за обов’язкової умови одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”²³⁴.

Тут варто звернути увагу не тільки на скиртування як елемент збиральної кампанії, що ув’язував косовицю з обмолотом, а й на запровадження однакової технології жнив для колгоспів і радгоспів. У цьому — ключ до розуміння тих процесів, які призвели до голоду 1932—1933 рр. в усіх хлібовиробних регіонах СРСР і до голодомору в Україні та на Кубані.

На початку 1930 р. держава вела з селянством виснажливу боротьбу за втягнення його в комуни під виглядом артілей. Не витримавши опору, Сталін знизив планку вимог до рівня артілей, і селянство погодилося з цим як з “меншим злом”. Але перемога селян виявилася неостаточною. У 1930—1931 рр. під час планування збиральних кампаній будь-які колгоспні комори (тсозівські, артільні або комунні) були проігноровані в принципі. Держава не мала наміру розрізняти колгоспи і радгоспи. Це означало, що “колгоспно-кооперативна” форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Та ця держава не мала наміру платити колгоспникам заробітної плати. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Повертаючись до важливого рішення про скиртування хліба, слід зауважити, що воно не є винаходом “українських товаришів”. У виступі Т.Юркіна від 11 червня 1931 р. була й така рекомендація: “Треба зробити підрахунок, на яку частину хліба пустити конвейєр, і на яку частину орієнтуватися, щоб складати у скирти. Можна орієнтуватися примірно на 10 днів з початку зрізання хліба і до обмолоту на конвейєр. Візьмемо, наприклад, Україну — там збирають і озимину, і ярий хліб. Зрозуміло, що ярий хліб треба відразу скиртувати. Озимину можна частково скиртувати, а частково негайно після зрізання починати молотити”²³⁵.

Розглянемо у хронологічних рамках хлібозаготівельної кампанії 1932 р. принципове питання про організацію збирання колгоспного врожаю. Воно допоможе зрозуміти закономірності переростання кризи колгоспного ладу у соціально-економічну катастрофу.

5. Криза колгоспного ладу

Встановлений у 1931 р. директивними вказівками компартійних органів порядок дій під час збирання хліба був узаконений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. **“Про збиральну кампанію 1932 р.”** Вирішальними заходами у боротьбі з втратами врожаю, проголошувалося у цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік врожаю, організувати згрібання колосків тощо. Як бачимо, рутинні технологічні операції аж до таких елементарних, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Навряд чи Сталін передбачав, починаючи у 1929 р. суцільну колективізацію, що йому доведеться, як секретарю ЦК, підписувати подібні постанови.

Колгоспників можна було вигнати на жнива. Але примусити їх виконувати технологічні операції, розписані у компартійно-урядових постановах та інструкціях, було справою непосильною навіть для потужного бюрократичного апарату. А треба пам’ятати, що проблема управління сільським господарством на всіх рівнях — від державного до внутріколгоспного — у першій п’ятирічці залишалася нерозв’язаною.

Свідчення про хід збиральної кампанії показують, як виконувалася постанова від 5 липня. Зокрема, **повідомлення кореспондентів газети “Правда”:**

22 червня 1932 р., з Дніпропетровська: “Пишуться довгі резолюції, проте у більшості районів ще немає дійсної боротьби з втратами. Не випадково, що питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини належно не займаються. Скошений хліб у снопи не в’яжуть, копи кладуть як попало, вітер розкидає їх, хліб усюди розкиданий, колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібі їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно”.

31 липня: «Одеська область повинна давно закінчити жнива. Проте 40 % посівів стоїть на пні. За умов липневої спеки кожен день перестою загрожує втратою тисяч центнерів. У більшості районів Одещини скиртування навіть не починали. Сильними є прагнення організувати “конвейер”, обійти скиртування. Минулого року величезні втрати урожаю, які мала Україна, виявилися саме наслідком цього “конвейєра”».

14 серпня, Дніпропетровська область: “Хліба, пов’язаного у снопи, мало. Величезна більшість лежить у полі в валках. Вітер смикає їх, розносить по полю. У ряді районів зернові мокнуть і проростають. Заскиртовано в області 20 % скошеного. Складають сирий, не просушений хліб. Зерно пріє, горить, псується”.

Як бачимо, доля врожаю, до якого колгоспники не мали відношення, майже не турбувала їх. Конвейєр дозволяв збирати врожай на обмеженій площі, поступово її розширюючи, якщо залишалися ресурси, а при скиртуванні довелося б спочатку скосити увесь хліб. І все-таки здійснюваний тиск давав результати: у 1932 р. в УСРР було заскиртовано вдвічі більше хліба, ніж у попередньому. При скиртуванні втрати від осипання зменшилися. Однак тривале перебування хліба в полі викликало значне розмноження гризунів. Що було гірше — осипання хліба чи польові миші й ховрахи — важко сказати.

Щоб залишити щось з врожаю для себе, колгоспники на жнивях переобладнували молотарки так, щоб зерно частково йшло в соломку й полову. Адже колгоспам залишали до виконання “першої заповіді” — хлібозаготівельного плану — тільки відходи. При повторному обмолоті взимку або навесні селяни збирали затаєне зерно і дотягували до наступного врожаю. Місцеве начальство здебільшого закривало на це очі. Проте були й ревні виконавці директив партії. У листопаді 1932 р. Якимівська сільськогосподарська станція дістала завдання визначити реальну врожайність шляхом пробних обмолотів на молотарках із спеціально переобладнаними барабанами, які виключали можливість потрапляння зерна в соломку й полову. Виявилася зовсім невтішна картина: у кожній скирті працівники станції знаходили силу-силенну мишей, які встигли попсувати значну частину хліба.

Підлітки з колгоспу “Перемога” Барвінківського району на Харківщині в листопаді 1932 р. розкрили нори ховрахів на площі 120 гектарів. Це була нелюдська праця, яку можна було виконати тільки під загрозою голоду, що наближався. Та здобич виявилася вартою титанічних зусиль: у кожній норі знаходилося від 2 до 6 кг пшениці. Колгосп одержав 17 центнерів доброякісного зерна, що побувало у защічних мішках гризунів. Кореспондент, який повідомив про цей трудовий подвиг, зробив неочікуваний висновок: “Досвід треба запозичити, це поліпшить харчування колгоспників, дасть державі сотні центнерів хліба”²³⁶.

Аналізуючи поодинокі факти, пов’язані з життям села у 1930—1932 рр., ми ґрунтуємо їх навколо конструкції, що не змінювалася, як здається, десятиліттями, — колгоспного ладу. Проте колгоспний лад в його перші роки існування не схожий на знаний нами. Можна навіть уточнити: колгоспний лад у тому вигляді, який проіснував до початку 90-х рр., народився після соціально-економічного катаклізму 1932—1933 рр. внаслідок реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. **“Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”**.

Чи могли відносини між контрольованими державою “командними висотами” економіки і сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Продподаток, який незабаром був трансформований в єдиний сільськогосподарський податок і стягувався у грошовій формі, втратив своє значення після припинення ринкової торгівлі хлібом і запровадження надзвичайних заходів у хлібозаготівельній політиці. Надзвичайні заходи, що стали звичайними з 1929 р., реалізувалися у вигляді контракту між органами, які представляли державу, з одного боку, і селянином-власником, селянським кооперативом або колгоспом, з другого. Система контрактації передбачала взаємні (на папері) зобов’язання сільського товаровиробника і держави у постачанні один одному за твердими цінами сільськогосподарської і промислової продукції. Фактично ж держава могла як завгодно підвищувати зобов’язання своїх контрагентів, причому платила за продукцію символічну за умов інфляції ціну.

Характеризуючи становище на селі у процесі реалізації першого колгоспного врожаю (1930 р.), ми спростили ситуацію, вважаючи, що врожай обминав колгоспні комори і прямо з поля транспортувався на елеватори і зсип-

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

ні пункти. Насправді частина врожаю осідала в коморах. Але вона чекала своєї черги на вивіз. Безрозмірність хлібозаготівельного плану якраз і дає право на твердження про те, що урожай обминав колгоспні комори. Поки діяла система контрактації, у коморах не знаходилося зерна, яким селяни могли розпоряджатися. Членам колгоспу належало тільки затаєне від держави зерно в повторно перемолоченій соломі або відібране у ховрахів та мишей. Не дивно, що державі доводилося постійно натискувати на працівників села із зяблевою оранкою, підбиранням колосків, різноманітними іншими операціями з вирощування, збирання і збереження сільськогосподарської продукції.

Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала, що вирощена у колгоспі продукція належить селянам. Визнавалося, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий колгоспникам ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань перед державою зерно належить тільки колгоспникам і може використовуватися ними на власний розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони мусять відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС наприкінці року, створювало заінтересованість у наслідках господарювання. Тепер уже самі колгоспники, без урядових постанов і контрольних інспекцій з боку районного начальства, мусили б займатися зяблевою оранкою і підгрібанням колосків. Повторний (після березня 1930 р.) відступ Сталіна у січні 1933 р. став можливим тільки після того, як він пересвідчився у безперспективності зусиль поставити колгоспників на коліна.

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

Хлібозаготівельні кампанії 1928—1929 рр., попри успіх, переконливо засвідчили небажання значних мас селянства добровільно принести себе в жертву грандіозним планам індустріалізації та стати безкорисними поставальниками хліба державі. Повсюдні антирадянські виступи селян свідчили про поступове сповзання країни в прірву громадянської війни. Усвідомлюючи політичну небезпеку цих процесів, сталінське керівництво вирішило розрубати гордіїв вузол складних взаємовідносин між владою та селом — прискорити темпи колективізації та водночас нанести нищівний удар по селянському повстанському рухові, позбавивши його ініціативної основи — так званих куркульських елементів.

Кампанія з розкуркулення планувалась у тісній взаємодії з кампанією активізації колгоспного руху. Певним заохоченням до цього мало слугувати й те, що все конфісковане в “куркулів” майно (за винятком повернутих у відповідні органи Наркомфіну ощадних книжок та силоміць нав'язаних селянам облігацій позик) передавалося колективам як пайовий внесок бідняцтва. Передбачалась також низка заходів, спрямованих на локалізацію можливого сплеску негативних політичних настроїв. Ішлося, зокрема, про заборону поширення репресивних акцій на середняцькі господарства, сім'ї червоноармійців та командного складу РСЧА, а також про обережний підхід до

тих “куркулів”, чиї родичі вже тривалий час працювали на фабриках і заводах. Поряд із цим у місті, так само як і по селах, планувались випереджувальні удари по “контрреволюційних елементах”. Це ж стосувалося і “релігійного фронту”: спеціальною постановою було передбачено посилення переслідування священнослужителів та відновлення кампанії із закриття церков з тим, щоб ці останні не перетворились на “опорні пункти куркульства, позбавленців і взагалі антирадянських елементів”²³⁷.

Основний “тягар” операції покладался на ОДПУ, хоча в директивних партійних документах настійливо підкреслювалась потреба її проведення насамперед “руками мас” — сільського активу та робітництва. 30—31 січня 1930 р. під час засідання колегії ОДПУ з представниками місцевих відділів були погоджені деталі майбутньої операції, визначені її орієнтовні строки²³⁸. Обрання часу розгортання каральної акції — розпал зими — було не випадковим: досвід громадянської війни вказував на реальну небезпеку “перетікання” обуреного утисками радянської влади селянства з власних домівок до лісів з перспективою розгортання повстанського руху. Ясно, що за умов жорстокої зими вірогідність такого розвитку подій значно зменшувалась. Розрахунки також робилися на раптовість та віяловий (у масштабах республік) характер операції. Це суттєво знижувало ризик одночасного охоплення округ селянськими повстаннями і водночас створювало умови для швидкого концентрування на найнебезпечніших ділянках потрібної кількості військ ОДПУ.

Для забезпечення реальної переваги над “противником” окремо постало й питання про залучення до операції армійських частин. Здавалося б, виходячи з донесень політorganів про “безумовно високий морально-політичний стан РСЧА”, перспективи широкого використання військових професіоналів у боротьбі з “куркульством” були цілком закономірними. Однак категоричне за формулюванням рішення наради — частини Червоної армії до операції в жодному разі не залучати — яскраво засвідчувало те, що керівництво ОДПУ цілком усвідомлювало різницю між далекими від реалій декларативними формулюваннями партійно-політичних документів і дійсністю та оцінювало морально-психологічний стан армійських частин і з’єднань не так уже й оптимістично. Опосередковано на це також вказувало прийняте нарадою рішення довести перлюстрацію листів, що йдуть у казарму, до 100 %. З іншого боку, зважаючи на вірогідність серйозних за розмахом селянських хвилювань, було вирішено передбачити залучення до операції проти “куркульства” окремі військові групи. Однак і тут робилися серйозні перестороги: використання цих груп припускалося лише в крайніх випадках, лише за узгодженням з місцевою владою та РВР, у разі дійсної нестачі військ ОДПУ, в прихованому вигляді і, звичайно, лише за умови попередньої фільтрації складу таких груп Особливими відділами (ОВ)²³⁹. Усі ці настанови були покладені в основу оперативного наказу ОДПУ за № 44/21 від 2 лютого 1930 р.²⁴⁰ На рівні України вони були конкретизовані в директиві ОВ УВО за № 40546 від 31 січня 1930 р. “Про використання військових частин під час операцій по куркульству”²⁴¹ та оперативних наказах ДПУ УСРР за № 42167 від 7 лютого²⁴², № 43714 від 8 лютого²⁴³, № 44722 від 11 лютого 1930 р.²⁴⁴ В останніх, зокрема, підтверджувалося, що польові війська РСЧА можуть бути залучені до операції на селі лише з особливого дозволу голови ДПУ УСРР

**6. Участь військ ДПУ та РСЧА
в антиселянських акціях 1930 р.**

та командувача УВО. Для ліквідації “куркульських” повстань планувалося використовувати полкові школи, лояльність яких умовно гарантувалася специфічним соціальним відбором курсантів та екстериторіальним принципом комплектування. З цією метою полкові школи тимчасово прикріплялись до одного з окружних відділів ДПУ²⁴⁵, в межах якого лише й мали діяти:

Окружний відділ ДПУ УСРР	Полкова школа, дислокування
Артемівський	80-й сп м. Артемівськ
Білоцерківський	299-й сп м. Біла Церква
Бердичівський	300-й сп м. Бердичів
Вінницький	71-й сп м. Вінниця
Волинський	132-й сп м. Житомир
Глухівський	зведений кавзагін
Дніпропетровський	89-й сп м. Дніпропетровськ
Зінов'євський	43-й сп м. Зінов'євськ
Запорізький	90-й сп м. Запоріжжя
Ізюмський	67-й сп м. Чугуїв
Київський	спецчастини гарнізону
Коростенський	133-й сп м. Київ
Криворізький	89-й сп м. Дніпропетровськ
Конотопський	7-й сп м. Конотоп
Кременчуцький	75-й сп м. Кременчук
Куп'янський	69-й сп м. Чугуїв
Луганський	240-й сп м. Луганськ
Лубенський	225-й сп м. Лубни
Маріупольський	238-й сп м. Маріуполь
Миколаївський	44-й сп м. Миколаїв
Ніжинський	19-й сп м. Ніжин
Одеський	151-й сп м. Одеса
Первомайський	284-й сп м. Первомайськ
Проскурівський	1-й кав. полк м. Проскурів
Полтавський	73-й сп м. Полтава
Прилуцький	223-й сп м. Полтава
Роменський	21-й сп м. Ромни
Сталінський	Саперна рота 80-ї сд м. Сталіно
Сумський	69-й сп м. Чугуїв
Тульчинський	49-й сп м. Тульчин
Уманський	227-й сп
Херсонський	45-й сп м. Миколаїв
Чернігівський	20-й сп м. Чернігів
Шевченківський	99-й сп м. Черкаси

Персональна відповідальність за морально-політичний і бойовий стан армійських підрозділів покладалася безпосередньо на начальників ОВ, які під час операції мали інформувати керівництво про нюанси настроїв курсантів і командирів (у п'ятиденні зведення про морально-політичний стан військ

вводилась спеціальна рубрика “полкова школа”). Ретельна перевірка складу шкіл з метою вилучення навіть потенційно нестійких елементів мала бути проведена й напередодні операції: для цього начальники ОВ після отримання оперативного наказу за № 44722 зобов’язувались негайно представити “найточнішу й строго перевірену” характеристику на всіх начальників полкових шкіл, а також відомості про національний, соціальний і партійний склад червоноармійців, молодших командирів та середній нацсклад (окремо по кожній з груп військовослужбовців), яких планувалося використати для придушення селянських повстань²⁴⁶.

Додаткові функції покладались у період операції й на створювані в кожному з районів оперативні групи ДПУ. Зокрема, їм належало інформувати керівні органи про настрої призовників та перемінного складу, а особливо ж слідкувати за тим, щоб до рук “контрреволюційного елемента” не потрапила зброя²⁴⁷. Начальники окружних відділів ДПУ та ОВ з’єднань мали уважно спостерігати й за тим, щоб конфіскації майна та вислання не поширювались на сім’ї червоноармійців та командного складу УВО, а в разі виявлення таких випадків негайно інформувати про це керівництво ДПУ та місцеві партійні комітети²⁴⁸. Принагідно зазначимо, що ця настанова зовсім не означала виведення Червоної армії з-під удару “антикуркульської операції”. Мова йшла лише про систему заходів, спрямованих на запобігання можливих заворушень у військах, зокрема про потребу дотримуватися відносно військовослужбовців процедури, визначеної обіжником ОДПУ СРСР від 2 лютого 1930 р. “Про арешти червоноармійців за зв’язок із куркульством та проведення антирадянської агітації”: спочатку виявлення та вилучення “куркульського синка” з армії і тільки після цього — конфіскація майна та вислання його сім’ї²⁴⁹.

2 лютого 1930 р. питання про заходи в частинах округу у зв’язку з майбутньою операцією розглядала на своєму засіданні й Реввійськрада УВО²⁵⁰. Схвалюючи рішення про використання конвойних частин округу для супроводу заарештованих “куркулів”, а полкових шкіл для придушення селянських заворушень, командування вимагало приведення в повну боеготовність усіх ланок політапарату, партійців та комсомольців, націлюючи актив на діяльне виявлення носіїв негативних політичних настроїв з метою їх демобілізації з армії. Водночас Реввійськрада попереджала про недоцільність за поточних умов надмірного захоплення процедурою вилучення, пропонуючи більш терпляче реагувати на прояви незадоволення червоноармійців із “соціально близьких прошарків”. Тимчасове пом’якшення ставлення до таких бійців вочевидь диктувалося усвідомленням небезпеки наповнення розбурханого села масою “політично нестійких елементів”, які здобули військовий досвід в армії. Побожуваннями втягування армійських частин у селянські повстання та бажаннями запобігти організованій видачі зброї перемінникам зумовлювався й даний Реввійськradoю УВО дозвіл командуванню з’єднань відмовлятися в разі потреби від проведення чергових зборів.

Початок масового виселення “куркулів” з України попередньо було заплановано на середину лютого. До цього часу ДПУ належало провести перший етап операції, вилучивши з села “небезпечний актив” — “куркулів” 1-ї категорії. Розпочавши масові арешти 21 січня, спецоргани до 9 лютого 1930 р.

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

“зняли” в українському селі 11 865 осіб, у тому числі “осіб, які змогли б відіграти роль “ідеологів” та організаторів контрреволюційних виступів у момент повстання селянства”²⁵¹. У свою чергу, мобілізовані на розкуркулення загони робітництва та сільський актив (до кінця березня з них було сформовано 7762 “групи сприяння”²⁵²), відчуваючи за спиною силу каральних органів, негайно розпочали експропріацію землі, реманенту, житлових будинків та майна заможних господарів. Уже до 26 січня 1930 р. в Криворізькій окрузі було розкуркулено 2422 господарства²⁵³, до 10 лютого в Харківській вилучили майно 2174 “куркулів”²⁵⁴, у Шепетівській, де розкуркулення за планами ДПУ мало розпочатися лише в перших числах березня і де кількість “куркульських хазяйств” була обрахована в 1283, до 15 лютого 1930 р. уже були позбавлені майна 2924 господарів²⁵⁵. Приблизно такою ж була ситуація і в багатьох інших регіонах республіки, причому не тільки в тих, які до того були оголошені “районами суцільної колективізації”.

Хвиля масових арештів, що покотилася селом з останньої декади січня 1930 р., стійкі чутки про грядущу кампанію розкуркулення посіяли панічні настрої серед заможно-середняцької частини селянства. Не чекаючи на рішення сходів, маса господарів почала спішно за безцінь розпродувати своє майно, прагнучи принаймні щось виручити для себе: хтось продавав коня ціною в кілька сотень усього за кілька карбованців, хтось розбирав на дрова комору, а хтось і млин чи власний будинок. З’явилися черги біля пунктів Рудметалторгу, куди підприємливі хазяї понесли як брухт розібрані плуги, сіялки, молотильні. Найрішучіші, прихопивши найнеобхідніше, мерщій утікали до родичів у місто, а то й взагалі “куди очі дивляться”. 26 січня 1930 р. у Лозовському районі Харківської округи воднораз обезлюдів цілий хутір, мешканці якого розпродали майно та подалися в невідомому напрямі²⁵⁶. За три останні доби січня 1930 р. у Полтавській окрузі Сахновщанська залізнична станція продала 200 квитків до станції Делеєвка в Донбасі²⁵⁷. В кількох округах були помічені спроби окремих або й груп селян перетнути кордон²⁵⁸. Утім, основна маса занесених до “чорних списків” селян залишалася на місці. Деякі з них, готуючись до візиту комісії з розкуркулення, тримали напоготові вила та сокири. Інші ж, навпаки, намагалися запевнити односельців, що нажитого майна їм не шкода та заздалегідь просили заступництва у сусідів-бідняків, яким у минулому не раз допомагали. Було чимало й тих, хто, прагнучи забутись, поринув у безпробудну п’ятику. Наприкінці січня “куркулі” хутора Гавий Краматорського району Артемівської округи порозпродували своє майно, порізали тварин і птахів, закупили кілька відер горілки та влаштували справжню “гулянку під час чуми”. “Все одно незабаром заберуть усе задарма, — говорили вони, — нап’ємося ж, побенкетуємо, хоча б знатимемо, що своє пропиваємо самі”²⁵⁹.

Надмірна квапливість, продемонстрована у справі розкуркулення в Україні та деяких інших регіонах, викликала нарікання Москви. Явна неузгодженість дій місцевої влади з діями ОДПУ, зокрема створення внаслідок цього значного (часом у два-три тижні) інтервалу між конфіскацією майна та початком масового вислання, не тільки давали позірний шанс “куркулеві” уникнути репресій, але й збільшували вірогідність масового опору. 1 лютого

1930 р. вийшла таємна постанова ЦВК і РНК СРСР, яка під загрозою всіляких репресій забороняла “куркулям” самовільне переселення та розпродаж майна²⁶⁰. Двома днями пізніше секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову, що категорично вимагала від місцевих органів орієнтуватись на попередньо вироблені ОДПУ плани і терміни проведення акцій проти “куркульства” з тим, щоб уникнути “небезпеки плутанини та неузгодженості в цій серйозній справі”²⁶¹.

Перша хвиля розкуркулення, яка тривала в Україні з кінця січня до початку березня 1930 р., охопила 309 із 568 районів республіки з населенням 2 млн. 524 селянських дворів. За цей час були позбавлені майна приблизно 2,5 % загальної кількості селянських дворів (61 887 господарств)²⁶². Як і раніше, під удар потрапили не стільки мізерні за своєю кількістю “куркульські”, скільки середняцькі господарства. Втім, серед “куркулів” опинялися й бідняки, які проштрафились при виконанні хлібопоставок або ж, як “горлопани”, намулили очі начальству. Не обминуло розкуркулення й сім’ї військовослужбовців. Зведення, які ДПУ УСРР впродовж лютого—березня практично щодня направляло до ЦК КП(б)У, рясніли такими повідомленнями: “в с. Петрівка Одеської округи розкуркулено колишнього червоного партизана, син якого служить у Червоній армії”²⁶³, “в с. Широке Криворізької округи розкуркулено демобілізованого червоноармійця”²⁶⁴, “у с. Високе Харківської округи конфісковане майно селянки Горбушкіної, один родич якої командир батальйону ДВА (Далекосхідної армії. — Л.Г.), а інший відбуває службу в 69-му стрілецькому полку”²⁶⁵, “в с. Ольшани Харківської округи в число розкуркулених потрапили і терармійці”²⁶⁶, “в с. Руновщина Полтавської округи розкуркулено сім’ю червоноармійця І.Бородавки”²⁶⁷, “в с.Агаф’ївка Первомайської округи розкуркулено середняка Косенка, два сини якого служать у РСЧА”²⁶⁸ та ін.

Санкціоноване сталінським керівництвом пограбування селян у вигляді кампанії розкуркулення до болю нагадувало вже призабуті часи громадянських воєн, коли реквізиції більшовицьких продзагонів та спустошливі наскоки різних за політичним кольором армій нерідко позбавляли селянина надії вижити. За умов ескалації насильства й практично необмеженої сваволі в суспільстві виразно проявлялося й падіння моралі: наділені владними повноваженнями сільські активісти, робітничі бригади, різного роду уповноважені часто-густо не зупинялись перед побиттям, шантажем “куркулів”, зведенням особистих рахунків за давні образи, всіляко знущались над людьми. Подекуди сім’ї розкуркулених опинялися на лютому морозі без одягу. Нормою стали випадки привласнення вилученого майна членами комісій: брали насамперед гроші, коштовності, цінні папери, однак не гребували й одягом, навіть їжею. В с. Вишняківка Зінов’євської округи дві комсомолки, які працювали в складі комісії з розкуркулення, буквально зірвали з “куркульських дочок” одяг, тут же натягнувши його на себе; там же гурт комсомольців намагався “експропріювати” одягу 10-річної доньки “куркуля”, яка саме поверталася зі школи²⁶⁹. У с. Малинівка Миколаївської округи члени сільради скупили конфісковане майно за встановленими ними ж самими пільговими цінами: персидські килими вартістю в 100—150 крб. — усього за 5 крб., м’яс-

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

ні окорока ціною в кілька десятків рублів — по 20 коп. за пуд і та ін.²⁷⁰ Утім, подібну завзятість у ході розкуркулення демонструвала лише незначна частина села — т. зв. актив²⁷¹. Натомість основна маса хліборобів спостерігала за руйнуванням сусідських господарств з неприхованим осудом, усвідомлюючи своє безсилля та виявляючи пасивний протест проти цього відмовами користуватися “куркульським барахлом”, вселятися до “куркульських хат”, заздалегідь сповіщаючи “куркулів” про візит активістів тощо.

Кампанія з ліквідації куркульства як класу перейшла в Україні в рішучу стадію з 18 лютого 1930 р., коли в республіці розпочалось організоване, масове вислання на Північ. Операція проводилась спершу в Одеській, Миколаївській, Херсонській округах, потім у Криворізькій, Зінов'євській, Тульчинській, Шевченківській, Харківській, Дніпропетровській, Мелітопольській, Запорізькій, Київській, Уманській. Після них на черзі були Артемівська, Білоцерківська, Конотопська, Куп'янська, Луганська, Прилуцька, Первомайська, Сумська, Проскурівська округи та ін.²⁷² За донесенням ДПУ УСРР голові ОДПУ Г.Г.Ягоді до 10 березня операція здебільшого була завершена: з 29 українських округ було вислано 19 531 “куркульську сім'ю” (загалом 92 970 осіб)²⁷³.

Звістки про початок масового вислання в одних округах швидко досягли інших, іще більше посиливши нервову напругу на селі. Наївно сподіваючись уникнути злої долі, деякі з приречених селян стали вночі покидати домівки і поверталися до них вранці лише після того, як дізнавалися у сусідів, що на селі “все тихо”. Інші, плекаючи надію утекти в останню мить, майже не змикали очей вночі або ж спали одягнутими. Люди спішно “сушили сухарі”, в'язали тюки з їжею і теплим одягом. Утомившись від безконечних переживань, багато з них уже чекали на висилку, зітхаючи: “Нам нема куди втікати, все одно наша доля вирішена, дождатимемося своєї участі”. По багатьох селах тривала масова пиятика “з горя”²⁷⁴. Старанно роздмухувана владою атмосфера безвиході й незворотності “розправи з куркулем”, вивірена ДПУ до дрібниць механіка депортації (оповіщення “куркуля” про вислання — кілька годин, а нерідко лише півгодини на збори його сім'ї — коротка прощальна подорож рідними місцями на автобусах, підводах до станції — посадка в переповнені, обладнані на швидку руку під бараки ешелони, і майже негайне їх вирушення в дорогу на північ), подекуди надзвичайно дійова участь у висланні бідняцько-батрацького активу забезпечили технічний успіх депортації. Здебільшого розгублені селяни були змушені підкорятись наказам виконавців операції. Серед частини висланців було чути такі розмови: “Радянська влада знає, коли виселяти... Якщо б тепер було тепло, то ми б їм показали”²⁷⁵. Дехто з “куркулів” намагався заспокоювати себе тим, що “тут все одно життя немає”, що “і в Сибіру можна буде працювати та нажити собі господарство”²⁷⁶. В деяких селах Андре-Іванівського району “куркульські сім'ї” навіть виїжджали з піснями, вигукуючи з вантажівок: “Їдемо на роботу, на розробки”²⁷⁷. Такий нарочито оптимістичний настрій був цілком зрозумілим: настанова партії “ліквідувати куркуля як клас” багатьма селянами була розцінена як пряма вказівка до фізичного знищення, тож у порівнянні з цим вислання не могло не здаватися спасінням. Утім, абсолютна більшість людей безперечно перебувала в стані емоційного шоку, глибоко переживаючи роз-

ставання з рідним краєм, з острахом уявляючи собі північні землі, які ще з часів царату асоціювалися з місцем вислання кримінальних злочинців та каторжними роботами. Наприкінці лютого один із робітників київського заводу “Арсенал” із хвилюванням розповідав своїм товаришам, що бачив, як по Хрещатику серед білого дня в автобусах під охороною перевозили “куркулів”. З вікон автобусів лунали розпачливі вигуки: “Нас везуть на Соловки за те, що ми вас хлібом годували”²⁷⁸.

Небачена досі за розмахом і жорстокістю каральна акція — вислання з місць постійного проживання десятків тисяч людей, у тому числі безпомічних старих і малих дітей, серйозно вплинула на психологічну атмосферу в українському суспільстві, хоча й не була сприйнята однозначно. За спостереженням спецорганів під час мітингів та зборів, що проводились на підприємствах, фабриках і заводах, виголошувались запальні промови на підтримку розправи з “куркулем”. Деякі з “найбільш свідомих” пролетарів навіть вимагали поширити “вдалий досвід” експропріацій на “куркуле-робітників” — скажімо, тих, “котрі мають по дві-три хати, здають їх в експлуатацію за гроші по дорогих цінах, та ще й заробляють на заводі по 200 рублів”²⁷⁹. Схвальні, подекуди зловтішні розмови на зразок “туди їм і дорога”, “тепер знатимуть, як на нашій крові жиріти” було чути й на селі — переважно з боку бідняцького активу. І все ж подібні настрої не були визначальними. Попри негативного психоментального досвіду братовбивчих громадянських воєн та наполегливі старання більшовицької влади “прищепити” населенню основи нової, “класової моралі”, процес руйнування системи загальнолюдських цінностей не зайшов настільки далеко, щоб радикально вплинути на традиційне світосприйняття основної маси людей. Власне кажучи, головним аргументом на користь того, що поважна частина населення, насамперед сільського, вкрай негативно поставилась до депортації “куркулів”, сприйнявши її як одну з складових загального наступу влади на село, стало розгортання взимку—навесні 1930 р. значних за розмахом антирадянських повстань, учасники яких, крім усього іншого, вимагали негайного повернення “куркулів” додому. Слід враховувати й те, що під час самого вислання, попри солідну підготовку операції з боку ДПУ, зокрема проведення превентивних арештів потенційних ватажків можливих заворушень, у 7-ми із 29-ти округ УСРР були зафіксовані організовані спроби селян перешкодити депортації.²⁸⁰ Так, у м. Бориспіль Київської округи спротив висланню чинив натовп селян із 500 осіб, внаслідок чого “плановість проведення операції” була зірвана, в Томаківському районі Запорізької округи близько 400 селян намагалися не допустити вислання односельців, в одному із сіл Лохвицького району Роменської округи цього ж домагався натовп із 800 селян і т. ін.²⁸¹ Те, що по інших округах, за повідомленнями ДПУ, операція пройшла майже без ексцесів, як і те, що проводити вислання спецорганам допомагав місцевий актив, лише підтверджувало технічний успіх операції, проте аж ніяк не доводило підтримки чи навіть індиферентного ставлення до неї більшості населення. Приголомшення суспільства депортацією, оцінки її як нелюдяної акції засвідчували й зафіксовані ДПУ чисельні “контрреволюційні розмови” серед різних категорій населення: “Я не проти ліквідації куркульта, але проти звірячих проступків: щодня водять сотні заарештованих по місту, серед них глибокі старі і навіть жін-

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

ки...”(робітники Дніпропетровської округи)²⁸², “Людей з дітьми висилають взимку на загибель. Хто б вони не були, але ж це люди. Чи можна будувати нову каторгу?”, “Висилати дітей і жінок — це варварство, котрого не було навіть за часів царату”(селяни Одеської округи)²⁸³ тощо. Нарешті, не можна не відзначити й того, що докори людяності подекуди виявлялися непереборними серед самих добровільних виконавців операції. В с.Слободка Краснокутського району Харківської округи члени комнезаму навідріз відмовились брати участь у розправі над сусідами. “Вбийте нас, — казали вони, — але ми не підемо виганяти когось з хати”²⁸⁴. Розгубленість і каяття з приводу особистої, іноді й недобровільної участі в езекуціях селян траплялися і в пролетарському середовищі. В Одеській окрузі один із робітників заводу Марті (кандидат у члени партії) в замішанні розповідав своїм товаришам: “На селі не дай Бог що коїться. Ми розкуркулювали і викидали [селян на вулицю]. Що людям залишалося робити: або нас убивати, або самим вішатися. Якщо б я знав, що таке буде на селі, я б ніколи туди не поїхав...”²⁸⁵

А проте розкуркулення і депортація “куркульських сімей” виявилась далеко не єдиною трагічною реалією життя українського села взимку—навесні 1930 р. Втратою можливості самостійно господарювати на власній землі, руйнуванням основ традиційного буття загрожувала всій масі селянства й примусова колективізація сільського господарства, яка в цей час набула форсованого характеру. Засобом прямого психологічного тиску на селян виступала насамперед сама “антикуркульська операція”. За повідомленнями спецорганів, уже з перших днів розкуркулення маси переляканих господарів — переважно середняків, стали спішно подавати заяви про вступ до ТСОЗів. “Треба мерщій вступати до колективів..., — говорили вони між собою. — Тепер такий час, що можуть всіх підвести під категорію куркуля...”²⁸⁶ Під впливом цієї “позитивної тенденції” в колгоспному русі вище партійне керівництво України вже на початку лютого переглянуло терміни проведення суцільної колективізації в республіці, встановлені постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації та заходи допомоги державному будівництву”. Отримавши “карт-бланш”, окружні партійні комітети розпочали гонитву за високим відсотком колективізації, активно використовуючи такі вже добре випробувані методи, як залякування, а подекуди й брутальне обдурення селян. В одному з сіл Судилківського району Шепетівської округи уповноважений, не добившись потрібного рішення про організацію колективу, пішов на таку “воєнну хитрість”. Він звинуватив присутніх на зборах селян у крадіжці револьвера й примусив кожного з них засвідчити підписом свою непричетність до цього. Наступного дня, однак, з’ясувалося, що селяни “вписалися” до колективу²⁸⁷. Подібні випадки були нормою повсюди, і, звичайно, це не могло не давати формальних результатів. Так, в Одеській окрузі від 1 лютого до 1 березня кількість колективізованих господарств зросла з 52,2 % до 88,3 %²⁸⁸, в Первомайській окрузі — відповідно з 28,8 % до 69,3 %²⁸⁹, в Шепетівській 10 листопада 1929 р. було колективізовано лише 24,9 % господарств, станом на 1 січня 1930 р. — 42,8 %, на 1 лютого — 56,5 %, на 10 лютого — 72,2 %, до 1 березня — 81,7 %²⁹⁰. Загалом же питома вага колективізованої орної землі (у відсотках до загальної площі селянських посівів) в Україні від 1 січня до 10 березня 1930 р. зросла з 16,4 % до 70,9 %²⁹¹.

Картина сваволі на селі була б неповною, якщо не згадати про те, що масштабні “стратегічні” кампанії розкуркулення, вислання та примусової колективізації в українському селі доповнювались іншими, так би мовити супутніми, кампаніями: закриттям явочним порядком церков та арештами священнослужителів; “мобілізацією посівного матеріалу” — черговим “витисненням” хлібних ресурсів з села шляхом обшуків та реквізицій; збором утильсировини — від масового зняття і здачі “на утиль” могильних надгробків, хрестів та церковних дзвонів до створення “спецзагонів”, що відстрілювали собак і котів по дворах господарів або ж обрізали хвости і гриви в коней (увійшовши в азарт, актив с. Новополонське Шепетівської округи цілком серйозно пропонував для виконання спущеного згори плану остригти волосся всім жінкам і бороди чоловікам)²⁹².

Ясно, що всі ці події не могли, врешті-решт, не призвести до соціального вибуху. Взимку—навесні 1930 р. практично вся територія України вкрилася вогнем селянських повстань. У період з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. у 41 окрузі республіки було зафіксовано 1716 масових виступів селян, у т. ч. в Бердичівській окрузі — 130, Вінницькій — 68, Волинській — 36, Дніпропетровській — 81, Київській — 62, Криворізькій — 44, Одеській — 48, Прилуцькій — 107, Тульчинській — 146, Шепетівській — 251 і т. ін.²⁹³ Безпосередні приводи до заворушень у різних місцях були різними (десь — наїзд бригади для “мобілізації посівного матеріалу”, а десь і насильне нав’язування селянам колективного способу господарювання, закриття церкви або ж арешти “контрреволюційного активу”), проте всіх їх об’єднувало виразне антирадянське та антикомуністичне спрямування. Скрізь однаковими були й гасла повсталих — “Геть колективізацію!”, “Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!”, “Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!”, “Повернути куркулів — ми всі рівні!”, “Припинити закриття церков!” Поряд із цим лунали й національні гасла — “Геть радянську владу — нехай живе самостійна Україна!” тощо.

Так само, як це було і в минулі роки, найактивнішу роль у селянських виступах відігравало жіноцтво. Попри встановлене юридичне рівноправ’я, соціальний статус жінки все ще не міг порівнятися з чоловічим, та й сама жінка на рівні суспільної свідомості все ще сприймалася залежною від батьків, чоловіків, які формально несли за неї відповідальність. Користуючись цією своєю вимушеною “перевагою”, зокрема, не побоюючись, як чоловіки, жорстоких репресій з боку влади, саме жінки в цей період виступали застрільницями більшості “волинок”, у той час, як їхні чоловіки (насамперед перемінний склад, нагляд за яким у цей час був значно посилений) демонстрували свою начебто непричетність до цих акцій. Утім, лише до певного часу, адже, розпочавшись як суто жіночі, “волинки”, зазвичай, швидко переростали в загальні повстання селян. Перемінники подекуди відігравали активну і навіть керівну роль у таких виступах селян. На це, зокрема, 30 березня 1930 р. вказував В.Балицький у доповіді ЦК КП(б)У “Про основні негативні моменти в реагуванні військовослужбовців УВО у зв’язку з заходами по колективізації”²⁹⁴.

Здебільшого направленим у ті чи інші “гарячі точки” військам ДПУ силовими та агітаційними заходами вдавалося локалізувати небезпечні вогнища

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

селянських повстань. Це було й зрозуміло, адже озброєним вилами і сокирами незгуртованим селянам досить важко було протистояти добре організованій військовій силі. Однак наприкінці лютого, коли повстання одночасно захлинули всі 11 округ прикордонної зони (Шепетівську, Бердичівську, Волинську, Коростенську, Тульчинську, Могилівську, Кам'янецьку, Проскурівську, Вінницьку, Одеську) та Молдавську АСРР, ситуація стала набувати неконтрольованого характеру. Власне, по багатьох районах цих округ внаслідок масових повстань влада рад фактично припинила своє існування: сільради були розігнані й натомість обрані старости, “дуті” колективи — розформовані, усупільнене до того майно, реманент, а також “мобілізований” посівний матеріал — розібрані. Спроби ДПУ рішучими заходами “навести порядок” у найбільш бунтівних районах несподівано наштовхнулись на добре організований опір: довкола сіл з’явилися окопи, були виставлені патрулі, які в разі небезпеки набатним дзвоном швидко скликали озброєних палками, вилами, сокирами, мисливськими гвинтівками та обрізами селян, сповнених рішучості дати відсіч непрошеним гостям. Давалося взнаки й наближення весни: в деяких округах появилися “банди”, які робили наскоки на підпорядковані радянській владі населені пункти, і які миттєво розчинялись по селах і лісах при наближенні військ. Безперервними були й спроби великих груп селян прорватися через кордон до Польщі, де повсталі розраховували знайти пристановище, а також підтримку для продовження боротьби з “совітами”.

Значний розмах, невпинне зростання антирадянських виступів (причому не тільки в Україні, а й в інших хлібних районах СРСР) спричинили паніку сталінського керівництва, примусивши його різко загальмувати хід репресивної машини. 2 березня 1930 р. газета “Правда” надрукувала статтю Й.Сталіна “Запаморочення від успіхів”, а 14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) оприлюднив постанову “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі”, якими санкціоновані зверху темпи і методи колективізації засуджувались як реакційні, а провина за всі “перегини” покладалася на низові партосередки. Водночас в охоплені повстаннями райони, зокрема прикордонної смуги України, були мобілізовані додаткові резерви ДПУ, а також деякі з армійських підрозділів.

4 березня 1930 р. один із таких зведених загонів (виділений зі складу 2-ї кавалерійської дивізії 4-й ескадрон 7-го кавалерійського полку, посилений кулеметним взводом, а також взвод 8-го стрілецького полку із двома станковими кулеметами, загалом 110 шабель) був направлений до Шепетівської округи²⁹⁵, де в цей час масовими повстаннями були охоплені Ляховецький, Теофіпольський, Аннопольський, Антонівський, Судилковський, Полянський, Грицевський, Красилівський райони. Озброєні палками, вилами та обрізами селяни не тільки відчайдушно боронили свої села, а й натовпами в 300—500 осіб нападали на загони прикордонників, намагаючись перейти до Польщі. Не зупинялися повсталі навіть під вогнем кулеметів. Постійними були в окрузі й наскоки “банд” на контрольовані радянською владою села. Опівдні 3 березня один із таких загонів, що налічував 33 вершники, увірвався до с.Сморщики Антонівського району. Повстанці убили голову колгоспу та місцевого активіста, а їх тіла кинули в багаття²⁹⁶. Надвечір наступного дня “банда” захопила с.Ледянки, де також розправилась з секретарем сільради

та головою КНС. Однак зведений загін кавалеристів противника не застав: “банда” зникла в лісі, “вирунувши” через короткий час біля с.Кузьминці Теофіпольського району, де її чисельність зросла до 200 осіб²⁹⁷. Бійців взводу 8-го стрілецького полку, які вирушили навздогін повстанцям, також спіткала невдача. При появі військових селяни, використовуючи улюблену тактику повстанців часів громадянської війни, розбіглись по домівках з тим, щоб надалі зібратися у встановленому місці²⁹⁸. Більш “результативними” виявились дії зведеного загону під час вилучення з сіл округи “контрреволюційного активу”. За повідомленням начальника ОВ УВО М.Бистрих, мешканці с.Терновка намагалися вплинути на червоноармійців, проте безрезультатно²⁹⁹.

Надзвичайно напруженою була ситуація і в Бердичівській окрузі, особливо в Любарському районі, де з середини лютого не припинялися спорадичні виступи селян. 28 лютого 1930 р. у м.Любар були направлені вояки 2-го взводу 2-ї роти 9-го батальйону Української дивізії конвойного війська, яким було наказано взяти на себе супроводження у Бердичівський БУПР заарештованих “куркулів”. Тим часом 1 березня у місті почалося антирадянське повстання. Близько 1,5 тис. селян з вилами, сокирами, косами в руках стали громити приміщення райвиконкому, примусивши радянських працівників рятуватися втечею. Частина повсталих рушила до приміщення міліції, сподіваючись звільнити заарештованих. На попереджувальні постріли вартових селяни не відреагували, проте, коли командир відділення згаданої дивізії Скрипко пострілом впритул застрелив одного з селян, натовп осів. За розпорядженням В.Балицького в місто негайно вирушили війська ДПУ, які до 5 березня відновили там радянську владу. Проте повстання перекинулось на сусідні села, миттєво поширившись на весь район. 2 березня 1930 р. у м. Любар з Бердичева прибули іще 15 червоноармійців і 2 командири дивізії, які, розбившись на кілька груп, взяли участь у приборканні бунтівних сіл. Про “подвиги” бійців дивізії 20 березня 1930 р. доповідав до ПУ РСЧА комісар з’єднання. Так, під час придушення повстання в с. Деревички червоноармієць Середа на очах у натовпу, з якого було чути вигуки “Бий їх, вони не мають права в нас стріляти”, встромив багнет у живіт “куркуля”, а потім дострелив його, після чого селяни відступили; в іншому селі натовп селян зупинився після того, як червоноармієць Іваненко, демонструючи рішучий настрій бійців, убив наповал двох селян; в ніч на 6 березня загін на чолі з Кучерявцевим провів операцію з вилучення “контрреволюційного активу” сіл Горопаї, Меленці та Липно, які перед тим домовились про сумісні виступи. Біля с. Деревичка селяни намагались відбити 71 заарештованого, проте конвой відкрив вогонь, примусивши повстанців відступити; 9 березня на ст. Ізяславль бійці 1-ї роти Української дивізії конвойного війська були оточені натовпом із 300 селян, які намагались перешкодити відправку 253 заарештованих “куркулів”. Відчуваючи, що сили нерівні, конвоїри відправили потяг з арештантами раніше зазначеного терміну³⁰⁰. Настрій бійців дивізії під час операції, за донесенням комісара з’єднання, був бадьорим. “У кожного червоноармієця, — писав він командуванню, — відчувається розлюченість і ненависть до куркуля”³⁰¹. 7 березня 1930 р. заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон повідомляв ЦК КП(б)У, що в Любарському районі 21 із 29 розігнаних сільрад відновили свою роботу³⁰². Проте в інших районах округи селянські завору-

6. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р.

шення усе ще тривали. Про це, зокрема, свідчило й те, що 13 березня 1930 р. зі складу 3-ї кавалерійської дивізії УВО в розпорядження начальника ОВ УВО для ведення бойових дій проти “куркульства” було виділено зведений ескадрон (147 шабель)³⁰³.

15 березня голова ДПУ УСРР В.Балицький, який упродовж березня ледь встигав на найбільш “небезпечні” ділянки, прибув до Тульчинської округи, де саме в цей час антирадянські повстання досягли свого піка, охопивши 15 із 17 районів. 189 сільрад округи були розігнані, повсталі жорстоко розправлялися з представниками радянської влади та бідняцьким активом, “повертаючи” їхнім сім’ям щойно випробувані ними самими страждання і приниження: в одному місці сім’ї членів КНС під звуки оркестру “депортувалися” з села, в іншому — комсомольців-активістів примушували годинами стояти на колінах перед церквою, вимолюючи прощення за скоєні гріхи і т. ін.³⁰⁴ Намагання військ ДПУ втихомирити бунтівні села наражались на шалений опір: у селах Горячевка та Ольшанка Мясковського району бій тривав майже дві години³⁰⁵. На підтримку військам ДПУ 13 березня 1930 р. було спрямовано виокремлений зі складу 9-ї кавалерійської дивізії зведений ескадрон 49-го кавалерійського полку, підсилений кулеметним взводом (197 шабель)³⁰⁶. Маючи досвід розгону “волинок”, один із загонів цього ескадрону спробував негайно “навести порядок” у с.Балонівка Бершадського району, проте в результаті рішучих дій червоноармійців близько 500 селян пішли до лісу³⁰⁷.

Іще один зведений ескадрон, виділений зі складу 1-ї кавалерійської дивізії (115 шабель), 13 березня 1930 р. був направлений для придушення селянських повстань та проведення арештів у районах Проскурівської округи³⁰⁸. Цілком можливо, що саме бійці цього ескадрону 15 березня 1930 р. утихомирювали тисячний натовп у м. Єрмолинці, коли той намагався звільнити заарештованих “куркулів”. В результаті цієї операції 90 найактивніших селян були кинуті до в’язниці³⁰⁹.

Враховуючи попередні плани ДПУ використовувати армійські підрозділи на селі в прихованій формі, можна зробити припущення, що частини РСЧА залучались для придушення селянських повстань не тільки в прикордонних, а й по інших українських округах. Втім, цілеспрямований пошук автором документальних підтверджень цього виявився безрезультатним. Швидше всього до масового залучення частин УВО для силового забезпечення кампанії ліквідації куркульства як класу справа так і не дійшла. Власне, в цьому об’єктивно не було потреби через значну кількість задіяних в операції військ ДПУ (тільки наприкінці січня 1930 р. в українське село було мобілізовано 23 939 працівників ДПУ, міліції, озброєних загонів партійно-комсомольського активу)³¹⁰. З іншого боку, зафіксовані ДПУ (звичайно далеко неповні) випадки активної участі перемінного складу в селянських повстаннях на фоні значного посилення негативних політичних настроїв безпосередньо в частинах і з’єднаннях УВО тільки підтвердили те, що переважно селянська за своїм складом армія несе в собі значну негативну політичну активність, стримати яку можна лише ізолювавши червоноармійців від подій на селі. Надзвичайно показовим було й те, що, незважаючи на найретельніший відбір, морально-психологічний стан тих армійських підрозділів, що брали участь у проведенні каральних акцій на селі, все ж виявився небездоганим. За повідомленням

начальника ОВ УВО серед бійців зведених загонів, які діяли в чотирьох вищезазначених прикордонних округах України, були помічені й такі розмови: “Нас примушують тут упокорювати селян, а вдома, можливо, б’ють наших батьків. Ніяких куркулів тепер немає”, “Чорт знає, за що ми страждаємо і людей убиваємо. Можливо, у нас вдома наших батьків так само переслідують”, “Невдовзі, певно, і нас заберуть. Заарештовують, стріляють і куркулів, і середняків, і бідняків, а нам кажуть, що тільки куркулів”³¹¹ та ін.

До кінця березня карально-репресивними та політико-ідеологічними засобами сталінському керівництву все ж вдалося опанувати ситуацією в українському селі. Про жорстокий характер протистояння між владою і селом свідчили чисельні втрати з обох сторін: з 20 лютого по 1 квітня 1930 р. по 33 округах України було вбито 46, поранено 84, побито 763 представники радянської влади. Водночас у ході зіткнень з військами ДПУ загинуло 90 селян, 177 було поранено, 105 побито³¹², кількість заарештованих облічувалася тисячами. Звичайно, декларування принципу добровільності при проведенні колективізації, призупинення в 7-ми прикордонних округах України масового вислання “куркульських сімей”, демонстративне покарання кількох відповідальних партійних і радянських працівників за “перегини” і т. ін. не могли не сприйматися багатьма селянами як доказ своєї перемоги в боротьбі за свої права. Та це відповідало дійсності лише почасти. Насправді пуступки селянам носили тактичний, тимчасовий характер. У черговий раз переконавшись у неможливості добровільним шляхом соціалізувати селян та усвідомивши пряму небезпеку для себе з боку “дрібнобуржуазної селянської стихії”, сталінський режим надалі обрав більш дієвий засіб упокорення села, вдавшись до терору голодом.

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

Реанімація з початку 1928 р. продрозкладки у вигляді примусових хлібозаготівель, нескінченні фінансові визиски, масові репресії і, врешті-решт, голод, що охопив південно-західні райони УСРР вже влітку того ж року, викликали сплеск негативних політичних настроїв в українському суспільстві — насамперед на селі, позначившись розгортанням як пасивних, так і активних форм опору владі. Схожі за своїм антирадянським, антикомуністичним спрямуванням з “контрреволюційними виступами” в інших хлібних регіонах СРСР, наприклад в Центрально-Чорноземній області РСФРР (ЦЧО), акції масового протесту в Україні мали свою виразну специфіку, яка полягала у найтіснішому переплітанні в них соціальних і національних мотивів. Останні в значній масі українського села та почасти серед української інтелігенції й робітництва були не тільки відчутними, але й відігравали принципово важливу роль: власне кажучи, практично всі соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління в Україні, оцінювались поважною часткою української спільноти саме через призму національних почуттів та національних інтересів.

У березні 1928 р. лідер республіканської партійної організації Л.Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібо-

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

заготівельних кампаній в Україні спричинив “посилення шовінізму”, причому “не тільки зверху, але й знизу”³¹³. “Ми маємо балачки про те, — констатував він, — що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем”³¹⁴. Зроблене на такому високому адміністративному рівні визнання факту зростання національних настроїв в Україні було вельми показовим і, як можна судити за чисельними архівними матеріалами, адекватно відбивало тогочасні реалії. Й справді, такі “незручні” для влади питання, як “куди подівся зібраний в Україні хліб?”, “чому хліборобна республіка тепер голодує?”, “хто винен у триваючому пограбуванні українського села та стрімкому зубожінні міста?”, не тільки найактивнішим чином мусувалися серед різних верств населення, але й різко актуалізували на рівні суспільної свідомості проблему прямого й найтіснішого зв'язку між трагедією, що насувалася на Україну, та її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому тлі природно поставало питання про безперспективність подальшого перебування УСРР у складі СРСР та про здобуття нею статусу самостійної держави. Водночас невдоволення напівколоніальним сьогоденням України сприяло активізації колективної історичної пам'яті, зумовлювало звернення суспільної думки до державотворчого досвіду доби революції і громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів — насамперед С.Петлюру, постать якого перетворилася на символічне уособлення ідеї самостійної української держави, а також позитивні оцінки Української народної республіки та спроби пояснити сучасні труднощі її поразкою постійно фіксувалися в донесеннях ДПУ, яке оцінювало цей феномен як іще один важливий доказ зростання в республіці “яскраво-шовіністичних настроїв”.

Характерні в цьому відношенні розмови були зафіксовані спецорганами вже в лютому—березні 1928 р. серед селянської молоді, що проходила службу в частинах і з'єднаннях УВО. Обурюючись з приводу хлібних ревізій та фінансового тиску на батьків, червоноармійці-селяни прямо говорили: “Краще було б, якби Україна відокремилась від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна корова”³¹⁵, “... Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді б ми самі керували своєю країною і народом”, “СРСР тому і агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба”³¹⁶, “...Нащо нам той соціалізм, була б самостійною Україна”³¹⁷. Поряд із цим червоноармійці з селян у розмовах між собою відзначали, що “Центральна Рада не ображала б селянство так, як це робить радянська влада”, та виступали на захист С.Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представивши його “бандитом”, “зрадником інтересів України” тощо. “Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України”, — говорили одні селяни³¹⁸. “Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі”³¹⁹, “Був би Петлюра, то в Україні всього б було вдосталь”³²⁰, — наполягали інші.

З різким погіршенням продовольчої ситуації в республіці, зокрема голоду 1928—1929 рр., національні почуття в масі українського населення дедалі загострювались, і прояви настроїв національного незадоволення поширювались не тільки по селах, але і в містах. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед частини робітників уже можна було почути такі розмови: “Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо”, “Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України”³²¹. Ясна річ, по селах, де внаслідок неврожаю та реквізичійної практики влади люди потрапили в лещата голоду, подібні виступи носили більш виразний і масштабний характер, захоплюючи не тільки “куркулів”, але й частину бідняцтва, подекуди з “радянським активом” включно. За інформацією ДПУ УСРР наприкінці грудня 1928 — на початку січня 1929 р. незаможники с. Сухани Богодухівського району на Харківщині проводили “шовіністичну агітацію”, висловлюючись у тому сенсі, що “Україна голодує, а Москва забезпечена хлібом”. Комсомольці с.Василиця Черкаського району здійснювали галас під час зборів, де, очевидно, проводилась лекція про міжнародне становище СРСР. “Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?” — обурювалися вони і водночас запитували: “Чому така різниця між Росією і Україною відносно забезпеченості хлібом?”, “Чому такі ціни: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0,4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?”³²² У с.Водяне Берестовецького району один із місцевих активістів, член ВКП говорив селянам: “Україна — колонія Росії, з котрої остання бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади”³²³. Настрої позапартійної, насамперед заможно-середняцької частини села, носили більш радикальний характер. “Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі говорив один із заможних селян с.Тарасівки Куп’янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва”³²⁴. “Все, що у нас забирають, кацапи вивозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться”, — з обуренням говорили між собою середняки з с.Бубнова-Слободка на Черкащині³²⁵. “Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм селяни-середняки з с.Ксентівка на Уманщині, — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом”³²⁶. Непрямим доказом усвідомлення повної залежності України від союзного центру стало зростання настроїв розчарування та роздратування конкретними владними персонами — наприклад, Г.Петровським. Попри те, що на ім’я всеукраїнського старости йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався “знайти правду і захист” від несправедливих утисків місцевої влади, авторитет “українського вождя” в масі сільського населення стрімко падав. “Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить”, — говорили селяни між собою й додавали, маючи на увазі розподіл між центром та республікою вирощеного на українській землі хліба: “Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м’якушка”³²⁷.

Розгортання маховика насилля з боку влади об’єктивно зумовлювало тенденцію до згуртування та самоорганізації українського селянства, висунення з його середовища активу з учителів чи авторитетних селян, здатних

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

не тільки виразно сформулювати політичні вимоги хліборобів, але й мобілізувати їх на організовану протидію владі, зокрема й на повстання. Ця тенденція не залишилась непомітною для ДПУ УСРР, голова якого В.Балицький у надісланій 1928 р. на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича доповідній записці "Про пожвавлення української контрреволюції" констатував: "...висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і особливо останнім часом за рахунок молоді" ³²⁸. В цій же записці повідомлялося про виявлені в Тульчинській, Білоцерківській, Дніпропетровській, Запорізькій та деяких інших округах "українських контрреволюційних угруповань". Надзвичайно показовим було те, що національно-політична платформа практично всіх знешкоджених груп виходила не з ідеї досягнення рівноправ'я радянської України в складі СРСР, а ґрунтувалася на усвідомленні потреби творення самостійної української держави на кшталт УНР. Один з таких організаційно оформлених осередків був ліквідований на початку березня 1928 р. у Білоцерківській окрузі. Його учасники (загалом 15 осіб) називали себе членами "Полуботківської громади" і обрали гаслом своєї діяльності слова: "Краще нам померти у в'язниці, ніж бачити Україну в залізних оковах" ³²⁹. При арешті чекісти вилучили у полуботківців програму (з виокремленням розділів загальнополітичного, народної освіти, національних взаємин, релігії), протоколи засідання, топографічну карту з розміткою сільських районів, а також зашифрований щоденник діяльності членів групи, яка, очевидно, мала суто пропагандистський характер. Провідна ідея "Полуботківської громади" формулювалась так: "Україна повинна бути незалежною від інших держав, зокрема від Росії, котра впродовж багатьох століть намагається накласти свої кігті на Україну з її багатствами. Україна повинна бути пов'язана як з Росією, так і з іншими державами постільки, оскільки цього вимагає політичне життя в європейських умовах" ³³⁰. Економічна платформа полуботківців ґрунтувалася на тезі про доповнення індустріалізації в країні "чинником розвитку землеробства" ³³¹.

Іще одне національне угруповання було ліквідоване чекістами на Волині. Тут довкола вчителя Домбровського об'єдналися одностуденти, які сповідували кредо "Україна — для українців". Глибоко переконані в тому, що у найближчий час розпочнеться загальне повстання селян "за відділення від Росії", учасники "групи Домбровського" планували в зручний момент підняти повстання у Бердичеві, розраховуючи залучити на свій бік армійські частини. Щоправда, майбуття УНР вони бачили під протекторатом США, а саму українську державу — "позапартійною й позакласовою". "З вождів ми мали намір шанувати Шевченка, Леніна, Маркса і Енгельса, — засвідчили заарештовані під час допиту. — Шанування Леніна мало доводити, що ми не дотримуємося буржуазних поглядів і залучити до нас маси. Національний прапор мав бути жовто-блакитний з червоним кутом і символізувати позакласову, позапартійну державу" ³³². У Запорізькій окрузі колишні члени "Просвіти" та національно-свідома селянська молодь на чолі з колишнім офіцером Кириченком організували "Групу звільнення України". Один із пунктів статуту групи твердив, що в разі війни всі комуністи і комсомольці мають бути оголошені поза законом ³³³. Ця група, так само як і деякі інші, у тому числі "шовіністичні осе-

редки”, сформовані “контрреволюційною інтелігенцією” в містах, була ліквідована ДПУ в березні 1928 р. у ході широкомасштабної операції проти “українського антирадянського активу” (всього під час операції було заарештовано до 400 осіб)³³⁴.

Втім, превентивні арешти активу та ліквідація груп на стадії їх організаційного оформлення торкнулися лише верхівки айсберга. Триваючий тиск на село, повна відсутність за умов однопартійної диктатури будь-яких легальних способів захисту своїх інтересів не могли не підживлювати процес самоорганізації селян та висування з його середовища нових і нових активістів. Це, власне кажучи, вповні усвідомлювало й ДПУ. “Операція безперечно стримає на деякий час зростання української контрреволюції, — підсумовував В.Балицький результати березневої каральної акції, — однак абсолютно ясно, що повністю ліквідувати його вона не в змозі”³³⁵.

У травні 1928 р. на закритому засіданні ЦК КП(б)У за доповіддю В.Балицького було прийнято постанову, яка орієнтувала ДПУ на посилення боротьби “з антирадянськими елементами на селі, що активно виступають...”, та вимагала “терміново вжити заходи щодо посилення роботи й апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі”³³⁶. А вже у червні 1928 р. завдяки проведеній агентурній роботі спецорганам вдалося запобігти повстанню “під гаслом боротьби за УНР”, що його готували під проводом колишнього петлюрівського отамана Кіндрата Саваринського селяни Вороновицького району (села Володівка, Войтовці, Плоска Дубина, Арсентьєвські хутори, Ганщина та ін.). Доведені до крайньої межі сваволею більшовицької влади, селяни (до 30 осіб) вирішили кинути соху і взятися до зброї. В плани повстанців входило вчинити наскок на міліцію й звільнити заарештованих селян, розгромити найближчі партійні і радянські установи та, залучивши на свій бік територіальні війська, “розкачати повстання”, поширивши його на інші райони, а можливо, й на окружні центри. В разі невдачі повстанці планували прорватися до Польщі. Депоушники “зняли” передовий загін повстанців, коли той саме готувався до наскоку на економію. Як з’ясувалося, майже всі заарештовані селяни (до речі, переважно бідняки) свого часу перебували в армії УНР, деякі з них були сотниками — отож мали не лише військовий досвід, але й певний професійний рівень. Важлива деталь: при розгромі Вороновицької повстанської організації було вилучено листівку, яка закликала селян: “Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!” Листівку було підписано “Спілка визволення України”³³⁷.

В.Балицький доповідав на листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У, що упродовж року в республіці було зафіксовано 150 масових виступів селян³³⁸. Безперечно, частина з них проходила саме під національними гаслами. За даними, наведеними 23 листопада 1928 р. на спеціальній нараді ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом, за рік в українському селі було ліквідовано 12 банд, у тому числі три — суто петлюрівські за своїм спрямуванням. Найбільш “урадженими бандитизмом” були названі Коростенський, Могилівський, Кам’янець-Подільський, Тульчинський, Уманський, Шевченківський,

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

Зінов'євський, Київський, Конотопський, Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський округи. Певно, саме в них упродовж року спецорганами було заарештовано основну масу “бандитів” — 4756 осіб (1219 під час проведеної в серпні спеціальної операції)³³⁹. На те, що частину останніх становив саме “петлюрівський елемент”, вказувало визнання В.Балицьким “пошиленої діяльності куркульства і петлюрівщини” та поступового “переростання кримінальщини у політичний бандитизм”³⁴⁰.

Протягом 1929 р. стихійний процес самоорганізації українського села тривав, продовжувалися і постійно зростали масштаби репресій сталінського режиму проти “націоналістичного активу” на селі та “української шовіністичної інтелігенції” в місті. Поза всяких сумнівів, “активісти-петлюрівці” становили частину тих 4393 селян, яких ДПУ було “знято” в українському селі у червні—грудні 1929 р. під час чергової каральної операції³⁴¹. Восени 1929 р. почалася підготовка до проведення показового судового процесу над “Спілкою Визволення України”(СВУ), основне вістря якого, відповідно до вказівок ЦК ВКП(б), мало бути спрямованим проти “української шовіністичної інтелігенції” — прибічників ідеї незалежної УНР. Майбутній процес розглядався і як превентивний захід проти передбачуваного владою нового сплеску українського націоналізму, який був неминучим за умов готування на селі кампанії “ліквідації куркульства як класу” та форсованої колективізації.

Дійсно, осінь 1929 — весна 1930 рр. стали не лише періодом найчисельніших і наймасштабніших акцій протесту українських селян проти сталінського аграрного курсу, але й, можливо, тим відтинком часу доби трагічного шестиріччя, коли рішуча готовність українських національних сил боротися за свої права і ідеали проявилася у найвідвертіших формах. Тенденція до гуртування української спільноти, активізація її мобілізуючих сил позначились, зокрема, різким збільшенням на селі антирадянських листівок. Переважна частка листівок апелювала саме до національних почуттів українців, закликаючи їх до повстання проти соціального і національного гноблення. Якщо впродовж усього 1928 р. спецорганами було виявлено в Україні 150 найменувань листівок, то за період з 20 листопада 1929 р. по 7 квітня 1930 р. — 349 найменувань, 834 примірники (з 20 листопада 1929 р. по 1 січня 1930 р. — 29 (34 примірники), з 1 січня по 1 березня 1930 р. — 86 (111 примірників), з 1 по 7 березня 1930 р. — 39 (48 примірників), з 7 по 17 березня — 72 (121 примірник), з 17 березня по 7 квітня — 123 (472 примірники))³⁴².

Центральною темою націоналістичних за змістом листівок було звинувачення правлячої партії та союзного центру в руйнуванні “неньки-України” й заклик до боротьби в ім'я її звільнення від “чужої влади”. Характерна листівка 6 лютого 1930 р. з'явилася на телеграфному стовпі в с.Зайцево Артемівського району Артемівської округи. “Прокляті кати, за що караєте народ? ... — Говорилося в ній. — Закликаємо всіх українців піти проти катів... Україна — мати рідна, за що карають тебе? Де ж ті січовики, де вони, чому терплять цю кару? Закликаємо на боротьбу з цією зграєю!” Текст листівки прикрашав красномовний малюнок: зображення гідри з позначкою “СРСР”³⁴³. Такі ж ідеї містила й листівка, знята добровільними помічниками ДПУ в с. Сиварне Ілінецького району Вінницької округи. “Подивіться на нашу милу

Україну. Вона горить в огні... — Зверталися укладачі листівки “До всіх селян України”. — Катують її комуністи. Повстаньте! Візьміть у руки хто що може, покажемо дорогу цим клятим комуністам. Звільнимо Україну від московської влади... Нехай живе Україна! Нехай живуть захисники наші!”³⁴⁴ Апеляція до “славного минулого”, згадки про запорізьке козацтво, гетьманів України також були присутніми в листівках. “Мазепа славний був гетьман, з царем він не мирився і під Полтавою бився за вільну Україну. Хотів він бачити її вільною. І тепер ми йдемо в блоці з ним...” — Наголошувалося в листівці, виявленій ДПУ 19 березня 1930 р. у с. Шуляки Жашковського району на Уманщині³⁴⁵. Однак найпопулярнішою серед інших історичних персон все ж залишався отаман С.Петлюра, якого творці листівок шанобливо називали батьком і до постаті якого зверталися як до захисника трудового українського народу. “Батько Петлюра, встань і подивись, як Україна стогне”, — говорилося в листівках, розкиданих 19 лютого 1930 р. біля приміщення сільради в с.Єкатери́нівка Острівського району Проскурівської округи³⁴⁶. В с. Сиднів Чернігівського району Чернігівської округи депеушниками було виявлено дощечку з написом: “Рятівник трудового селянства — це Петлюра! Усі в ряди Петлюри скидати кріпацтво! Ця влада — влада грабіжників і бандитів...”³⁴⁷ У тій же окрузі в с.Куликово петлюрівська листівка була розміщена на телеграфному стовпі. “Товариші селяни! — Зазначалося в ній. — Згадайте, колись ми були вільні, згадайте свого захисника Петлюру, котрий хотів вас зробити вільними... Він живе і буде жити...”³⁴⁸ А в с. Веселе Межевського району Дніпропетровської області 17 квітня 1930 р. було знайдено листівку з таким “контрреволюційним віршем”³⁴⁹:

*Гине Україна, брати мої, українці.
Час погібелі настав!
Чого сидимо, чого чекаємо?
Петлюра правду нам казав —
Пора проснутися, пора повстати
Проти московського ярма...*

*З неправди правду поробили,
Людей у ярмо запрягли.
А правду нашу у неволю
Загнали на Соловки...*

Звичайно, авторство “контрреволюційних листівок” встановити було досить важко, однак не викликає сумнівів те, що всі вони писалися рукою активу, який у такий спосіб прагнув мобілізувати селянську масу на боротьбу з існуючим політичним режимом. На кінцеву мету цієї боротьби — здобуття незалежності та відновлення УНР вказували, зокрема, згадки чи навіть зображення на частині листівок державної символіки Української Народної Республіки. 2 квітня 1930 р. у с.Матвіївка Іовнінського району було знайдено 12 листівок, на яких фарбами був намальований український національний прапор. Відповідним був і зміст листівки: “Селянство! Усі на захист своєї рідної України і свого жовто-блакитного прапора!”³⁵⁰

Прагненням підняти селянські маси на збройну боротьбу зі сталінським режимом була пронизана діяльність “контрреволюційних угруповань”, кількість яких на селі в цей період продовжувала зростати. Відповідно до інформації В.Балицького в період з 21 січня по 9 лютого 1930 р. в українському селі було заарештовано 11 865 осіб, ліквідовано 334 “контрреволюційних організацій і груп”, учасники яких “змогли б відіграти роль “ідеологів” і організа-

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

торів контрреволюційних виступів”³⁵¹. Згідно з доповіддю голови ДПУ УСРР, основні гасла ліквідованих повстанських організацій були “українсько-шовіністичні”, “петлюрівського ґатунку”³⁵². Одна з таких “куркульсько-петлюрівських” повстанських організацій наприкінці січня 1930 р. була виявлена Кременчуцьким окружним відділом ДПУ. Як з’ясувалося в ході слідства, іще в серпні 1929 р. деякі “експертники” та “позбавленці” — тобто селяни, що постраждали від масованих експропріацій, стали гуртуватися довкола селянина Мефодія Малька, створивши “Комітет визволення України”. З часом коло невдоволених радянською владою і готових чинити їй організований збройний опір розширилось, охопивши 42 населені пункти Глобинського, Градизького, Жовнинського, Семенівського та Кринковського районів. Маючи військовий досвід, керівники повстанців сформували штаб (при арешті депеушники вилучили печатку із зображенням тризуба та написом “Штаб війська українського” — можливо, це була реліквія з часів громадянської війни) та розробили конкретний план дій, сподіваючись підняти повстання або вже навесні 1930 р., або ж з початком інтервенції проти СРСР, у близькості якої, очевидно, також не сумнівалися. Повстанці не мали завершеної програми, хоча кінцеві завдання боротьби були визначені досить чітко: створити самостійну українську державу у вигляді УНР, відновити приватну власність на землю (з правом її купівлі та продажу), організувати селянські союзи, окрему українську армію, зберегти відокремлення церкви від держави тощо. У разі поразки повстання селяни мали намір відійти з боями до Польщі, проте до повстання не дійшло. Про плани повстанців стало відомо ДПУ, яке оперативно “зняло” актив організації (було заарештовано 136 осіб)³⁵³.

Проведені на початку 1930 р. масові арешти “куркульсько-петлюрівських елементів”, депортація на північ десятків тисяч “куркульських сімей” послабили антирадянський селянський рух, значною мірою позбавивши його організаційної основи. Однак той факт, що попри арешти та вислання спецорганів з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. зафіксували в 41 окрузі України 1716 (!) масових селянських виступів³⁵⁴, свідчив про те, що цей рух усе ще мав значні потенції. Частина заворушень, що відбулися на селі в цей період, мали виразно національне забарвлення: поряд з гаслами “Геть колективізацію!”, “Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!”, “Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!” повсталі селяни висували й такі гасла, як “Нехай живе самостійна Україна!”, “Нехай живе УНР!” тощо.

В середині березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В.Балицький, повідомляючи вище партійне керівництво республіки про значний розмах селянських повстань у Тульчинській окрузі (ними було охоплено 15 із 17 районів, масові заворушення відбувались у 153 селах, а в 50 з них радянська влада взагалі припинила своє існування), зазначав, що поряд з проголошенням націоналістичних гасел “Хай живе самостійна Україна!” в деяких селах повсталі співали петлюрівський гімн³⁵⁵. Так було, зокрема, у селах Балановка і Поташня Бершадського району, де гімн “Ще не вмерла Україна” співав натовп із кількості озброєних вилами, лопатами, сокирами та іншими предметами селян. У с.Іланець цієї ж округи селяни співали український патріотичний гімн у церкві³⁵⁶. Подібною в цей час була ситуація і в інших округах. Скажімо, в с.Чер-

нігові Кагарлицького району Київської округи юрба жінок, протестуючи проти насильницької колективізації, силоміць розібрала 150 усупільнених коней, вщент розтрощивши колгоспну конюшню. Наспілий загін ДПУ придушив цей виступ, при цьому 10 найбільш активних його учасниць були заарештовані. По дорозі до районного БУПРу останні демонстративно співали український патріотичний гімн³⁵⁷. У с. Андріївка Широківського району Криворізької округи гімн “Ще не вмерла Україна” співала селянка на чолі демонстрації з 200 селян, які під білим прапором пішли до сільради з вимогою негайно видати посівний матеріал³⁵⁸. Таке ж було і в с. Вереміївка Красилівського району: виступаючи проти насильницької колективізації, натовп жіноцтва розібрав усупільнений незадовго до цього реманент та з вигуками “Геть радянську владу!”, “Нехай живе самостійна Україна!” й співами українського патріотичного гімну намагався розгромити сільську раду³⁵⁹.

Про актуалізацію в суспільній свідомості ідеї відтворення незалежної УНР та триваючий в українському селі процес стихійної самоорганізації антирадянського активу свідчив і такий феномен, як добровільне, демонстративне приєднання селян — учасників тих чи інших антирадянських акцій до “викритої” ДПУ “Спілки Визволення України”, судовий процес над якою проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Найактивніша пропагандистська “розкрутка” процесу, учасники якого звинувачувались у прагненнях “відірвати радянську Україну від СРСР”, “відтворити буржуазну УНР” і т.д., зумовила добру поінформованість населення про нього та, відповідно, спровокувала вияви солідарності з СВУ національно-свідомої частини селянства. У різних округах стали з’являтися листівки з підписами “СВУ”. Наприклад, 8 березня 1930 р. листівку “Нехай живе СВУ!” було виявлено депеушниками у с. Мосошиці Бердичівської округи³⁶⁰. 11 березня з с. Бробецького тієї ж округи надійшла інформація про готування листівок з закликом до повстання проти радянської влади за підписом “СВУ”. Очевидно, укладачі листівки були заарештовані³⁶¹. А ось у с. Сидоровка Стеблівського району Шевченківської округи попередити подібну акцію ДПУ не вдалося: 19 березня під час загальних зборів невідомі розкидали серед присутніх листівки із закликом до “повстання для захисту СВУ”³⁶². 3 квітня в с. Висунок Березнеговатського району Херсонської округи з’явилася така листівка: “Гарячий привіт від нашої Спілки визволення України! Громадяни, адже ви бачите, що комуна веде вас до панства. Ще не вмерла Україна!”³⁶³. На факти поширення в окремих селах Прилуцької округи листівок з призовами “організовувати ланки СВУ”, “визволити Україну” і т.д. вказувалося в одному зі зведень ДПУ³⁶⁴. Зокрема, в с. Обичів Мало-Девіцького району 14 квітня 1930 р. було знайдено листівку такого змісту: “Від імені СВУ [звертаємося] до вас, радянські пригноблювачі селянського люду! Ви хочете загнати [селян] у ярмо, проте не думайте, що ви провели нас. Настане суд, заговорить Дніпро і гори. Хай живе СВУ!”³⁶⁵

Самостійницькі мотиви знешкодженої ДПУ організації звучали й під час масових хвилювань українського селянства, серйозно резонуючи з пропагандистською тріскотною газет довкола процесу та інспірованими владою масовими мітингами осуду “зрадників—українських націоналістів”. 22 берез-

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

ня 1930 р. селяни с.Черняхівка Ковалевського району Прилуцької округи, обурені примусовою колективізацією, з вигуками “Геть радянську владу!” силоміць розібрали усупільнений реманент і тварин. Коли викликаний місцевою владою загін ДПУ розігнав “волинку” та заарештував найбільш активних її учасників, селяни з вигуками “Хай живе СВУ!” кинулися їх звільняти³⁶⁶. 30 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В.Балицький у листі на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора зазначав, що масові хвилювання селян під гаслами “Нехай живе СВУ!”, “Хоча СВУ й заарештована, проте справа її живе!” були зафіксовані у селах Тульчинської, Бердичівської, Шепетівської, Вінницької та інших округ³⁶⁷.

Хоча навесні 1930 р. сталінському режиму вдалося приборкати вогонь селянських повстань в Україні, в республіці подальше поширювалися антирадянські настрої, у тому числі антисоюзні. Спостерігаючи за масовими арештами непокірних селян, робітники одного з підприємств Київської округи говорили між собою: “...Цар заганяв українців до Сибіру, а радянська влада — на Соловки...”³⁶⁸ На селі оцінки наступу радянської влади на українського “куркуля” були ще різкішими. “Кацапи склали план уярмлювання України... — Зазначали селяни с.Ступичне Мокро-Калігорського району Шевченківської округи. — Куркулів немає... Тепер усі середняки, але Москві потрібні робітники, ось і вигадали куркулів — беруть їх і висилають до Росії”³⁶⁹. Вкажемо й на те, що, хоча всі репресивні акції радянської влади офіційно проводилися виключно під маркою боротьби з “куркульством”, цей тактичний захід не вводив в оману населення. «...Свідомих українців під закидом “куркульства” й “буржуазності” переслідують органи ДПУ», — такий категоричний висновок про ситуацію в Україні зробив один із робітників, якому наприкінці 1930 р. пощастило переїхати з Поділля до Чехословаччини³⁷⁰.

Негативні політичні настрої, що оберталися довкола теми пограбування України союзним центром, не вщухали й надалі за умов суцільної колективізації та стрімкого зубожіння села. Показові в цьому відношенні розмови постійно фіксували спецоргани серед селянської молоді в армії. У лютому 1931 р. один із молодших командирів 95-ї стрілецької дивізії в приватній бесіді з червоноармійцями так розтлумачував причини злиденного життя населення республіки: “Якби Україна була самостійною, то нам не треба було б проводити колективізацію. Україна скільки б не давала хліба Росії, все одно їй буде замало, а тому у нас на Україні хліб забирають нахабно, незважаючи на те, що у нас його вже немає, і дають його в Росію — тим, хто дере з нас шкіру”³⁷¹.

В Україні тривав й процес продукування політичного активу, здатного внести організований струмінь у стихійну боротьбу мас. Енергійним поставачальником такого активу, як і раніше, залишалося українське село, в якому тенденція до об’єднання зусиль та прагнення до організованих дій продовжувала існувати попри жорстокі репресії та спроби внести розкол на село шляхом загравання з його бідняцькою частиною. Форми і методи діяльності антирадянського активу залишалися незмінними (“контрреволюційна агітація”, творення “повстансько-петлюрівських осередків”, терористичні дії проти представників влади, спроби організації “політичних банд”, ініціювання

селянських хвилювань тощо) і практично не мали легальних засобів боротьби з існуючим політичним режимом. Втім, у цей період іще траплялися поодинокі наївні чи, можливо, відчайдушні спроби окремих наділених формальною легітимною владою “політичних антрепренерів” голосно заявити про права і прагнення української спільноти самостійно вирішувати свою долю, бути не лише об’єктом, але й суб’єктом політики. Зокрема, 26 лютого 1931 р. у Президію XIII Всеукраїнського з’їзду була передана заява, яку підписала група делегатів і присутніх на з’їзді робітників заводів Харкова (ХПЗ, ГЕЗ, “Серп і молот”), з критикою політики союзного центру відносно України³⁷². Обурюючись з приводу триваючої “централізаторської стихії”, вкрай нерівномірного розподілу багатств між центром і республікою (в якості аргументу наводилися дані про те, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала такий самий бюджет, що і 5-мільйонна Московська область), протестуючи проти обмежених прав української влади (“суверенна республіка, якщо їй щось потрібно зробити, не ходить на уклін, а ми ходимо”) та вказуючи на жахливий стан села (“... босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії”), делегати робили рішучий висновок: “Мускулами українських робітників і селян будуватиметься Росія. Україна занепадає”, “порушуються найелементарніші правила якоїсь суверенності, якщо вона колись і була у нас”. Змінити існуючу структуру нерівності, на думку авторів заяви, можна було лише за умов розбудови повноцінної української державності. Відтак вони наполягали: “Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності”³⁷³. Якими були наслідки подання такої “зухвалої” заяви (вірогідно її авторами були позапартійні делегати), сказати важко: очевидно, вона була проігнорована президією, проте самі делегати навряд чи уникнули пильного ока спецорганів — тим більше, що в поданому документі висловлювались претензії і на адресу самого карального відомства (делегати обурювались неукраїнським національним складом кадрів ДПУ УСРР).

Подальше розорення українського села і, як наслідок цього — голод, жертвами якого вже навесні 1932 р. стали сотні тисяч людей, спричинили новий виток негативних політичних настроїв, пов’язаних із проблемою колоніального статусу України. Одним із конкретних провокуючих чинників стали масові виїзди українських селян до Москви, Ленінграда, Мінська та деяких інших промислових центрів, постачання яких у цей час вигідно різнилося від ситуації в Україні і де українському селянинові вдавалося купити рятівний буханець хліба. Балачки про “жебраків українців”, про те, що “в Москві з якихось причин хліб є, а в українських містах його купити селянинові практично неможливо”, можна було почути серед різних категорій населення не лише України, але й тих регіонів, куди в пошуках хліба виїжджали українські селяни. Дивуванням, обуренням, протестами з приводу такої несправедливості

7. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації

ті були пронизані чисельні листи людей до влади. Двадцятитрьохрічний робітник з гнівом писав до Запорізького міськкому партії: “Ви згубили Україну, довели її до того, що українці за своїм хлібом їдуть до Петрограда, Москви, звідки вічний приїзд був за хлібом...”³⁷⁴ “Я прямо не вірю, що це більшовики творили. Це бандити... — Писав на цю адресу мешканець Білої Церкви. — ...На ланах пораються біля сівби засмоктані, голодні діти дебелих батьків-колгоспників, які б і раді працювати зараз на полі, проте нужда послала їх виконувати батьківські обов’язки... Ці батьки-колгоспники спотикаються по всіх шляхах і станціях залізниць СРСР з клунками, а у тих клунках вони несуть життя — хліб своїй родині, дітям...”³⁷⁵ Практично такі ж думки висловлювалися у більшості листів до самого Сталіна. “Я бачив, що в Росії пуд хліба 10 рублів, а на Україні 80 крб. і немає його, і всі їдуть на Росію”, — розгублено писав вождеві один із селян³⁷⁶. “...Що ж це таке, що особливо в 1932 році коні дохнуть, люди без хліба сидять. Сказати б недорід, посуха, але ж ні! Урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Советська власть не дасть загинути колгоспнику. То чому ж колгоспники голодують?” — з роздратуванням питав вождя другий селянин³⁷⁷. “Ви, товариш Сталін, застрягли в політику Комінтерну і хочете зробити світову революцію, а разом з тим забуваєте про своє, — констатував у листі до радянського правителя селянин з с. Порадовка Уманської округи. — Можна зробити світову революцію, проте не подавати приклад, який ви тепер подаєте, що, мовляв, у Москві у мене є все, а по селах плач і страждання, тисячі жертв щодня, на полях валяються кості коней, людей їдять... Це приклад скаженого тирана, вампіра, павука, а не соціаліста. Це сказана реакція чорної смерті”³⁷⁸. Показово, що розгубленість у зв’язку з жахливою ситуацією в Україні та загалом благополучною ситуацією в промислових центрах — насамперед у Москві та Ленінграді — відчувалася в цей час і на рівні низових партосередків. “...Я два дні тому приїхав із села і там своїми очима бачив усе те нещастя... — Писав з Київщини один із рядових партійних працівників, не забувши додати, що сам він добре харчується у партійній їдальні. — Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, котрі пропадають з голоду, чекають, що з Москви батько привезе один-два буханця хліба. Адже всі їдуть до Москви, Ленінграда, Мінська за хлібом...”³⁷⁹ Ситуація з “жебраківанням українських селян” тривала, доки ЦК ВКП(б) у контексті боротьби з “ворожою агітацією” спеціальним рішенням не заборонив виїзди селян з УСРР до інших регіонів Радянського Союзу.

Відчуваючи близькість катастрофи, українське село відчайдушно боролось за життя. Згідно з даними ДПУ УСРР, у період з 1 грудня 1931 р. до 1 липня 1932 р. у 62 колгоспах 56 районів республіки було зафіксовано 70 “волинків”, в яких взяло участь 2269 селян³⁸⁰. У ході цих акцій протесту, так само як і в минулі роки, поряд із соціальними лунали й національні гасла. 17 березня 1932 р. у Немирівському районі знесилене хлібними реквізиціями та голодом жіноцтво оточило червоноармійців 96-ї стрілецької дивізії, які саме йшли до їдальні. Вони супроводжували бійців розпачливими вигуками: “Кому ви служите?”, “Давайте нам Петлюру!”, “Ваші дружини так само голодують, як і ми!”³⁸¹ Напруженою була в цей час ситуація і в містах. У лютому 1932 р. на одному з підприємств Одеси робітники демонстративно припинили роботу, вимагаючи від начальства талонів на їжу. “Досить над нами зну-

шатися, робітництво пухне з голоду!” — кричали вони³⁸². Про зростання настроїв національного незадоволення серед маси пролетарів свідчили й листи, що їх направляло на адресу вождів обурене робітництво. “... В російській частині СРСР харчування поставлене добре..., робітники отримують і білий хліб, розмов про нестачу хліба для сім’ї там немає... — писав до С.Косіора працівник депо Люботин. — У середовищі українського робітництва проявляється національна ненависть... Сьогодні можна сміливо стверджувати, що 99 % українського населення має антирадянський настрій”³⁸³.

Передбачаючи можливі заворушення на селі після збирання нового врожаю та поновлення хлібозаготівель, ЦК ВКП(б) 4 травня 1932 р. ухвалив рішення провести на селі акцію проти “куркулів” за взірцем початку 1930 р., передбачивши вислання по різних хлібних регіонах СРСР 38 300 “куркульських сімей”, у тому числі з України на Урал 6 тис. сімей. ОДПУ планувало розпочати цю операцію 15 травня 1932 р.³⁸⁴ Проте 16 травня вище партійне керівництво “дало відбій” депортації, натомість запропонувавши ОДПУ “злісні елементи на селі вилучати у порядку індивідуального арешту”³⁸⁵. З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ заарештувало в українському селі 11 тис. осіб — саботажників хлібозаготівель, а також “куркульсько-петлюрівський елемент”³⁸⁶. Значною була також кількість ліквідованих спецорганами “банд”: у липні 1932 р. — 96 (634 активних учасників), у жовтні — 86 (836 осіб), в листопаді — 68 (376 активних учасників) і т.д.³⁸⁷ Проте і після цього, за переконанням ДПУ та вищого партійного керівництва, в українському селі, а також і по містах залишилося чимало “куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд”. Операція з їх “знешкодження” була проведена впродовж грудня 1932 р.: за 20 діб у республіці було заарештовано 12 178 осіб, у тому числі по повстанських організаціях — 4204³⁸⁸. 23 грудня 1932 р. В.Балицький направив Й.Сталіну доповідну записку, в якій повідомляв про діяльність чисельних петлюрівських елементів та угруповань у 67 районах України — як на селі (в колгоспах, радгоспах і навіть у МТС), так і в містах, у середовищі “шовіністично наставленої” інтелігенції”³⁸⁹. Діяльність частини викритих ДПУ петлюрівських організацій явно скеровувалась еміграційним урядом УНР (у деяких заарештованих було вилучено до 1 тис. примірників петлюрівських листівок з закликом до повстання навесні 1933 р.)³⁹⁰.

Взимку—навесні 1933 р. Україна конала від жахливого голоду, а органи ДПУ продовжували найактивнішу боротьбу з “куркульством” і “петлюрівщиною”. 16 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) на закритому засіданні ухвалило рішення: прийняти пропозицію Л.Кагановича і В.Балицького про вислання 500 “куркульських сімей” з Одеської області, пропозицію С.Косіора про вислання 300 сімей з Чернігівської області та 400 сімей із Харківської області, пропозицію ЦК КП(б)У щодо висилки 700 сімей з Дніпропетровської області³⁹¹. Нарешті в березні 1933 р. ЦК ВКП(б) так само закритим голосуванням запропонував ОДПУ вилучити з Київської області “петлюрівських елементів” — близько 1 тис. сімей³⁹².

За спостереженнями спецорганів та партійних працівників навесні—влітку 1933 р. рівень політичного протесту в українському селі різко знизився.

Деякі місцеві партосередки повідомляли вищі інстанції про те, що “основні методи контрреволюційної роботи петлюрівського і куркульського елементу” тепер зводяться до “підбурювання колгоспників на крадіжку посівного матеріалу”, а також до “прямих куркульсько-бандитських дій (у т. ч. людожерства)”, “контрреволюційної куркульської агітації, розрахованої на створення в селах голодного психозу”³⁹³. В інших, щоправда їх було менше, повідомленнях вказувалося, що “...відчай колгоспників дійшов до останньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать у холодних нетоплених хатах і чекають на смерть...”³⁹⁴. Незбагненна для людського розуму бездіяльність влади за умов голодомору на тлі ініційованої “згори” інформаційної блокади цієї трагедії справили шокове враження на українське суспільство, породивши в його частині тверде переконання в тому, що людомор 1933 р. — не просто “помилка” у “господарських розрахунках”, а цілеспрямована акція комуністичної влади проти українців, закономірний наслідок колоніального статусу України. “... Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів, — вказувалося в одному з листів, надісланих у серпні 1933 р. до редакції газети “Комуніст” з Полтави, — є одним із найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму”³⁹⁵.

Нагадаємо, що одна з перших широкомасштабних операцій проти “української контрреволюції” була проведена ДПУ УСРР на початку запровадження нового аграрного курсу в березні 1928 р., коли виявилось, що розпочаті хлібозаготівельні кампанії спричинили в Україні “сплеск українського шовінізму” як по містах, так і на селі. Те, що з осені 1932 р. в республіці почала розгортатися широкомасштабна кампанія наступу на “український націоналізм”, який офіційно було проголошено “головною небезпекою”, свідчило про чітке усвідомлення сталінським режимом небезпеки процесу швидкої політизації української спільноти для збереження своєї влади загалом та успішної комунікації українського села зокрема. Намагаючись подолати цю небезпеку, сталінський режим вдався до придушення національних рухів в Україні, і терор голодом виявився одним із найефективніших засобів. Відмова після 1933 р. від попередніх поступок у національному питанні, що їх Т. Мартін влучно характеризує як практику “позитивної дискримінації”³⁹⁶, стала логічним продовженням цієї силової політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

¹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 36. — С. 356.

² Там само. — Т. 7. — С. 175—176.

³ Там само. — Т. 37. — С. 307.

⁴ Там само. — Т. 44. — С. 38.

⁵ Там само. — Т. 36. — С. 56.

⁶ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 59.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. — К., 1979. — С. 52.

⁸ Правда, 1919, 19 января.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 45.

¹⁰ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 42. — С. 174.

РОЗДІЛ IV
Суцільна колективізація українського села

- ¹¹ Рыков А.И. Статьи и речи. — М., Л., 1929. — Т. 3. — С. 72—73.
- ¹² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 180.
- ¹³ Там само. — С. 185.
- ¹⁴ Там само. — С. 221.
- ¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 356.
- ¹⁶ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 142.
- ¹⁷ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 352.
- ¹⁸ Новая остановка и задачи партии. Доклад А.И.Рыкова о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции. Прения по докладу. — М., Л., 1926. — С. 90.
- ¹⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 357.
- ²⁰ Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографический отчет. — М., Л., 1925. — С. 88—89.
- ²¹ Ленинский сборник. — М., 1926. Т. 4. — С. 394.
- ²² Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 40.
- ²³ Троцкий Л.Д. О наших новых задачах. — М.—Л., 1926. — С. 19.
- ²⁴ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 131.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 407, 408.
- ²⁷ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — С. 238.
- ²⁸ Кульчицкий С.В. Ціна "великого перелому". — К., 1991. — С. 34.
- ²⁹ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). — К., 1979. — С. 119.
- ³⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 157.
- ³¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 357.
- ³² Сталін Й. Твори. — Т. 10. — С. 219, 223.
- ³³ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. — М., 1989. — С. 21.
- ³⁴ Кульчицкий С.В. Між двома війнами // Український історичний журнал, 1991, № 8. — С. 13.
- ³⁵ Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 281.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 15.
- ³⁸ Рыков А.И. Индустриализация и хлеб. — М.—Л., 1928. — С. 54—55.
- ³⁹ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 г. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 50.
- ⁴⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 122, 124.
- ⁴¹ Кульчицкий С.В. Ціна "великого перелому". — С. 50.
- ⁴² Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 271.
- ⁴³ Кульчицкий С.В. Ціна "великого перелому". — С. 53—54.
- ⁴⁴ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 92, 93.
- ⁴⁵ Там само. — С. 88.
- ⁴⁶ Вісті ВУЦВК, 1929, 14 липня.
- ⁴⁷ XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 261.
- ⁴⁸ Там само. — С. 262.
- ⁴⁹ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 1184.
- ⁵⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 85.

- ⁵¹ Там само. — С. 12.
- ⁵² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 58.
- ⁵³ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 296.
- ⁵⁴ Там само. — С. 334.
- ⁵⁵ Правда, 1929, 19 июля.
- ⁵⁶ Век XX и мир. 1990, № 12. — С. 24—25.
- ⁵⁷ Цит. за кн.: Гимпельсон Е.Т. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М., 2000. — С. 316.
- ⁵⁸ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935. — М., 1967. — С. 196—197.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 104. — Арк. 20.
- ⁶⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 131.
- ⁶¹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 71—72.
- ⁶² Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 130—131.
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 5.
- ⁶⁴ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 62.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 12.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 20.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 56.
- ⁶⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 18.
- ⁶⁹ Комуністична партія України в резолюціях... Т. 1. — К., 1976. — С. 659.
- ⁷⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 124—125, 130.
- ⁷¹ Там само. — С. 131—132.
- ⁷² Див.: Вопросы истории КПСС, 1964. — № 1. — С. 33.
- ⁷³ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — М., 1970. — С. 610—611.
- ⁷⁴ Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.). — Львів, 1965. — С. 52.
- ⁷⁵ КПРС в резолюціях... Т. 4. — С. 347.
- ⁷⁶ Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. — М., 1972. — С. 162.
- ⁷⁷ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 203.
- ⁷⁸ Сталін Й. Твори. — Т. 10. — С. 286.
- ⁷⁹ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — С. 67.
- ⁸⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 р. — Харків, 1928. — С. 26—27.
- ⁸¹ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 133.
- ⁸² Там само. — С. 136.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Там само. — С. 136—137.
- ⁸⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2 (ноябрь 1929 — декабрь 1930). — М., 2000. — С. 166.
- ⁸⁶ Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 — март 1930 гг.). — Винница, 1997. — С. 170.
- ⁸⁷ Див.: Красная Армия и коллективизация деревни (1928—1933 гг.). — Наполи, 1996 (російською та італійською мовами).
- ⁸⁸ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 180.
- ⁸⁹ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 347.
- ⁹⁰ Косіор С.В. Вибрані статті і промови. — К., 1968. — С. 294.

РОЗДІЛ IV Суцільна колективізація українського села

- ⁹¹ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — К., 1965. — Т. 2. — С. 228—229.
- ⁹² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 101.
- ⁹³ Комуніст (Харків), 1930, 14 лютого.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — С. 116.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. Оп. 11. Спр. 1557. — Арк. 87.
- ⁹⁶ Крикуненко О.М. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929—1931). — Львів, 1970. — С. 57.
- ⁹⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 131.
- * Національні союзні республіки, крім УСРР, і національні республіки РСФРР охоплювалися постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 20 лютого 1930 р. “Про колективізацію і боротьбу з куркульством в національних економічно відсталих районах”. Постанова від 20 лютого мала гриф “строого секретно”, а постанова від 30 січня — “совершенно секретно”.
- ⁹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4, кн. вторая. — М., 1971. — С. 54.
- ⁹⁹ Вылцан М.А., Данилов В.П. и др. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. — М., 1982. — С. 218.
- ¹⁰⁰ Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. 1917—1987. — К., 1987. — С. 19.
- * Проф. М.Івницький скопіював тоді й інші цілком секретні постанови ЦК ВКП(б) періоду суцільної колективізації сільського господарства. Ці матеріали були використані ним у доповідях на міжнародних наукових конференціях у Києві 9 вересня 1993 р. і 28 листопада 1998 р. Див.: Голод 1932—1933 гг.: кто виноват? (По документам “Кремлевского архива”) // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — К., 1995. — С. 35—52; Хлебозаготовки 1932—1933 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. — Київ — Нью-Йорк, 2000. — С. 84—123.
- ¹⁰¹ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 10, 28—29, 126—130.
- ¹⁰² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 80.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 127.
- ¹⁰⁴ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 174.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 293.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 48.
- ¹⁰⁷ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харьков, 1980. — С. 262.
- ¹⁰⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 293.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ Колективізація і голод на Україні (1929—1933). — С. 339—341.
- ¹¹¹ XI з’їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 265.
- ¹¹² Троян Н. Голод // Донбас (Донецьк), 1989, № 3. — С. 82.
- ¹¹³ XI з’їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. — С. 265.
- ¹¹⁴ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 94.
- ¹¹⁵ Коллективизация сельского хозяйства в Северном районе. Документы и материалы. — Вологда, 1964. — С. 681.
- ¹¹⁶ Див.: Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 97.
- ¹¹⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 336—342.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 412—413, 422—423.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 743, 747.
- ¹²⁰ Там само. — С. 785.
- ¹²¹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 98.

- ¹²² Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 132—137.
- ¹²³ Друга конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1929. — С. 187.
- ¹²⁴ Піджарий Ф.Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. — Харків, 1973. — С. 57.
- ¹²⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Т. 2. — К., 1965. — С. 210.
- ¹²⁶ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 35.
- ¹²⁷ Там само. — С. 63.
- ¹²⁸ Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 43—44.
- ¹²⁹ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 80.
- ¹³⁰ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — М., 1957. — С. 259.
- ¹³¹ Вылцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935—1937 гг.). — М., 1978. — С. 24.
- ¹³² Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 41. — С. 349.
- ¹³³ Там само. — Т. 52. — С. 52.
- ^{133а} Історія колективізації сільського господарства УРСР. Т. 2. — С. 411.
- ¹³⁴ Украинское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. — Харків, 1930. — С. 69.
- ¹³⁵ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 405; История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 262.
- ¹³⁶ Піджарий Ф.Д. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. — К., 1960. — С. 53—54.
- ¹³⁷ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 262.
- ¹³⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 833.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 268.
- ¹⁴¹ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 270.
- ¹⁴² Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. — М., 1989. — С. 390.
- ¹⁴³ XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930. Стенографічний звіт. — С. 42.
- ¹⁴⁴ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 117.
- ¹⁴⁵ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 431.
- ¹⁴⁶ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 153—154.
- ¹⁴⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 303.
- ¹⁴⁹ Цит. за кн.: Крикуненко О.М. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929—1931). — С. 73.
- ¹⁵⁰ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 94, 96.
- ¹⁵¹ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 188.
- ¹⁵² Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 334.
- ¹⁵³ РДАСПІ. Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 32. — Арк. 84.
- ¹⁵⁴ Крикуненко О.М. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929—1931). — С. 75.
- ¹⁵⁵ РДАСПІ. Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 649. — Арк. 88.
- ¹⁵⁶ Там само. — Спр. 887. — Арк. 28.

РОЗДІЛ IV Суцільна колективізація українського села

- ¹⁵⁷ Там само. — Спр. 32. — Арк. 124.
- ¹⁵⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 467.
- ¹⁵⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 448—449.
- ¹⁶⁰ Там само. — С. 461.
- ¹⁶¹ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. — Т. 1. — К., 1967. — С. 373.
- ¹⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 47.
- ¹⁶³ Письма И.В.Сталина В.М.Молотову. 1925—1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 212—213.
- ¹⁶⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4, кн. 2. — М., 1971. — С. 158.
- ¹⁶⁵ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 709.
- ¹⁶⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. — С. 427.
- ¹⁶⁷ Комуністична партія України в резолюціях... Т. 1. — С. 709.
- ¹⁶⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 713.
- ¹⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 61.
- ¹⁷⁰ Там само. — Арк. 56.
- ¹⁷¹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 352.
- ¹⁷² ДА СБУ. Фонд друкованих видань. Стенограма доповіді начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Люшкова. — Спр. 255. — С. 54. — Харків, 18 квітня 1931 р.
- ¹⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 75.
- ¹⁷⁴ Там само. — Арк. 76.
- ¹⁷⁵ Там само. — Арк. 86.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 87.
- ¹⁷⁷ Трагедия советской деревни... Т. 3. — М., 2001. — С. 143.
- ¹⁷⁸ Там само. — С. 163.
- ¹⁷⁹ ДА СБУ. Фонд друкованих видань. Піврічна доповідь по закордонному шпигунству і колоніях. Німецькі колонії в Україні. — С. 108—109.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 165.
- ¹⁸¹ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937. — К., 1987. — С. 171.
- ¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 20.
- ¹⁸³ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 143.
- ¹⁸⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 637.
- ¹⁸⁵ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1955. — М., 1957. — С. 399.
- ¹⁸⁶ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 123.
- ¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 49.
- ¹⁸⁸ Черчилль У. Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 3—4. — Кн. 2. — С. 526.
- ¹⁸⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 221.
- ¹⁹⁰ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 349.
- ¹⁹¹ Нариси історії Компартії України. — С. 412—413.
- ¹⁹² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 153—154.
- ¹⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 395. — Арк. 18.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 200. — Арк. 358.
- ¹⁹⁵ Силин В.К. Ведущая роль рабочего класса в коллективизации сельского хозяйства. — Ярославль, 1973. — С. 96.
- ¹⁹⁶ Там само.
- ¹⁹⁷ Колективіст України, 1930. — № 15. — С. 12.

- ¹⁹⁸ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — С. 182—183.
- ¹⁹⁹ Коваль О.С. Машинно-тракторні станції УСРР — передові загони соціалістичної реконструкції сільського господарства. — Харків, 1933. — С. 20.
- ²⁰⁰ Шарлай Г.М. Боротьба робітничого класу України за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства (1927—1932 рр.). — Харків, 1927. — С. 104.
- ²⁰¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 169.
- ²⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 22.
- ²⁰³ Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921—1941. — Одесса, 1984. — С. 121—122.
- ²⁰⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — С. 450.
- ²⁰⁵ Там само. — С. 453.
- ²⁰⁶ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. — М., 1930. — С. 53.
- ²⁰⁷ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.
- ²⁰⁸ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.
- ²⁰⁹ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 37.
- ²¹⁰ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 24. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ²¹¹ Більшовик України, 1932, № 11,12. — С. 25.
- ²¹² Комуністична партія України в резолюціях. — Т. 1. — С. 726.
- ²¹³ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 383—384.
- ²¹⁴ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281—282.
- ²¹⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 250.
- ²¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 75.
- ²¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 40. — Арк. 251.
- ²¹⁸ Там само. — Арк. 69, 73.
- ²¹⁹ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — С. 282.
- ²²⁰ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.
- ²²¹ Комуністична партія України в резолюціях. — Т. 1. — С. 725.
- ²²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 41.
- ²²³ Партактивіст (Харків), 1932. — № 9, березень. — С. 2.
- ²²⁴ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 235.
- ²²⁵ ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 24. — Спр. 1. — Арк. 42.
- ²²⁶ Там само. — Арк. 43.
- ²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.
- ²²⁸ Там само. — Спр. 395. — Арк. 159—160.
- ²²⁹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 193.
- ²³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 129.
- ²³¹ Трагедия советской деревни... Т. 3. — С. 142.
- ²³² РДАСПІ. — Т. 17. — Оп. 26. — Спр. 38. — Арк. 5.
- ²³³ Там само. — Арк. 18.
- ²³⁴ Там само. — Спр. 40. — Арк. 32.
- ²³⁵ Трагедия советской деревни... Т. 3. — С. 142.
- ²³⁶ За соціалістичну перебудову (Харків), 1932, 3 грудня.
- ²³⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930. — М., 2000. — С. 130.

РОЗДІЛ IV
Суцільна колективізація українського села

- ²³⁸ Там само. — С. 151—155.
²³⁹ Там само. — С. 154.
²⁴⁰ Там само. — С. 163—167.
²⁴¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 16.
²⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3190. — Арк. 2—9.
²⁴³ Там само. — Арк. 24.
²⁴⁴ Там само. — Арк. 27зв.—30.
²⁴⁵ Там само. — Арк. 30; РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 419. — Арк. 269зв.—280зв.
²⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3190. — Арк. 28—29.
²⁴⁷ Там само. — Арк. 7.
²⁴⁸ Там само. — Арк. 24.
²⁴⁹ Див.: *Шоповал Ю.І.* Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 411.
²⁵⁰ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 17—18.
²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3190. — Арк. 94. Дослідник М.Івницький у праці “Коллективизация и раскулачивание” (М., 1996. — С. 114) вказує на те, що станом на 6 лютого 1930 р. в Україні ДПУ було заарештовано 5171 особа. Проте ці дані вочевидь є неповними. Останнє прямо засвідчує виявлена нами доповідна записка В.А.Балицького, а непрямо — зміст доповідної записки заступника голови ДПУ України К.М.Карлсона на ім'я Є.Г.Євдокимова від 13 січня 1930 р. Згідно з останньою виведена на основі формулярного обліку ДПУ України орієнтовна кількість “куркулів” 1-ї категорії, яких у найближчий час планували заарештувати, налічувала 11,5 тис. осіб // Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 116.
²⁵² *Кульчицкий С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — С. 149.
²⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 8.
²⁵⁴ Там само. — Арк. 133.
²⁵⁵ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 92—93.
²⁵⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 19.
²⁵⁷ Там само. — Арк. 34.
²⁵⁸ Там само.
²⁵⁹ Там само. — Арк. 9зв.—10.
²⁶⁰ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 161.
²⁶¹ Там само. — С. 169.
²⁶² *Кульчицкий С.В.* Вказана праця. — С. 147, 149.
²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 105.
²⁶⁴ Там само. — Арк. 121зв.
²⁶⁵ Там само. — Арк. 127.
²⁶⁶ Там само. — Арк. 133.
²⁶⁷ Там само. — Арк. 162зв.
²⁶⁸ Там само. — Арк. 167зв.
²⁶⁹ Там само. — Арк. 161.
²⁷⁰ Там само. — Арк. 167зв.
²⁷¹ Показовими в цьому відношенні можуть бути дані про актив Дмитрієвського району Луганської округи. Тут у кампанії розкуркулення було задіяно 5548 осіб, 12,9 % усього населення району. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 160.
²⁷² Там само. — Спр. 3190. — Арк. 61—62.
²⁷³ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 337—338.
²⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 124, 143, 171зв.
²⁷⁵ Там само. — Арк. 165.
²⁷⁶ Там само. — Арк. 161.

- ²⁷⁷ Там само.
- ²⁷⁸ Там само. — Арк. 111.
- ²⁷⁹ Там само. — Арк. 91зв.
- ²⁸⁰ Трагедия советской деревни... Т. 2. — С. 340.
- ²⁸¹ Там само. Див. також: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 183.
- ²⁸² Там само. — Арк. 117.
- ²⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3189. — Арк. 146.
- ²⁸⁴ Там само. — Арк. 90зв.
- ²⁸⁵ Там само. — Арк. 174зв.
- ²⁸⁶ Там само. — Арк. 12зв.
- ²⁸⁷ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 87.
- ²⁸⁸ Там само. — Арк. 29.
- ²⁸⁹ Там само. — Арк. 33.
- ²⁹⁰ Там само. — Арк. 82.
- ²⁹¹ Кульчицький С.В. Вказана праця. — С. 159.
- ²⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 69.
- ²⁹³ Там само. — Спр. 3185. — Арк. 68.
- ²⁹⁴ Там само. — Арк. 33—34.
- ²⁹⁵ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 65.
- ²⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3191. — Арк. 37—37зв.
- ²⁹⁷ Там само. — Арк. 40.
- ²⁹⁸ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 66.
- ²⁹⁹ Там само. — Арк. 65.
- ³⁰⁰ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 173. — Арк. 12—14.
- ³⁰¹ Там само. — Арк. 14.
- ³⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3191. — Арк. 41зв.
- ³⁰³ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 65.
- ³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 39—40.
- ³⁰⁵ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 63.
- ³⁰⁶ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 66.
- ³⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 40.
- ³⁰⁸ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 66.
- ³⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 43.
- ³¹⁰ Івницький Н. Коллективизация и раскулачивание. — С. 120.
- ³¹¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 465. — Арк. 66.
- ³¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 67.
- ³¹³ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 13.
- ³¹⁴ Там само.
- ³¹⁵ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 174зв.
- ³¹⁶ Там само. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 387.
- ³¹⁷ Там само. — Арк. 540—541.
- ³¹⁸ Там само. — Арк. 405.
- ³¹⁹ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 81. — Арк. 2.
- ³²⁰ Там само. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 540.
- ³²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2775. — Арк. 17.
- ³²² Там само. — Спр. 2989. — Арк. 6.
- ³²³ Там само. — Арк. 11.
- ³²⁴ Там само. — Арк. 25.
- ³²⁵ Там само. — Арк. 26.
- ³²⁶ Там само.
- ³²⁷ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Арк. 96, 221зв.

РОЗДІЛ IV
Суцільна колективізація українського села

- ³²⁸ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 127. — Арк. 263—264.
³²⁹ Там само. — Арк. 258.
³³⁰ Там само. — Арк. 259.
³³¹ Там само.
³³² Там само. — Арк. 260—262.
³³³ Там само. — Арк. 262.
³³⁴ Там само. — Арк. 293.
³³⁵ Там само. — Арк. 294.
³³⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4. — Арк. 51—52.
³³⁷ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228—231.
³³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 44.
³³⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 45.
³⁴⁰ Там само. — Арк. 45—46.
³⁴¹ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 247.
³⁴² Там само. — Спр. 3198.
³⁴³ Там само. — Арк. 12.
³⁴⁴ Там само. — Арк. 23.
³⁴⁵ Там само. — Арк. 46.
³⁴⁶ Там само. — Арк. 18. — Спр. 3189. — Арк. 28зв.
³⁴⁷ Там само. — Спр. 3190. — Арк. 20.
³⁴⁸ Там само. — Спр. 3198. — Арк. 18.
³⁴⁹ Там само. — Арк. 53.
³⁵⁰ Там само. — Арк. 59зв.
³⁵¹ Там само. — Спр. 3190. — Арк. 94.
³⁵² Там само. — Арк. 95.
³⁵³ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 16—21.
³⁵⁴ Там само. — Спр. 3185. — Арк. 68.
³⁵⁵ Там само. — Спр. 3195. — Арк. 86.
³⁵⁶ Там само. — Арк. 42, 78.
³⁵⁷ Там само. — Арк. 93.
³⁵⁸ Там само. — Арк. 122.
³⁵⁹ Там само. — Оп. 21. — Спр. 103. — Арк. 53зв.
³⁶⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 3195. — Арк. 12.
³⁶¹ Там само. — Арк. 21.
³⁶² Там само. — Арк. 96.
³⁶³ Там само. — Спр. 3198. — Арк. 51.
³⁶⁴ Там само. — Спр. 3195. — Арк. 149.
³⁶⁵ Там само. — Спр. 3198. — Арк. 61зв.
³⁶⁶ Там само. — Спр. 3195. — Арк. 142.
³⁶⁷ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 65.
³⁶⁸ Там само. — Спр. 3189. — Арк. 111зв.
³⁶⁹ Там само. — Арк. 136.
³⁷⁰ РДВА. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 174.
³⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3194. — Арк. 53.
³⁷² Там само. — Спр. 4171. — Арк. 10—19.
³⁷³ Там само. — Арк. 19.
³⁷⁴ Там само. — Спр. 5406. — Арк. 32.
³⁷⁵ Там само. — Арк. 29—30.
³⁷⁶ Там само. — Спр. 5254. — Арк. 19.
³⁷⁷ Там само. — Арк. 20.
³⁷⁸ Там само. — Арк. 48.

Джерела та примітки

- ³⁷⁹ Там само. — Арк. 12—13.
- ³⁸⁰ Там само. — Спр. 5480. — Арк. 76.
- ³⁸¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 538. — Арк. 543зв.
- ³⁸² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6210. — Арк. 18.
- ³⁸³ Там само. — Спр. 5406. — Арк. 4.
- ³⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 126.
- ³⁸⁵ Там само. — Арк. 134.
- ³⁸⁶ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 215. — Арк. 3.
- ³⁸⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 21. — Спр. 271. — Арк. 11, 30, 59.
- ³⁸⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 5254. — Арк. 22зв.
- ³⁸⁹ Там само. — Арк. 22—23.
- ³⁹⁰ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 215. — Арк. 3.
- ³⁹¹ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 43—45.
- ³⁹² Там само. — Арк. 101.
- ³⁹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 49.
- ³⁹⁴ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 81.
- ³⁹⁵ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 131. — Арк. 2.
- ³⁹⁶ Див.: *Terry Martin*. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — N. Y., 2001.